

Василь Швецъ

Майнотис

Василь Швещ

Майнотис

Київ
“Український письменник”
1995

Василь Швець — відомий український поет і прозаїк, лауреат премій ім. В. Сосюри та ім. П. Тичини — створив кілька десятків книжок віршів, балад, драматичних поем. Скінчив Київський педінститут, учасник Великої Вітчизняної війни. Друкуватися почав у той час, коли перебував на фронті.

“Тайнопис” — це своєрідний літопис життя автора, життя нелегкого, помережаного не лише квітами радості, а й квітами скорботи все-народної — від голодомору до сталінських репресій. Цей роман — підсумок важких багатотрічних роздумів майстра слова над долею багатостраждальної України і над власною долею, а також над долями отих сотень тисяч воїнів “з окопів”, з передової Великої Вітчизняної.

Редактор *В. Г. Омелянчук*

Художник *Л. М. Горошко*

4702640201-013
Ш ————— БЗ.29-31-92
223-95

ISBN 5-333-01459-0

© Швець В. С., 1995

Коли б не подивитися на шлях української поезії, то за будь-якої погоди — сонце, сніг, туман — там горять маяки планетарної світлосили: Шевченко — Франко — Українка. Нам, людям ХХ віку, випало неабияке щастя бути свідками дивовижного явища: на наших очах розгорівся маяк Тичини. Кожна людина, що здатна хоча б найменшою мірою відчувати порухи живої поезії в доколишньому бутті, легко збагує велич світла й тепла цього четвертого маяка. Я ладен сказати, що з плином наступних літ він розгорятиметься все дужче, бо маю на це підстави з власного досвіду.

Мені доводилося не раз бачити Павла Григоровича за всяких життєвих обставин, у найрізноманітніших ситуаціях, так би мовити, в щасті й горі, поділяти з ним радощі й смутки, але в пам'яті якнайяскравіше зберігається образ небуденної сталості, властивої тільки йому: заглиблений у думки, в обшир своїх розмірковувань стосовно життя й мистецтва, зокрема поезії. Він мав душу мислителя, що з однаковою наполегливістю проникала в суть як освітленої реальності, так і темних кутків абстракції. Можна сказати напевно, що та наполегливість плекалася ще з юнацьких років. Певно й те, що він її виховував у собі занадто ретельно чи не протягом усього життя.

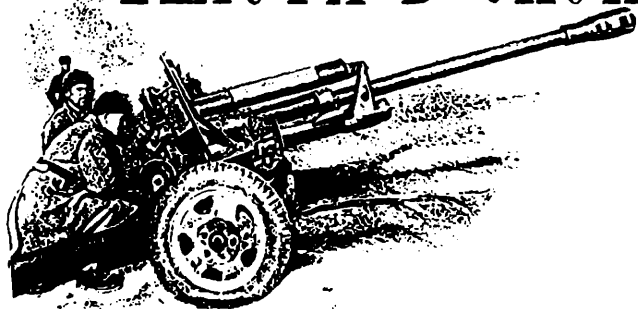
Бути несхожим на інших — це не лише девіз, а сенс і мета його творчого пошуку. Світ знає немало поетів, голоси яких не встигають пливати за часом. Тичина зумів свій час підпорядкувати власним вимогам, злитися з ним і, взявши розгін, як тільки “побачив ясне в далині”, обігнати його. Мистецтвознавці світу зійшлися на тому, що з тисяч картин і скульптур геніального Мікеланджело в жодній нема повторень образів, постатей чи хоча б якихось найнезначніших контурів та найменших рис.

В українській поезії саме таким неповторним з'явився Павло Тичина — з багатством своїх інтонацій, метафор, мотивів, емоцій, тобто з усім арсеналом художнього відображення свого часу. Час вдячний поету: він лишився в його книжках. А з ним там лишились і ми. Заглядаючи все частіше до книжок поета, бачу себе підлітком, схиленим над “Сонячними кларнетами”.

Було щось надприродне і в той час можливе, коли перегорнулась остання сторінка: струмись зелені блискавки зупинився й повис над обрієм. Я начеб зірвався й побіг у те сляво, хоч знав, що сягнути його не так легко. Відтоді ім'я Тичини ввижалось мені завжди в зупиненій блискавці, навіть не мріялось, щоб воно через віддаль і роки саме підійшло до мене впритул.

Але ця книжка не про життя й не про творчість Павла Тичини. Ця книжка про тих людей, хто не шкодував своїх можливостей, ні зусиль, а нерідко й свого життя, відстоював свою землю, свій народ, а з ним життя й творчість Павла Тичини. Тут не буде обширних баталій. Тут клекіт війни вибухатиме на вузькому відрізку фронту — в локалізованому, так би мовити, просторі й масштабі. Тут битимуться герої переднього краю — звичайні солдати, сповнені доблесті, захоплення й жаху. З усіх маршалів діятиме один — Маршал Поезії великий Тичина. І так від студентської парти мого інституту на бульварі Шевченка в Києві до рейхстагу на Унтерлінденштрассе в Берліні — упродовж п'яти літ. Саме з тих літ і віється досі над світом сила миру й добра.

ЛИСТИ В ОКОПИ

Частина перша ЛИСТИ В ОКОПИ

Знайомство

Відпливало моє дев'ятнадцяте літо, коли одна з моїх віршованих публікацій зіткнула мене віч-на-віч з оцією людиною. Пам'ятаю не лише той день, а секунди й миті з напливом якогось туману й незбагненого розсипу сонця на своїх очах. Це сталося в Спільці письменників. Перед початком поетичного семінару ми розмовляємо з Леонідом Первوماйським. Аж підходить Павло Тичина. Вони ручкаються: добридень — добридень. Я ні в сих ні в тих. Відійти б! Проте Леонід Соломонович уже встиг запитати: ми знайомі чи ні, назвав моє прізвище.

— О, то я Василя знаю... Вперше ми зустрілися, але не на кручі... — Ми з Первوماйським презирнулися, глянули на Павла Григоровича запитально чи, може, й бентежно, коли раптом всяке непорозуміння розвіялось, бо він усміхнувся й додав: — Тільки б оте — “прикриття путь”... Чи не краще *закрита* або ще якось?

І тут усе, як то кажуть, стає на своє місце. Мається на увазі мій вірш, надрукований у молодіжній газеті,

перший рядок якого “Знову ми зустрілися на кручі” тільки що і був перефразований. Тепер я чув голоси двох поетів, але слів не сприймав. Заважали сприйманню шуми вогню, що стікав по моїх щоках. Вуха стали в цю мить смолоскипами — дзвін, гоготіння, жар. Тичина читав мій вірш! Тичина запам’ятав рядок мого вірша. Тичина...

Як добре, що перше слово надається Валентині Ткаченко, потім виступатиме Василь Лісняк, далі Михайло Стельмах, я — четвертий...

А як добре говорилось про нас. Павло Григорович цитував напам’ять рядки багатьох молодих поетів, зокрема Федора Мицика, який не зміг прибути на цей семінар. І що за пам’ять! Вона мені цілком усвідомиться трохи згодом, коли цей творець чудо-поезії, цей незрівнянний ні з ким і ні на кого не схожий майстер проведе мене до свого робочого кабінету і, не причинивши дверей, попередить: на оту газету не ставати, бо вона з віршами. Газети висітимуть на стільцях, на дивані, лежатимуть на двох столах, стелитимуться по підлозі — центральні й республіканські, та найбільше районних — чи не з усіх областей України...

А зараз Київ засвітив перші вечірні вогні. Семінар закінчено. Зал переповнився відлунням поезії — гул, щebetання, сміх. Біля одвірка стоїть з високо піднятою головою Тичина. Видно, когось чекає. Хвилино моя, чи не стаєш ти верхів’ям щастя, на яке зводять всі дороги світу? Його права долоня охопила мій лікоть, а ліва показує папірець, голова схиляється, ми виходимо в коридор, і притишений голос, ясний, моложавий у своїй мелодійності, м’яко спадає мені на груди:

— Оце мій телефон. Дзвоніть. Вам скажуть, коли я буваю дома. Заходьте.

Урок

Минає день, і другий, і третій, я після кожної лекції відвідую деканат, по кілька разів наближаюся до телефону, ще б ступити крок — і не можу: поміж нами безодня, прірва з розбурханим вируванням якихось незрозумілих демонічних сил. Апарат видається велетнем, трубка — залізобетонною бантиною, циферблат — маховиком, якого не зрушити з місця. Нарешті четвертого дня приходить відвага. Відповідає голос, видно, вже літньої жінки: Павло Григорович буде чекати на мене ввечері — після шостої. Маємо зустрітися обов’язково.

А чого не дзвонив учора? Я розчепірюю пальці, натискую важіль, кладу трубку. Механічний процес набагато легший, аніж розумовий — вигадувати казна-що, говорити неправду.

Що найгостріше вразило після пекельного тупцювання біля порога, коли на сигнал дзвінка прочинилися двері, так це полиск очей. Обличчя затінілось широкою смугою коридорного присмерку, тому так чітко й окреслилось двоє джерельних сяїв. То були сяйва радощів, доброзичливість намірів, готовності розважити й допомогти. Справді, так можуть світитися тільки джерела під сонцем.

У своїх почуттях я ніяк не міг розібратися, на заваді стояла непевність, а може, й перестрах; про що говорити? Виявляється, я привітався правильно: під час потиску рук дивився у вічі, а не бозна-куди. Пізніше не раз помічатиметься, наскільки вибагливим, якщо не прискіпливим, буває Тичина в такій сфері культури, як естетизація нашого побуту, наших стосунків, нашої моралі. Чи хочемо, щоб нас поважали? Так поведьмося ж одне з одним невимушено та ласкаво. А то — сидимо в президії й позіхаємо, навіть не прикриваючи рота. Або взяти, приміром, хоча б такі і той ритуал вітання. Є люди, які подають руку, а дивляться в небо (чи в землю — на твої черевики, начебто з переляку. То як це — ти мене справді лякаєшся, а може, чого доброго, що й зневажаєш, тоді яке ж моє задоволення з твоєї руки? А якщо ти зайшов до хати і не скинув шапки, то це вже злочин... Він говорив і говорив. Ми то стояли, то рухались дуже повільно, доки все-таки добулися до столу, притуленого під вікном. Сіли не один проти одного, а поруч. І тут запитання: чи я не ображений отим зауваженням перед семінаром? Ну, чого б це? Навпаки, я щасливий, я дуже вдячний... Він одхиляється вбік, ліва рука простяглася поза мою спиною, бере з лутки газету, кладе серед столу. Це "Комсомолец України" з моїм віршем. Проти рядка "назавжди йому прикрита путь" поставлено крапочку олівцем. Долоні просунулись по газеті, достоту по скатертині, в намаганні розглядити зборку. Погляд упав за вікно, дуже далеко — аж на долину Либеді, залиту надзахідним сонцем. І він тепер поцікавився теж дуже далеким — роботою гончарного круга. Чи доводилося мені спостерігати, як працює гончар? Так... Йому теж доводилось. В його юності був дивовижний момент, коли вперше дивився на рух того

круга: там народжувалось горнятко (і з чого?) з безформної маси руденької глини. А хіба наша мова не така ж безформна маса — тисячі й тисячі розрізаних слів? Ось так із “руденької глини” перекидається кладка в лінгвістику — до фонемі й семантики. Я не хочу ніскільки принизити жодного свого вчителя-мовознавця. Від кожного з них немало почерпнуто знань, однак те, що розповідає про слово Тичина, далеке від будь-яких аналогій, не підлягає порівнянню, вдихається ненаситно, як ранковий озон сіножаті. Розглядається дієслово крити. Тільки його префіксам при і за присвячується, напевно, хвилин п’ятнадцять. Прикривається щось — ненадовго, ну, скажімо, купа картоплі від приморозку. Закрити ж — означає дію на більш тривалий період, може, й навіки. То як же для ворога путь (кордон) може бути лише прикритою? Це нібито маленька неточність, але, бачимо, й вона зіграє неабияку роль у творенні зайвих слів. А що таке зайві слова? Це — прояви недовіри до того, що хотів показати поет, коли в нашій уяві постає щось надумано-чудернацьке, невідповідне розуму й правилам. Бережімося отих зайвих слів! Хіба не вони замулюють істину? Тоді на поверхні — фальш. Їх самих по собі — ні фальшивих, ні зайвих — у живій розмаїтості мови нема. Виникають вони у взаємоп’єднаннях, позбавлених точності — логіки.

Чи подобаються мені буколіки Феокріта? Не читав — не знаю. А на якому я курсі? На першому: до античності ще не дійшли. Дійдете — почитайте якнайуважніше. Феокріт чи не один із перших поетів світу, в яких не знаходимо жодного зайвого слова. До того, як перенести свій вірш на пергамент (а це був неабиякий дефіцит), поет покривав письмом кільканадцять дощечок: то були варіації одного ж і того твору. Він так працював над словом, над стисненням думки, що всі його вірші не мають ознаки літературних умовностей, сповнені справжніх картин життя. Навчитися позбуватися в поезії літературних умовностей не менше важливо й складно, ніж у малярстві уникати неприродних взаємоп’єднань світлого й темного кольору. Кожен поет, як і художник або музикант, не росте з нічого: у перших своїх шуканнях когось та наслідує, доки знайде свій почерк. У того ж Феокріта навчалися Данте й Петрарка. Та навіщо далеко ходити? Поглянемо ближче — на Тараса Григоровича: його вчитель — фольклор. Довер-

шеність у живописі досягається внаслідок правильного розташування тіней і світла, в поезії — слів. За їхньою допомогою, тобто в несхибному розташуванні словосполук, ми відділяємо істину від неправди. А яку потаєну силу таять у собі фонемі! Ця сила вивільнюється тільки тоді, коли розташована в реченні бездоганно.

Далі — розмова про значення мовної одиниці та про групи таких одиниць. Дехто схильний гадати, що варто у вірші, наприклад, понаставляти вигуків ой та гей, як уже й досяглась народність. Насправді ж до народного стилю наближається небагато. Найбільше підвладний цей стиль був хисту Шевченка.

На якусь хвилину Тичина виходить у суміжну кімнату, повертається з “Кобзарем”, гортає й говорить:

— Ну, хоча б:

Вибігас на возлісся,
Кругом подивилась
Та в яр... біжить... серед ставу
Мовчки опинилась.
“Прийми, Боже, мою душу,
А ти — мое тіло!”
Шубовсть в воду!.. Попід льодом
Геть загуркотіло.

Не було б тут оцього шубовсть, ми не вразилися б так гостро самостратою Катерини. Вся безодня й безвихідь людського життя зосереджена в цьому дієсловному вигуку, і вже нема протидії для стримання нашої емоційно-вольової реакції. Ми пригнічені й ошелешені. Таке загострене враження виникає лише завдяки поєднанню двох відчуттів — зору й слуху: ополонка — плескоти. А чого варте перешіптування вітру з осокою в “Утоплений”?

Хто се, хто се по сім боці
Чеше косу? хто се?

Я хотів сказати, що це алітерація, про яку вже дещо знав, і як добре, що не вимовив цього слова, оскільки Тичина був по-справжньому збуджений начеб від надміру душевної сили — жест і вислів:

— Тут звукове оформлення думки таке, що змушує нас летіти в оту осоку, в отой вітер.

І тепер мені стало ясно: фонемі — це крила вірша.

Ми ще кілька хвилин говорили про се про те. Потім він познайомив мене зі своєю родиною: Лідія Петрівна — дружина, Катерина Кузьмівна — мати дружини. Це з нею велась телефонна розмова: догадатися легко — по голосу. Втрюх провели мене до дверей.

Моя мати була з тих богомолочок, яких, мабуть, світ ще не бачив. Спека чи сніг, а в Київській лаврі храм, і вона вирушає в дорогу. Вирушає пішки. А це ж неблигомий світ — кілометрів сорок із гаком. Поверталась вона полегшеною і світлішою.

— Мамо, і ноги у вас не болять?

— А чого б же вони боліли, коли в храмі я побалакала з Богом.

Того жовтневого вечора я також вийшов із храму — з храму Поезії. Бачив бога Поезії, розмовляв із ним так “невимушено та ласкаво”. Через те й відчувалася легкість, а ще?.. А ще якийсь водночас неймовірний тягар достоту щойно звалився на плечі: світе мій, скільки в тобі ще маю пізнати і чи стачить на це життя? Запаморочень від радощів як не було. На зміну тим радощам тепер з’явився досі ще не звіданий трепет юного духу.

Перші приморозки ще припізнювались, а листя з дерев уже починало подекуди опадати. В гіллі проторохтів каштан, гепнувся об тротуар і, крехнувши смертним голосом, підкотився мені до ніг. Я підійняв, обтер волокнини з піском і затиснув у жмені. Каштан був холоднуватий і досить вологий. Однак не від нього в душі дедалі ставало так пустельно, так холодно. Чи не тоді й здалось, що це не каштан і падає зовсім не листя? Вулиця раптом звузилась, освітлення потьмянішало, кроки людей віддалились. Опадають плоди моїх марень. Тепер вулицею панує мій сумнів, моя загадкова непевність. Як часто найтяжчу мрію виношувати в собі набагато приємніше й легше, аніж бачити її здійснення. Так от воно що — Тичині мій вірш зовсім не сподобався, тому й обмежився розглядом одного рядочка. Власне, що ж розглядати, коли там “торічеллієва пустота”? Переливати з пустого в порожнє, як то кажуть, останнє діло. Чого ж було йти, нехтувати час отакої людини? Так чи не так, а тільки тепер прояснилось одне: моя писанина, хоча й надрукована, позбавляла Тичину віри в мої поетичні нахили. Віри тієї мені не здобути ніколи! І все ж таки — отой семінар.. Не міг же Тичина говорити неправду. Це щось неприпустиме. Не міг!.. О синтези, о аналізи! Як не плутайся поміж вами — сенсу ніякого.

Залишилась непевність. Вона й привела в бібліотеку Академії наук, де вчені шукають істин.

У великому затишку зали, під матовим світлом

настільної лампи, може, й мені пощастить відшукати щось дуже важливе. А поки що моя ж істина прихована в суті непевності: проводили втрюх до дверей, і ніхто не сказав: дзвонить, і ніхто не сказав: заходьте.

Студія

Чи знав я Тичину? Та, звичайно, знав. “На майдані”, “Як упав же він з коня”, “Пісня трактористки” — напам’ять, і не тільки це. Одначе, коли ще тоді зайшов до згаданої бібліотеки, мимоволі з жалем подумав, що поема “Псалом залізу” не читана й досі. Феокрит Феокритом, а своє щонайперше. Людям сказати сором. Окрім того, заліки наближаються, можуть спитати. Бібліотекарка подала всі книжки поета, гортаю — очам не вірю: цієї поеми нема. Вона так і не знайшлась ні другого, ні третього вечора ні в каталогах, ні в довідниках. А це ж про неї так гарно говорив академік Білецький на літературному вечорі. Чи він помилився, чи я щось переплутав. Не добереш. І ось настав день, який мене звів з Олександром Івановичем на сходах бібліотеки. Він з кимсь попрощався, коли ми опинились віч-на-віч, я запитав, де видрукувано поему Тичини “Псалом залізу”, про яку ви, мовляв, згадували тоді-то.

— У збірці “Плуг”, у “Вибраних творах”, — відповів академік.

— Там нема.

— Як нема?

— Там тільки чотири вірші під отакою назвою.

— Так ото ж і вона — поема.

Скільки разів читався оцей “Псалом” — ще з початкової школи! Саме слово “поема” розумілось як щось велике, принаймні за обсягом... А тут — чотири розділи, по шістнадцять рядків у кожному. Звичайні слова, деякі нібито вже й притерті, але якось так організовані й скріплені між собою, так підпорядковані ритміці, що набувають не лише особливої виразності й світлого звучання, а видаються щойно знайденими новаціями. Таке враження, що з них зметено пил: вони радується й клекочуть. Отже, не саме слово повинне в притертості чи поношенні. Тут, звичайно, повинні люди: вживають його де треба й не треба. Тичина якраз оце й мав на увазі, коли говорив про фальшиві та зайві слова. Тепер той урок усвідомлюється наочно. Скільки часу й подій умістилося в цій поемі, що коли передати прозою (та чи це й можливо?), то потрібно потратити

цілу гору паперу. Так оце й воно — “стиснення думки”! Не меншої кількості аркушів, мабуть, вимагали б для прози й інші твори поета — “Як упав же він з коня”, “На майдані”. Тут кожен рядок — новела. Збагнулися й крила фонемі.

На майдані пил спадає,
Замовкає річ...
Вечір.
Ніч.

А до цього: “ясен місяць угорі”. Так от чи не рівнозначне оце “Вечір. Ніч” Шевченковому “шубовість”? Щоправда, реакція наших емоцій має тут відмінний від того характер: нас хвилює відвага кіннотників, як і сам образ ночі з отим опаданням сріблястого пилу, відчутним на дотик. Подія завершується мінорним оформленням: відлуння копит у місячній простороні — те ж саме поєднання двох відчуттів сприймання: слуху й зору. Хто міг би тоді сказати, що через деякий час я потраплю в таку годину, яка з приводу “На майдані” викличе зовсім інші притоки емоцій, коли мій мажор захоплення перейде в лементо — в притамований зойк? Я ціпенітиму в передчутті неминучої страти великого дива, перед яким хотілося би стати навколіш. Ітиме війна. Чорнохресті “юнкерси” бомбитимуть завод “Більшовик”. Фронт наблизатиметься до Києва. На мій телефонний дзвінок відповідатиме Лідія Петрівна: у Павла Григоровича нежить минувся... приходьте хоч зараз.

Він сидітиме на стільці посередині кабінету в макінтоші наопаш, вставши, зітхне й промовить:

— Можете руку давати. Перемеженилось.

На підлозі — декілька папок, давні газети висвічуватимуть жовтизну свого часу, а поміж ними від подиху літа ворухитимуться копички пожужмленого паперу. Я візьму з-під стіни стілець, присяду навпроти господаря. Перед нами стоятиме стіл-триніг і плетений кошіль, сповнений майже по вінця паперами. Оцей несподіваний розгартіяш провіщує дорогу розлуки: чи не почалась евакуація нашого міста?

— Перебираєте?

— Еге ж, пере... збираюся... Маємо виїжджати. А коли — попередять увечері. То куди ж оце візьмеш усе? Як не втрушуй — не втрушується. Краще нехай згорить, аніж топтатиме закаляканий чобіт мерзенника. А ви ж як?

Я відповім, що з випускників університету й нашого інституту сформовано батальйони, так що й ми не сьогодні-завтра — в похід, і вперше помічу його неуважність, бо він перепитає, що я сказав. І ще довго мені видаватиметься, що він, утаємничений у свою надмірну печаль, не хотів би нічого чути, нічого бачити. На краю тринога лежатиме рукопис, до якого я зважуся приторкнутися, навіть злегесенька підійняти. Рукопис розгорнеться виялом. Остання сторінка покаже свій номер — 46, а друга — підкреслений олівцем заголовок. Ото й буде вона, первозданність шедевр у світовій літературі, в якого ім'я — “На майдані”.

— Оце теж у вогонь?! — вирветься в мене, як постріл.

Тоді й прогримить у відповідь вибух обурення чи то й безпорадності:

— А куди ж, а куди ж?... Сказано: багаж — дві валізи! Там самих каструльок он скільки! Чуєте, що робиться?

Буде так, що ніби не хтось, а я провинююся в лопотінні zenіток неподалік та в дзенькоті посуду в кухні, а ще більше в тім, що для евакуації тільки бібліотеки Павла Тичини потрібен принаймні вагон, якого теж ніби не хтось, а я не хочу надати.

— Всього-на-всього дві валізи?

— Атож. — По якійсь хвилині він усвідомить гаряковість і скаже: — Пробачте. Це мене свої роз...

Пам'ять моя так і зберігатиме оте недомовлене роз... тривожили чи, може роз... нервували. Тепер буде видно, як поет повертатиметься в свою молодість і пояснить чи тільки мені, чи, можливо, й собі самому, що писалося при каганчику, а що вранці, коли з вікна “тікав присмерк”. Поет в якусь одну мить пожвавішає, сягнувши сумирної злагоди в помислах і почуттях: це гарний рядок, але ізольований від наступних, а тут інший тон. Це... зайвина, могла завести... А це залишилось, як і було...

Достеменно так могла б лише мати розповісти про своїх дітей: це народилося й вижило, а це занедужало ще в сповитку.

Тепер весь образ поета знов набуватиме невичерпної творчої сили. Я побачу — там кожна сторінка списана олівцем, правилася чорнилом. Строфи перекреслені, строфи обведені, від одних стрілочки ліній збігають угору, від інших спадають вниз. Так он через що під час

нашої першої зустрічі тут було згадано Феокріта! Сорок шість варіацій! Чи що це?

— Поема?

— Та можна було б і поему, але...

— А вийшов роман.

Тут він відхилиться так, що спина притулиться до бильця стільця (таке з ним бувало не часто), засміється на повний голос, і я розповім — пересічна більшість учнів завчали цей твір напам'ять після кількох прочитань.

— Роман? Після кількох прочитань? Вивчити слово в слово? То це ж треба мати пам'ять Івана Франка!

Я промовчу.

Зорі згасають, а їхнє проміння ще лине крізь безліч віків. Так і поети: промінь їхнього слова не страчується, не губиться в просторі й часі. Тичина — зоря першої величини. Його світла вистачить і нам, і багатьом поколінням. Це знову пророчитиметься, коли побуваємо “В космічному оркестрі”.

Я давно переконаний, що на світі нема поета, який би не позичав у неба зірок для своєї музи. Тому й виникає запитання: а що ж поети взамін повертають зорям? Здебільшого зітхання та власне безсилля у формі сонетів чи навіть поем. На жаль, поки що і це до зір не доходить, осідається на Землі.

Коли переноситься на папір оцей “космічний оркестр”, то будь-яка перемога над споконвічним тяжінням Землі (вихід із її атмосфери, вихід у невагомість), з'являлася тільки в образі мрії: повісти б на зірки титанів, “мов дітей на пляж”. Виходячи з діалектичної закономірності, Тичина вже в той період “червоного крику, кривавого крику” (1921 рік) побачив “правду без прикрас” і не помацки чи то якось інтуїтивно, а своїм інтелектом зумів осягнути “закон життя”: як наслідок революції, сам час висуває невідкладне питання прориву загадкових шарів атмосфери — прориву до інших світів. Характеризуючи добу Ренесансу, Фрідріх Енгельс у своїй “Діалектиці природи” сказав, що “Це був час, який потребував велетнів і породив велетнів, велетнів ученості, духу й характеру”. Отож за таких обставин і з'являється знаменитий заклик поета:

Вставай, хто серцем кучерявий!
Нова республіко, гряди!
Хлюпни нам, море, свіжі лави!
О земле, велетнів роди!

Саме образи велетнів і надають нам спромогу пізнати, що таке ідеал фізичної і духовної сили, готовий до дії, до упокорення не лише предковічних стихій на землі, а чогось грандіознішого.

Коли було читано-перечитано всі збірки Тичини, мимоволі запраглося ще раз поглянути в першовитік всієї його поезії — в “Сонячні кларнети”. Струмись цього витоку занадто потужний: бере свій початок із фольклору — з народної думи, казки й повір'я. Це не сліпе наслідування пісенно-легендних скарбниць, а цілеспрямованість і проникнення відчуттям та розумом у їхню тональність, у їхню систему лексичних сполук.

О любий брате, — розп'яте —
Недуже серце моє, серце мов лебідь той ячить.

Хіба оця мелодика не з історичних дум? Та й форма звертання з яскравістю образу мов лебідь той ячить ніби повернулася до нашого дня з посивілого пилу героїчних походів козаччини. А що вже казати про шумовиння джерел української пісні?

Я стою на кручі —
За рікою дзвони:
Жду твоїх вітрил я —
Тінь там тоне...

Заглибмося думкою хай не в усі шістнадцять рядків цього вірша, а хоча б у наведену вище строфу. Хтось може мені заперечити — це не повна строфа, лунає не так, як у самого Тичини: для чогось обірвана. Так. Обірвана тільки для того, щоб наявніше нам збагнути й переконатися в чудодійстві звичайного слова, поставленого рукою великого майстра. Бачимо й відчуваємо всю наснагу пісенності в оцих чотирьох рядках, обрамлених співзвуччям фонем римування: дзвони — тоне. Чи не можна було б так і полишити? Безперечно, можна б. Але ще до цього запитання: що це за судно, в якому пливе кохана, — каравела, бригантина чи шхуна? Має кілька вітрил! Чи ходили подібні судна по наших річках у час творення цього вірша? Ні, не ходили. Найімовірніше — кохана пливе на човні під одним вітрилом. Здавалося, чого ж поетові й не сказати б — жду твого вітрила? Вираження думки те саме, та й ритміка не порушена. Так у чому ж суть? А в тому, що хто “з кохання плакав”, той знав заворожену суть виглядин, як і суть непокою на порозі хвилини побачення: перед очима — летючий блакитний туман або червонуватий дим, у якому то згасне, то знов засіє

найдивовижніший образ, а з ним і доколишній світ, перетворюваний без упинку хвилюванням уяви то в ясні, то в похмурі кольори. Тут конфліктація чи навіть антагонізм у помислах та передчуттях постає невідпорно. Пензель уяви малює омріяне свято надії — золоту каравелу з вітрилами, зітканими з веселками, а неблаганна дійсність показує катастрофу того, в що віриться яснозорно і що висинається волосожарно (словотвори які ж то вагомі, досі ніким не вжиті). Перший сигнал катастрофи — потопання тіні. Щоб не видалась нам ота тень ілюзорною під звучання жіночої рими, яка так посилює дзвони, що начеб оплакують похорон саме ж тієї тіні, поет і вдається в чаклунство — до магії слова: низькотонна мелодія реквієму: тень там тоне — звук у звук переводиться на суремний злет гімну — різко-уривчасто-лунко: тень там десь. Як бачимо, згада-на рима, виконавши свою фігурально-тональну функцію, тепер справді й сама потонула, і не десь, а всередині рядка:

Тень там тоне, тень там десь...

Замість непевності маємо ствердження: тень існує. Ми в якусь мить переймаємося почуттям оптимізму, переконливої надії в появу жаданих вітрил, тому й не вільні позбутися щемливого здивування чудодійством поета-митця: він, достоту досвідчений скульптор, що вигранює день у день вістря свого хисту в нелегкому двобої з каменем, викарбував нам образ найпотужнішої гармонії між людською душею та світом. Я вже не розглядаю детально звукову інкрустацію несподіваної гармонії: тень там тоне, тень там десь — ті-та-то, ті-та-де — триумфальне окрилення віри. Можу тільки схвалити цим прикладом істину — карбоване слово довговічніше каменя.

Так от щодо слова. Коли нашого великого мовознавця О. О. Потєбню спитали, яке слово найкраще, він відповів: "Добре те слово, що його не можна замінити іншим словом". Вся творчість Павла Тичини — це організація засобів творення художньої мови, це пошуки добрих слів, які б не підлягали заміні. Протягом всього життя його найнадійнішим переконанням було неспростоване правило: кожен поет повинен ставитися до художньої мови так, як наші предтечі — неписьменні творці фольклору, які до найменшої тонкості відчували красу й неминущу енергію слова. Не випадково Тичина

так наполегливо радив нам, ще досить юним тоді поетам, заглядати частіше в Шевченка: там сонячні розсипи нашої мови! Легко простежити шлях, по якому ті розсипи входили переосмислено й органічно до таких епохальних збірок, як гартований в горні революції “Плуг” чи сповнений лунами нового світання “Вітер з України”, щоб засвітитися вже новим — Тичининим блиском. Наведу один вислів. “Нічим отверзуться уста”, — читаю в Шевченка. “Надівайте корони і йдіть, отверзайте уста...- — виголосив Тичина. Підкреслені мною лексеми ті самі, але кожен поет характеризує ними свій час по-своєму. Перший з них пророкує: поневолені люди ще скажуть своє найвагоміше слово у жорстокій, не такій і далекій боротьбі з гнобителями. Другий же, коли оте пророкування вже справдилось, але в революції ще залишалось досить недругів, у тому числі й поетів, спрямовує силу вибуху даної лексеми, надавши їй саркастичної форми, саме в них: як не коронуйтеся, як не горланьте — поступ історії не зупинити!

Це ж тоді, коли було видано “Вітер з України” (1923 рік), поет занотував у своєму щоденнику: “Сьогодні вранці, перед тим, як іти до редакції, я розкрив “Кобзаря” “Чума з лопатою ходила”. Почув силу й простоту поета, почув людину й громадянина. Ходив по казенній брудній хаті. Тулився до стін і крізь заплющені очі бачив прах Тараса Григоровича (буквально бачив, як він лежить в останках). Тарасе Григоровичу! Мій друже, товаришу Тарасе Григоровичу...” Тільки вдумаймося — що за тугу і що за любов засереджено в цьому звертанні! Ми вражені силою начеб якихось надстихійних емоцій, тому й не запитуємо самі в себе: що це — лист у минуле чи сповідь перед майбутнім? О ні, це не лист і не сповідь. Це хвала своїй інтуїції, своєму несхибному вибору — на кого рівнятися як у поезії, так і в громадянстві, тобто в нормах моралі.

Тичина вже першими трьома збірками завоював собі неабияке місце в ущільненому середовищі найвидатніших поетів. Не спромагаймося назавжди досягнути за період одного читання його стиль естетичних вражень, його відкриттів у сфері духовних цінностей для кожного з нас, його втаємничення в невичерпну можливість української мови. Тут, скільки б не перечитував, завжди відкривається щось нове. Через те й лежить він — Павло Тичина — у нас багатьох на столі. Не помилимося, коли скажемо: він творив свою школу

поетики ще з ранньої юності. Чи були в нього наслідувачі? Так, були ще й тоді, а тепер їх побільшало. Але всі вони пройшли і проходять крізь час жалюгідними епігонами. Наслідувати геніям неможливо.

Прелюд

В коридорі лунав дзвінок, і я ще не встиг вийти з аудиторії, коли було сказано — явитися в деканат. Секретарка зустріла мене з непідробленою тривогою: потихесеньку ойкала, вимовляючи моє прізвище майже пошепки. Видно, скоїлося щось непоправне. Чи не телеграма з дому? А може, нещастя тут — позбавляють стипендії? Одначе — за що ж би: двійок не маю. В очах секретарки — то переблиски, то похмурість. Радіє чи тужить — не зрозумієш. Нарешті бере мою руку, переминає пальці, дивиться пильно, а запитує нерішуче:

— Ви знайомі з Тичиною?

Я спочатку завагався, мабуть, від несподіванки, висмикнувши руку, несміливо егекнув.

Проминуло майже два місяці од вечора перших моїх відвідин.

— Ви знайомі з отакою людиною... Подзвоніть — просили...

Вона вказує на телефон і все ще не відступає. Доки я знімав трубку, набирав номер, так і стояла — за крок, не зводячи тривоги світло-карих очей. Потім скаже — боялась, що мене хтось розігрує.

— Лідія Петрівна? Добрий день! Так-так. Я здоровий. Час? Маю. Та не хочеться набридати (це слово промовлено якнайсмільвіше) Павлові Григоровичу.

— Таке! Йому з молодими добре.

Я сказав — після шостої буду.

В очах секретарки — спалах. Знову чулось те ж ойкання, змішане з моїм прізвищем: хтозна, раділа чи заздрила? Імовірніше — справді раділа, бо вість про моє знайомство з Тичиною того ж дня побувала в дирекції. До мене прохання — домовитися з поетом про його літературний вечір у нашому інституті. Один старшокурсник, теж початківець (у майбутньому з нього вийде критик), сказав, що тепер мій авторитет “підскочив до самого неба”. Я на це не звернув би уваги, аби не побачив лектора, з котрим стосунки бажано мати б кращі. Я часто йому задавав “нелегкі запитання”, і він, мене, мабуть, недолюбливав, під час зустрічей “не помічав”. А тепер ще здалеку з вилиском

широчезної посмішки махає рукою. Більше того — він мене вже з наступної лекції хвалитиме за “активність” освоєння матеріалу, тобто за ті ж запитання. Але зараз я думаю про літературний вечір.

— А на коли це? — трохи стурбовано чи навіть якось обережно запитав Тичина, почувши від мене запитання ще в коридорі.

— Коли вам зручніше.

Він визначив день і в свою чергу попрохав мене принести свої вірші: може, видамо книжечку. Я заперечно похитав головою — рано! Ще так мало написано, куди там до книжки. А багато й не треба — віршів двадцять, а може, й п'ятнадцять — для першої збірки досить. У нас, молодих, майже нічого тепер не виходить. Я сказав — принести принесу, але про книжку й гадати нічого. Тоді він запитав, чи не присвятив би я вірша Миколі Дмитровичу Леонтовичу з нагоди його 60-річчя, сказав, що зможе дещо дати з літератури про цього чудового композитора. Я відповів — подумаю, дякував за пораду й хвалився — прочитав нещодавно книжку про життя Бетховена. Це ім'я зупинило нас перед кабінетом. І не зайве згадати швидкозбігли хвилини захоплення, пережиті в прочинених дверях: чи не вводив Тичина мене в музичну прелюдію? Він з кишені дістав олівець, різко підняв до вуха, немов камертон. О, коли б то наш Леонтович прожив хоча б стільки, мали б свої, українські, сонати й симфонії! Неприємно було зізнаватися, однак наважився: про цього композитора нічого не знаю. Я так і сказав Тичині:

— Сором, але правда.

— А чого це так? Ви ж тільки ще починаєте вчитися: допитуйтеся без усякого сорому. Ваше сумління чисте.

Невдовзі мені збагнеться: він якось аж світиться й веселішає, коли в нього допитуєшся про будь-що. Видно, звідусь пафос або й неабияку насолоду: його знання стають у пригоді й для інших.

Ми зайшли в кабінет. Він розшукував поміж книгами три брошури, одна з нотами; даючи, попередив — кожна з них в одному примірнику. Це значило: не згуби! Тут заглянула Лідія Петрівна й сказала — Григорій Гурович уже подзвонив: незабаром буде. Допоки вони розмовляли про якогось Григорія, мені незнайомого, а для них, видно, дуже близького, я зомлівав, полонений духовним багатством краси, розглядаючи бібліотеку поета, з наївно-дитинною цікавістю думав: Господи, скільки

книжок, і в кожній про щось же написано! Та хіба це всі? Тут до якої кімнати не зайдеш — книжки й книжки! В них зосереджено силу буття, від якої ми стаємо спроможнішими на щастя. Прочитати б їх! Мій погляд уважнішав, не блукав, а плив, зосереджувався на томах історії, живопису, музики, і так від першого стелажа до шафи на покуті. Чи не в отому оточенні книг їхній добрий господар наближався до мене й ставав найдорожчим з усіх людей світу? Це тоді натякнулося тільки серцем, усвідомилося ж пізніше. Там зароджувалось передчуття, вже досить ґрунтовне й тривале. Мое хвилювання підносилося щомиті. Переливи знайомого голосу (десь біля дверей) накочувалися нестримно в мою дев'ятнадцяту осінь ще небувалою хвилею начебто світових подій.

— Що це вас так зацікавило?

Тепер переливи голосу ворушили мій чуб. Я озирнувся назад: як ми близько — віч-на-віч, а відповідь все ще затримувалась, бо треба було знов подивитися на книжки, щось прочитати, щоб вимовилось достовірне.

— “Запорізька Січ”!

— А-а... Повинен прийти Верьовка. Ви з ним не знайомі?

— Ні.

Я, мабуть, усміхнувся.

— Та в нас прізвища в усіх кумеднуваті. На те вони й прізвища.

Він умить спохмурнішав. Ну, як мені з'ясувати, що я був ще в полоні радощів, сміявся не з прізвища? Висловлю правду, а видається, начеб зумисне придурююся — для чогось обманюю. Так ми без жодного слова й прийшли до знайомого столу, притуленого під вікном. Тут мені зітхнулось полегшено: говоритимемо про щось інше. На жаль, сподівання не справдилось.

— А Бальзак — це ж скеля, а Ронсар — це ж ожина, а Шустер — це ж швець... — І сталося найнегаданіше. Він так розсміявся, що по якійсь хвилині зняв окуляри і, поклавши на стіл, назвав ще, мабуть, із добрий десяток чужоземних прізвищ у їхньому значенні по-українському.

— Справді, хіба не смішно: верьовка прив'язана до тичини?

Тимчасом як він, розгорнувши хустинку, почав імітувати нею та жестами рук теліпання мотузки, я довго не міг одсміятися й, мабуть, ще підсвідомо думав,

як би й чим підтримати цікаву розмову. Нарешті, коли Павло Григорович старанно витер очі та скельця, на мене, певно, саме тим артистичним імітуванням навіялось:

— А ви знаєте, ван Бетховен — також не безкумедне.

— Цікаво? Не знаю.

— Дехто гадає: “ван” це те саме, що й “фон” — по-німецьки означення дворянського роду. Але це помилка. Предки Людвіга, як відомо, були мешканцями Фламандії. А там такий звичай — називатися не за родом, а за місцевістю, на якій живеш, так що “ван” — “із”, а “бетховен” — то не щось інше, як “буряковий хутір”. Отже, Людвіг з Бурякового Хутора.

— Скільки народів, і в кожного своя мова, а в мові — краса. Хіба цією красою наш світ найбагатший? У мові наш сміх, наші сльози. Вона зігріває і студить, — говорив Тичина з найніжнішою добротою в душі. Наприкінці все ж таки не забув попередити: — Коли прийде Григорій Гурович, то про наші жарти згадувати не слід. Він обробив кілька народних пісень. Якщо маєте час, послухаймо.

А чого б і не послухати!

Виявляється, вони давні-предавні друзі. Композитор, — земляк поета, з Чернігівщини. А я звідки родом? Недалеко — з Іванькова, це за Борисполем. Тепер брови Тичини зблизились, на чолі — дві зморшки, з очей — метеори думок, що перетинають історію мого краю: був колись князь Іванько. А чи мені відомо, що донедавна Бориспіль мій називався Бариш-Поле? Звичайно, відомо. Ще й зараз іваньківці кажуть: підемо на Бариш-Поле. Він розпитував, я відповідав — про домівку, про матір, про дитинство, а найбільше про Щербину гору, насипану бозна-коли, може, в часи князювання того ж Іванька. Власне, то не гора, а братська могила — прадавня скудельниця, подекуди вже деформована дощами віків. Не буває такої грози, щоб не вимила з Щербихи черепа.

— Цікаво, дуже цікаво! — заговорив Тичина.

Він у моему селі не бував, але ті місця йому добре відомі, зокрема село Вороньків. Там він знав двох сестер, жив подовгу...

І тут, розчулений духом всього найріднішого, живими картинками в спогадах, а найдужче безмежжям довіри “отакої людини”, я втрачав рівновагу пристойності під

напливом бажання, встаючи, прохопився, немов нетерплячий школяр:

О панно Інно, панно Інно!
Я — сам. Вікно. Сніги...
Сестру я Вашу так любив —
Дитинно, злотоцінно.

Приємно чи неприємно йому слухати музику й рух свого твору з голосу хлопця, ще так мало знайомого? Погляд одвернено вбік, уста злегка смикнулись — усміх чи смуток, не знаю. Та, коли затих останній рядок: “Сестра чи Ви? — Любив”, поет справді всміхнувся і тільки й промовив:

— Еге ж, любив...

Настане той час, коли мені знов пригадаються дві сестри-землячки, зображені в цьому вірші. Я про них уже дещо знатиму, тому-то й допитуватимуся так настирливо, так благально — чому панну Інну в такому-то виданні вибраних творів замінено **любою** й **ніжною**? Звучання зовсім не те: замість вільно-широкої алітерації з подвоєнням н — **анно-інно** маємо скуте **ба-інно**. Крім того, і це найголовніше — вірш втрачає достовірні прикмети часу. Адже ж коли він писався, то в нас ще “були пани, були раби”. Автор спершу махне рукою, потім говоритиме щось невиразне. Тоді, мабуть, не стерпівши такого пояснення, в нашу розмову несподівано втрутиться Лідія Петрівна: так редакторів заманулося!

Що ж, це найбільш переконливо.

Прийшов Григорій Гурович. Нас познайомлено. Він середнього зросту, кремезний, надто повільний у рухах, як і Бетховен, подумалося мені. Тільки в того чуприна буйна й густюща, з відтінком смоли, а тут — коротеньке волосся, пригладжене, лоб також високий, однак починає лисіти.

Композитор сів до рояля, поет біля нього, я збоку, навпроти вікна, так що бачив їх тільки в профіль. Загралося, і мій слух уловив щось далеко-знайоме — натяк на пісню, чути бозна-коли біля Щербиної гори над озером. Через кілька секунд заспівалося — в два голоси, начебто влад і невлад. Але поступово голос поета не те щоб збивався чи важчав, а якось ішов на спад. І раптом незгода — спірка.

— Тут алегрето!

— Ні, тільки адажіо.

— Та яке ж адажіо, коли гаму розірвано, гаму...

Рояль умовк.

Тичина встав, обіперся правою рукою на бильце стільця, на якому сидів композитор, лівою — на рояль, проспівав у швидкому темпі: “Рученьки помил-л-а”.

Музикант бере олівець і ставить на нотах знак, торгає двома пальцями клавіші.

— Начеб виходить.

Знову вписує нотні знаки, знову натискує клавіші.

— О-о! А я що казав, а я що казав! — зрадив поет.

— Нумо спочатку! Ще б оцей такт...

І рояль виграє: у-е-і — о-і-а...

То що ж їх чекає тепер — поразка чи перемога? Поразка, бо вони знов сперечаються. Оте молитовне благання: “Ще б оцей такт...” осіяло в моїй уяві Бетховена: перекреслює третій листок із нотами, кидає в кошик і вкотре допитується у свого піаніно: “Чи я музикант?” П’ять годин боротьби. А заради чого? Заради одного такту! Певно, і він у відчай руками розводив, як і цей композитор. Поет випростовується, вказує тупим кінцем олівця в партитуру — там порушується альтернація. Тепер їхні пози вже довго не зміняться — той стоятиме, той сидітиме. Рояль озветься мінором, але промовлятиме весело всі оті гами й октави, аж доки не вдаряться в нього людські голоси, тоді він, достоту розгніваний, шепеляво простогне, викине звуки протесту, замре. Так не раз і не два ще буде.

— Цей куплет найтрудніший, — поскаржився композитор.

Знову спочатку.

Все так же здійсмається перший звук, веде за собою цілу шеренгу схожих на себе й несхожих — вишиковується мелодія. Чи надовго? Ні! Рояль протестує: тир-тир-тир, дзінь... Аж дивно, чого мені шкода — оцих двох творців організації музичного ритму, оцих двох виконавців, що б’ються над пошуком якогось мізерного такту, чи, може, таке співчуття породив сам рояль? Він видається мені живим, одухотвореним і навіть розумним. Слухаю, придивляюся й не можу збагнути. Ні, все-таки шкода рояля. Його гвалтують і мордують, бо саме від нього так уперто і так послідовно вимагається те, на що він, мабуть, не спроможний.

Ще пролетіло хвилин п’ять чи й десять, як рояль нарешті піддався: труднощі переможено. Це сталося, коли співець підказав якесь одне слово, а музикант розвіщав його по нотах.

Тепер мелодія, легко дихаючи, аж захлинаючись, виплескується під стелю шумовинням лункої хвилі, злітає на вікна, дзвенить об шибки вимогою простору. Ще два-три такти — і вона вже ословилась, набирає належної форми задушевного співу, стає зрозумілою всім, бо інакше й не може бути: народні пісні — для народу. Вони придуть у наші хати, в хори й співочі гуртки. Ми їх слухатимемо, а то й співатимемо самі. Диво дивне, як вони легко співатимуться! Та зараз на думці крутиться щось дивніше, а саме: те, що тоді з нас ніхто не поцікавиться, так і не знатиме, скільки часу та праці потратило два митці в пошуках того чі іншого звука. Вони полишаться начеб осторонь, як оті безіменні герої з моєї Щербинної гори, що здобули перемогу в бою не лише для сучасників, а й для нас — далеких своїх поколінь.

Так висловімо ж їм найщирішу подяку, стаючи під розгорнуте ними нетлінне знамено рідної пісні.

Портрет

Мається на увазі портрет, мальований пензлем досить відомого живописця, а не зображення зовнішніх рис поета засобами художнього слова. Та, власне, й мовитиметься не стільки про сам портрет, скільки про ту несподівану роль, зіграну в його творенні “змовою трьох”.

Коли Павла Григоровича було обрано депутатом Верховної Ради, наші зустрічі почастишали. Якось ми спіткалися на вулиці, і він, мимоволі зітхнувши, без вагань пожалівся — вгору ніколи глянути. Я вже добре знав його найсердечнішу чемність, його намагання “все робити самому”, тому й не осмілювався натякнути про можливість мого підсобництва, але через кілька хвилин сказав Лідії Петрівні по телефону, що тепер мені час дозволяє бути у них щовечора: чи не потрібна моя допомога Павлові Григоровичу — ну, хоча б надавати належного ладу кореспонденціям. У відповідь пролунали вдячні радощі схвалення.

Вечір погрожував завірюхою. Надворі мело, по шибках шаруділи крупчасті сніжини, коли розчинилися двері. На порозі постав силует художника Шовкуненка із пензлем у правій руці. Я саме складав проект відповіді на лист одній матері з Канівщини й не знав — показувати депутатові як листа, так і відповідь зараз чи почекати до завтра: такий лист міг розтривожити будь-кого, поготів же Павла Григоровича з його надзви-

чайною чуйністю. А тут — ні з того ні з сього запитання: чи не знаю я нових анекдотів? Ні, я навіть старих не знаю й розповідати не вмію. Жаль, жаль! Але зачекайте-но — чи між оцими листами немає чогось веселенького? Я лише похитав головою: навпаки — смутків досить, а веселощів обмаль. Ось лист матері. Точніше, лист про матір, якого писали її добрі сусіди. Викохала двох синів, хоча й овдовіла рано, вивела в люди: один інженер, другий агроном. А тепер коли одружилися, то покинули матір напризволяще. Висилають щомісяця по дванадцять карбованців кожен. Як прожити старенькій на таку мізерію відчипного? Піч протопити нічим — таке холодище, хоч собаку тягни крізь двері... Шовкуненко спитає, чи знає про це Тичина. Ні, не знає, лист не був розпечатаний. Тож не треба про нього навіть нагадувати, принаймні сьогодні, бо у Павла Григоровича настроїй кепський, так що й без цього не до позування. Залишилося ще кілька сеансів, щоб зобразити властивість образу — душу й характер, а малюється казна-що. В натури нема відповідного настрою. Я сказав — перевтома. Як-не-як — депутатство, директорство в Інституті літератури, безкінечні засідання в Академії, в Спілці письменників. Було зрозуміло, що та невідповідність настрою позбавляє і самого художника душевної рівноваги, певності зору й руки. Він справді був знчений, якщо не розгублений, нервово здвигнув плечима: розвеселити б якось!.. І тут, коли з кухні долинуло — чи не хочемо чаю? — замочок мого студентського портфеліка в одну мить осяює думку: справді, чому б не запропонувати? Я дістав Котляревського, розгорнув “Енеїду” й прочитав навмання:

Всі к ночі так перепилися,
Держались ледве на ногах...

— Так це ж, — художник злегесенька свиснув, — те, що треба, Василю!

— Чи не хочете чаю? — тепер голос Лідії Петрівни поближчав.

Я начеб не чув.

І на ніч в город поплелися,
Які іти були в силáх.

Еней в кирею замотався,
На задвірку хропти уклався,
Евандр же в хату рачки ліз.

Лідія Петрівна стояла, мабуть, спантеличена, може, й

оторопіла. Очі художника мружились, вуса дрібно тремтіли від перепадів гоготання. Ось нарешті вона розгадала причину такої розваги, підступилася ближче. Незабаром кімнату наповнило сміхове двоголосся: ха-ха-ха — хі-хі-хі, зокрема коли прочиталось:

І так, під прилавком зігнувшись
І цупко в бурку завернувшись,
Захріп старий во весь свій ніс.

— Що там робиться, га? — це вже голос господаря — десь аж від кухні.

— Читайте, читайте! — наказав Шовкуненко, вмить одвернувся й прошептав щось на вухо Лідії Петрівні.

З коридора шум кроків наблизився.

— Граєте комедію, чи що?

Художник схилився до столу, навіть не оглянувся, тримаючи пензель у себе за спиною, тиконув усією масивністю лівої п'ятірні в середину книжки.

— Оце вам ніяк не вдається, ану ще повторіть!

І це мене спонукало... до чого? Мені, признаюся, часто-нечасто, а все-таки доводилося “викручуватися” із тяжких ситуацій життя за допомогою правд-неправд, а Тичині в той вечір я неправду сказав уперше і, наскільки тепер пам'ятаю, востаннє: лектор, мовляв, завдав мені дещо вивчити з “Енеїди”, от і провіряється напам'ять. Шовкуненко наполягав: повторіть! Мій погляд зазиркав то в книжку, то на пожадливих слухачів і, на щастя, помітив, як Павло Григорович спершу, мабуть, мимохіть, розстебнув гудзик сорочки, ступив крок уперед і, погладивши долонею шию, потайки усміхнувся, а потім почав злегка похитувати головою у такт мого декламування.

Венера без спідниці, боса,
В халатику, простоволоса,
К Вулкану підтюпцем ішла...

Я перегортав сторінку і міг якдовше вникнути зором у зовнішній вигляд господаря. Тепер його зморшки сміялись — під очима й на лобі. Художник дивився на мене захоплено чи навіть із подякою.

Вона тайком к Вулкану кралась...

— Ой, досить, — промовив Тичина. — Оце ви насмішили нас. Нумо підтюпцем, підтюпцем — всі до чаю, а то прохолоне. Ви, Олексію Олексійовичу, знаєте,

коли ще отак реготались? Позаторік. Як ото ми перебрили рудку.

— І з очерету впливля відьма? Ха-ха-ха... ..

— Русалка!... І ви за нею погнали-ися-а...

Їхні голоси віддалялися. Тут Лідія Петрівна й попередила, щоб я, коли знов починатиметься малювання, “зазубрював” якголосніше. Сигнал — подзеленькування сковорідкою в кухні. Отже, наступну сцену буде розіграно цілковито за написаним сценарієм Лідії Петрівни.

Я після чаю так і зроблю — прислухатимуся. Коли припливе дзень-дзелень, декламуватиму вголос, тоді Шовкуненко й крикне:

— Василю!

Спершу важко буде збагнути, чи вникатиме в текст “Енеїди” художник, оскільки звідти, де я сидітиму, виднітиметься здебільшого його спина, права рука та пензель, який до кінця сеансу не матиме перепочинку. Зате образ поета не виходитиме з мого зору весь час. Але ще перед цим. Заходячи до кутової кімнати, я побачу мольберт і підрамок із натягнутим полотном, здивуюся ряботинню малюнка і дещо з’ясую: від правої скроні вниз попід оком до самого підборіддя лиснітиме біла пляма — певно, свідчення того, що художник (не може “схопити” не тільки характеру, а й найвиразніших рис обличчя...

Завірюха посилиться, вітер жбурлятиме розсипи снігу то в одне, то в друге вікно, з вулиці чутиметься тужливе гудіння телеграфних дротів. Нам буде затишно й світло, а найголовніше — весело, бо незабаром зайде Лідія Петрівна з Катериною Кузьмівною. Коли вони всядуться, художник обернеться до мене з настійним запитанням:

— Чи не могли б ви з початку? Я читав її роки тридцять тому. Багато чого забулось.

— Так це ж треба завчити напам’ять... не всю ж “Енеїду” напам’ять! — заперечить Павло Григорович.

Я відповім — раз Олексій Олексійович просить, можна й з початку. А те, що напам’ять, ще вивчу. Погляд художника знов мені викаже вдячність. Освітлена тиша погустішає від шарудіння сніжин по шибках та соняшникового запаху фарби, доки я не відкрию першу сторінку й прокашляюся, переслідуваний думками — чи не висвітлити нашу “мову”? Одначе, коли гарно розміркувати, нічого злочинного тут не діється, все ви-

ходить якнайприродніше: читаємо Котляревського.

Еней був парубок моторний
І хлопець хоть куди козак...

Вже з читання перших рядків стане ясно, що художник у текст увійшов по-справжньому, що на нього раптом наплинув не то шал екзальтації, не то надмір енергії. Найпевніше — то буде натхнення, збудження справжнього робочого настрою під силою чародійства поетичного слова. Достоту як розсипи снігу на вікна, так і розсипи слів “Енеїди” падатимуть на палітру. Музикальні слова ставатимуть барвами, і пожвавлений ритмами пензель ледве-не-ледве встигатиме втілювати їх у зосереджений образ поета. Це для мене й ставатиме все ясніше найвірогіднішим доказом суворих взаємин і тісного співдружжя суміжних мистецтв — поезії та живопису.

Але повернімося до Павла Григоровича.

В нього з обличчя звіється тінь втоми, зникне напруга й скутість, обумовлені самим позуванням. Він тепер житиме світом подій, світом історії, просвітленої незгаслим промінням безсмертного твору — ой, а вираз який, прочитайте, будь ласка, “щоб люди всі” в попередніх рядках (і я перечитую: “Щоб люди всі, що при Енеї, послизли і щоб він і сам...”), подумайте тільки — “послизли”, оце так словечко! Скільки ще буде протягом усього сеансу ось таких прохань, перечитів і зупинок! Він цього вечора побуває, за його власним висловом, “аж у двох епохах”, побачить межу, “де зіткнулась античність і Запорізька Січ”. Як з епохи в епоху на зміну троянцям приходитимуть запорожці, так і в його допитливо-мрійних очах на зміну веселошам приходитиме задума.

Тичина в житті — за робочим столом, на зборах, у буденній турботі завжди залишався тільки самим собою — без найменшої пози. Так і цього зимового вечора він тримався невимушено, зазнавав життєвого піднесення, слухаючи “Енеїду”. Коли ми прощалися, він сказав:

— Аби-то ви знали, яке задоволення нам сьогодні було подаровано вашим читанням!

Це правда. Цього вечора Котляревський роздаровував якщедріше, крім задоволення, ще й натхнення. Воно втілилось у портреті поета.

Школа

— Придивляймося до молоді якнайпильніше! Вона —

майбутня література. Тож і двері якширше — навстіж! — для неї.

Так не раз і не два промовляв Тичина з високих трибун, у пресі й на численних засіданнях творчих комісій. А як же він сам працював із молоддю? В чому суть і сенс його праці? Чи в нього насправді була якась окремішня лабораторія в оцій надто важливій гадузі?

Безперечно, була. І навіть не лабораторія, а ціла школа. Я бував у тій школі — в його затишній квартирі по вулиці Леніна в Києві. Кілька років підряд не минало такого тижня, за винятком деяких літніх періодів, щоб ми не зустрічалися там.

Чотири полиці великого стелажа забито листами. Звичайно, відповісти всім адресатам відразу було просто-таки неможливо. Проте сторіночки з віршами не залежувались подовгу.

Не пригадую прізвища початківця, та куплет його вірша пам'ятається досі:

Ніч — і сама таємниця,
Усі таємниці накрила,
Щоб нашим очам не дивиця,
Яка в них народиця сила.

Можливо, колишній отой початківець тепер — відомий поет, і я не хотів би, щоб він, пізнавши свою цитату, назвав мене вульгаризатором, бо наводжу її з упевненням достовірності.

Я написав початківцеві найнегативнішу відповідь: ваша літературна спроба ще дуже слабенька, бо не знаєте навіть елементарних правил граматики, показав Тичині.

— Е ні, так не треба б.

— Чому?

— Так хоча б тому, що в цьому куплеті є пелюсточки поезії. А щодо граматики, то він її з часом вивчить. Це не проблема. Крім того, не забуваймо істини: будь-який початківець — то жолудь. Талант розів'ється — дасть крону. Безталання засохне.

Тичина почав аналізувати вірш — рядок за рядком, строфу за строфою, підкреслив "пелюсточки поезії": адже ж і насправді — в нічній таємниці чого тільки не зароджується, недоступного нашим очам. Наведені вище рядки цитувалися безліч разів, через те й закріпилися у пам'яті назавжди. Отже, передусім авторові слід сказати про те, що в нього вийшло гарно, а вже потім

звернути увагу й на те, що доробити б. Тон відповіді має бути бадьорий. Боронь Боже комусь написати щось надто різке: це може бути своерідним ножем, який відчахне в молодій людині всяку охоту до творчості.

Я сповнююся ніяковінням і не можу не бачити, як він поглядом убирає адресу під віршем.

— Хлопець сільський. У якому ж він класі? Хто в нього батьки? І цікаво б узнати, чи є там бібліотека? — допитується Тичина в отієї адреси, придивляється ще пильніше і раптом, буцімто вчувши відповідь, говорить бадьорим голосом: — Що ж, так і напишемо: гарні у вас рядки про таємниці ночі (перепишемо всі чотири, нічого не виправляючи), а далі про це, чого так не буває ні в житті, ні в природі, і вже десь наприкінці обережно порадимо, як правильно пишуться дієслова. І ще — обов'язково хай покаже свої спроби вчителю-мовнику.

Так від листа до листа, від вірша до вірша ми переходили поступово, то вчитувались, то раділи, коли потраплялись на очі “пелюсточки поезії”, а відтак без найменшого поспіху komponували відповіді.

Коли відповіді було вкладено до конвертів, а конверти вже запечатано, Тичина потер задоволено руки:

— От і розвантажили нашу поличку — на тиждень, а може, й надовше. Зроблено діло велике. Треба вірити — хоч один із наших листів комусь допоможе, спрямує зусилля на працю в літературі.

Ми розходились десь опівночі. Перед вікном стояв Оріон, як і завжди, підперезаний рожевою стрічкою трьох троянд — найясніших зірниць. Я саме брав із лутки портфель, мимохить задивився на те сузір'я. Тичина став поряд.

— Он як підбився — гониться.

— Хто? За ким?

— Оріон — за Плеядами, а догнати не дожене. Так і в поезії — треба гнатися й гнатися. А знаєте — за чим? За отим найсвітлішим, добрим, що створили поети всіх народів на нашій землі.

Щось у моєму естві раптом начебто переінакшилось — щось відлетіло, щось поселилось. Переінакшився погляд на листи початківців, на озорений світ поезії взагалі. Від порога домівки поета — всю дорогу — аж до дверей гуртожитку думалось про початківців. Уявлялась мить спалаху серця й очей у дівчаток і хлопчиків, коли прочитають листи, а надто розбірливий

підпис П. Тичина. Дехто палахкотітиме день, дехто тиждень чи й місяць, а дехто, мабуть, разгориться ще дужче, підіб'ється вгору, засіє по-своєму, щоб гонитися вік за "отим найсвітлішим, добрим", немов Оріон за Плеядами. Ось через що мені й зараз приємно сказати — я бачив, як працював наш Тичина з молоддю. Часто-густо на відповіді початківцям поет витрачав години. А скільки отих початківців побувало у нього вдома!

Без перебільшення мовлю: то була титанічна робота — школа, де гартувалась літературна зміна.

Мені важко й тепер уявити будь-якого поета без кола своїх вихованців — без молодих, яким відчиняємо двері "якширше — навстіж". Переймаюся прикрістю, чуючи, як старший з байдужістю відвертається від молодшого побратима. Та буває ще й прикріше, це коли дехто з отих молодих, навіть неабияк обдарованих, висуває причини своїх перших невдач або й безпідставних розчарувань у своєму житті: в того з побутом негаразд, а того не друкують, а в третього й книжечка, та вже дуже тоненька — зарізали... Тоді й хочеться всім нам порадити: не забуваймо назад оглядатися! Майбутнє нам затуманиться, коли перестанемо вдивлятися в рідну далеч минулого.

Танцюють звуки на дзвіниці
І плаче дзвін.
Я йду. Мій шлях то із костриці,
То із жоржин.

Так уславив Тичина свій шлях у свої двадцять три роки. Звернімо увагу на сутність протилежно полярних означень — двох слів: танець і плач. У першому — дух урочистості, а в другому — голос трагізму. Тут нікуди не дінешся, бо такою була навколишня справжність: хтось танцював тільки тому, що хтось плакав. Ці паралелізми виходили прямо з глибини життя, з несправедливо усталених безглуздям закону соціальних стосунків людей. Перед тим як сягнути ще не звіданої далечині, зір поета немов зупинився й увібрав найхарактерніші категорії свого простору, свого часу. Та от ступлено перший крок — і знов протилежність явищ: костриця — жоржини. Саме зіткненням цих протилежностей окреслився напрям шляху — через потолок матеріальних цінностей до живих ідеалів краси або, як говорилося ще в стародавньому світі, — через терни до зірок. Але, крім усього, в оцих двох рядках достоту з графічною скрупульозністю наведено контури творчості.

Варто лише уявити, що могло відбуватися і в душі, і в світогляді молодого поета, який у свій найнепевніший час, обумовлений процесом історії, прагнув зійти на верхів'я людського братерства, в якого ім'я — гуманізм, щоб зрозуміти енергію вдачі та стрімку наполегливість у сяганні мети. Не слід забувати, в яких матеріальних умовах обирав собі творчий шлях Тичина (початок першої світової війни), тільки тепер, коли публікується щоденник поета, ми якоюсь мірою збагнули, як він — поет — вистояв у двобої з примхливою долею.

Власне, таким він був і полишився, той шлях до художньої літератури. Єдина супутниця, що здатна по ньому безпомилково проводити — від жоржин до жоржин через оту колючу кострицю, — Робота.

Голос

Спершу поезія відходила, як роса: без поквапу, ледь-ледь помітно. До школярського зошита ще заносились інколи окремі рядки, а то й цілі вірші. Потім настав період, коли поезія відійшла, як відходять ягоди літа: раптово й, здавалося, безповоротно. Вся її звабність остаточно померхла, відмежувалася простором, начеб навіть оглушилась якимось ударом артилерійської батареї. Відійшла, забулась. Я вже знав, що таке панорама й бусоль: був навідником полкової гармати, розбирався в бризантних та шрапнельних снарядах ніскільки не гірше, ніж у дактилях або в тріолетах. Не минало такого дня, щоб ми не втрачали хлопців, тяглового коня чи якогось пораненого кілометра своєї землі. З передсвітку до надвечір'я сполоханий простір стинався від клетоту вибухів та моторів. Ночі світились пожежами. Серед обширу тих історичних подій, що вже набували світового значення, всяка поезія видавалась мізерією, невартою навіть спогаду, а не те щоб уваги. Тепер у моєму зошиті появились креслюнки настільної траєкторії, формули, функції різних кутів та розрахунки з балістики, зарясніли символи орієнтирів. Щодня — стрілянина, щоночі — недосип. Одні й ті ж обов'язки в середовищі небезпеки спрощували життя. Душі помітно черствіли. Чимдалі ми начеб автоматизувувалися й самі.

Так догоряло моє друге воєнне літо — без віршів. І, мабуть, воно, догоріло б, аби...

Того раннього вечора ми стояли в траншеї на пагорку, звідки виднілась піщана коса, перемита весняною

повіддю річки. По той бік — рівнина, а за нею горби, на яких закріпився ворог. У сонячну днину та хвиляста коса так біліла, що сприймалась очима з болем. Зараз по ній бігла чайка, і коли перед злетом кигикнула, то нестеменно з-під крил чи, може, й з первісної чистоти золотого піску вилинув голос, якого ніколи з іншим не сплутаєш. Я відкрився від хлопців, пішов по траншеї. Може, вчулось? А може, омана — галюцинація слуху? Далечінь упивалася хмелем тиші. Наставала ота пора, коли намаруджені сили фронту вже мостились на сон, коли перебуханий простір очищувався від механічного лементу. Натомість одвічна природа нам знову являла мову птаства й комах. Розкигикалась чайка, десь деренчав деркач, а понад головою, за бруствером, коники так висюркували, що у вухах лящало. По стінках траншеї тарабанили поли мого закоцюрбленого плащ-намету, напнутого зверху шинелі. З-під них подекуди шурхотіло і шелесно сипалось кришиво кореневищ. Я затиснув поли в руках, прислухався — радіо! Ще два-три кроки — і я кидаюся, наче в несподівану течію, назустріч знайомому голосу — прожогом влітаю до накуреної землянки.

— Тичина?

— Угу.

— Це звідки?

Біля столика хтось незадоволено крекнув.

— А тобі що, не однаково — звідки?

Я не став ні допитуватися, ні заперечувати, приліг на солому без найменшого шелесту.

Зі мною творилося казна-що. І так упродовж тих п'яти чи восьми хвилин, та ще й після того, коли молоденький голосочок дикторші повідомив:

— Говорить Уфа, послухайте бесіду лікаря.

— Гарні вірші, — промовив телефоніст, вимкнувши приймач.

Інші мовчали.

Я хотів похвалитися, що знайомий з Тичиною, але передумалось — чи повірять? Мене хвилювали не тільки щойно почуті вірші, не тільки пам'ятний голос і не тільки немовби зболілі спогади про зустрічі в Києві. Хвилювали думки про саму суть поезії, про її органічне єднання з атмосферою незборимого духу людини. Хлопці, в яких, здавалось, у силу найтяжчих обставин та випробувань усякі емоції, крім зненависті до чужинця, давно вже згасились і геть порозвіювались, тепер оці хлопці, слухаючи поета, не перехопилися жодним

словом і, коли я зайшов, зиркнули разом — якось по-змовницьки, бо завадив їхньому зосередженню: де ти, мовляв, узався? Та за мить у потоках поезії все при-нишло. Інколи тільки й чулось, як поміж чиймись пальцями сухо протреться ще не перем'ята солома, на якій хто сидів, хто лежав, бачилось, як спанне газет-ний папір цигарки — то сям то там, освітлюючи нерозгаданий задум обличчя. Лише в отакій зосередже-ності й надається жадана спромога відчутти, з якою по-легкістю слово поезії входить у душі, руйнуючи в них автоматизацію і черствість неусвідомлених спонукань, так швидко набутих ось тут — на війні. За оцих яки-хось п'ять-вісім хвилин увага помітила й загостила в собі так багато, чого не траплялось добути своєю свідомістю з найнесподіваніших перипетій фронтового буття. Не песимізм, а сама цільність поезії як духовно-го надбання всього народу визначала характер і настрої моїх однокопників. Саме та цільність і проникала в ество, будила потаємне, приховане, може, навіть од власних очей, кликала зневажити страх у всенародній битві за своє життя. Мабуть, не могло б так ніщо, як міткість і музика слова, наснажити кожне серце ще не знехтуваним бажанням життєвої діяльності.

Я ще ніяк не міг стамувати жаль — застав передачу не всю: лише кінець якогось нового вірша та “В без-сонну ніч”, тому й дочікувався моменту, аж доки своїх переживань не довисловив телефоніст:

— Правда, сказалося добре:

Своєю чистою душею

На штик скорботи наколюсь, —

так що і там, у тилу, солодко спиться не всім.

— Звичайно, не всім.

— І про того добре сказано, що на сніг упав з коня.

Як же я зрадів, коли почалися діалоги з приводу віршів. Тепер моя певність окріпла: маю свій намір справдити зараз — негайно!

— Де наша лампа?

— Ще рано світити. Карбїду зосталося малувато, — відповів телефоніст, начеб знехотя, й хитрувато погля-нув своєю начальнику в очі — лейтенанту зв'язку.

Я знав, що карбїду ще майже повний бачок — з півпуда. Виходячи з того, як ми світимо, його до самої Німеччини вистачить. Той карбїд ми прихопили разом із лампою в німецькому бліндажі. Це чи не перший наш більш-менш путящий трофей. Телефоніст воловодився —

то вмикав-вимикав приймач, то навпомацки нишпорив попід столиком, хоч лампа стояла напихваті — між двома ящиками в кутку, а потому сказав — засвіtimo, коли привезуть вечерю. Це мене водночас розбентежило й знітило. З кухнею відправляється пошта: що задумав зробити, не встигну. Звертаюся до лейтенанта — мені світло потрібне! Він якчастіше запихкав цигаркою, щось нерозбірливо буркнув. Тоді я проліз до кутка, схопив і поставив лампу на столик, обережно повертаючи кільце регулятора, тернув сірник. Газ прошипів — спихнуло синьо-рожеве полум'я і тут же поблідло: рожевість одсіялась.

— Напишу поету листа.

— Кому?

— Тичині.

— А ти що, його знаєш?

— Знаю.

— Ще, може, скажеш — він твій батько хрещений?

Іншим разом я міг би й таке сказати.

Матово-синє світло веселило мій і без того святковий настрій. Я всівся на ящику, розкрив свою кирзову сумку, дістав аркушів три паперу і лише написав “Дорогий Павле Григоровичу!”, як землянка наповнилася шарудінням одягу та соломи. Це мене підбадьорило — хлопці нарешті виходять. Я з нетерпінням сподівався цієї хвилини, тому так повільно й виводив слово за словом. Як-не-як лист інтимний. Але з чого ж його розпочати — з болю чи з радощів? Не хотілося, щоб до нього заглядали сторонні. Та нічого не вдієш: надворі смеркалось. А тут все-таки світло й куточок столу. Нехай заглядають. І раптом, немовби з небес, крізь блаженський накат із вербових жердин, чагаря та землі пробилась чиясь довіра:

— Хлопці, їй-богу, він знає Тичину! Подивіться, з якою пошаною пише — навіть пілотку скинув.

Справді, моя вилянула пілотка поблискує зіркою в очі, лежить, притулившись до телефонного апарата в шкіряному футлярі. Це тільки зараз помічено. Як і коли її скинув, не пам'ятаю. Погляд вгору — аж яка несподіванка! Так он чого шаруділося: ніхто з них не вийшов, ніхто й не відступився. Поставали вшістьох недалеко від столика — плече до плеча. Це від їхнього дихання ворухаться мої аркуші.

— На таке діло карбиду не шкода, — сказав лейтенант. — Хлопці, не заважаймо!

І вони порозходились. Я навіть зітхнув — нарешті, тепер спокійніше. Ми лишилися вдвох з телефоністом. Я здивувався: він був чимось не то заклопотаний, не то розхвилюваний, подивився на мене з якоюсь по-божністю, потім нащось переставив апарат на ящик з гранатами, витер полою шинелі столик і примостився внизу на соломі, сказавши — плацдарм очищено. Мовляв, хочеш — займай увесь. Я мовчки погодився.

Так з чого ж почати? Перше слово! Як його тяжко вибрати з-поміж тисячі слів. Сам не знаю, чого мені стало недобре на самоті з думками. Як не дивно — і спокій, і тиша, і вражень у пам'яті більше ніж досить, а початку нема.

— Слухай, — каже телефоніст, — чи ти не напишеш Тичині, хай пришле свою книжку або “Кобзаря”?

Можу написати. Але просьбою лист не почнеш. Тому й було схвалено таку пропозицію найтихішим угукуванням. Я відчував: ось-ось подолаю непевність, і сподіване слово прийде, коли знову запитання — чи не бачив я позаминулої ночі отих смолоскипів, що за селом блукали, чи не чув, як хтось там наспівував? Ні, не бачив, не чув. І це не для початку листа. Врешті-решт, чому б не почати розповіддю про останній бій — визволили село вцілілим. Це такий рідкісний випадок. Німець підпалив лише крайню хату, коли його застукали наші розвідники.

Де вже де, а в тилу це всі прочитали б з цікавістю. Можна було б розказати й про наше запізнення: встигли фашисти стратити чотирьох молодих підпільників — у приярку, за селом. Але й тут — один страх. Та, власне, що на війні виживає без остраху? На жаль, моя думка далі того приярку так і не пішла, бо телефоніст розговорився:

— Ми давали зв'язок на КП. Я натягував дріт, а Стойко тримав катушку. Спускаємося донизу, аж там у лозах — вогні й розмови: люди шукають замучених.

— Ти спершу казав — там нібито ще й співали?

— Так, так. Я вчора довідався. То дівчина там знайшла хлопця свого й почала співати. Кажуть — ніяк спам'ятати її не могли: спричинилась, бідолашна.

Він зітхнув, і тепер його непотамоване хвилювання змусило мене встати. Я пройшов із кутка в куток. Небо на дверях стемніло. Я затримався біля них. Власне, тут ніяких дверей не було. Просто був лаз, який від комарів та негоди запинався брезентиною. Коли оглянув-

ся, телефоніст уже влігся — головою до столу. За подушку — пілотка та жмут соломи. Ноги підбігано. Через те, що світло падало тільки на них, він мені видавався дуже маленьким. Права долоня — під головою, ліва — на скроні. Мабуть, закуняв. Я всякий розпит облишив, повернувся на місце й написав кілька речень, потім вирахував місяці, тижні, що минули від часу, коли ми з Павлом Григоровичем попрощалися в Києві. Назбиралося вже чималенько — 403 доби. А по суті, що тут метикувати? Це мій перший лист — не з якихось канікул. Перший лист — із окопів. Тепер головне — встановити зв'язок, повідомити хоч як-небудь — я на війні, ще живий і здоровий. Вже хотілося так і написати, аж перед очима знову — той приятрок, оті смолоскипи. І як наслідок уяви — то поміж ними, то на їхньому тлі виникає ще й сам образ поета. Він окреслюється так виразно, що я мимоволі майже пошепки промугиую:

За селом світило,
з співами ходило...

— Як-як? Ану, повтори! — долетіло знизу.

І я повторив:

Як зчорніла ніч —
за селом світило,
з співами ходило,
берегло, будило
безневинну січ.

У відповідь — шурхит, гуркотіння, виляск. То під стіною застрибала солома, з ящика випало кілька гранат, а моток ізольованого кабеля розпружинився — ляснув. Телефоніст кахикнув, став навколішки, підборіддям уперся в дошку, обіруч обхопивши стіл, неначебто в намаганні зрушити чи й підійняти його.

— Коли це ти склав — допіру? Так ти був там? Повтори-но ще раз.

Він слухав, задерши голову, дивився на мене тепер ще побожніше, вражений цього разу “безневинною січчю” і “точнісіньким описанням” того, що я теж, як йому здавалось, побачив позаминулої ночі в лозах.

Я знову зізнався — не був там. А все те побачив Тичина.

— Тичина? Ти що, над ким і чого смієшся?

Він виважився на ліктях і постав наді мною у повний зріст. Я пояснив — Тичина був свідком першої світової війни. А на всякій війні — одне й те ж саме: січі, вогні, божевілля. Події повторюються.

— Ти гадаєш — він бачив точно таке, що й ми?

— Безперечно.

Тут я почав розтлумачувати суть поезії — своїм художнім осмисленням поет нам засвідчив історичну бувальщину. Він висловив істинність факту найточнішими засобами нашої мови: ні фальші, ні зайвини. Звідси й живучість образу трагічної ночі, найсумнішого співу та полохливого світла. Нас вражає жива досконалість усієї картини, а тебе, крім усього, ще й достовірна повторність явища, і нам було б соромно, коли б ми надумали взяти під сумнів хоча б окрему деталь із неї.

Тимчасом як я говорив, у траншеї задзенькали казанки: приїхала кухня. Довелось нашвидку дописати ще кілька слів, загорнути лист і заправити до конверта, на якому й вивелось якнайчастіше: “Уфа, Спілка письменників, Тичині Павлу Григоровичу”.

— А чого не на радіо? — поцікавився телефоніст.

Хтозна, може, треба б і на радіо? Та лист уже запечатано. Жаль.

Матиму жаль не лише з приводу своєї непевності — чи дійде мій лист. Жаль мене братиме ще й через те, що ні другого, ані третього дня мені так і не пощасливиться навідатися в село. Там — санбат, а в санбаті лікується Тоня. Це ота дівчина, що співала позаминулої ночі... Нас познайомить війна далеко пізніше десь аж за Мазурськими болотами — в Пруссії.

Ластівка

За висловом Грегора Менделя, відомого чеського генетика, так ніщо не пригнічує нас, як заздрощі й туга. Саме ця думка й стала для мене своєрідною аксіомою, мабуть, ще з інститутської парти. На гарячому ґрунті заздрощів ростуть найқолючіші паростки зла, з холодного мулу туги випливають бацили безвольності. Цього не заперечиш. І все-таки вони з’явилися, оті непрохані почуття, зокрема на другому літі війни. День у день листоноша заходив у нашу землянку, розкладав на столі листи. Я дивився на них і знав — не мені: мати й сестри — по той бік окопів, друзів юності розпорешено так, що збезвістились бозна-де. Коли хтось, розірвавши конверт, утуплював очі в лист і починав ледь-ледь ворухити губами, я не міг побороти свого зацікавлення: з ким він так розмовляє? Погляд мій зболено усміхався глухий, задаленій порожнечі: в душі прокидалося двоє

лих одночасно — заздрощі й туга. Та хоча б слівце — будь від кого!.. Звідки тоді було знати, що якраз через рік на мою адресу пливтиме до такої ж землянки по 10—15, по 100, а перегодя й по 700 листів кожного дня — потік за потоком? Так буде щось тижнів зо три. І я не здивуюсь, коли навіть нехай жартома, поштар якось поскаржиться, що моїми листами вже намуляв плече. Ото буде щастя! Одначе до нього ще треба дожити...

Наш колектив маленький — троє редакційних працівників, два друкарі та шофер, він же й вістовий. Я серед них наймолодший і найскрутніше обікрадений долею: домівка моя в окупації. А вони всі листуються і всі мене підбадьорюють — по-дружньому, співчутливо: виживуть рідні, знайдуться друзі, ще, мовляв, налистуєшся.

Пам'ятається полудень у глухій, обезлюдненій зоні десь наприкінці липня. Війна тут проходила двічі: минулого літа — на схід, а теперішнього — на захід. Куди не поглянеш — ні кола ні двора: геть усе попалила. Подекуди вже заповіли ниви самосійного жита. Одквітлі луги заманливо колихали високу траву, надто вже запашну й соковиту. Тепер війна зупинилася тут, і коса до луків не доходила: за півкілометра — позиції, на яких ніч у ніч працювали сапери. Мені довелося пробути між ними чотири доби, спостерігати під розсипом світла ворожих ракет їхню тяжку роботу. Вони ставили міни, повзаючи за кільканадцять метрів од лінії оборони, розтягали сувої колючого дроту — так звані спіралі Бруно. Як тільки блисне ракета, ще не встигаючи розгорітися, хлопці чимдужче притискаються до землі, ягглибше вдихають спечно-солодкий дурман перегрітого за день різотрав'я, де посіченого, де припаленого жаром осколків, — і ніякого руху, і ніяких ознак життя. Бо інакше — німець помітить, і тоді по хлопцях, по дротах і по мінах строчитимуть кулемети. Траекторіальні смуги ракет, найчастіше зелених, розписують фресками ніч, схрещуються, миготять і роздвоюються, напинаючи над землею чіткий прямокутник або сплюсклий овал світлової хустки з мережею димових пацьорок.

Я ставився до саперів не те що з повагою, а з якоюсь незнано-цнотливою ніжністю, часто писав про них у своїй дивізійній газеті. От і сьогодні з бліндажа батальйонного КП протелефонував у редакцію невеличкий

нарис про небезпечне безсоння саперної ночі. Вже коли мав покласти трубку, було сказано:

— Тебе тут чекає лист.

Я замалим не вигукнув: “А від кого?” Але переміг своє нетерпіння, так що навіть не попрохав поглянути на зворотну адресу... Боже мій, перший лист на війні! Скільки-то в ньому запечатано таємниць, моїх і чийось тривою, неясних сподівань...

А вже другого дня читалось:

“Здрастуй, Василю.

Павло Григорович дав мені твою адресу. Радий, що ти живий, здоровий. Я був поранений. Лежав біля трьох місяців. А тепер живу в Уфі. Поезії свої присилай П. Г., а він передасть їх до друку...

Коли моя листівка дійде до тебе, тоді більше напишу.

Адреса: г. Уфа, гостиница “Башкирия”, к. 41, Рильському М. для Стельмаха М.”.

Дорога моя листівочко-ластівко! Де ти навчалась і як ти змогла щebetом-шепотом свого малослів'я так багато сказати? Я вслуховувався в твій голос і майже не згадував ні Першого з'їзду молодих письменників, ні семінарів, ні вечорів у переповнених залах. Все це в одну мить освітило свідомість, обгорнулось промінням веселки, проблискотіло, мигнуло... В землянці було вже поночувато й глухо: надворі повільно смеркалось, а я все ще стояв у дверях і не смів заховати листівку. Треба б відповісти негайно. Та щось мені шепче: “Ти не знайдеш для цього слів”. Так і здається, що в моїй руці — пружаве крило птаха-велетня, дихне вітерець, і воно понесе мене через луг, через орожевлений ліс на східному обрії — прямо в Уфу — за тисячу кілометрів. Плечі мої ширшають, і, коли б не коник, що черкнувся об вухо, я, мабуть би, злетів. Але й без цього я побував у гомоні ще не знаного міста, відвідав Павла Тичину, а ще маю побачити Рильського й Стельмаха. Як часто нас ошелешують періоди, коли неможливо розібратися ні в стрибках летючих думок, ні в застої почуттєвих уявлень. Так і тепер. Всі думки й почуття пересіклись основним запитанням: чому не відповів сам Тичина? Лише по вечері добудуся більш-менш задовільного висновку — певно, хворіє... Так з оцим і засну.

Понад сто років тому російський поет сказав:

Что наше северное лето?
Карикатура южных зим.

Я знав, що на увазі малась якраз оця далеч північної широти, і не міг погодитися з отаким визначенням тутешнього клімату. Насправді ж сонце й тут немилосердне — високе, пекуче до болю, здавлює, тисне, так що на гімнастерках між лопатками — сіль. Ополудні можна задихнутися: навіть окопи й траншеї парують як не жовто, так сизо — дим не дим і юга не юга. Хлопці ходять по них до пояса голі. Зокрема, дістається гармашам та мінометникам: нагрітий метал пашить, хоч прикуркюй. Добре, що нема стрілянини. Фронт розморився й достоту заснув. А бувають же дні, коли кулеметно-гарматна дуель не вгаває з ранку до ночі. Тоді в пересохлих туманах порохового диму, а він стелеться дуже низько, по-справжньому чадієш, і думається мимоволі, що сонце з війною не лише в згоді, а потаємно дійшли підступної змови.

Десь перед обідом газету було зверстано, і я вибрався нарешті з редакційної машини. Перегода вийшли й друкарі — Котов з Городковим. Спітнілі, гуєто позначені плямами фарб та мастил, ми опахнулися ще навальнішою спекою.

— Ви пішли б та помились! — наказав наш редактор.

А чому б не піти й насправді?

Я прихопив рушник і сумку з паперами та листівкою Стельмаха: може, там відповім.

Пишнотрав'я на лузі гнітилося власним духом, нас млоїло настоєм сухого дурману. Подекуди ще рожевіли смолки. Все живе поховалося — те в нори, те в затінки — ні мурашки, ні коника, хоча тут їх мільярди. Зійшовши на пагорб, ми побачили синьо-лискучий вигин вузької Держі з тремтливими кунями очерету на березі. По той бік далеко-далеко впиналися в обрій кути ще синішої смуги — село Княжі Гори. В непорушній гушавині спеки воно видавалося маревом. З правого боку, з-під кручі, злинули плескоти й вигуки: там купалося кілька солдатів, а неподалік дівчата з польової пошти захоплювалися пранням — полоскалися, ойкали, ляпали, збуджено перемовлялися. Я присів під найвищим кущем горішини і лише почав роззуватися, а наш Городков уже бовтався між поштарками. І коли він зуспів?

— Як вода?

— Окріп!

Окріп не окріп, але в піщаній затоці при самому бе-

резі гарячкувата, зокрема на відмілинах. Я заплив пірнув аж на середині річки.

Течія була неглибока, чиста й повільна і, звичайно, прогріта чи не до самого дна. Після купання ми також дещо попрали — онучі, шкарпетки, носовички, а Городков, доп'явши в дівчат каламарчик рідкого мила, виполоскав навіть штани й гімнастерку, бо вже занадто були заяложені. Тут його Котов і під'юдив.

— Тебе війна чого тільки не навчила. Приїдеш, Городков, додому, то жінці перепереш усі хусточки й панчохи.

— Ги-ги, панчохи... Аби тільки вернутися — поперу й спідницю.

— І рейтузики.

— Та то в першу чергу!.. Пратиму все що треба.

— Мила не вистачить. А ще по війні, знаєш...

— Знаю. Буде глина. Буде жабуриння та гречана полова. Чим наші прабабусі прали, коли на світі ще не було мила? Ти краще замість фантазій намилить би мені спину. Чого загадався?

— Того, як тобі голову жінка намилить, коли принесеш їй свої гріхи-реп'яхи?

— Не така вона вже дурна, щоб не знала, що на війні всі безгрішні.

— Крім тебе.

Доки вони сперечалися та жартували, я теж загадався, тільки над іншим питанням — як мало людині потрібно часу й природи, щоб, звільняючися від втоми, повернути розуму й духу життєдайну бадьорість. Я намочив рушник, розіслав у розжареному піску й, прилігши на ньому, дістав папір з олівцем. Хотілося нагадати Михайлові Стельмаху той день і ту годину, коли ми сиділи у вітальні Павла Тичини, декламуючи свої вірші. О, як він у них вслухався! Дещо декламувалося двічі. Він раз у раз прохав повторити окремий рядок або й строфу, робив зауваження. Зокрема, пам'ятаю, ми найдовше "крутилися й плавали" на моєму вірші "Ковзан". Там було таке:

По льоду, по снігу
мій ковзан-обрізан
переможе пургу —
пронесе крізь туман.

Тичина поставив двоє запитань: чи не заштопориться ковзан у снігу і чи буває туман під час пурги? Та й саме слово пурга... Звичайно, вжити можна, проте які

є ще відповідні йому? Тоді й почали з Михайлом навперебій пригадувати синоніми: хуга, хвища, поземок, хурія, охиза, віхола, кура, вихолка, шаруга, хвижа, перемет, хура, сніговій, шквиря, сквира, сніговиця, хурделиця, хуртовина, завірюха, замет, замета, сніговійниця, хуртеча, заметіль, сніжниця, хурдига, завія, метелиця... Не слова — перлини, так і світяться.

— Бачте, — сказав Тичина, — куди ваш ковзан чаклунка-рима завела: по снігу в пургу... Я сам, коли ще й до школи не ходив, спочатку теж катався на одному ковзані саморобному, прикрученому дрофом. А потім захотілося поганяти на двох, зійшов на лід і впав. То сестра взяла мене ззаду за башличок, поводи-ла-поводила та й пихнула, сказавши: “Пливи!” Так я й поплив... Сам.

У цій життєвій алегорії просвітився урок і для нас: щоб не впасти, потрібна підтримка старших. Так ставав нам Тичина колоною, до якої прихилишся будь-коли — не впадеш. Він говорив з любов'ю, тактовно, що в нас добре, а що негарзд. “Ковзан-обрізан” був йому до вподоби, і він тут же занотував цей вислів. А я того дня збагатився ще одним куплетом із віршів Михайла!

Колоситься ячмінь у полі,
Стихає пісня солов'я.
Весна відходить, і поволі
Відходить молодість моя.

Хоча Стельмах набагато й старший, проте наша дружба зав'язалася десь ще до пам'ятного семінару в Спілці письменників. Того літа він ходив у військовому, через місяць мав демобілізуватися. Про війну ще нічого не чулось. Нас пестила молодість і весна. Ми писали без поспіху, без претензії на популярність, і тому кожен вірш видавався лише початком етапу до святині мистецтва. І все ж я чи не з надмірним захватом похвалився Тичині, що Стельмах отримав прегарну рецензію видавництва на свою першу книжку поезій. Поет-академік вітав вість осяяним усміхом, із розпростанням рук, а поет-початківець міцно зчіплював пальці й ніяковів по-дівочому, ніби в чомусь його звинуватили.

Коли ми попрощались і Михайло вже був за порогом, Павло Григорович притримав мене й прошепотів:

— Тож ви “Ковзан” допрацюйте, буде гарний вірш. А ще б я порадив — напишіть... Але це вже, коли... — не доказалось.

Гарний вірш! Як легко промовити.

В усякому шепоті приховується таємниця. Ні тоді, ані потім її сенсу так і не розгадаю, певно, тому той шепіт і пам'ятається довіку. Через роки й роки він повернеться хвилями закличної музики, наснажить зусилля робочого настрою, що заведено звати натхненням, ось тоді й появиться у моєму зошиті чималенький за розміром вірш — “Ковзани”. Редактор журналу “Барвінок”, надрукувавши його, захоплено відгукнеться: твір звучить по-народному. Розумію — до справжньої народності нам дуже далеко. Якщо ж там і є хоч якісь її елементи чи принаймні щось трошки схоже до неї, то це лише завдяки тому таємничому шепоту біля дверей. Оце ж “напишіть” полишиться нерозгаданим...

Досі не знаю, чому жодним словом я не обмовився в листі до Михайла про той багатющий день, про гостинну вітальню великого вчителя. Мабуть, не хотілося порушити верхів'я колишнього щастя чи спогодом ятрити незагоєння ран як фізичних, так і духовних. Це найпевніше. Адже атмосфера тримісячного шпиталю далася взнаки досить містко. Я не посмів запитати, що з Павлом Григоровичем — десь у від'їзді чи хворий?..

Повз мене ліниво чвалали, хлюпаючи піском, як розплавленим золотом, напівголі дівчата-поштарки з мокрими жмутками якоїсь білизни. Одна зупинилась, кахикнула.

— Ви й тут пишете?.. Згорите!

Можна згоріти — повністю, без останку, тільки не тут, де кущі, де пісок і вода. Щоправда, за якихось десять хвилин білосніжний папір на сонці геть вижовк, аж ожолобився. Перейшовши у затінок, я начебто втік од війни — десь на іншу планету. Справді, яка ж тут війна? Спека, тиша, ліниво линуть білі хмарини-кульбаби в небі, дівчата-смаглянки ліниво проходять у блакитних трусах — і все на березі річки. Саме це й потягло на лірику — заманулося щось присвятити пораненому солдатові Стельмаху — ну хоча б сонет. Отож за таких розманіжених настроїв та обставин сумиру він і почав писатися. На жаль, кінця не добувся. Той сонет непокою допишеться також лише через роки дуже далеко від пагорбного Валдаю — в Альпах, де мене доля знову спіткає з Михайлом. А коли ж то ще буде? Одначе пожолоблений сонцем листок берегтиме написане:

Село Княжі Гори, річка Держа.

Чи прийде голос твій з отих осель,
де ранками над сестриним подвір'ям
курликає криничний журавель?

Четвертий рядок закреслено. Що там — не добереш. Далі вірш начебто сам по собі затявся, мабуть, ображений тим, що потрібні слова розтрачено в прозі — на лист.

Ми з Михайлом не раз говорили про мовну стихію Тичини, буйну різноманіттям світла й тіні, кольору й тембру. Більше того, в ній відчуваються навіть якісь матіоло-полинні пахощі. Нібито сама доля спророкувала йому ступати по сходах Шевченка й Франка якнайпевніше, виносячи національний поетичний геній свого народу на “золоті верхів’я”. Ми завмирили від щастя, по-школярському трепетно й сподівально, в його школі художнього мислення. Нас вбили мальовничі можливості слова, поставленого рукою Тичини. В тому слові — гармонія: душевний тягар почуття й одночасно якась невимовно безмежна розкутість, що таїть у собі радощі й смутки земної краси. Одного літнього ранку ми з Михайлом умовилися піти в кіно. Я загодя взяв квитки й чекав його біля театру. Він же десь приборався, так що ми до залу зайшли з великим запізненням. Після сеансу він почав мені з’ясовувати причину, що трапилось. Я відповів афоризмом поета: “Не дивися так привітно, яблуневоцвітно”.

— Так це ж геніально, по-народному влучно! — вигукнув Стельмах. — Провинені дивляться завжди саме так — яблуневоцвітно.

Приємно було дізнатися, що й він мову Тичини сприймав як щось матеріальне, зосереджене в зоровій інформації, відчутно-вразливе на доторк. Від радощів дух забивало, коли ми доходили до незглибимих коштовностей слова, як до вічного джерела сяйва й звучання. Мені вже й тоді перегорнуті сторінки “Сонячних кларнетів” не раз видавалися кетягами бузку то в світанковій, то в присмерковій росі. Така вже властивість поетових слів, сповнених духом і цвітом бузку, полину, матіоли.

Злет

Бувають години, що за своєю насиченістю подій варті цілого року. Саме така година в моїй біографії випала того літнього ранку.

Тепер, працюючи в дивізійній газеті, я мав змогу жити в будь-якому підрозділі, знав майже всіх офіцерів і багатьох рядових переднього краю. Напередодні, в годину вечері, начальник полкової розвідки майор При-

шва пообіцяв мені “аеростатну прогулянку” — підійнятися в небо, щоб наочно побачити всю ешелонованість оборони противника. І ось ми чекаємо виходу сонця, доки двоє бійців напамповують воднем оболонку літального апарата. Це якраз ота жадана пора погожої днини, коли сонце підсоблює нашій меті: червоногарячими проміннями осліплює ворога. Як тільки воно, політньому чисте й велике, вигулькнуло з-за лісу, ми, взявши біноклі, зайшли до кабіни.

Я вперше в своєму житті відриваюся від землі — та як, аж на 215 метрів! Глянеш на землю — мимовільна лякливість по душі пробіжить, ощибає все тіло: високувато. Подумалось інстинктивно: лопне трос — прощай, земле! — капут; чого доброго, залетимо в горішню оселю богів — у самісінький емпірей, а ще гірше — прямо в зуби диявола-німця, отам буде капут із капутів. Але таке відчуття швидко минулось, бо гору взяло захоплення. Справді, видно як на долоні розгадування всіх трьох оборонних ліній: траншеї, землянки, вогневі позиції. За ними — рівнина й сіро-бурі горби Валдаю. Майор указав праворуч на блакитні розливи — так звані Мохі, з яких між отими горбами й струмується витік. А що ж то за витік?.. Дніпро!.. Там у німців укріпрайон — міни, спіралі Бруно, ескарпи та надобні. Це мовилося нібито й не до мене. Заполонений притяжною силою випадку, я вбирав пожадливим зором блакить невідомих Мохів. Так ось де започатковується живлюща вода України! По цей бік біліє поле, лискучо-рожеве на сонці, достоту завіяне снігом. Виявляється, то хрести з російських беріз, під якими судилось обернутися в тлінь окупантам. Перебуваючи в обороні, ми ніколи не знаємо, яких саме втрат завдає наш вогонь супротивнику. А тут все в наявності: найімовірніші свідки — хрести, що захарастили кілька гектарів орного поля.

Ми приземлились, і я заквапився до сонячної галяви, щоб для своєї “дивізійки” написати про щойно відчуте й побачене, як зустрів листоношу. Він ще здалеку привітався.

— Вам щось є! Тютюнцю не знайдеться?

Його рука ще як слід не висмикнула з товстезної сумки лист, а мені вже кортить закричати: “Земле, притягуй мене сильніше!” Нагледівши кілька літер знайомого почерку, я міг знову злетіти в небо — вже без апарата. Як діставав гаман, як вивертав — не пригадати, хоча добре чув:

— Та що ви — увесь? А вам же?..

— А мені — це!

Тут моя рука притиснула плече листоноші. Він ойкнув.

— Що з вами скоїлось? Од дівчини, чи що?

Як просто питати, що скоїлось. Бозна-що скоїлось.

Я тримаю в руці першу вість од Павла Тичини — світло-зелений конверт, марку наклеєно! Біля неї — трикутний штампель “Проверено военной цензурой”.

Був би я художником, то змалював би й галявину з першим бабиним літом, і зграю веселих щигликів, і димок з бліндажа — все, що довкола рухалося й жило, змалював би лише з однією метою — послати Павлу Тичині.

“П.П.С. 1614 часть 177 Вас. Швець

Уфа, ул. Зенцова, 16, корпус 3, кв. 6, П. Тичина

1/VIII 42

Дорогий Василю! (Пробачте — забув Вас по батькові). Дуже всі ми тут порадили, що Ви знайшлись і обізнались. І Лідія Петрівна, й Катерина Кузьмівна, і я — весь час згадували Вас та допитувались у самих себе: а де він зараз може бути? Та й як же не згадувати! Та літературна робота, робота по вирощенню кадрів молодих, яку ми робили разом з Вами, така була охоплююча й прекрасна! Ви, самі ще будучи молодим, скільки хорошого зробили для всіх тих, що допіру зводились на ноги і пробували писати! Ой яких ще сил потрібно буде після того, як у прах повержемо Змія проклятого, зажерливого фашиста! Ну це ще в майбутньому. А зараз у всіх нас у плані одне: звільнити країну і народ, перемогти звіра!

Працюємо тут так, як того вимагає від нас Батьківщина. Всю роботу — і по Академії, і по Спілці письменників — перебудовано на оборонну тематику. Ваша робота, звичайно, тяжча, що й казати.

Отже, випускаємо тут “Літ. газету” (ред. Ів. Ант. Кочерга, секр. Леон. Ів. Смілянський), жур. “Українська літ-ра” (ред. Юр. Ів. Яновський), видаємо бібліотечку “Фронт і тил”. Надсилайте свої вірші — або ж на адресу обох редакцій (Уфа, ул. Гоголя, 28, Союз. сов. писат. України), або ж просто й мені. Будемо друкувати. Ви запитуете про Владислава та про молодих поетів? Владислав закінчує Укр. університет у Кзил-Орді.

Пишіть йому, він ще буде там до 20/VIII, а потім, певно, до Червоної Армії піде. (Казахск. ССР, г. Кзил-Орда, главн. почта, до востребования). Мих. Панас. Стельмах тут (пишіть на Спілку письменників, Рильському для М. Стельмаха), Вас. Лісняк у Сталінграді (ул. Саратовская, 38, кварт. Хижняка). Він був поранений в боях. Олекса Ющенко в Чимкенті (Казахск. ССР), ул. Шмидта, 6, Союз писателів.

Ну, поки всього доброго! “Кобзаря” я Вам вислав.

Ваш Павло Тичина“.

Я зайшов до землянки.

— Хлопці, послухайте, що мені пише...

— Тихіше, тихіше! Бачиш?

Тепер я побачив — на столі працювала рація, довелося почекати. І, лише коли вона стихла, домовив — хто й про що мені пише.

— Ану, покажи!.. Ми з Тичиною добре знайомі. Передаси вітання. Справді, почерк його, — сказав капітан Попович. Дочитавши, спитав: — Де ж “Кобзар”?

Я тільки тепер схаменувся — “Кобзаря” нема. Про нього йшлося у кінці листа, з якого, по правді сказати, збагнулося ще далеко не все, навіть адреси й прізвища не запам’ятались як слід. Війна в моїй психіці виробила правило: що б не загубив, що б не втратив — не шкодувати. Але тут воно виявилось нестійким: іспиту не витримує. Мої несподівані радощі тепер перемішано такою енергією жалю, що місця собі не знаходжу. Такий він жорстокий і невпізнанно-дивовижний, цей світ почуттів. Мене люди сахались, коли біг по лівому флангу схилу, шукаючи листоношу. На щастя, він заспокоїв, пояснив переконливо — бандеролі приходять на день-два пізніше. Це ще більше посилило пафос моїх потаємних мрій та гордощів. Я знову не йшов — летів. Тоді по траншеях і пішла новина — з лейтенантом Швецем щось... теє. Коли лейтенант увірвався в бліндаж майора Королівського, командира стрілецького полку, той остовпів:

— Розпрокляті бомбьожки!..

Він замалим не викликав лікаря “з тою повозкою, на котрій би можна лежати”.

Королівський був трохи старший від мене, але ми ще з першої зустрічі так здружились, що наступного дня вже мовили одне одному ти. Я любив майора за його природжений гумор, за м’яке поводження з підлеглими,

за безстрашшя під кулями. Дочитавши листа, він сказав:

— І яка тобі нагорода! Чуєш? Надсилай свої вірші. А ти все нудьгою марудився — чи їх варто писати? Виходить, що варто, якщо сам Тичина просить. Зараз ми підемо в балку. Там резервісти. Хай узнають, як говорять про Змія поет. Коли будеш читати, не поспішай, щоб усе зрозуміли.

Так-то так, пересторога доречна — читатиму як повільніше, дещо буду пояснювати, а все-таки не уникну побоювання — чи всі мене зрозуміють?

Серед отих резервістів було багато ще не обмундированих. Їхній цивільний одяг, од якого я вже встиг одвкнуту, згустив моє хвилювання, тому й стало незрозуміло самому, як виник стихійний мітинг. Тут пахло сіножаттю, по низинах — м'ятою, по горбах — полином, а вітерець повіював ще й апетитним димом: у заглибині балки, під березовим гаєм, нам усім обіцяла неабиякі насолоди незабарного снідання кухня. Та вона перегодом начебто відпливла, замаскувалась туманом, коли чолов'яга в пальті, певно, від неї приніс оцуп'я вагонної дошки та ящик із-під макаронів, попиляв, постукав — і змонтував трибуну. Я тим часом розмовляв у бліндажі з комбатом Кураєвим, а потім окреслював олівцем, що саме читати з листа, через те й не бачив, як її хтось оповив голубою матерією, на яку старшина поставив алюмінієву чашку з мідним цепком та щербатий полив'яний глечик. Тепер зіроокі помисли кількох сотень людей зосередились у цій декорації. Відбите нею проміння ще по-ранковому червонуватого сонця розтікалося по голубому, немовби готуючи передумови для світлого настрою всіх людей.

Королівський бере з моїх рук листа, дивиться — не надивиться, розглядає так зосереджено то з одного, то з другого боку, як щось довго вичікуване, а тепер подароване долею, підійнявши, злегенька тріпоче у повітрі й каже:

— У нашій 133 дивізії воює поет. Він отримав листа від свого побратима — старшого поета, від академіка Павла Тичини. Знаєте? Чули?

І тут у гаморі перемовк-перешептів якийсь білочубий хлопець, що стояв недалеко від мене, раптом підскочив, аж долонями ляснув. Однак оплесків не було.

— Знаємо!

— Чули!

Гул голосів переростає в клекіт: люди знають Павла Тичину, люди люблять Павла Тичину.

Майор наливає в чашку води, пригублює, на мить розчепірює пальці над щербиною глечика.

— Я знаю, серед вас є ливарники й гончарі. Бачите, що витворює ворог із вашим трудом? Чашку мусимо носити на прив'язі, воду — в пораненому глечику. А чим він поранений? Осколком. Яким? Осколком чужого металу, привезеного сюди за тисячу верст — убивати нас, калічити нашу природу, нашу культуру...

Запам'ятаймо цю тоненьку прив'язь і дорожимо пам'яттю. Ми зуміємо викувати ланцюг ще й не такий — не з міді, не з бронзи, а з отакої сталі, що й чорта втримає, а не тільки якогось там Гітлера. Коли припнемо злодюгу до стовпа світової ганьби, як він завіє щеням! Отоді й подамо напитися — з черепочка.

Гнів змінюється тривогою, тривога — пошаною до людей нашого тилу. Тепер комполку говорить про тих, що нас одягають, годують, а зброю яку прислали для нашої прославленої дивізії — автомати останнього випуску! Так що битися є чим!

Лист опускається на трибуну. Називається мого прізвище. Підходжу, читаю, пояснюю, що це за люди, яких іменує поет. Коли ж прочиталось: “Ваша робота, звичайно, тяжча”, балка вихоплює повінь сміху та подяки. Так ось коли — оплески! Я відступаю набік. Хто ще говоритиме? Здійнялися рукави — там піджака, там шинелі, там косоворотки. Сонце просвітлює пальці, висунуті з отих рукавів, шкарубкі, з мозолями і зовсім тендітні, ще юні. Дехто йшов до трибуни, дехто говорив із місця. Двоє з них попрохало сповістити адресу поета.

Тоді й стало мені зрозуміло: цим людям у цьому листі все до вподоби, а найміцніше до їхніх сердець припала характеристика “Змія проклятого”.

Я знав, що цей мітинг полишиться в пам'яті, навів уцілюють фрази: де б отой Змій не зуспівся, бий: летить — стріляй, плазує — стріляй, іде — стріляй. Був би він, окаянный, і з тисячею голів — геть усім капут!

— Хто ще?

Руку викинув білочубий, так і проніс її над головою аж до трибуни. Він у досить елегантному, ще майже новому швейотовому костюмі. Жовта сорочка — наррозхрист. Обличчя відкрите, по-дівчачому заластовинене, з настороженим зором. Передусім він потиснув нам ру-

ки — майору й мені. Кортіло спитати — чи не цієї весни попрощався ти, хлопче, з десятим класом? Але я не спитав: було б не до речі. Він же, виявилось, куди сміливіший! Обхопивши пруг трибуни руками, перехилився до мене й спитав — голосно, так щоб усі почули, — де жив Тичина до війни? Я відповів — у Києві. А тепер?

— Тепер Тичина живе в Уфі.

Тут білочубий і зіпнувся навдибки.

— Прошу проголосувати!

Королівський штовхнув мене ліктем — і що він затіяв?

— Хто проти того, щоб Тичина якшвидше повернувся до Києва?

Смикнулося чотири руки: не второпали.

Сміх.

— А хто за?.. Одноголосно! Товаришу командир полку, вручайте нам автомати, будемо битися.

От і вся промова.

Я зиркнув убік, вірю й не вірю — зараз комполку нічого не бачить: всі у нього засльозені, склеплені туго, начебто позлипались. Ось він понишпорив у кишені, витяг носовичок, витерся і тільки тепер сказав:

— Післязавтра вручимо.

В мене таке відчуття, що Тичина — поруч. Він своїм словом і духом поета згуртував людей, пришвидшив наближення часу, якого так прагне переповнена гулом балка. Стою та й вимріюю — напишу: Ви подали нам привід розпочати цей мітинг. Ви подарували цим людям нагоду й можливість проявити на ділі зненависть до ворога.

Сповістити їм Вашу адресу так і не пощаслилось.

Тільки-но я знову приступив до трибуни, як десь верескнулося й розкинуло посеред неба лиховісний висвист, а по секунді грякнуло з кrekотом, березовий гай сколихнувся — шрапнель. Спочатку в блакиті появляється білий клубочок-ліхтар із синьо-зеленим блиском, а вже потім сичить, вивергається в простір бруднуваторуденька хмарка — пирскає градом сплав міді, свинцю та криці. Ворог поставив три "ліхтарі" — добре знайому нам вилочку пристрілу.

— Розійдись! — пролунала команда.

Трибуна

Балка вмить обезлюднилась. У її крутому західному

схили роташовано “цілий аул”, як сказав мені лейтенант узбек. Тут бліндажі напрочуд надійні, деякі навіть із вікнами, землянки просторі, не кажучи вже про рукотворні печери, де “хоч конем вигравай”. Грунт глинистий — не обвалюється, так що не страшно ні гаубичного снаряда, ні бомби.

— Над балкою вчора крутився “костиль”, дещо розвідав, — сказав командир батальйону, коли ми забігли в бліндаж.

Я туплюся плечем до одвірка, виглядаю надвір: балка пуста, лише самотіє трибуна. Остеронь, під гостроверхою бурою кручею, запишнено голубіє розкуйовджена крона берези на біло-рожевому стовбурі, голубіють куші внизу над проточкою, а тут, кроків за сорок, голубіє трибуна... Чого ж вона так раптово заволоділа моїми думками? Відчувається в ній щось живе, щось надміру величне і водночас безпорадне. Ми самі-то відгородилися від небезпеки, від страху, власне, й від неї — відкреслилися, втекли. Наш захист — підземний хором. А вона стоїть, зневажена чи навіть ошукана. Скористалися раз — і досить. Чи не звідси й така тривожність? Її суть ось у цій дистанції, що відчужує нас від отієї принишкої подруги наших промов, нарядженої в голубе тільки заради випадку. Вітер шарпає покривало, й ніяк не позбудуся враження, що вона стиха схлипує, забута, покинута напризволяще. Я відступив, оглянувся й начеб собі тихо сказав — піду принесу трибуну. Капітан Кураєв почув і здивовано заперечив — та нехай стоїть. Я помовчав. У всякій біді ми шукаємо першопричину. Що ж виходить? Аби не цей лист, не робили б трибуни. Так що не хтось, а Тичина повинен, коли Змій рознесе її прямим попаданням снаряда. Тоді геть рознесеться, розвіється пухом і все моє буйство щойно здобутого враження, подарованого зібранням оцих найдобріших людей. Що ж уціліє без неї в моїх драматизованих спогадах, у моїй свідомості взагалі? Тіні плотей і невиразність рухів та хаотичний відгомін слів? Адже ж якраз через неї, через оцю трибуну, тут споріднилися люди з поетом, отже, й зі мною. Що б не стряслось, а пам'ять моя ніколи свято мітингу не понехтує. Мені перед Павлом Григоровичем не те що тепер неприємно, буде й потім отак, якщо не переінакшиться ще на гірше — на сором або й спокуту. Буде саме так — переконуюся наперед. А втім... Чого це він має бути повинним? Хіба він мені перший пи-

сав, чи що? Я в усьому повинен! Аргумент поза сумнівом. Я вже не озираюся, не питаю нікого, переступаю поріг — все-таки піду принесу. Капітан хапає за лікоть — назад! Аж вирячується — ну що з лейтенантом? Їй нічого не станеться. А нам слід пам'ятати — німець однією вилкою не обмежується ніколи. Ось-ось кресоне з мінометів, а може, й гаубиць. Так. Я це добре знаю з досвіду артилериста: саме таким робом німці не раз визначали місце нашої батареї. Тут нічого не скажеш — застереження капітана передбачливе, але позбавлене переконання, і я відчуваю, що навіть йому не вгамувати мою неполегливість. Як це нічого не станеться? А пряме попадання?

Почулося: чах-чах — ба-бах — випалили міномети. Після гострого виску десь позаду нас крихко репнулись вибухи. По стінах посипався пісковик, задріботили грудочки глини. Двері зачинено. Хтось опустив жалюзі. Доки ладили та засвічували каганець, комбат розповів історію цієї віконниці, відбитої в німців. А стягли вони її із крамниці, мабуть, у Смоленську. Вона вигідно зручна для маскуваня снайперів та спостережників — найнадійніший прихисток від шрапнелі. Тепер міни летіли над нами, шматуючи трави й кущі, розлогі балки, лопались, крехали, вибухали. Коли стихло, ми вийшли, і Королівський зумисне підвів мене до трибуни. Справді — цілісінька. Всього дві подряпини з правого боку, та й то неглибокі. В покривалі пропалено дірку — якраз посередині, де недавно лежав мій лист. Ми помацали, позаглядали, погребли руками кущики материнки в намаганні знайти осколок. Але його ніде й поблизу не було. Я не без цікавості назиркував, з яким незадоволенням або й скептицизмом стежив за нами біля дверей капітан Кураєв. На якусь мить наші очі зустрілись — він похитав головою, заховався геть. І мені зрозумілося легко все: чи варто вболівати за якісь там дощечки, якщо після кожного бою, нехай навіть місцевого значення, його батальйон має доформовуватися щоразу. Це вже втретє за літо. Через те комбат і стояв поза всяким осудом.

— Слухай, — сказав майор, — а чого ж ти їм не показав “Кобзаря”? — Не дочекавшись відповіді, він гукнув до солдатів, щоб з трибуни зняли покривало, і знову — “Кобзарь”: — Чи ти бережеш таке щастя лише для своєї персони? Що ж, індивідуалізм, виходить, і на війні бере гору? Скажеш — не так?

Я сказав — що не так, то не так. Бандеролі приходять пізніше. Я поважав його жарти й нерідко сам підсміювався над ним. А зараз лише перейшов на веселіший тон. Хто був на війні, той знає ціну переродженню настрою, коли з підземелля виповзаєш у тишу й сонце. Ось днів через два-три, може, прийдемо сюди ще й з “Кобзарем”, отож трибуна знову стане нам у пригоді. Хто посміє сказати, що я не провидець? Тут наші руки зчепились. Голоси бадьорішають. Еге ж. Який там провидець — пророк! Істина вище всякого страху, всякого сміху. Комполку схвалив мій намір тепер якнайсерйозніше — покажеш, розповіси. Це мене більше підносило вгору — як у його, так і власних очах.

“Кобзар”

На жаль, нашим надіям збутися не судилось. Третій день і четвертий минув — бандеролі нема. Я щоранку перепитував листоношу. Його стримана відповідь останнього разу поглибила мій неспокій: певно, щось трапилось у дорозі. Як-не-як — війна.

Кілька днів я пробув у батальйонах. Коли повернувся до своєї землянки, побачив на столику бандероль. Я дістав ніжик і якобережніше розрізав обгортку, знаючи наперед, що це не “Кобзар”: книжечка малого формату й дуже тоненька. Це — збірка Павла Тичини “Тебе ми знищимо — чорт з тобою!” Мене раптом начеб замлоло, переповнило пам’ять якимсь особливим світлом то близьких, то вже занадто далеких надій, коли прочитав: “Дорогому Василеві Швецю від Автора. 1/VIII 42”. П’ятеро слів. А яким напруженим вихором вони роздмухали попіл непевності, вивільняючи жар бажання боротися й жити.

Нарешті вибрався час, який дозволив мені піти по тилах дивізії — в пошуках пошти. Вона дислокувалася в одному яру з хлібозаводом. А де хлібозавод, я вже знав, добре знав і його начальника — старшого лейтенанта. Саме він і спіткався мені й розтлумачив — четверта землянка з правого боку. Ступивши до неї, я вразився розміром — це справжня підземна зала. Шість чи й вісім столів. За ними — нікого. Лише десь посередині скинулись поблиски окулярів. Там до стелі причеплено семерик. У руденькому колі його освітлення — стіл найбільший, над яким і схилилось жіноче обличчя з кирпато-манюсінським носиком. Аж дивовижно, як

тільки на ньому втримується оправа з масивними скельцями. Таке здивування виникне згодом, а зараз жіноча рука заборсалась поміж паперами, щось прикриває газетою, щось тиче в шухляду, вмочила перо й щось пише. Відчувається дух сум'яття: в руках — непевність. Я підійшов, привітався, пояснив причину своєї появи. Над столом ані позирку, ані слова. Повторюю суть. Жінка підсовує прес-пап'є, відриває аркушик і, скинувши окуляри, настирливо тре кошлатою промокачкою обхукані скельця. Подив за подивом — її ніс на моїх очах начебто видовжився й поширшав. У неї приємне обличчя з навітреною смаглявістю, властивою людям субтропіків. Чи не вчора з курорту? Певно, десь там смалилося щедрим сонцем. Очі сіро-блакитні, яскраві. Скільки їй? Років під тридцять, не більше. Починаю розмову втретє:

— Хто тут відає видачею бандеролей? Не ви?

Мовчання, поглиблений видих. Окуляри кладуться на стіл. Ми дивимося віч-на-віч. Вона мого погляду не витримує — очі вниз.

— Чого ж ви мовчите?

— А чого ви так причепились до мене? — запиталось українською мовою.

Тепер мої очі — вниз: допитують серце — чого ж це ти вмить опустилось?

І голос у неї приємний, хоча й з нотками ворожнечі, розкотистий і дзвінкий. Але я зрадив не його мелосним інтонаціям, а тому, що маю ділову справу все-таки не з глухою і не з німою, та ще й з українкою.

— Хіба я причепився? Я про діло питаю! Де ваші люди?

— Обідають.

— Це далеко?

— У комендантській роті.

— А капітан Рибкін — ваш начальник — де?

І тут вона вийшла з-за столу, обсмикала сяк-так гімнастерку, підібгала двома пальцями під берет пасмо волосся, подивилась на ноги — боса.

— У кирзових парят'ся, то я...

— Нічого, аби не застудили, долівка волога. Так і до ревматизму недалеко.

— Я не вмю брехати. Я не вмю брехати! — І вона розрюмсалася, та так ніби я справді чимось образив її — несподівано й гостро.

— А навіщо брехати? Ви правду кажіть.

— Ось ваша бандероль, — сказала вона крізь плач і витерла правою рукою очі, а лівою підійняла газету.

На столі — розгорнута книжка. Я взяв обережно — “Кобзар”!

Що ж вияснилось?

Обгортка на бандеролі порвалася, мабуть, ще в далекій дорозі, відкривши людським очам те, що в неї було запечатано: всі шість літер на книжці. Такою вона й прибула до польової пошти в той день, коли я отримав першого листа від Павла Григоровича. Тоді ж оця жінка, розфасовуючи кореспонденції, мала склеїти розпірку, однак не вбереглась від спокуси, приховавши книжку до наступного дня: заманулося почитати. А вже по читанню прийшла й друга спокуси — переписати “Кобзар”!

Ось вона ще з неугамованим схлипом, витираючися голубеньким носовичком, дістає з шухляди кілька школярських зошитів у косинку — безсоння п'яти ночей!

— Думала — встигну. Третій день обідати не ходжу. Дівчата приносять. Небагато, але не встигла. Ви скажете нашому капітанові — правда?

Я ніби нічого не чув, перегортую сторінки, оглядаю обгортку. Все на ній — від першого до останнього знаку — писала рука Тичини. Жінка якось недбало довгим нігтем пухкого мізинця відволікує окуляри вбік, показує зошит за зошитом — всього дев'ять. На кожній сторінці — дві колоночки, вписані дрібно-дрібно. Проте мій погляд втупився в окуляри — які товстелезні лінзи!

— Вас підводить зір?

— Ні, нормально. Але тут працювати рекомендується в них.

Я тільки тепер як слід розглядаю приміщення — над столами пітьма, по кутках непроглядна темрява, дихає смутком осені, хоч надворі — середина серпня, прикінець літа, розголосоисте гуртування птахів, яке веселить і засмучує кожного з нас першими зграями, як і сам краєвид із першими ворсинами передвирійного павутиння. Біля серця млоїться ущипливе — зле. Чи не тому все троїться в очах — тіні, плями, предмети. Я побачив під стіною стілець, не питаючи дозволу, підсунув якблизьче до столу, коли всівся, то стало ще тяжче. Звідки цей приступ жалю? На кого, за чим? Не добереш. І все-таки намагаюся потрапити в істину. Жаль на розпірку в бандеролі? Ні... Жаль часу? Ніскільки. Жаль жінку? Атож. Уявляю всю плутанину

й нелад емоцій та помислів у її душі: захват цікавості, конфліктація з власною совістю, безсоння, перестрах і, як наслідок цього, їхній прорив у вигляді сліз... не було б війни — мала б свого "Кобзаря". Сонце у вікнах — читай, навіщо ж його переписувати? І лінз очих би не знала. І не пріли б у кирзі ноги. А так що ж? Катакомба — зволожений присмерк без краю, без переміни. І спиш, і працюєш у ньому.

— Дайте мені, будь ласка, чистенький аркушик.

Вона закопилила нижню губку, як видно, вагалась, але недовго, подала з насторогою, квапливо потерла долоні й сказала:

— Я вас дуже перепрошую — не пишіть!

— А ви знаєте, що писатиму?

— Заяву нашому капітанові. На мене...

Я похитав головою.

— Не вгадали. Дивіться, що напишу.

"Дорогий Володю! "Кобзаря" прочитай за два дні. На третій прийду заберу". Підписався.

— Ой! — тільки й почулось.

Я скільки живу — не пам'ятаю такого зітхання. То було звільнення її совісті з оточення страху. Я згорнув папірець учетверо, написав прізвище адресата.

— Подивіться на коди — артполк, третя батарея. Перешлете з бандероллю й оце, коли закінчите переписування.

Володимир Сімачко — це той телефоніст, що надомив мене випрохати "Кобзаря" в Тичини.

— Ви не знаєте, як я вдячна вам!

— Відповідаю взаємністю.

— Мені? За що?

— За те, що ви любите поезію.

— Не всяку.

— Зрозуміло.

Вона все ще стояла, спираючись лівою рукою на стілець, а правою тягнувши "Кобзаря" до шухляди.

— Можете не ховати — не вирву.

— Та це я так, од нічого робити, — засміялася вона так невимушено, так довірливо, що мені збагнулось відразу — ця книжка стає складовою частиною нелегкого життя оцієї поштарки. Тепер всякі слова задремні. Ще якась мить — і я козирнув. І тут вона, випустивши книжку, схопила мене за руку й потиснула набагато міцніше, ніж можна було сподіватися. Ми попрощались.

Під вузькою смугою незжатою житечка спужнувся перепелиний табун, пропищав, прошавкотів і зник, а наді мною, подібно його зумкотінню крил, все ще гудуть слова: "Це я так, од нічого робити". Як-то в неї обмежено час — кожна хвилина дорога! Скільки не йду — в душі таке відчуття, що я щось украв. Час украв! Але інакше не міг. Справді, як же ми нидіємо, а то й злостимося, коли хтось чи щось нам заважає в ділі, особливо ж тут, на війні. Все до чогось готується — щодня, щохвилини. Так і тепер: птахи — до вирію, ми — до наступу. Все це вже недалеко. І буде нелегко — птахам і нам.

А ще — невідомо й самому, чого й чим так несподівано мене схвилював отой потиск руки — нежіночою міцністю чи вологим теплом?

Де мій "Кобзар" ходив, скільки людських очей над ним плакало і сміялось — вгадувати не візьмуся. Десь лише тижнів за три після відвідин пошти вручив його мені командир саперного батальйону капітан Єгоров, і то з великою неохотою: ще не всі прочитали.

Маю підстави гадати, що мій "Кобзар" гостював і в танку старшого лейтенанта Толубка. Був би я навіть пророком, одначе не міг осягнути хоча б уявою того далекого дня по війні, коли Володимир Федорович Толубко, ставши головнокомандуючим ракетними військами стратегічного значення, головним маршалом артилерії, в одному своєму інтерв'ю скаже: "Першою настільною книгою всієї нашої не такої вже письменної родини був "Кобзар" Тараса Шевченка. Що за дивовижна поезія! Ми, хлопчики й дівчатка, знали напам'ять десятки його віршів і змагались, хто більше вивчить..."

Я вдивляюся в чистий папір на своєму столі, відкладаючи ручку вбік: перо не спромагається накреслити хоч пунктиром шлях одного з хлопчиків отих, що зростав у Червонограді над річкою Берестовою у "не такій уже письменній родині", з якої "дивовижна поезія" безсмертного Кобзаря супроводила його до школи танкістів, звітлія на війну, а з війни до зірочки маршала.

Слово Тараса! Як часто ми задумуємося над складом і звуком твоїм. Але думка не завжди проникає до незглибимої сфери твоїх вулканічних атомів. Мрія так і полишається мрією — відшукати б твоє ядро! Певно, тільки тоді б ясно й чітко збагнулося в повній мірі,

яка ланцюгова реакція затаюється в тобі. А поки що не зрівню твій апогей з верховинами Гімалаїв, а твій динаміт навіть із громами небес.

Дим цигарки

Так от, щодо художньо-духовних цінностей у неймовірно складних, здебільшого трагічних умовах — на війні. Трагічних тому, що зона в три-чотири кілометри від переднього краю позначена присутністю повсюдної смерті, безплотної, безликої, отієї самої, що своїм потаємним голосом, невидимим помахом окривавлених пагурів поманює кожного з нас день у день. Але люди є люди. Імпульси природного потягу до живих естетичних джерел, породжені спраглим захопленням істинністю мистецтва, в даний момент “Кобзарем”, і наводять на розповідь про вибухи слова, про несамовитості нашої психіки.

Ще коли я був навідником полкової гармати, якось осіннього надвечір'я мені випало звідати нерозгадану таємничість іншого світу чи, точніше б сказати, подихати кільканадцять хвилин атмосферою неземного буття. Нашу батарею оточили фашисти: потикатися було нікуди — ні вперед, ні назад. Зоставалась альтернатива: або всім полягти на вогневих позиціях, або вимфлити нетривке животіння підняттям обох рук, на що, як уже потім виявилось, покладався ворог: заповонити всі чотири гармати непошкодженими, а їхні обслуги живими. Несподіваний напад, як і перший удар у вигляді знавісніло-безладної стрілянини, хоча нас і застукав, одначе не став поневоленням нашого духу. Ми залягли в круговій обороні — хто в траншеї, хто під кущиком, а хто встиг окопатися де попало. Перша команда була — примкнути багнети. Здається, тоді ще ніхто й не подумав, що доля наврочує рукопашний бій, оскільки напередодні кожна служба призапаслась двома ящиками гранат, а тому й вірила в щастя певності: ворог не продереться, ми зможемо відбиватися до смерку. Чим настирливіше підлазили німці, тим густіше бабахкали наші гранати, глушачи нестямні чужородницькі викрики: “Генде гог!”*

На превеликий жаль, те щастя було нетривалим: смеркання немов нарочито затримувалося надовше, ніж спорожнів наш останній ящик. Бабахкання вщухло. Тоді німці й кинулися до наших позицій у повний зріст.

* Генде гог! — Руки вгору! — (Нім.)

З усього початку душолюбної скрути найвиразніше запам'ятався момент, коли над окопом підійнявся командир батареї лейтенант Колосов, заговорив, похитнувся і... вправ. Та голос його залишився живим:

— Батарея, в атаку!..

То був голос-вибух, від якого ми загорілись. Що сталося потім, пригашено зрадою пам'яті безповоротно: те коротке, як мить, і водночас довге, як вічність, розпалення психіки непідвладне спогаду, з тієї ж причини й письму. На першій порі то було, мабуть, сп'яніння повіом смерті, перемішане з божевільям чи, можливо, й з тваринним сказом. Ти випростався, тримаючи перед собою гвинтівку, й біжиш. Ні, це не те слово. Ти — в якомусь химерно-казковому леті, нестемени міфічний дух, ставши чотирикрилим, шугонув якнайвище, бо земля сама по собі вже втекла з-під ніг, так що не відчуваєш опору чи бодай найменшої протидії земного тяжіння: все кудись пощезало, запропастилось — кущики, горбики, ямки, — а з ним час і простір. Летиш і летиш, ведений, піднятий, несений, тягнутий тепер уже власним голосом — криком “ура!”, не відчуваючи ні страху, ні втоми, ні подиву. Все це настане перегода. А поки що ти — на крилах. Так навіть уві сні не трапляється. Там, коли підіймаєшся, летиш, окрилений чи безкрилий, то все-таки чому-небудь радієш і чогось боїшся. Тут — ні радощів, ні побоювань. Але, коли крила зламуються й ти опустишся до земних турбот, із усіх почуттів, що переповняться у твоїй душі, страх прийде найпершим. Він покаже себе, зокрема, тоді, коли ми повернемося до гармат, привівши двох полонених (яким способом їх було взято, незрозуміло), а потім ховатимемо своїх товаришів.

У багатьох із нас тремтітимуть руки, дехто почне заїкатися, дехто на певний час позбавиться мови, розучившись навіть читати. Наш саніструктор пояснить: це — алексія, наслідок переляку. Насправді ж ми начебто ніякого переляку й не знали.

З того каверзного вечора-випробу морально-фізичних сил збігло вже близько року, і я не здивувався, що він тепер поновився в усій повноті негативних емоцій, примушуючи знов переживати його. Те звідане колись сп'яніння вочевидь повторилось, нехай не зі мною, так з іншими, але повторилось, не минувши до певної міри й моєї душі.

— Ти куди, лейтенанте, прямуєш? — запитав мене

комісар дивізії полковник Щербина, позиркуючи кудись вище дерев узлісся.

— До штабу Королівського.

— Зараз там, хлопче, ти нікого не застанеш: готують атаку.

Я відповів, що знаю — полк штурмуватиме Відьму. Так прозвано висоту з розпатланою косою чагарників. Там — німецький опорний пункт, укріплений деревом та залізом, нашпигований дзотами.

Глянувши на годинник, а потім у небо, комісар сказав, що підемо до Королівського разом, але трохи пізніше.

Що ж, як разом, то й разом. Тут не відможешся й не заперечиш. Та, власне, чого заперечувати? Хіба не принадно пройтися по передньому краю з “високим начальством”? Окрім усього, ще більш принаджує оце суто цивільне звертання — хлопче. В ньому вчувається щось доброзичливе й сподівальне.

Ми пройшли попід розлогими куцями ліщини в неглибоку траншею й опинилися в бліндажі, де не було нікого — ні телефоніста, ні ординарця, лише в кутку над лежанкою лунко дзенькав будильник та тьмяно поблискував диск автомата, прихиленого до стіни. Поки полковник дзвонив та розмовляв по телефону то з четвертим, то з одинадцятим, я, всівшись біля віконця, розгорнув “Кобзаря”, відчуючи неабияке задоволення від слідів, полишених багатьма руками. Деякі сторінки вже встигли пожовкнути, деякі потерлись.

— Що за книжка? — відвернувшись від апарата, поцікавився комісар.

Я показав палітурку з портретом Шевченка.

— Ова!

У всякого своя доля
І свій шлях широкий...

Так, здається?

— Можемо перевірити.

Я заглянув у зміст і, відгорнувши двадцять першу сторінку, підсунув книжку перед очі полковника.

— Виходить, не забулось.

Я сказав, що вже й не забудеться, бо, мабуть, запам'яталося ще з учнівства.

Він почав читати:

Той мурує, той руйнує,
Той неситим оком...

Цікаво! Простеж, як зіб'юся — підкажеш.

Я беру книжку в руки, пильную рядки, а він, пошколярському зосереджений, розчулено декламує, коли на якусь мить затинається, дві ще не глибокі зморшки на лобі натужно збігаються, утворюючи писану літеру “л”, очі насурмлюються, тоді я підказую.

Через кілька хвилин бліндаж стиха струснуло. По стінах шелеснули потоки піску. Так он чого комісар так часто позиркував у небо: виглядав літаків. Ось тепер вони появились — почалось бомбування лиховісної висоти. Це начебто не так і близько, а все дрижить. Я мимоволі подивувався чутливості нашої землі, її відповідям на подразнення, і тут хтось подзвонив. Комісар квапливо схопив трубку. З його коротенького перемовлення з кимось було зрозуміло, що він має зараз кудись іти, і я вже хотів заховати книжку, як його широка долоня прикрила сторінку.

— Це з твого дозволу я візьму на годину... Що в тебе за зброя?

— Наган.

— Де ж тобі хоча б карабін дістати?

— Майор Королівський дасть автомат, якщо треба.

— Сьогодні це треба.

Він з неприхованим сумнівом оглянув мою кирзову кобуру, засунув до свого планшета “Кобзар”, а відтак прихопив автомат і, коли ми вийшли, попередив чергового по штабу дивізії офіцера, що йде в полки познайомитися з поповненням, повернеться тільки пізнього вечора.

Суха низькостінна траншейка вивела нас в осонене кущувате узлісся. Листя ліщини лоскотало нам руки й обличчя, попід ногами то шарудів і м'яко стелився, то, ламаючися, крихко хрущав. пересохлий бур'ян, так же само чи, може, й крихкіше на високій поставі полковника порипувало реміняччя. Двойна портупея та петлі командирського широкого пояса, кобура з пістолетом, планшет, а тепер ще й пасок автомата — все це надавало такій поставі богатирського вигляду.

Серед обширу миршавенького дрібнолісся гуло, сновигало, брязкало зброєю й перебирало збіжжя, порпаючися у речових мішках, чоловік понад сто, щойно сьак-так обмундированих, але добре взутих у новенькі черевики з обмотками. Вони мали поповнити 681 стрілецький полк, яким командував капітан Морозов. Ми з комісаром присіли на підтрухлу осіку, що лежала впоперек узлісся. Перед нами на стоптаній трав'янистій галявині всілися новобранці.

Він своє знайомство з ними почав простим, одначе й досить-таки несподіваним запитанням: чи знають вони, хто він такий? Ні, не знають. Мовчання: мабуть, ні в кого не вистачає найелементарніших військових обізнань, тому й відповідь забарилась. Ну, а якщо судити по відзнаках? Тут він потикав пальцем у свою ліву петлицю.

— Відзнаки відзнаками, — промовив літній солдат, певно, вчорашній колгоспник, вузьколиций, неголений, з добродушно-веселим поглядом округлих очей, — а якщо судити по блиску реміння та піки, то ви — старшина. Пробачте, коли не вгадав.

Прокотився регіт. Комісар по-дитячому зашарівся, але не без усміху, досадно похитуючи головою, схопився, відійшов трохи вбік.

— Не думайте, що всі наші старшини пикаті. Правду кажучи, я теж колись був старшиною, а тепер — комісар дивізії.

Сухе шелестіння дерев, посилене перешептаними здивуваннями, згустилося над осонням узлісся. Він говорив повільно, часто мовк, переминаючись з ноги на ногу, а коли нахилився до ще недавно веселих, а тепер соромливо-пригаслих, чомусь аж посумнілих округлих очей, неголосно запитав — чого ми сюди зібрались, покинувши матерів і дітей? А того, щоб жити по-людському. Два тижні тому перед нами зайняв оборону тисяча сьомий німецький полк, сформований десь у Баварії. Наше завдання — розгромити його. Тобто кожен із нас повинен обов'язково убити хоча б одного німця. Тут, на передньому краї, вибір для піхотинця один — якщо ти не уб'єш ворога, він уб'є тебе. Така правда війни.

— Правда не дуже приємна! — вигукнув хтось, не стримуючи зітхання відчаю. Комісар знову помовчав, дочекавшись, поки де в кого пересмикались плечі й відхнюпались голови, мабуть, неабияк вражені жорстокістю життєвих умов — невідпорною близькістю небезпеки.

— Це я кажу для того, щоб вас тут не переслідував настирливий привид брехні, пущений пропагандою Геббельса: нібито німецький солдат залишається непереможним. Ви йшли сюди полями, де тікав, спотикався й погибав отой солдат-завойовник під ударами нашої дивізії. Ось факти, які дають нам право спростовувати нісенітницю ворожої пропаганди. — Комісар дістає "Кобзаря", гортає блокнотик. — Похоронні команди на-

пої дивізії зарили в оцих полях дев'ятсот вісімнадцять німців. Якщо це число розглядати на тлі всього фронту — від холодного до теплого моря, то це лише крапля, якщо ж на тлі трьох кілометрів, то це вже хвиля. Дев'яносто вісім років тому великий поет Шевченко писав. Ось у моїх руках — його книжка, його портрет. Послухайте, як він писав!

Той мурує, той руйнує,
Той неситим оком —
За край світа зазирає,
Чи нема країни,
Щоб загарбать...

Нам випала дуже висока честь — осліпити “несите око”, щоб знівисний ворог запам'ятав навіки, як зазірати край світа й нападати зненацька. Це ж про нього далі сказано:

Як кішечка підкрадеться,
Вижде нещасливий
У тебе час та й запустить
Пазурі в печінки,
І не благай: не вимолять
Ні діти, ні жінка.

Такий він, солдат-завойовник. Що йому наші діти й жінки. Він їх убиває. Він спалює наші хати. Але саме тут, у нашій країні, владолубство чужинця наштовхнулося на відвагу. Благословімо ж силу й зненависть на службу нашої перемоги!

Ми ще б слухали свого комісара, та неподалік гримнули гармати, повітря схитнулось і, наче камінням, ударило в наші груди — починалась артилерійська підготовка. Новобранці раптом забігали, шулячись, ховалися попід кущами, де групами, де поодинці, — необстріляні, з часом звикнуть. Я дивлюся на них, але думаю про силу слова. З якоюсь інтимною пишнотою чи навіть з побожністю міркувалось мені про Шевченка й Тичину, про вибухову дієвість їхніх поезій. Їхні поезії приходять до нас, як друзі, як рідні брати, сповнені героїчної сили. Мої міркування згущувались, а не рвалися у міру того, як все дужче гуло й клекотало небо. Цим клекотанням і наслано згадку про телефоніста Володю Сімачка: без його надоумлення й просьби не мав би ні “Кобзаря”, ні сьогоднішніх радощів та сумувань.

Перебігши кілька галявинок, ми з комісаром спускаємося в глибоку траншею, щоб своєчасно потрапити на КП майора Королівського. Дорога малознайома, але

гадається не про неї. Гармати утихли. Літаки відбомбилися вдруге. Нам з-за бруствера видно, як смаляться коси Відьми — дим та пилюка. Страшно подумати, скільки там вивержено металу! Земля горить. Але не звідти, а з якоїсь первозданної чистоти й предковичної тиші замість відлуння бомбових та снарядних вибухів напливає, дзвенить, коливається тут, на самісінькій сутічці смерті й життя, зовсім-зовсім інше:

Ну що б, здавалося, слова...

Слова та голос — більш нічого.

А серце б'ється-ожива,

Як їх почує!..

Справді, ну що за слова! Незалежні від усього на світі, найвищі від усього на світі, вони тут, як ніде, як ніколи, розщебетались на моїх вустах.

Бій перекинувся через Відьму — висоту сто сорок сім, і ми з комісаром повільно пробираємося по її розлоному схилу. Цей схил — правий фланг атаки 521 полку — ще димить, ще поблискує в променях сонця металом; все тут урозкидь — автомати, гвинтівки, набой, подекуди каски й зірочки на пілотках. Чуються вигуки та тупотня санітарів — евакуюють поранених. Полеглі чекають похоронних команд. Перед одним із них ми застигаємо наче вкопані. Шкода, як шкода, що нема з нами фотографа, не мовлю вже про художника. Ось він — портрет війни! Раз подивишся — не забудеш ніколи. Солдатові років за трицять. Він ліктями вперся в погорілий обліг, ногами в обніжок спотолочілої оранки, тримаючи гвинтівку наготові — цілиться, от-от має стрільнути. Пілотка з широкого лоба сповзла на потилицю, так що зірка над самим тім'ям рожевіє, достоту щойно розквітла смолка. Ліва рука вчепилася в ложе, до прикладу якого притислось волосся рудуватої бороди, права лежить на затворі. Ну живий, та й годі. Але ми вражені зовсім іншим, а не виразністю пози. Ми вражені димом газетної самокрутки в роті, на яку з перенісся повільно сльозиться тонюня струминка ще теплої крові... Натуралізм? Атож. Я про нього писати боюся, мовлю щиро: коли бачу те, що ми називаємо звірячістю (власне, жоден звір такого не творить), мій пульс уповільнюється, холодніє, в ритмах серця відчуваються перебої. Роздроблення й переломи кісток, рани у грудях, у черепах, і кров... Це далеко-далеко не все, що являє живим очам поле кожного бойовища. Так і тут. Очі бійця не заплющено. Вони ще прагнуть

руху вперед. Мало зрозуміти, чого вони прагнуть і що в них відбилосся в останюю мить нелегкого буття — під каїновою печаттю війни. Даремні гадання! І все-таки бачиш — у несамовитому збудженні всього ества чиста світлість очей зберігає мету, заради якої пожертвувано тим, що не повертається вже ніколи. Хіба не в цій меті зосереджено думку про землю, на якій стоїть його хата, по якій ходить його дружина, і, мабуть, із маляма у припадлі? Земля, хата, дружина — все в небезпеці. Їхня доля — його мета. Через те він і прагнув досягти й захистити її за всяку ціну, так що його життя стало полем бою. А він сам був і полишиться найвірнішим другом усіх людей, першим другом отих, що страждають і борються.

Комісар дістає свій блокнотик, щось, мабуть, запише. Так. А що ж це зі мною? Пальці ніяк не відкриють сумки. І добре. Якщо цей портрет найвразливішого моменту не запишеться сам по собі на першій сторінці пам'яті, стаючи неминущим збудником найвищих емоцій та помислів, то відповідних слів для блокнота ніяке перо ніколи не знайде. У всякого своя доля і свій шлях широкий — що правда, то правда. На жаль, цей шлях лежить, як і багато чого в світі, поза нашою волею, ну хоча б і ця зустріч на сьогоднішньому бойовищі. З подібними явищами краще б не зустрічатися. Але повіримо в провидіння, в ту ж таки долю (чи як це назвати?): саме їй було до вподоби спіткати мене з цим портретом. Ще якась мить, і я без вагання й сумніву переконуюся — комісар теж не запише нічого. Він опускається перед полеглим, якобережніше висмикує самокрутку, виколуплює нігтями попіл та жар, і тут мої очі відводяться вбік, бо нагледіли, з якою судомою затремтіло два пальці — вказівний і великий, загортаючи недокурок у папірець блокнота. Я не спитав, для чого? В самому процесі чи, точніше сказати б, у ритуалі цієї події вбачалося щось таємниче, колінопреклонне, святе, від чого довіку втекти неможливо: цю мить сторожитиме пам'ять. Ось через що, незважаючи на свавілля драматичних обставин, слова найшли самі по собі:

А в нього в роті ще димить
скривавлена цигарка.

Більше нічого не зналось. Коли саме напишеться вірш і чи він взагалі напишеться, також не зналось. Щоправда, вже на висоті, як тільки ми подивилися вниз,

до свідомості прикотилося ще: починався вересень, понад бойовищем снувалося бабине літо. Воно й кинуло в пам'ять оцих два рядки:

Це, кажуть, вітер посівів
і розгубив волосся.

Олександра

“10/XI 42

Дорогий Василю! Не сердьтесь, що не писав давно. Цьому причиною є подоріж моя до Саратова (на антифашистський мітинг), а потім до Москви. Усі Ваші листи ми одержали, а в них і всі поезії також. Деякі з цих останніх віддав я до “Літ. і мистецтва”, а деякі до журналу. Як будуть видрукувані — зараз же вишлю. Що ж до всіх поезій Ваших, сукупно взятих, — то я вже домовився тут у Спілці письменників, аби можна було їх видати невеличкою збіркою в серії “Фронт і тил”. Дуже цікаві є Ваші поезії, дуже актуальні і формою, як мені здається, нові. Майже всі. Сьогодні посилаю Вам літ. газету українську, а через день ще деякі книги — нашого видання оборонного. Усі наші вітають Вас гаряче — як свого. Вас я цілую кріпко. Бажаю успіху щодо сил на фронті і здоров'я. З. Поповича вітайте від мене й від усіх нас. Йому ті ж самі побажання шлю!

Ваш Павло Тичина”.

До землянки зайшов наш редактор Василь Гаврилович Кузьмичов, який до війни працював у “Правде” і в якого ми, ще занадто юні, недосвідчені журналісти, залучені до редакції прямо з переднього краю, багато чого навчились. Він губами припав до мого вуха й ледь розбірливо прошепотів, що надворі стоїть Олександра. Я розвів руками, задвигав плечима — не знаю такої. Двоє складальників перезирнулися насторожено. Я відкинув на бильце стільця шинель, у якій сидів наопаши, бо надворі тепліше, і вийшов.

— Не сподівалися, правда?

— А я думаю — хто це? Не назвали ж тоді свого імені.

— Хіба ви цікавились? Було тоді не до імен обом. — Вона засміялась, тримаючи під пахвою газетний пакунок. — Я вам дещо тут принесла.

— Хіба цього не міг зробити поштар?

— Міг. Але чого вам аж до завтра чекати? Ми тепер од вас недалеко. В нашу експедиторську влучив снаряд. Отож мусили перебратися — он в оту яругу.

Коли вона розгорнула пакунок, я жахнувся від радості, не стримався, обійняв якнайміцніше за шию й поцілував.

— Ще раз! Ще раз! — прогорланилося позаду.

Ми озирнулись. То наш секретар старший лейтенант Сопов розіп'явся на дверях землянки, роззявивши рота. Ах ти манія городня і треба ж таке!

— Давайте одійдемо трошки.

— Одягніться, бо вже сутеніє. Листопад — не травень.

— Мені жарко — від вас! Що той травень?..

— А все-таки одягніться.

Заходячи до землянки, я, само по собі зрозуміло, сподівався глузів, у кращому разі підсміювань. Та, на мій подив, наче нічого не сталось. Кожен був зайнятий своїм ділом. Друкарі перебирали шрифти у касах, редактор щось правив, а Сопов домучував фразу, поскрегуючи об жовтуватий папір олівцем. Я одягнув шинель, розшукав на лежанці пілотку й вийшов.

Цілий тиждень світило сонце. Хоча бабине літо й відплинуло, та подекуди над потоками, зокрема попід кручами, в затишку, наші погляди ще чарувались ніжним цвітом люби-мене. Ми знали: це квітування останнє, як і сонця ласкавість остання. Скоро не стане вже ніякої сині — ані в легкому небі, ані на тяжкій землі. Не сьогодні-завтра занадиться дощ, за ним — ожеледі й тумани, закраплені першим снігом. І знов, як торік, — грязюка на чоботях, обмерзлі плоти на річках: планується наступ. Отоді в перші години клеко-ту-гуркоту найсильніше прокинеться в кожного з нас інстинкт самозахисту, бо навколишність атмосфери буде густо-прегусто насичена смертю. Зараз навіть не уявити, з яким опором і з якою настирливістю глушитиметься оце відчуття незбагненною волею розуму. Це нелегко дається навіть найгероїчнішим воїнам. А як же дівчатам? Як же оцим поштаркам, санітаркам, радисткам? Вони теж будуть у постійному русі — на дистанціях обстрілів, на лініях смерті. Боже мій, як їх шкода!

З отакими думками я повертався до малознайомі Олексаші.

— Ви хоча роздивіться, що вам прислано. Тепер у вас ціла бібліотека. Чим не розкіш?

— До розкоші далекувато. Але тут це завидне діло. Люблю книжки!

— А хто їх не любить?

— Є такі, що не люблять.

— Так то дикуни або варвари.

Справді — бібліотека: журнал “Українська література”, антифашистський репертуарний збірник, газета “Література і мистецтво”. У кожному з них мої вірші. Збірка новел Яновського, книжка поезій Тичини. Крім цього, листи: пише Іван Кочерга, пише Юрій Яновський, пише Павло Тичина... Та приніс би такий багаж хто-будь — одного поцілунку мало! Я так і сказав. А вона зашарілась і відступила на крок від мене. Я нічого читати не став, загорнув пакунок і сказав, що хотів би її провести додому.

— Додому? Як це люблю лунає! Я знаю, ви добрий, а коли б довели мене до моєї домівки, то найдобрішим би стали на все життя.

— Де ж ваша домівка?

— Ой, далеко. Пішки не дійдемо. — Вона раптом похнюпилась, аж якось поменшала, з хвилину мовчала, потім оглянулась і показала рукою на північ: — Отам.

— В окупації?

— Атож... І так, і ні, — зітхнувши, поправила себе Олексаша та й нічирк.

А я ж вірив собі так волосожарно, що вона з України, проте випитувати не квапився, боячись образити згадку прихованої таїни.

Ми ступали повільно — дрібненькими кроками й перекидалися ще дрібнішими фразами. Так і перейшли від одного ряду беріз до другого, посідали на щойно зрізану, ще не обчухрану деревину. Саме об неї на деякий час і порвалася наша розмова. Тут осінь пахла весняним соком — соком облупленої кори та свіжих пеньків, але шелест листя, наколотого на шпичаки стернища, навіював роздуми не про весну. Це був давній-давній шлях, обабіч обсаджений оцими деревами. А тепер — орне поле: вздовж колишнього шляху сіріє стернище... Берези, берези... Я сказав, що мені дивитися на пеньки неприємно чи якось аж боляче. Олексаша погодилась — і в неї те саме враження. Та хіба співчуттям тут зарадиш? Треба вкріплювати землянки й траншеї, споруджувати бліндажі й спостережні пункти. Для цього з тайги ліс возити не будеш, коли мінни й снаряди носимо на плечах: залізницю зруйнова-

но, німці пройшлися по ній пекельним колійодером — від мосту до мосту. І знов — про домівку. Мені по прямій слід пройти всього-на-всього кілометрів п'ятнадцять, а там змайструвати пліт або човен, спустити на воду, й Дніпро мене донесе майже до самої хати.

— Але там німці?

— Німці.

— А в нас... — І тут словами захлинулась, не доказала.

— То звідки ж ви родом? Хто у вас дома лишився? — нарешті наважуюся на розпит.

— Батько, мати, сестра, — відповіла Олексаша одним видом, так що звуки зливались, видно, давно вже чекала мого зацікавлення.

Її мати зростала в Умані, вчителька, знає напам'ять усього Шевченка. Хіба не цим і пояснюється доччине захоплення “Кобзарем”? Батько — лєнінградець. Вона часто буває в Умані — їздила до бабусі. Чи мені відомо, що в Ленінграді голод? І тут від поштовху цього слова щось разуче-гужливе підкотилось у мене під груди, перехопило дух. Ні, невідомо. Проте з власного досвіду знаю 1933 рік — постаті пухлих людей на моїй рідній Гусівці, похитуються, бредуть. Я тієї весни закінчував семирічку. Село вимирало. Дехто все-таки вижив. Як? Страх. Чи варто розповідати — кому, поготів тепер, коли моє село, мабуть, знов голодує? Та в Олексаші й без того немало печалей. Ось уже другий місяць їй не приходять із дому листи. Мене розчулює й вабить її щирість, її манера невимушеного поводження, її вболівання за молодшу сестру — хворіє на серце. Я не стримав жалю:

— Ваш Ленінград у блокаді.

— Так. А ваша вся Україна в неволі.

Тепер ми говорили, зачепивши найвищу тривогу, сповнені довіри й співчутливої приязні, як говорять люди, поєднані спільною метою. А наша мета — добратися до Берліна. Він був ще дуже й дуже далеко, та мрія вже панувала ним.

Восени смеркається швидко. На щастя, вже вийшов місяць, і я не провів Олексашу “додому”. Від редактора прибіг вістовий — негайно явитися.

— Та й мені — пора. Як пішла Настя по масло, то і в печі погасло.

— Гарна приказка.

— Материна.

Вистовий не відходив, і ми навіть не потиснули одне одному рук.

Над Вазузою пересварювались кулемети. Я кілька разів оглядався, доки не втішився тим, що їхній вогонь безпечний: Олексаша спускалась у яр. Північ дихнула чи не справжньою холоднечею?

Урал — Валдай.

“1/ХІІ.42

Любий Василю Степановичу!

Прекрасні Ваші поезії! І “Біла станція”, і “Росіянка моя”, і “Про козака Таманчука”, і такі маленькі, як “До тебе, рідна вулице”, й такі більші, Маяковським насичені, як “Бий у спину, бий у лоб”. Коли б Ви заглянули були якимсь чудом у нашу кімнату (чого, звичайно, ніяк не могло бути — та й дуже жаль!) — то Ви б мали змогу побачити таку картину. Лідія Петрівна передруковує на машинці всі Ваші поезії і раз по раз зупиняється і з захопленням говорить: “А оцей — ось вірш! Ні, ви тільки послухайте!”

І вона, переставши друкувати, читає нам то один, то другий уривок із Вашого твору. А Катерина Кузьмівна, пораючись коло груби, і собі звідти озивається: “Еге! Ібач! Яке хороше... Отож такому б тільки й дорогу в літературу! Павле Григоровичу, чи скоро ви надрукуєте його?”

І тут раптом стає мені чогось і соромно, і водночас досадно. Соромно за тих людей, що й досі ще нашу молодь затримують в рості й не пускають у друк окремим виданням. Досадно ж за те, що не скрізь і в тебе ж самого (це я кажу про себе) вистачає сил провести те, що в першу чергу нам зараз треба. Ну якось все-таки вдалось одвоювати місце серед окремих видань і для молодих. Як видно Вам із листа офіційного нашого видавництва (листа я посилаю тут), Вашу збірку заплановано на перший квартал 1943 року, Вашу, Вас. Лісняка та ще декого з тих, що в Алма-Аті зараз.

Уриваю свій лист, бо допіру розчинились у нашу кімнату двері і листоноша подала нам Вашу листівку.

Отже, виходить, Ви одержали вже мою збілочку? Певно, скоро дістанете і газету літ-ну українську. Не хвилюйтеся, все буде гаразд. Ваша робота не пропаде. Ви — на фронті, а це ж — велике діло. І головне, що Ви поет, який цілком уже виріс і змужнів. Голос у Вас

поетичний — сильний, і щирий, і настоящий. Вітаємо всі ми Вас! Ув Альманаху піде немала кількість Ваших поезій. Вийде Альманах перед Новим роком — тоді надішлю його Вам. Цілую, обіймаю Вас кріпко! Вітання велике т. Поповичу! Ми до нього теж уже — як до свого. Вітайте бійців — товаришів своїх по фронті.

Ваш Павло Тичина".

Вночі мене розбудив редактор і сказав, що через кілька годин майор Королівський здіймає сабантуй. Я вмився надворі снігом, зодягся якпотепліше — замість шинелі ватянку, замість чобіт валянки, підперезав навушники шапки й, нахилившись, порозминав зашкарублість на висохлих рукавицях.

— Два-три матеріали, — сказав редактор, — і якийсь нарисок, бажано, за підписом рядового.

Я з'їв дві галети й запив теплою водою, що стояла в чавунному казанку на буржуйці, потім з хвилину стояв, понуривши голову, роздумував, як мені бути.

— У вас передчуття погане? Тоді не йдіть. Розбудимо Сопова.

— Справа не в передчутті, а в документах...

— Дивіться.

Я махнув рукою і вийшов.

У більшості випадків, як тільки десь намічалась атака й ми заздалегідь виходили на передову, то всі документи клали до своїх валізок чи скриньок, які, звичайно, ніколи не замикались, лишаючи при собі лише продовгувату кульку смертельного медальйона. Треба й зараз було б це зробити. Але як же я міг з'явитися перед своїм другом Королівським без цього листа? Я телефонував майору про "вісті з Уфи" ще вранці, як одержав лист. Лист у конверті, на конверті — адреса. А це вже документ. Ворог може скористуватися ним, якщо я потраплю в нещастя. Конверт нічого не вартий. Чому б і не викинути? Еге, легко сказати! Мені видавалося неабияким святотатством викинути чи, боронь Боже, спалити будь-яке слово, написане рукою Тичини.

В бліндажі Королівського було галасно: троє комбатів сперечалися між собою. Господар мовчав, розглядаючи безжально пожужмлену барвисту триверстку, простелену на столі. Над столом у темпі маятникового ритму коливалася лампочка на двох дротиках, що вились по стелі й по стінці — в акумулятор, який стояв у кутку при вході. Я присів на нього — ближче до чавунного куба грубки, вслухався в бучу спірки.

Десь у стратегії плану майбутнього бою тільки зараз намацалась дірка на стику з сусіднім полком. І ось три офіцери не могли дійти згоди — кому її “залатати”. Четвертий засмучено похитував головою. Він сидів недалеко від мене і, коли ми поручкались, мовив — у штабі сидять одні гави. Це був лейтенант Ожевський, командир сьомої батареї, що мала своїм вогнем ошелешити німців у перші ж секунди бою. Королівський постукав олівцем по столу й припинив суперечку: поки не прийде Пришва — нічого не ясно, і тут же звернувся до мене — розповідай новини. Я відповів — новини у вас. А що пишуть з Уфи? Пишуть дуже цікаво, звичайно, для мене, а для вас — хтозна, та й чи маєте час послухати або почитати, бо лист все-таки величеський.

— Дай — хоч погляну!

Я розстебнув сумку, вийняв лист і поклав на стіл.

Комполку оглянув конверт і сказав, що наша пошта працює не так і погано: не минуло й тижня, як лист із Уралу прилетів на Валдай. Блгомиий світ! Я помітив, як наші п'ять поглядів змістилися в один фокус — у блакитний конверт. Ожевський тим часом, обхопивши долонею лоба, стиха погойдувався, певно, куняв. Лампочка над столом повисала незрушно. Виявляється, вона колихалася раніше від бурхання голосів. А тепер — безгоміння, тільки в грубці потріскує жар вугілля. Дух овечої шкури згустився: всі трое комбатів одягнені в нові кожухи.

Вже відчувається кисневе голодування, бліндаж наче-то потіснішав, зробилося паркувато. Лейтенант Ожевський прохиляє ногою двері, а хтось із комбатів просить дозволу вийти — на перекур.

— Хвилиночку! — перчить майор, відриваючи погляд від читання. — Подивіться, хто пише, — і пускає конверт по колу, а сам водить олівцем по листу, викликаючи в мене побоювання: диви, ще покреслить!

Для комбата-три ні та зворотна адреса, ні те прізвище адресата не сказали нічого: передав конверт, притулився до стінки спиною і затарабанив нігтями в портсигар. А комбат-один тільки й промовив — пише поет. Зате комбат-два й зокрема лейтенант Ожевський, який наче-то притьма випорснув із дримоти, відреагували на блакитний конверт зовсім інакше.

— Це другий будинок, ні, перший будинок од вулиці Леніна, — заговорив Ожевський. — Аби-то знаття, зай-

шов би, чесне слово, зайшов би! Я цілісеньке літо ходив по Зенцова й не знав.

Правда, перший будинок?

— На жаль, я в Уфі не бував.

— А я слухав Тичину в училищі — на випускному вечорі.

— Так от, комбат-три, слухайте, що тут написано: “Вітання велике т. Поповичу, — прочитав майор. — Ми до нього теж уже — як до свого. Вітайте бійців — товаришів своїх по фронту”. А пише це поет, академік, депутат Верховної Ради.

— Та тепер уже знаю, — відповів комбат-три, затишкаючи портсигар між долонями. Він мимоволі нагадував обвинуваченого як виглядом, так і голосом; підійнявся й раптово застиг у зігнутій позі. Очі — в лист, якого майор підсовував до ріжечка столу. — Справді — Попович, мій комісар. Прийду й передам привіт.

— Не забудьте від кого, — попередив Ожевський. — Вітає Пав-ло Тичи-на!

— А ви, товаришу лейтенант, будь ласка, не набивайтеся в родичі до таких людей — через вулицю навприсядки, — відповів капітан.

Ми всі засміялись.

Ожевський схопився.

— Родич не родич, а другом стану. Сьогодні ж йому напишу листа. Маю адресу точну.

Він підштовхнув мене ліктем, і я запевнив, що Тичина матиме задоволення, придбавши нового друга, та ще з фронту.

— Поки Пришви нема, послухайте, я дещо вам ще прочитаю, — заговорив Королівський.

Він читав неголосно й неквапливо, і ми перейшли з бліндажа в ту кімнату, де бабуся поралась біля груби, де вицокувала машинка, де великий поет сидів біля столу й роздаровував нам свою неосяжну любов, свій дар і своє піклування про нас. І, коли за дверима в траншеї щось постукало, щось поворушилось — вітер, чи ожеледь віття, чи обсіпання піску під кроками вартового, лейтенант насторожився і сказав:

— Йй-богу, так наче Тичина там ходить.

Через кілька хвилин прийшов майор Пришва, начальник полкової розвідки, й повідомив, що дірку залатано, що коли наш полк візьме штурмом висоти за яром, то бій місцевого значення переростатиме в наступ.

“С П І Л К А
радянських письменників України
ПРЕЗИДІЯ

30 листопада 1942 р.

Шановний товаришу Швець.

Поезії, які Ви надіслали тов. Тичині П. Г., частково будуть використані в другій книзі альманаху “Україна в огні”.

В цілому ж збірка поезій вийде в першому кварталі 1943 року. Редактор збірки — Павло Григорович Тичина. Головний редактор вид-ва *Н. Рибак*“.

Треба бути саме Тичиною. І тільки Тичиною! До знайомства з ним, правду сказати, мені й на думку не могло спасти, що це насправді якась незвичайна людина. За четверо літ наших зустрічей у моїй свідомості виросла й розгалузилась дивовижно стійка система всіх його поспіль узятих як дрібних, так і великих достоїнств. Мовиться не про дріб'язковість явищ, подій та вчинків. Мовиться насамперед про суть органічного прагнення бачити в дріб'язковому щось велике чи навіть величне: нове, молоде, прегарне. В одьому своєму листі Юрій Яновський мені розповів, що в Уфі не буває таких засідань президії Спілки чи творчих комісій, де б Тичина по-справжньому не бомбив “заяложених бюрократів” із наших друкованих органів. Уявімо той час — руйнування, пожежі, рани. Погляньмо на географічну карту — де Уфа і Ташкент, Алма-Ата, Сталінград і Ржев. Із найвіддаленіших міст, із найглибших окопів розпростерлася до Тичини мережа зв'язку від отих, “що допіру зводились на ноги і пробували писати”. Що за простір і що за час! Додаймо до цього картки — не лише на хліб чи на одяг. Чого було варте паперове голодування? І, нарешті, найгірше зло — на Україні чужинці. А він бореться на два фронти: кидає в очі Гітлеру — тебе ми знищимо, чорт з тобою, відвертається й каже “заяложеному бюрократові” — треба видати збірку пораненого Василя Лісняка. Він перечитує сотні віршів, пише десятки листів у найщирішій надії — докласти усіх зусиль, щоб страшне лихоліття не вирило прірви в середовищі нашої наймолодшої літератури. І звідкіля так щедро він викроював час? Мабуть, із найпізнішого вечора або з найраннішого досвітку. Не інакше. Лише

за таких умов та обставин, лише завдяки мужній волі та високому почуттю Тичина ставав епіцентром великого силового поля в атмосфері нашого спілкування. Ми тяжіли до нього крізь попіл і дим руйнувань, трагедій, окопів.

Я ніскільки не перебільшував прихильності чи поваги до своєї особи з боку Тичини, його спонукання у вигляді просьби, а точніше сказати б, у вигляді завуальованого наказу — писати й писати — було в якійсь мірі теж отим силовим полем, що тягло, вабило, змушувало кохатися в поетичному слові. З кожним його листом з'являлась енергія для зборення перешкод, протиставлених як лихом війни, так і своїм боягузством серця чи природними лінощами. З цього й висновок — шукай у собі сміливість! У мене для першої книжки тепер віршів стачало. Це вже була наочна реальність, а не якась ілюзія. На початку війни всі ми до певної міри обвіювалися фантазією романтики. Однак невдовзі життя показало, що помахом шаблі вибуху бомби не погасити, що кров'ю скільки не поливай окопи та вирви, лілеї не виростуть. І все ж приємно було тримати в руках оцей офіційний лист видавництва. Хто йому не сказав бурхливо зрадив, то це Королівський ще того передосвіту, коли розійшлись комбати і ми в бліндажі залишилися вдвох. Кремезнуватий, невисокого зросту, він мене підійняв, і ми, попадавши на лежанку, заборюкались, наче недолітки. Після бучі, коли повставали й пообтрушувались, він поплескав мене по плечу й таємниче признався, що душею відчував мій інстинкт віршування ще в годину другої нашої зустрічі. Я не смів заперечити, бо згадав: у годину другої зустрічі ми з ним ночували під копичкою свіжого сіна, спостерігаючи перемигання високих світил. Над осиненим обрієм трепетно колихалась Венера, і коли я ні з сього ні з того почав репетирувати Шевченкове: “Зоре моя вечірняя, зійди над горою”, а потім увесь вірш із тріумфальним жалем оцієї строфи, що здатна розчулити будь-кого:

А була ж ти — як буря із громом!
А була ж ти — як ніч на Купала...
Безгоміння і сум. Безгоміння і сон.
Тільки зірка упала...

Він сказав:

— Ще прочитай що-небудь!

Я тоді чи не вперше дякував своїй пам'яті за дбай-

ливо збережений арсенал, наповнений бозна-коли віршами різних поетів. Чи не тієї ночі саме поезія і вистелила дорогу для нашої дружби?

А зараз ми вийшли надвір і раптом заплющилися, вражені первозданною чистотою глибоких снігів. Світилися вони, як сяйво, на випаленій землі, скрадаючи в просторі пагорби й долини, від обрію до обрію — суцільна рівнина ясно-білого маєва.

— Агов, підійди-но сюди! — вигукнув Королівський полковому фотографу. Зроби пам'ять. Чи твій апарат знову зіпсовано?

— Тепер уже не псується, — відповів той, воловодячися над чимось біля сусіднього бліндажа.

Зроби пам'ять! Кому?

Через далеч відплинутих років людей зацікавлять, може, не так постаті й долі двох офіцерів, як сам найдостовірніший образ війни. То буде маленьке фото: Королівський ліворуч, я — праворуч, а поміж нами в осніженій перспективі, кроків за десять, біля входу в бліндаж стоятиме вартовий з автоматом на грудях. Другого дня, розглядаючи фотокартку, я прочитаю: "На добру пам'ять т. Швецю від майора, командира 521 стрілецького полку Королівського М. М. 25.12.42".

Так день у день яснішало й розпросторювалось бажане сяйво моєї дружби з людьми різного віку й характеру. Ми зігрівалися навзаєм теплим промінням довіри, готовності допомогти й розважити одне одного будь-коли. Чим глибшала прірва переднього краю війни, тим і друзі мої з певнішим завзяттям вдивлялися в неї. Чим більше вони пізнавались, тим і їхня шеренга в уяві моїй подовжувалась і зростала духовно. Правофланговим цієї шеренги стояв майор Королівський. Це безперечно. Безстрашність його була добре відома всій нашій дивізії. Комдив якось при мені зробив йому зауваження: треба все-таки берегтися, майоре! Коли ми залишилися вдвох, я сказав:

— Справді, чого тобі лазити саме там, де не слід?

— Я народжений для цієї війни, — відповів Королівський. — І вона мене, як сказав би ти в римі, виштовхне з життя в небуття рано чи пізно, десь тут чи там, це вже не має ніякого значення. Ти в газеті про це напишеш, а Тичині можеш похвалитися, що знаєш такого майора...

— То як же розуміти — як віру в якусь надприродну приреченість, у якийсь чудодійний фатум, чи що?

— Так, я вірю лише в дві речі — в нашу перемогу і в свою смерть ще до неї.

— Звідки це в тебе? Ти ж і не містик, і не песиміст.

— Не був ні тим, ні тим і ніколи не стану, — засміявся Королівський, і сміх його був непідроблений — без афектації, без найменшого чванства. — Ти гадаєш, для чого я сюди, поки стоїмо в обороні, викликаю дружину з дочкою?

— Боюся вгадати.

— Попрощатися... Назавжди.

— Щось незрозуміле.

— А мені, думаєш, зрозуміло, як і чого позавчорашнього вечора я залишився живим, а командира роти забито? Разом дерлися на спостережний пункт, де нагінці, а де й поповзом. Він мені закричав: "Тікаймо назад!" — і плігнув у якийсь окопчик. Але я не оглянувся, проліз метрів із двадцять і чув, як німець накрив той окопчик міною.

— Випадок!

Майор знову засміявся, проте вже не так весело, як спершу, розважливий голос густішав, набуваючи командирського тону.

— Так от пам'ятай, лейтенанте: війна позбавлена випадковостей, все тут закономірне: хтось гине, хтось виживає. Я належу до перших. Але тут ніхто, навіть природжений боягуз, не позбавлений гідності, яку надає нам свідомість виконувати свій обов'язок до останнього подиху.

Вперше ми попрощались якось не так, як бувало раніше. Майор був ласкавий і чуйний, тиснувши мою руку, посміхався й прохав не забувати стежки до його бліндажа.

— Ну що ти говориш! — я тільки й промовив.

— Так от знай: ти в мене тут єдиний, з ким... а! — І він одвернувся, переминаючи мою руку, й ще довго не випускав її.

Не знаю, чого саме та стежка, як і скільки я не намагався йти рівно, тільки б не сковзнути, не оступитися, тепер видавалася то плутаною, то грузькою, так що я спотикався й мало не падав. А тим часом небо геть посіріло. Фронт не прокидався, мовчав, не розвіював ні диму, ні попелу, а сніг чогось почорнів.

Павутина

У нашій редакції тоді ще не було свого радіоприйма-

ча, і ми записували повідомлення Радінформбюро у штабі дивізії. Того дня це належало зробити секретареві Сопову, та йому занедужалось — грип. Так що довелося рушити мені. Більше нікому.

Відхиливши в проході брезент, я невпевнено виглянув і вже біля першої приступки нетерпляче примружив очі: розвітрений вечір пороснув дрібносніжною тьмою в обличчя, примусив якшвидше відгорнути навушники шапки. На коминку землянки гарцював димок, розцяцькований іскрами, то жваво підстрибував, то ледь-ледь хилитався, висіваючи запах дьогтю: буржуйку топили березовими дровами. Неподалік дороги, пурхаючи по коліна в розсипчастому снігу, чиясь нахилена постать обходила перемет, і я поцікавився: хто там?

— Коз-зо-ло-овв! — розривалася й кривила завія голос.

Мене так і троюдило крикнути: “Козу ловите?”, але передумалося — чоловік ще образиться. До речі, він мені саме й потрібний: більше тижня минуло, коли брав “на день” мого “Кобзаря”, а й досі не повертає. Чому б тепер не нагадати? Зійшовши на голий горбик, я щодуху закричав проти вітру:

— Дорога ось тут! Ви, мабуть, заблудились?..

— А, це лейтенант Швець?

— Точно — він... З Новим роком, товаришу майор!

— Ще далеко — чотири дні. Чи то й доживемо?

— У вас настрої кепський? Ви хоча б комір підняли.

Сніг — якраз у потилицю.

Майор з хвилину відкашлювався, потім без поспіху розстебнув кожушок, сяк-так обтрусився і начебто знехотя підійняв комір. Після перших розпиток і відповідей, куди і чого йдемо, він якось байдуже поскаржився: позавчора в їхньому медсанбаті запропастився комплект інструментів. І тепер йому, головному хірургові, треба давати пояснення в штабі дивізії.

— То я через те й коміра не зводив: мокра потилиця краще милиться. Понесу — хай намілять. А вам у дивізію нема чого йти. Ось поруч стоїть полк Морозова, позавчора виведений на переформування. Там радіо — в кожному батальйоні. — Скинувши праву рукавицю, він помацав ожеледжену кору берези, під якою ми хтозна-чого зупинилися. Вгорі розтріпувалось, аж посвистувало з передзвонами сплетіння, а тут, унизу, спершу почувлися постуки пальців, а потім луцання крижинок і розсипи слів:

Отговорила роща золотая
Березовым веселым языком,
И журавли, печально пролетая,
Уж не жалеют больше ни о ком.
Кого жалеть?

— Мене?.. Сніг не пожаліє, генерал і поготів.

Он як! Виходить, що ми зупинилися в лоні поезії, тільки заради поезії. Отож існує вона й тут — серед зими, серед ночі.

— Кого жалеть? — перепитав Козлов. — Треба всіх і все жаліти! Чи не так, лейтенанте?

Будь же ты вовек благословенно,
Что пришло процвеств и умереть!

— А журавлі далеко — в Єгипті. Коли-то вони прилетять?

І ми вже були далеко від хрущавого шумовиння беріз, як він раптом оглянувся і щось їм промовив. Не розчулось. Я не допитувався й нічого не радив, тільки й сказав, що сніг справді колючий: жалить — не жаліє.

— Так, сніг не чернозем. Як це у вашого Тичини — дивиться в очі? Піднявся... піднявся... Невпам'ятку весь куплет... Жаль!

— А...

Чернозем підвівся, і дивиться в вічі,
і кривить обличчя в кривавий свій сміх.
Поете, любити свій край не є злочин,
коли це для всіх.

На вкатуаному саннями роздоріжжі ми не квапилися розійтись, ще кілька хвилин потупцювали. Я нарешті наважився поспитати, чи не запропастився й “Кобзар”.

— Та було й таке. Хтось два дні тримав, а потім підкинув.

— Чесний злодій.

— Атож. То я вдруге перечитую.

— Ворушить?

Він зрозумів цей натяк і, мабуть, усміхнувся. — в темноті не видно.

— Поговоримо, коли принесу.

Звернувши на ковзку дорогу, що вела до яруг, де влітку жили резервісти, я хоча й не з печаллю передвирійних журавлів, а все-таки з якимось невимовним щемом у серці починав жаліти Козлова. Піщано-подібний сніг тепер шмагав мою ліву щоку, замітав сліди санного полоззя, деінде, збивши з дороги, силував спотикатися чи брьохати в колючому плетиві чагарів. Проте я майже не помічав перешкод, згадавшись про

хірурга: як він якомусь начальнику, може, й самому генералу, пояснюватиме ту нещасну пропажу — відмаганням чи ремством на когось? Але хотілося вірити, що не буде ні того, ні сього, бо Козлов, мабуть, найінтелігентніший офіцер у дивізії, нагороджений вдачею поета. Це я знав давно. Де й скільки з ним не говорив би, його сонячно-сірі очі завжди чогось прагли, над чимось міркували, повнилися потаємним жаданням увібрати в себе чи не всю поезію світу. Мимоволі на пам'ять спливла лісова павутина. Десь, напевно, місяць тому, коли в осінній навалі сумного затишшя тільки зривалось на перший сніг, ми вдвох пробиралися болотистим узліссям до передових позицій, про щось перемовлялись, як раптом він так шарпонував за хлястик моєї шинелі, що я, мабуть, обаранів — чи не напоролись на німця? Майор указав на перечахнену вибухом вільху.

— Бачите?

— Що? Де?

— Колиска! Ач, як загойдалась.

— Не бачу.

— Та ось — перед нами!

На спіральню скрученій павутині звисав, якось аж насторочувався ще зеленкуватий вижолоблений листок, чи не останній з отих, яким літо змигнулось, так що не встигли й нашелестітися і тому тепер, навіть у приморозки, чинять опір наважливій осені. Певно, Козлов помітив, як у той жолобок упала сніжина й розколихала його.

— Тепер бачу, — видихнулось абияк — не подив, а, мабуть, остоорога, задаремно присилувана перестрахом небезпеки. Я ступив уперед, але раптом почувся наказ:

— Куди ви тікаєте? Стійте!

Належало підкоритися, хоча й не розтямилося нічого.

Ми стояли й мовчки дивились. Ще трое сніжин опустилося до колиски, і вона разгойдалася дужче. З лівого боку навскоси від нас пронизливо тьохнуло, бахнуло — зататакали кулемети. Ми не зрушили з місця, дочекалися: на листок почепилася четверта сніжина. Цього разу він коливнувся високо — з найширшою амплітудою, на мить угорі принишк, а потім закрутився метеликом і впав біля рідного прикорня вільхи.

— Ви теж не почувли?

— Чого ж не почув? Стріляють.

Майор незадоволено кинув у мене звисока розчарований погляд, кивнув і щось промугикав, мабуть, сам собі.

— Та я не про те. Що ж... Обірвалась, — скривдженим тоном пожалівся він, а вже по недовгій паузі додав упевненіше: — Ви тільки подумайте, що воно за сила — в отакій пушині... Проба сил: найтонкішої з найлегшою, хоч круть, хоч верть, якась переможе. Ви не задумувались над цим? Отак і в людей — один міліграм, один міліметр. А як це багато важить у нас на операційних столах. Сюди чи туди перетягне — життя чи смерть?.. Бісова пальба! Коли б не татакало, то ми напевно почули б, як бринькнула павутина.

Так он чого він чекав!

Деякий час мене дивувало те, що Козлов із відчуттям якогось достоту набожного пістету козирав, захоплювався, нерідко до нестями, тільки Єсеніним, інших поетів читав з упередженням, нехтував, а може, й зовсім не визнавав. Моє дивування розвіялось, коли він мені сам розповів, як його ще до війни трохи не виключили з інституту за “пропаганду есенінщини”, але відбувся доганою на комсомольських зборах. Тепер хірург називав той період історії вивихом у чиемусь мозку. Не знайшлося хірурга, який оперував би своєчасно. Заборонити читати такого поета — значить обікрати культуру та й саму історію народу. Що правда, то правда. Тут іншого не скажеш. Яюсь я продекламував Козлову дещо з кількох авторів, себто яких сам поважаю. Він майже після кожного вірша розчаровано тикав пальцем у груди й казав:

— Не бере... Треба, щоб отут розворушилося — щось живе. А це таке собі — не ворущить.

Ось тоді, начеб саме по собі, ще процитувалось:

І Белий, Блок, і Єсенін, і Клюєв:

Росіє, Росіє, Росіє моя!

... Стоїть сто-розтерзаний Київ,

і двісті розп'ятий я.

Маю підстави гадати, що в Козлова щось “ворухнулось”, бо на його прохання цей вірш я читав ще не раз.

Лисавета

Дорога спускалася круто вниз — до лабіринту глибинно-розлогих яруг, а в моїх думках підіймався хірург із душею художника, і так — аж доки не розгаласувались оклики збентеженого вартового:

— Кажу — стій! Хто йде?

Мені довелося потратити немало зусиль, щоб у

пам'яті виник “лафет” — сьогоденний пароль. На запитання, де тут може бути радіоприймач, вартовий сказав:

— Так це вам треба зайти до “Комети”.

— А що це — “Комета”?

Він довго мовчав, ніби теж не міг чогось пригадати.

— Землянка... Там і радіо, й телефони, й музика — все.

Вартовий довів мене до замуrowаного морозом віконця в дві шибки, за яким ясно горіло світло.

— Не маскуєтесь?

— Для чого? Звідси не видно, та ще й сніг. У небо фріц не підніметься ні “рамою”, ні “костилем”.

Нічого собі “Комета”, нагріта й освітлена по-небесному! Яка ж це землянка?... Добряча кімната. В отакій жити можна: тут і двері, і стіни, навіть підлога — все дерев'яне. Грубка з цегли. Двоє ліжок і два столи, над якими горять лампи-гільзи, підвішені на дротах до стелі. Тож у мене й створилась ілюзія рідної домівки. За першим столом солдати, брюнет із білявим, у розперезаних ватянках, совають шашки. За другим — телефоністка. Він геть захарашений різною апаратурою — приймач, аж три телефони і ще щось — акордеон чи баян... Телефоністка сиділа спиною до дверей і, коли я зайшов, не оглянулась. Я тільки й побачив плечі в стьобаній ватянці та напружений вигин білої шиї з чорним пасмом волосся, що виповзало з-під цигейкової шапки. На моє “добровечір” солдати повскакували. Я махнув рукою — сідайте, після чого телефоністка відірвала погляд від книжки й недобррозичливо покосилась. У мене тоді ще не було годинника. Відчуття часу втратилось, через те й запитав якогосніше, чи нема ще восьми.

— Скажу, — відповів білявий.

Я так і незчувся, коли й звідкіля від дістав годинник і, клацнувши кришкою, поклав на ріжечок столу. На фоні зеленого циферблата чітко світилися білі числа й три фосфоричні стрілки. Було вже без чверті вісім.

— Золотий?

— Угу.

— Трофейний?

— З оберста зняв... під Княжими Горами. Точно йде: на сімнадцяти каменях. Швейцарський — фірма “Геліос”.

Судячи з того, як солдат пересовував шашки й одно-

часно хвалився, було зрозуміло, що ці слова казалися вже багатьом. Він їх відрепетирував ніскільки не гірше, ніж майор-хірург вірші Єсеніна. Пишатися є чим! Суть не в годиннику, а в отому відвойованому привіллі своєї землі, де майже півроку бешкетував німецький полковник. Чи не за його наказом пограбовано й перепито, випалено й дощенту зруйновано Княжі Гори?.. Десь там його прах — ні пам'яті, ні могили. А тут освітлена тиша вечора вслухається в тони ритмічного цокання: механізм відраховує час розплати — метал за метал: оберсту — куля, солдату — годинник. Час, повсюдний супутник людського нещастя, поновив справедливість.

Я приступив до грубки, в якій несподівано розгоготалося полум'я, поклав скраю рукавиці, потім зняв шапку й злегенька струснув. Дверцята плити по-змовницькому засичали, а на чистій підлозі вигнувся лискучорудий молодик мокрого ряботиння. Прищикуючи в загорнутій книжці вказівного пальця, телефоністка встала й подивилась на мене з докором. Я не збентежився. Пробачатися нема за що. Снігова вода — не грязюка, висохне швидко. На світло-зелених петлицях телефоністки випиналося по два кубики — лейтенант зв'язку, що мене й підбадьорило. Завжди з офіцером домовитися набагато легше, ніж з ефрейтором чи сержантом, бо для молодшого командира всякий наказ безпосереднього начальника — непорушний закон: як не благай — не відмінить. Це вже стало моїм переконанням, безпомилково набутим із досвіду. Все ще тримаючи шапку в руках, я відрекомендувався й не без пафосу повідомив, з якою метою прибув, і тут же помітив, як насмішкувато блиснули розширені чоловічки темнокарих очей. Обличчя нагадувало чимось Олексашу, тільки носик довший, з нервово-чутливими ніздрями, а губи закруглені, верхня припухло-пишна, з біленькими цятками: полушилася, мабуть, од вітрів, може, й від поцілунків. Постава гінка... Ми стояли кроків за три одне від одного, але наші подвоєні тіні стикнулися на стіні — чоло до чола. В грубці відгоготіло, і тепер нашорошену тишу порушувало то шахкання шашок, то шурхіт сніжин по шибках. Коли ж колихнулись розстебнені поли куфайки, я раптом відчув, як на очі наплинули хвилі хмільного туману: з отакою не вадило б закрутити роман, поки над фронтом крутиться хуртовина.

— Програв! — долетіло від столу.

В мене також намітився перший програвш: голос

дівчини підсік мою думку і відкинув роман у безвість.

— Принесіть батарейки та записуйте, скільки вам треба.

— Які батарейки?

— Для приймача.

— Не працює?

— Працює! Але ж не для всіх перехожих.

Це вже був і другий мій програш: тут я — перехожий для неї.

Біля дверей то настирливо лачилась, то протяжно поскиглювала розпачлива завірюха. Наче й вона переймалась моєю невдачею — видмухувала теплоту сподівання. Де візьмеш оті батарейки? Хіба що вдатися до намовлень та хитрощів — пообіцяти їй не принести? Але на війні так не роблять. На війні кожне слово неправди — злочин.

— О восьмій — передача спеціально для газет: читають повільно, щоб можна все записати.

Тут я розгарячився та й почав пояснювати, що це всього-на-всього п'ятнадцять хвилин, як вона мене перепинила:

— Знаю ваше “всього-на-всього”, але ми самі слухаємо тільки “В останню годину”. Було б живлення, слухали б і концерти.

“В останню годину” передають о дев'ятій, а подеколи десь аж опівночі. Цій дівчині зовсім байдуже, яким невідпорним тиском тепер наразилась на мою надію тривога. Книжка знов розгорнулася, і німе нетерпіння темно-карих очей дало зрозуміти: на цьому розмову закінчено. Може, й насправді батарейки зносились. А хоч і ні, то хіба не слід економити? Жорстока ненавля війни багато чого перетворює в дефіцит. Спершу гадалось: поскаржитися в штаб дивізії по телефону, звідти був би дозвіл чи, точніше сказати, наказ, і я, записавши зведення, десь через годину повернувся б додому. Але згодом передумалось: такий захід з мого боку був би непристойним. Я не смів тут сваволити — наказувати чи скаржитися, через те лише запитав якспокійніше, де розташувався батальйон Варушина. Про його батальйон я вже двічі писав у своїй газеті.

— Капітан Варушин? У районі великої балки.

— Звідсіля далеко?

Це запиталося так, аби тільки що-небудь сказати, бо я добре знав ту велику балку й дорогу до неї: там улітку відбувся пам'ятний мітинг, осиротіло стояла бла-

китна трибуна, покинута на поталу німецькій шрапнелі. Мені ще не встиглося обміркувати всі можливості й наслідки гаданої подорожі, як прозumerив один із телефонів і лейтенантша схопила чорно-лискучу трубку.

— Маслаков! На лінію сьомої — розрив.

— Що за чорт? Знову — коні?!

Білявий натужливо чмихнув, шарнувши навідліг важкою долонею по легесеньких шашках — шарх-шарх! Двоє чорних кружалець покотилось додолу. Я нагнувся й поклав їх на стіл, позирнув на годинник — без дванадцяти вісім. До Варушина вже не добігти. Маслаков підперезався й, діставши з-під столу моток телефонного кабеля, подивився на мене з довірою, навіть розкрив уже рота, напевно, хотів щось порадити. На жаль, слова позбулися потрібних звуків. І його товариш мовчав, лише повернувся на триногому табуреті профілем і злегка пересмикнув плечима, ніби там очепилась якась провина. Стіни кімнати звузились і пониждали. Власне, це вже не була кімната, в якій відчутніше тхнуло вільгістю глини та перегаром гасу. В душі ворухнулася колючо-холодна хвиля легковажного поглуму над ілюзією домівки. Це — звичайна землянка в одному з горбів опустошеного Валдаю, на поверхні якої бурхає сніжна стихія та хаос війни. Внаслідок їхнього зла нас чотирьох приречено тут на мовчання, що й спонукало душу шугати по світу — від каганців до сузір'їв галактики і знову до цих каганців. Було так, начебто мене сюди занесло з іншої планети: все якесь таємничо-німе й незрозуміле. Вже не кортіло завести веселеньку розмову, пересипану банальними жартами. Слова не в'язалися в думку, якісь чудернацькі, беззмістовно-важкі й незграбні. Аби ще не той розрив телефонної лінії. Він роз'єднав не тільки десь апарати, а й розважливу зосередженість азартної гри, крім того посилив начальницький авторитет лейтенантші. Тепер найдобріші слова, як би не спурхували, як би не зміщувались і не тіснили її до столу, видаватимуться пустими, нездатними означити суть бажання. Шум надворі погущав. У шибочках забилися виразніше — то пронизливо-лунко, то розкотисто-глухо — посвисти чагаря, завивання вітру та розсипи снігу. Все це нагадувало голоси хижих птахів. Я помітив, як лейтенантша прислухалась до них, загадково-чужа й неприступна. Видно було, що їй тепер не до читання: очі впираються в книжку, нічогісінько не розуміючи в змісті слів. Так часто буває

з нашим редактором: розгорне газету й дивиться в одну літеру по кілька хвилин. Газета й редактор освітили мою причину, з якою суди прийшов. Яскравість уявного світла розпекла нетерпіння покінчити з мовчанням. Але тут заговорив брүнет, правда, заговорив про те, що нікого, мабуть, не цікавило.

— Коні пробігли, лінію перервали. Тут від нас недалеко стоїть ескадрон. Знаєте чий? Польський, з дивізії Костюшка.

По гортанному голосу, густящому чорнобрів'ю та розкоших очах було зрозуміло, що родом цей хлопець із гарячого півдня. Мимоволі подумалось: кого тільки суди не скликає війна до гурту — під свої хижі крила? Всяке зло спонука людей гуртуватися. Нерідко навіть із мізерних причин виростають великі події. Тут же причина світового значення — у Німеччині вилупився фашизм. І треба ж історії розпорядитися так, щоб ми першими з ним зчепилися відкрито — сила на силу. Дивізія, полк, ескадрон — це вже сила, чия б не була, якщо вона проти німця — наша. Я так розмірковував, радів, і вже зацікавився тим ескадроном, і раптом збачнулось — міркування мої невчасні... Газета!.. Маслаков почепив на ліве плече автомат, на праве — мо́ток і підсунув годинник до середини столу.

— Може, вам ще потрібний буде, — прошепотів і вийшов.

— Дякую!

Я навмисне вигукнув. Але вона вже, мабуть, все-таки зачиталася — не оглянулася.

Брүнет повільно складає в голубеньку паперову коробочку пластмасові шашки. Неприкажаний вітер, видно, так перемерз, що тепер ще завзятіше добивається в двері, то сіпає, то термосить, і вони труться, аж деренчать та хрустко порипують під навалою снігу, наче хтось їх штовхає плечем. Тому з думки й не сходить Козлов: і як він хотів зробити мені добро! Що ж вийшло?.. Перехопивши мою невідчепну тривогу своїм невисипущим інстинктом, брүнет заспокоїв:

— О дев'ятій запишемо все.

— Ой ні, всього не запишемо навіть у десять рук!

— Не вірите?

Він засміявся, кладучи на поличку шашки, потім дістав із корявого, замазюканого речового мішка оптичний приціл гвинтівки й розібрав його на столі по частинах: планки, гвинтики, скельця. Все це він перегля-

нув, обхукав і старанно повитирав носовичком не дуже свіжої чистоти.

— Ви — снайпер?

— Так, снайпер. Але зараз полювання на фріців не те. Все-таки літом краще.

— Воно-то краще, але, на жаль, не залежно від нас.

Отговорила роца золотая
Березовым веселым языком,
И журавли...

— А далі, а далі... Що журавлі?

Нарешті вона обізвалася!!! Лишилось чотири хвилини. О Музо, прийди на поміч! Переповни глухе підземелля своїм щebetом-дзвоном, заглуши колотнечу снігу, приборкай, розвій неприступність оцієї капосної лейтенантші, розчуль її серце! Так благалось, і вірилось, і раділось, що Муза не зрадила мою пам'ять. Я дочитав останній куплет цього вірша. Як вона глибоко зітхнула, подивилася на приймач і, мабуть, усміхнулась. Я приступив до неї.

— Вмикайте! Вже вісім.

Еге, куди там! Вона раптом випросталась і позадкувала, розчепіривши лікті, прикрила приймач і вся, наповнена пересторогою, люто нашорошилась. Не дівчина — квочка, яка захищає свій виводок. Тепер стає зрозуміло: цієї упертої волі Муза не подолає.

— Товаришу лейтенант, як ваше прізвище?

— Кутало. Лисавета Кутало.

— Мабуть, ще й землячка моя? Ви часом не з Любарецького шляху?

Вона заперечно похитала головою.

— Не чула такого. Що це — ваше село?

— Куток мого села.

— Не чула.

— Що ж, бувайте здорові! А з вами, товаришу снайпер, ми ще зустрінемося й поговоримо: хочеться дещо написати про ваше полювання.

Я не встиг ні обернутися, ні натягти своїх вигрітих рукавиць, коли Лисавета загородила мені дорогу, розіп'явшись на порозі. Чи не заблаглось їй погратися в піжмурки, ще деякий час поковерзувати? Цей вчинок здавався тим більше разючим, що тон її голосу не прохав, не велів, а наказував:

— Сядьте!

— Чого — ваші очі вивчати? — Я вже починав драгуватися.

— Ну, куди ви?

— До Нукало-Кудикала! Знаєте такого?

І тут вона розсміялась, кинувши руки на мої плечі, посадовила мене до столу, наче маленького.

— То вам же Курбан сказав — запишемо все, о дев'ятій! А поки що почитайте нам вірші. Хіба можна словам не вірити? На війні треба вірити кожному слову.

Вона відступила до грубки, залишаючи мені подив, як тепер у співучому голосі поєдналось логічно все: певність, наказ, прохання.

Поезія!.. В ній — наша музика, наше дозвілля, наш хміль. Ми забуваємо дим і вологість окопів, соснові колочі гілки постелей, і тоді хоча б на якусь годину стає по-справжньому світло-могутнє наше буття. Ми сповнені дивовижної сили. Тож спасибі, невмируща Поезіє!

Незабаром прийшов Маслаков і сказав:

— Так розмелосся, що світу не видно.

Це там, за дверима, а тут “Хлюпочуться каченята поміж осокою”, літо — інший світ, і тепер нас четверо, стоїмо на березі юності, кожне — своєї юності, але в усіх перед очима вилискує плесо блакитного ставу з краплинами ряски, впливає качур. А вже по хвилині десь там, за отим же ставом...

Гаї шумлять —
Я слухаю.
Хмарки біжать —
Милуюся.
Милуюся — дивуюся,
Чого душі мій
так весело...

Нас обдало — до лоскоту — шумом ритмічної хвилі гаїв, тому й стало нам по-домашньому затишно й вільно. І кому не захотілося притяма пірнути й пливти, коли затремтіла “ріка, як музика”?

Та ось настав час, коли дівчина зашарілась, бо ми втрюх так пильно, так ніжно і так безсоромно задивилися в неї.

Молодая, с чувственным оскалом,
Я с тобой не нежен и не груб.
Расскажи мне, скольких ты ласкала?
Сколько рук ты помнишь? Сколько губ?

Вірш оддзвенів. І, мабуть, ще б довго відстоювалось мовчання, аби Лисавета не сплеснула долонями.

— Хлопці, чи ви не послули? Грубка погасла!

Ні, тут було не до сну...

Курбан вискочив за дровами, й посивілі клубки

завірюхи, підстрибуючи й розсипаючися, прокотилися через поріг.

Маслаков то лясає, то скрегоче коцюбкою в грубці. Що ж виходить? Ми всі розімліли, але від чого? Не від вигаслого ж вогню. Сумно-весело-млосьно. Саме цією млостью й породжується раптова спонука — похвалитися! Чим? Та хоча б маленькою листівкою. Вона так своєчасно прилинула — вчора, тобто напередодні Нового року! До нього — чотири доби, треба вірити: ми всі доживемо. Курбан повернувся, й полум'я знову розгоготалось. Я поклав листівку перед Лисаветою і звелів прочитати вголос, пояснивши при цьому, що це пише редактор газети “Література й мистецтво”.

“18.12.42.

Дорогий тов. Швець!

Ваш вірш “Твій одинокий лист” вміщено вже давно в нашій газеті, і відп. число Вам було надіслано. А незабаром буде надруковано другий Ваш вірш “Станція біла” (вже набраний), який мені особисто надзвичайно сподобався, це справжня поезія, що йде просто до серця, викликає стільки думок, асоціацій, хвилювання. Чудесна річ!

Крім того, нескільки мені відомо, ряд Ваших поезій вміщено в альманасі “Україна в огні” № 2, який має вийти цими днями до пленуму укр. письменників, що відбудеться 6.01.43 р. в Уфі.

Щиро вітаю

Ваш Ів. Кочерга”.

Я не міг би й тоді з'ясувати, а не те що тепер, чого мені раптом похолодало під серцем. Той несподіваний холод наслано полиском образу. Ось він, освітлений іскрою миті, прихований безвідмовною пам'яттю, виникне — зникне, зникне — виникне образ Лисавети: над мелодійно-чітким, прямо-таки дикторським голосом переплутано злиплися вії, а коли розплющилися, то в самих куточках повиснуло дві краплинки. Позбутися їх Лисавета не квапилась, дочитавши, поклала листівку на стіл, і лише потому в шерехатій руці появився носовичок. Певно, в тих краплях їй мерехтів і зелено освітився або мій Любарецький шлях, або семафор її білої станції. Відгадувати не візьмусь, а тоді поспитати не наважився: мав би сором... В її обличчі було щось мрійливо-бентежне, властиве хіба що природі — хмарам, озерам, звіринам і часто — дівчатам.

Як швидко все в цьому світі міняється. Ще півгодини тому нас гнітило мовчання: бракувало слів. А тепер вони в'ються, виникають самі по собі й летять у шаленій погоні одне за одним: всі говоримо разом, як на якомусь бенкеті. Від моєї непевності не полишено й сліду. Я дочитав свою "Білу станцію" й розповідаю, хто такий Іван Антонович Кочерга — драматург, поет, редактор. Курбан Ташматов, що він обов'язково цей вечір опише в своєму листі — хай знають і там, в його піднебесному Алічурі, за кряжем Паміру, скільки тепла нам дарує поезія в окопах північних снігів. Маслаков настирно благає переписати для нього вірш "Ты меня не любишь, не жалеешь". Я дістаю з планшета чистий аркуш паперу, кладу на стіл перед Маслаковим.

— Пишіть, я диктуватиму.

— Дайте й мені пару листків, — прохає Курбан, сідаючи на місце Лисавети.

— Скільки там? — питає вона Маслакова.

— Без двох дев'ять... Як-як? Не записав... — це вже до мене.

І я повторив:

Ты меня не любишь, не жалеешь,
Разве я немного не красив?

— Та я-то не дуже красивий, — каже Маслаков. (

— Не прибідняйся! — дорікає Лисавета. — Справжній орел.

— Занадто вже білий.

— То сокіл.

— І соколів таких не буває.

— Пишіть!

Не смотря в лицо, от страсти млеешь,
Мне на плечи руки опустив.

Молодая, с чувственным оскалом...

І в цю мить приймач зашумів. Я, діставши папір, вихоплюю з руки Маслакова заздалегідь відструганий олівець, а Курбан мені каже:

— Диктуйте, диктуйте. Все буде записано.

— Можете сюди й не дивитися, — попереджує Лисавета.

А з приймача вже посипалося третє, якщо не четверте, речення.

"Протягом 27 грудня наші війська в районі середнього Дону продовжували розвивати наступ і зайняли ряд населених пунктів, в тому числі населені пункти — Гола, Нова-Спасівка, Трохименко, Урюпин, Ясимівка, Солонецький".

Я стою над Курбаном, придивляюся до знаків, що безладно вистрибують із-під його руки, й нічогосінько не розумію — по-якому він пише: по-таджицькому чи по-арабському?

“В заводському районі Сталінграда наші війська вели успішні наступальні бої і зайняли кілька будівель, десятків дзотів та бліндажів противника”.

Нарешті збагнулось: Ташматов — стенограф.

Коли вірш було додиктовано, а зведення Радінформбюро переписано начисто, лейтенант Лисавета Кутало наказала Ташматову провести мене до повороту на велику дорогу.

— Як-не-як ніч і негода, — сказала вона, потиснувши мою руку. — Заходьте, коли матимете бажання. Тут, як бачите, все до послуг вашої редакції. Між іншим, я теж вас трошечки проведу. Мені треба...

Відчувалося щось недомовлене, щось потаємно-приховане в очих надто звичайних словах. Та хіба наважишся вивідувати своїми непевними розпитами стривожене казна-чим німе зацікавлення чужої душі? Ми вийшли втрюх надвір, і лише причинилися двері, як під шелести й зойки навіженої завірюхи крізь віконце пробилось голосне мурмотіння — Маслаков заявся вивчити вірш напам'ять, поки ніхто не постав на заваді. Можна хіба що припустити в уяві, до яких соколиних висот підіймала його чаклунка-поезія — чи не вперше в житті так зворушливо звідано магію слів? Ми навіть самі заслухались, постояли ще з хвилину чи й довше, вдивляючися в химери снігової стихії: згори падало, знизу вихрилося й мело, а за вузьким віконцем полонилося ніч стихією пристрасті:

Знаю я — они прошли, как тени,
Не коснувшись твоего огня,
Многим ты садилась на колени,
А теперь сидишь вот у меня...

Ми пройшли метрів тридцять, як із вихором снігу не то з лозняку, не то з підземелля долетіло запитання:

— Чого ти так довго? Там у тебе — хахоньки, а я тут замерз, як цуцик...

Глос начеб знайомий. Ну, чий?

Лисавета достоту спіткнулась об нього, затуляючи рукавом очі від снігу, сказала:

— До побачення. Мені треба сюди. Сподіваюся — ви до нас ще завітаєте коли-небудь...

Завірюха завадила розібрати, що це було — запитан-

ня чи прохання. Так через її несамовитий бешкет ми й з Курбаном як слід не поговорили, домовилися про зустріч абияк — за допомогою надірваних викриків.

А все-таки чий же то чувся голос? Не збагну! Знайомий — і ніяк не збагну... Скільки б я не віддалявся від нього, він мене то переслідував, то виривався вперед, як вітер, як сніг, як морок.

Мрії в диму

Найімовірніше тоді прозвучало в устах Лисавети прохання.

Коли я вже у своїй землянці, разгорнувши планшет, діставав повідомлення Радінформбюро, рука несподівано витягла незнайомий предмет — зелененький школярський зошит. На палітурці напис — “Мрії в диму”. Вірші? Так. Між ними записочка: “Дуже прошу — прочитайте і скажіть мені правду, чи варто писати? З пошаною Лисавета К.”. Я ніскільки не здивувався тому, як “Мрії” потрапили до планшета. Він тоді лежав на столі розгорнений, і вона ухистилася крадькома засунути їх між папери. Здивування настало, коли вже почав читати — що за вірші! — техніка бездоганна, та й з художнього боку варті подиву щодо чистоти мислення й стилю, щедро позначені романтикою буття під небом війни. Тут — і ліризм, і пафос. А який незглибимий дух! Видно, дівчина справді богатирської вдачі. Майже з кожного вірша світиться власний погляд на життя й на смерть, прозорливий погляд бійця, що відстоює силу своїх переконань...

Чи не переписати б дещо? Справді! Чому деякі вірші не почитати б редакторові хоч і зараз? Він, безспречно, схвалить.

Я дістав чистий аркуш, прочистив каганчик, підстругав олівець.

Як добудуся Берліна,
Стане день мені великим:
Атта Троль мене зустріне,
Хтозна, усміхом чи криком?

Атта Троль — з віршів Гейне. Виходить, ця дівчина, мабуть, неабияк обізнана і з європейською поезією, а не лише з українською.

Ой Романе, Романе,
Мене німці в неволю женуть!..

Здорово!

— Що здорово?

Сопов стояв переді мною.

— Сказано поетично.

Він заглянув у зошит.

— А, віршовані вправи якогось майора?

— Не вгадав — поезії лейтенанта.

— Скільки їх, цих поетів-замухришок! Ночі довгі — всі пишуть: в землянках не спиться... фантазія рветься прич...

Я не став переписувати нічого. Повільно вдихав слово за словом. Ніяких землянок не стало. Тепер мій погляд проходить серед зачарованих краєвидів з виспілою пшеницею або в зелених садах з білостінністю хат. Я перечитував і надихувався повівом яблук, озер і сіножатей, себто всім багатством ефекту, дарованого мені фантазією малознайомої дівчини. Тож багато рядків запам'яталось, мабуть, назавжди. Найкоротше мій зір застигав на вірші "Троянда", проте ще й тепер пояснити не можу, чому саме та квітка з прив'ялим хрещатим листочком рожевіла переді мною, вже коли й засинав. Чаклунство чужої фантазії? Безперечно.

Так-то так, але чий же то голос картав Лисавету — комісара Козуба, старшого лейтенанта Лазоги чи старшини Лещенка? Ні. Вже засинаючи, пам'ять відвідала десятки людей — і даремно. Чий же то голос? А ще думалось: не пізніше як завтра піду й похвалю Лисавету, сповіщу адресу Тичини або Кочерги: він дещо зможе надрукувати в газеті, дещо передасть Юрію Яновському — до журналу... Тільки так!

А троянда все ще рожевилась і пахла. Навіть у ті хвилини, коли я прокидався, то відчував щоразу, що перебуваю під владою якоїсь нетутешньої сили.

"Комета"

На превеликий жаль, наступного дня мені так і не пощастило заглянути хоча б одним оком у Лисаветин терем. Ще вдосвіта подзвонили з штабу нашому редакторів: полк майора Королівського вестиме бої місцевого значення. Тож я рано поснідав і пішов на позицію.

Над сонливою недоторканістю принишклих снігів сходило дуже червоне сонце. Дорога бігла на захід. Над слідами саней кожна грудочка снігу ряхтіла й мінилася жаром. Аніде анікого. Тільки далеко попереду під орожевленим пагорбом — чотири підводи. А далі — знову рівнина та сизий-сизий туман, з якого ледь-ледь червоніють верхечки старого бору. Там — стрілянина. Моя

довжелезна тінь ламається по кучугурах. Обабіч — горби й чагарі, забузовані снігом. О, як би хотілось пройти в такий ранок селом, коли топляться печі, побачити крони синього-синього диму над кожною хатою. Непогано в цей час опинитися б і на вулиці міста, почаруватися відблиском сонця на широких шибках чи, задираючи голову, затаєно дихати, милуючися візерунками ризаліту на якомусь будинку, а потім розглянути колонаду перед воротами парку або серед майдану. Тут же — пустельно й безпредметно-біло. Тільки подекуди стирчать на рівнині поодинокі дерева та кущики, достоту оті графеми, що вчора виводив Курбан Ташматов.

Дорога м'яко похряскувала під ногами, а я загадався про нього, про його далекий Памір, аж доки позаду не почулося нокання, тупіт копит і шумливе рипіння санией. Оглядаюся — дві підводи. На першій із них сидів мій давній товариш Карло Ямпільський, начальник нашого ДОПу*. Він після закінчення Київського університету навчався на курсах інтендантів і тепер відає про довольством дивізії з часу її формування.

— Сідай! — крикнув Карло.

Я впав на сіно гринджол. Дорога з рівнини перевалювала через досить високий пагорб і зигзагоподібно спускалась на виметений лід Вазузи.

— Що везеш?

— Консерви, тютюн, цукор... Хочеш свіженького? — Він понишпорив у ящику й простяг мені пачку "Любительського" тютюну. — То як тобі наш український мітинг?

Я розреготався.

— Чого ти? — насупився Карло.

— Мітинг українців, а не український!

— Тобі незрозуміло, про що мова?

— Зрозуміло. Говорили завзято.

— Воюватимемо ще завзятіше. Королівський почне сьогодні. А завтра завариться каша, хіба ж так!

То були дні святкування 25-річчя Радянської України. В частинах відбувалися мітинги й збори бійців-українців. На одному з них ми позавчора й побували з Карлом.

Проїхавши з півкілометра, я встав: дороги наші розходились — його до штабу дивізії, моя до батальйону Кураєва.

— Хапай! — крикнув Карло. — Десь пообідаєш.

* Дивізійний обмінний пункт.

У повітрі щось блиснуло, так що я на льоту схопити не встиг, упало й зарилося глибоко в сніг. То була банка рибних консервів.

Батальйон Кураєва обороняв густозарослий чагарниками вигин обширної сідловини поміж двома висотами. Це в районі Квадратного гаю. Незабаром я ввійшов у траншею, і пам'ятний гай оголився перед очима в усій своїй неповторній скорботі. Пам'ятний він тому, що хвиля війни кочувала по ньому все літо — сюди-туди, з заходу на схід, зі сходу на захід. Він так часто переходив із рук у руки, що багатьом бійцям, а зокрема їхньому командирові капітану Кураєву, запам'ятався навіки. Власне, й дерев уціліло відтак небагато. Це якесь жалюгідне й страшне видовище. Кожна рослина якщо не поранена, то геть покалічена вибухом, осколками або кулями. А скільки повалено та похилено з боку на бік, голостовбурних — без жодної гілки, тільки сучки стирчать, немов розпростерті лікті закам'янілих людей. З оцієї траншеї подивисься — не дерева, а якісь богомільці в чорному, з містикою печалі над жертвами рідних братів.

“Чик-чик-чик...”

Я поглянув упродовж траншеї. Назустріч мені квапився Маслаков. Обвішаний аж трьома котушками з кабелем, він високо підійняв одну попереду себе й, даючи мені дорогу, притулився до стінки траншеї. Чикання вщухло. Ми радісно привітались. Він хекав, і посміхався, і говорив одночасно про те, що їхній відпочинок обірвався десь о третій годині ранку, бо має початися наступ, і тепер увесь полк Морозова стоїть у другому ешелоні — на берегах Вазузи. Мої радощі набагато посилились, коли взнав, що лейтенант Кутало налагоджує зв'язок піхоти з батареєю Ожевського, яка о десятій нуль-нуль почне “колошкати фріців”.

— А де ж батарея?

— Оцей дріт якраз і доведе вас у бліндаж лейтенанта Ожевського.

— Шкода, що ми скоро не зустрінемося в “Кометі”.

Маслаков якось аж злякано витріщився на мене, скрививши розкритий рот, ніби йому щойно вирвали зуба.

— В якій “Кометі”?

— Ну, в землянці, де вчора читали вірші.

Він пирхнув сміхом.

— “Комета” — це лейтенант Кутало. А ви... землянка.

Він повільно відходив із тим же невимушеним рего- том, який утихомирився тільки тоді, коли знову котушка закрутилася, розкидаючи своє “чик-чик-чик”, достоту іржава пилка. Я розгорнув зошит “Мрій”, теж ідучи якповільніше, перечитував кожен вірш: готувався до консультації з Лисаветою Кутало. Перша моя думка була звернена все-таки до Павла Тичини: оці, хоч подекуди, можливо, й не зовсім виспілі, “мрії диму й передніх окопів” надіслали саме йому, звичайно, за згодою авторки.

Коли я проліз у бліндаж Ожевського, вона застібала на лівій руці ремінець квадратного компаса: мала кудись, як видно, пробиратися по азимуту, оскільки більшість орієнтирів тепер замечено снігом. Тут було темнувато й парко: ні карбідки, ні лампи, ані каганчика. Важко сказати, від чого тут коливалися тіні — від задушного диму чи тріскучого світла. Над буржуйкою вис погнутий шматок телефонного дроту, чадів, аж шкварчав, наповнюючи підземелля смородом озокериту. В отакому оточенні добродійній Ерато, покровительці ніжної лірики, вжитися важко, тому й виникла нагальна потреба виманити Лисавету надвір. Тут їх троє — молодший лейтенант, мабуть, заступник Ожевського, п'явся навколішки перед буржуйкою, зішпилюючи якісь папірці на ящику з-під снарядів, комбат сидів над газетою, впершися ліктем у лежанку, Лисавета стояла, зодягнена в козушок, отриманий, видно, тільки сьогодні, бо з густючим озокеритним чадом перемішався різкий, лоскїтливий дух ще не вивіреної овчини.

— Про вовка мовка, а вовк з-за гори! — вигукнув замість вітання Ожевський. — Ми тут снідали та й згадували тебе, аби-то знаття, залишили б каші й тобі.

— Я вже снідав, і теж, до речі, кашу.

— Рисову?

— Так.

— А ми — пшоняну...

— Пшоняної не завадило б!

— Не каша — казка!

Як не дивно, а наша дивізія з того часу, коли занегодилось і дороги розгрузли під мороком осені, годуються тільки рисом, який багатьом із нас уже встиг приїстися.

— Цікаво, чого це ви так турбувалися мною?

— Читали про тебе та й згадували. Зокрема, лейтенант Кутало розхвалювала твій хист, а ще більше...

— Ти краще помовч! — образилась Лисавета, не давши Ожевському й домовити.

— Не розумію, де ви про мене читали?

— Що-що? Невже ти навіть у свою газету не заглядаєш? Як же ви її робите? Жах!.. Ось, бачиш?

Я присів поряд Ожевського й прочитав:

“ЗБОРИ, ПРИСВЯЧЕНІ 25-РІЧЧЮ УРСР

На збори, присвячені 25-й річниці Радянської України, зібрались бійці та командири української національності.

Доповідь на тему “Україна живе й бореться” зробив тов. Архангельський.

На зборах виступили бійці й командири: тт. Лещенко, Голубок та інші. Вони закликали бійців-українців безпощадно знищувати німецьких окупантів, швидше очистити рідну Україну від фашистської нечисті. Молодий український поет Василь Швець прочитав українською мовою свої останні поезії.

Збори закінчились виступом червоноармійського ансамблю”.

Я не став ні виправдовуватися, ні пояснювати, що в сьогоднішній номер своєї газети заглянути справді не встиг, оскільки її тираж експедирувано до пошти раніше, ніж я прокинувся. Тут мене відвідало ще одне щастя: частини Південно-Західного фронту вже звільнили кілька українських сіл. Про це якраз і писалося в нашій газеті над інформацією про згадані збори.

Повертаючи газету Ожевському, я кивнув Лисаветі на вихід. Вона зняла з буржуйки закопчений тазик, у якому парувала вода й відкисало три ложки. Ми вийшли надвір.

— Ваші поезії...

— Поезії? Ви прочитали?

— Ваші поезії подарували мені вчора свят-вечір.

Я дістав її зошит і на одній з палітурочок написав адресу Павла Тичини.

— Це для чого? — занадто вже вкрадливо запитала вона й, вигинаючи брови так, що цигейкова шапка поповзла на потилицю, кинула погляд у мене, сповнений подиву, начебто я поводжуся непристойно. Видно було, як обвітрені щоки вмить поїнялися барвою сорому чи, можливо, й безпідставної перестороги.

— Пошліть свої вірші за цією адресою.

— Тичині?

— Так, прямо Тичині. Можете написати: за порадою Василя Швеця.

Лисавета поставила тазик на бруствер у розворушений сніг і почала гортати свій зошит.

— Як багато наставлено хрестиків!

— Це плюси — позначення вашої творчої вдачі.

— Невже вам оцей так сподобався, що над ним — аж два, ще й знак оклику?

— “Голос рідної хати”? Це чудова балада! Хату спалив німець, а голос її все ще ходить по світу — закликає людей до помсти... Я дещо в окремих віршах по виправляв, якщо не згодитесь, повитирайте... Між іншим, не завадить послати Павлові Тичині й коротеньку свою біографію — якого року народження...

— Двадцять третього.

— Звідки родом...

— Я народилася біля Байтал, це на Одещині. Але... ні сіло ні впало: здрастуйте, Павле Григоровичу, я — ваша дядина!

Вона мене оцією “дядиною” так розвеселила, що на моє реготання виліз, якимось незграбно, з насторогою чи, може, й з прихованою підозрою, присадкуватий Ожевський, притримуючи руками поли довгуватого кожуцка, чим скидався на білого ведмедя.

— І сьогодні — хахоньки? Три ложки маєте вдвох цілу годину!

— Та яку там годину?— заперечила різко, трохи навіть задириливо лейтенантша зв'язку лейтенантові артилерії, ховаючи руку з розгорненим зошитом під полою.

Я вже дещо зрозумів, дістав “Любительський”, одірвав два клаптики газети, пропонуючи Ожевському закурити, але він, курій з куріїв, на моє здивування, рішуче відмовився, потому з непритаємним зацікавленням подивився на заховану руку збентеженої Лисавети й побокував по слизькуватих східцях нагору, там свиснув.

— Ова! Ложки так і не вибанила! Ач, у лід померзали! А ви, мабуть, вірші перемиваєте?

Коли він уже зник на вогневих позиціях десь поміж своїми гарматами, я поцікавився: що з ним?

— Одур найшов після того, коли я похвалилася вчорашнім вечором.

Лисавета розглядила зошит і в свою чергу спиталась, як у такій прозі відшукувати поезію?

Ложки насправді ще не померзали, проте каламутна

вода в забутому тазику вже починала шерхнути. Я мовчав. Мовчав не тому, що не спромігся на відповідь, а тому, що нарешті відшукалась ота неприкаяна істина, яка своєю таємничістю так настирливо й довго минулої ночі відгонила сон з-перед моїх очей: то був голос Ожевського... там, у яругах. Мало сказати, що вони мені обоє сподобались. Отой вчора не розгаданий голос тепер відгукнувся в мені самому схвильованим шепотом, сповненим яскравого змісту й пошани до них обох.

— Дайте мені свій зошит! — несподівано й для самого себе я наказав Лисаветі.

— Навіщо?

— На те, щоб сьогодні ж послати його Тичині.

— Чи варто вам це робити?

— Варто!

— Натє, — без роздумування й тривоги вручила вона свої мрії.

Заховавши їх до кирзової сумки, я підійнявся нагору й чув, як позаду порипував сніг, коли відривався примерзлий тазик, як забряжчав метал об метал і як гомонів Ожевський з обслугою біля гармати. Я помахав йому рукою й повернув праворуч на сяк-так протоптану стежку — до бліндажів майора Королівського, ступив, мабуть, кроків двадцять, коли мене зупинив поклик Лисавети. Виявляється, вона передумала: перепише ті вірші, над якими стоять плюси, й пошле сама не пізніше як завтра Павлу Тичині.

Заперечувати неможливо. Нас осліплює сонце німим океаном снігів. Я повертаю зошит, і в очах моїх зелено-жовто-біло. Застібаючи сумку, на мить оглядаюся — Поезія входить у сонце, полишаючи тонесеньку тїнь. Я загадався — чи не так проходить справжня комета крізь маєво сїява ще не відомих світїв. Очі розплющуються тепер якширше. Не загубити б стежку. Все як слід. Все як треба. Тільки не приберу до тїми, чоґо так вражаюче гостро відчулось: моя сумка поважчала. А повинно б статися навпаки. На жаль, ще не знав, що саме цю важкість я нестиму в собі довіку.

Нитка Аріадни

Тут ми живемо не для себе. Тут наше життя належить отим, що за нами, — живим і ще не народженим. Тут кожного з нас поєднує обов'язок — долати самого себе, висуваючи на передній план силу такої відваги, яка б зневажала будь-яку небезпеку. Полковник Щербина мав

рацію: від убивці можна врятуватися тільки ставши самому вбивцею.

Протягом останнього тижня зима запанувала всім простором остаточно — сніг падав і падав удень і вночі. Вітри вгамувались. Фронт занімів. Так що вже третього дня відчулось, як послабло напруження психіки й нервів. Ми начебто поп'яніли від незвичного надміру тиші та первісного духу нічим не забрудненого повітря, завдяки чому до нас повернулась напівзабута гармонія душі й справжності багатющого світу з різноманіттям захоплень і покус, бо смерть майже повсюдно присипано снігом: постріли чуються лише спорадично — де-не-де, коли-не-коли — та й то здебільшого автоматного гвинтівкові. Сніг осліпив авіацію. Артилерія спить. Чи не зупинився час? Більше того, чи не поплив назад, повертаючи нам інший світ почуттів, сподівань та спогадів? Ми нібито знову стаємо цивільними — впираємося життям. Скільки в ньому нерозгаданих істин та зааб. А людських натур!

Я довго розшукував і нарешті знайшов Курбана Ташматова, того снайпера, з яким нещодавно познайомився в бліндажі Лисавети Кутало і який застенографував мені зведення Радінформбюро. Тепер ми з ним спіткалися пізнього вечора на спостережному пункті. Після того, коли я дещо записав з його розповіді про снайперське ремесло, він запропонував мені відвідати місце полювання на німців — побувати в його "чарівному замку". Це недалеко, але треба виходити якнайраніше.

Ми ніч переспали у дбайливо упорядженому бліндажі полкових розвідників — на свіжому снізі біля теплої грубки.

І насправді Курбан розбудив мене дуже рано — ще ні світ ні зоря.

— Поснідаємо тут чи там? — запитав пошепки він, коли я ще як слід не пролупався.

— Та яке снідання! — вигукнулось мимоволі спросоння.

— Цс-с — цс-с... — попередив Курбан і приклав пальця до губ, киваючи на двох лейтенантів, які покотом спали на широкій лежанці.

Я збризнув свій похідний рушник сніговою водою з банки, що стояла за грубкою, витер обличчя й руки. Ташматов засунув тим часом до свого речового мішка плескуватий термос, пачку галет і якийсь важке залізничка, замотане в кожушину, при виході попрохав його донести мішок або снайперську гвинтівку, а сам

узяв на ремінь незграбно-тяжку ПТР — протитанкову рушницю. Для чого? Перегодя взнаю. Ми найтихішими кроками безмовно пройшли метрів чотириста й потрапили на його вогневу позицію — в засідку, обладнану ще влітку під поваленим деревом.

— Ось ми й дома! — заметушився Курбан, обмацуючи в темряві невидимі предмети. — Не замело — порядок.

Відсунувши вбік засніжену ляду з цупкої, лопотючої мішковини, ми влізли в окоп. Власне, коли я вже потім роздивився, це було щось на зразок бліндажика з надійним перекриттям — товстезним прикорнем осокора, вирваного бомбовим вибухом.

— Ось ми й дома! — ще веселіше похвалився Ташматов.

Я силоміць приховую подив — не кожен так може зрадіти своєму солдатському вбогому житлу! Передусім він дістав із кругленької ніші каганчик і засвітив його, а потому де позмітав, де пострушував, де просто посхукував пірамідки сніжин із карнизів та хмизу, яким вистелено долівку. Я кілька хвилин спостерігав, знову дивувався й мовчав, мабуть, відчуваючи, аніж розуміючи: для Курбана це не окоп. Тут — його справжня домівка, його пристрасть, його страх і відвага, тому й видається він, цей “розкішний окоп”, орлиним гніздом або й зачарованим замком. Найсуворіший час неспроможний у таких, як Ташматов, обікрасти волю чи виснажити енергію. Час постійної небезпеки таких лише загартовує для боротьби за щастя, на якому тримаються первісні засади людського життя.

— Доки почне розвиднятися, ми встигнемо почаювати в моїй чайхані. Сідайте ось тут. Ну, як вона вам?

— Кращої не знайти — чайхана-фортеця. Тепло й затишно.

— І ніде не затікає, коли дощ, — залепнив Курбан, опускаючи свій мішок і сам стаючи на коліна.

Моя рука, начеб у знак згоди, мимоволі погладила сволок — обкорований окоренок старезного осокора.

— Снаряд не проб’є?

— Хіба, може, прямим попаданням. А картеч не страшна.

Ми посідали на хмиз по-азіатському — ноги під себе, кожушки нарозхрист. Але тут — не південь Азії, тут — північ Європи в зимі. Жаль? Ні, не жаль. Яке задоволення, яка насолода — пити чай у снігах за друж-

ньою розмовою, де, крім його сонячних пахоців, ди-
хаєш духом пересохлого листя й примороженої землі!
Як пахне тут хліб, черствий, теж приморожений, хліб
із чистого жита, не побитого, не потолоченого, не при-
паленого війною! Вкусиш — а він так і тане в роті.
Починаємо снідати, перемовляємося про се про те. Я
дістав свій рушник, згорнув удвоє, простелив і поставив
на нього термос. Курбан розв'язав рукавичку із цукром
і, втикнувши в нього порцелянову ложку, зітхнув:

— Оце ложечка — пам'ятка матері... Цукру не шко-
дуйте, сипте дві ложки. Маю запасу досить: я горілки
не п'ю, то за наркомівську порцію вимінюю цукор.

— А цинги не боїтеся?

Він засміявся:

— Маю іншу протидію.

Говорилось так голосно, що я навіть застеріг:

— Німці нас не почують?

— Звідси? Ніяк! Та й вітерець від них.

Відчувши в окропі, крім запаху чаю, ще якийсь дуже
знайомий присмак, я насторожено прийнявся.

— Вгадуєте, чим пахне?

— Ожина? Або звіробій?

— Ні, це шипшина... Восени кущик обірвав, ось (тут
недалеко росте. Війна пощадила. Визріло сто двадцять
сім ягід.

— Навіть полічено?

— Так, я все лічу: скільки днів на війні, скільки
ягід зірвав, скільки німців убив...

Я ще надпив круто завареного чаю з алюмінієвої
чашки господаря й лише тепер схаменувся — мовчки
соромливо картаю свою нетактовність: а як же він —
чекатиме, поки я нап'юся? А втім, чого це він має че-
кати? Вчора ж ми вечеряли з ним із одного казанка,
так чого ж і не поснідати з однієї посудини.
Підсипавши цукру, я розколотив і поставив чашку пе-
ред Курбаном.

— Питимемо навперемін — по черзі — я, тепер ви.

Він якраз відкраював скибку навздовж усієї хлібини,
замахав переді мною ножиком, та так моторно, так
жваво, що раптом аж на колінах підвівся.

— Товаришу лейтенант, перепрошую вас: тут я —
комендант фортеці, тож своє господарство знаю. Так що
ви, будь ласка, не порушуйте правил етикету. — Він
засміявся, повертаючи мені чашку. — Гадаєте, я
настільки гостинний, що про себе забув?

— Я гадаю про хліб-сіль ваших таджиків. Щедрий народ. Я не знавець його звичаїв, але деякі пам'ятаю з історії та літератури.

— Так ось бачите, який мій хліб-сіль: для гостя — чашка, а для себе — велика піала.

Він зняв з термоса кришку й, наповнивши її чаєм, розпарив над ним відкраяну скибку, потім зверху насипав цукру і ножиком розгорнув рівномірно, коли вкисив, тільки ахнув, а вже перегода, запивши, сказав, що так набагато смачніше: бекмес, та й годі. А що це? Хіба я ніколи не пробував? Бекмес — виноградний узвар. Я чув, як шелесно й м'яко похрускують на його зубах, білиших від снігу, цукринки і як він посьорбує чай, обхукуючи вінця кришки. А чого б не попробувати й собі саме так? Готуючися випити ще одну чашку, я повторив Курбанову процедуру.

— Ех, було б вам скибку трощки підпарити, потім посипати цукром. Раз попробуєте — не відвикнете вік.

— Хай живе солідарність!

Цей вигук та й саме наслідування, видно, йому сподобались неабияк, бо заходився жваво розтлумачувати, що такий спосіб чаювання не тільки поліпшує смак, а й надає міцності яснам, окрім того, і це найважливіше, запобігає появі злодійки наших зубів — цинги. Чи мені відомо, що минулої зими тут оця злодійка порозхитувала тисячі зубів? Звичайно, відомо: як наслідок, так і причина — брак вітаміну С. Що правда, то правда. Курбан розгарячується від напою, від слова ще дужче, пояснює значення й суть аскорбінової кислоти — як і з чого її добувають. Виявляється, її досить багато не лише в смородині та шипшині, а й у таких сполуках, як глиця з корою дуба, ну й, безперечно, як житній хліб із цукром. Я сумніваюся? Ніскільки! Та й чого б це, коли не маю для сумніву ні права, ні приводу?

Починало видніти.

Курбан підійшов до бруствера й витяг із нього трав'яне заткало, перев'язане шматтям дротинок. Означився овал амбразури. Перед нею встановлюється висока тринога з хрестовинною перекладиною. Тут усе має бути стійким, надійним і точним. Унизу амбразури просвітилася виїмка, в яку встромлено дерев'яну рогатку. Під час полювання в рогатці лежатиме дуло гвинтівки, груди снайпера прихилиються до триноги, так що руки, тримаючи ложе, спиратимуться на хрестовину. Саме в такому стані він зможе простоювати як-

довше, не відчуваючи втоми. Звідси до німців близько — 236 метрів. Така скрупульозна точність у визначенні віддалі для снайпера необхідна. Тут її виміряно за допомогою відповідних приладів.

Коли зовсім розвиднялось, Курбан попрохав мене поглянути в амбразуру.

— Бачите горбинки з траншеями — праворуч і ліворуч, а поміж ними звужений вижолобок, перетнутий земляним валом? Онде він, — показує Курбан пальцем.

— Схоже на залізничний насип?

— Так. Ледве сіріє. Попід ним з того боку траншея. То хід сполучення. Його довжина — дев'ять метрів.

Отой дев'ятиметровий насип і став сектором обстрілу, з якого снайпер подовгу не відводить очей. Німці там, як би швидко не промигували, як би не пригинались, виказують себе все одно: звідси добре видно, коли пробираються навіть поповзом. Ось там Курбан їх і лускає.

Він бере з розмотаної кожушини кілька протитанкових набоїв і, зарядивши рушницю-незграбу, велить мені йти слідом за ним, але ні в якому разі ніде не висовуватися й не розмовляти, бо вітерець утих. Ми виходимо в бокову траншею, прориту по правому флангу. Тут мене вражає двоє див. Перше — прямолінійність самої траншеї: проведено скрізь, немов по струні, без жодного повороту, зигзага чи найменшого вигину. Друге диво — шнур попід бруствером на гладеньких рогатках, тонкий, туго напнутий уздовж усієї траншеї. Для чого він? Ми сяк-так просунулися в окоп, досить глибокий, але й досить вузький, перекритий двома накатами та шаром землі. Це так зване фальшиве гніздо. Посередині вкопано дві сохи. Відкривши у фронтовій стіні амбразуру, Курбан установив на сохах рушницю, потермосив — не зрушилось. Видно, так і треба. Кінець шнура він зачепив за спусковий гачок і, зашморгнувши петлю, прошепотів:

— Це ниточка Аріадни... Все. Підемо назад.

Я випростовуюсь, ніби зненацька чимось ошелешений. Таке відчуття, що до мене щось прилетіло, хтосьнавідколи сподіване й дуже важливе, я начеб уже й спіймав, але надовго не втримав, знову женуся, безпорадно — ні, це не те: в жмені шурхітливо кришиться грудочка ожеледи. Тепер і гадати нема чого — вже не спіймаю, бо мій інтелект пограбовано і йому ще й досі бракує зусиль. А згадалося так зворушливо над зрадливою ниткою, що прядуть невблаганні мойри. То нитка життя. А це що? Йдучи за Курбаном, я подеколи ми-

моволі стежив, як він зосереджено придивляється до шнура на рогатках, із яких де іній, де сніг здмухне або зчистить зарожевілими від холоду пальцями. Та, правду кажучи, з кожним кроком увага моя слабшала, туманилась, бо на думках все частіше й настирливіше то зав'язувалась у вузлики, то знову невпинно снувалась не лише призабута нитка, а й сама Аріадна. Хто вона? Звідки? З міфології, але з якої — римської, грецької чи єгипетської? В чому суть її нитки? Як не силкуюся розвантажити свою пам'ять, до нитки не доберуся — губиться в нетрищах невідомості. А зналося ж, зналось... Розпитаю Курбана. Хоча начеб аж сором, але розпитаю. А втім, чого це мою свідомість повинен жалити сором? Пригадується наша друга зустріч із Павлом Тичиною. Саме тоді він давав мені добру пораду: "Ви лише починаєте вчитися, тож допитуйтеся без усякого сорому. Ваше сумління чисте". Це правда — сумління моє буде чистим, бо запитати — не вкрасти. Але тут є своє "але", як межа, як оця траншея під постійним прицілом, яку не завжди переступиш, із якої навіть не виглянеш. Я тоді лише починав жити й навчатися, а тепер збігло вже двоє літ по закінченню вузу, двос літ з початку війни. Світе мій, як вона глушить культуру, може, й не таку вже високу, набуту за студентською партою. Все одно то були знання. А ще було неабияке сподівання — десь на іншому ґрунті вдосконалити їх, щоб оте винесене з аудиторій зерно азбучного посіву не лише посходило, а й заколосилось. Що ж насправді зійшло? З огляду на чиєсь кровожадібне владолюбство мій дух розучився тримати себе в стані пристрасті, в стані природного потягу до науки, так що все ество тепер відчуває внутрішню порожнечу. Прикро. А ще прикріше те, що так твориться не тільки зі мною... Я йшов і злостився: ну який диявол вигадував отаке людовбивство? Жаль, що для нас не полишено жодного знаку, жодного сліду — хто наврочував нашій землі бути нещасною, розпустивши по ній планетарне зло, — хтось же перший пішов на когось війною. Хто він? Таїна, притрушена прахом історії.

— Так от я тепер вам з'ясую, що це все означає, — задзвенів гортаний голос Курбана, коли ми знов опинились у його затишній "фортеці". — Механіка не складна. Мабуть, ви самі догадалися — що до чого.

— Та воно все не складне, коли знаєш. А я багато чого не знаю, Курбане.

— Хіба тільки ви? Я до цього не знав, що існує бездимний порох, як не знав і того, що крига слизька. Правду кажу — не знав.

І тут почалась імітація самого процесу бойової готовності. Коли, націляючися в той насип, Курбан зашморгнув таку ж саму петлю й на спусковому гачку снайперської гвинтівки, я не стримав свого дивування:

— То кого ви полюєте — фріців чи танки? Чи тих і тих разом?

— Це було б непогано, але до такого ще не додумались. Тут, як бачите, все зроблено з таким розрахунком, щоб обидва постріли, коли я натисну оцей гачок, пролунали синхронно — тут і там. Отой — з ПТР — набагато гучніший від оцього, та ще й викаже себе склупбленим вогнем. Тут же я стріляю тільки бездимним порохом.

— А там?

— Там — димний, але набій холостий.

— Так ось воно що, зрозуміло — той стає своєрідним амортизатором, глушителем — чи як це назвати? — вашого снайперського пострілу?

— Він і глушить, він і спантеличує, привертаючи вовчий зір і собачий нюх німців. Я вже переконався — після кожного мого вдалого пострілу вони починають лупешити по тому гнізду, не второпавши, звідки їм послано “квіточку” на домовину.

Якшвидше нотуючи образність мови, я найдужче вразився “квіткою” саксагана, тому так механічно й поцікавився:

— А вас не обстрілювали?

— Жодного разу.

— То ви після кожного пострілу мусите бігти перераджати рушницю?

— Що ж поробиш? Але після застою розім’ятися ногам та й рукам якраз непогано.

Сірість окопного ранку щохвилини світлішала. Ми стояли начеб у глибокій воді, свіжій і теплій. Через те й хотілося ще слухати й слухати Курбана. Мені хотілося, щоб він розповів про спеку долин за Паміром, про танення вічних снігів на гострих верхів’ях, про зелене гілля, обвішане гронами персиків, і про те, як його батько доглядає свій мандариновий гайок. Але цю примхливу мішанину моїх бажань пронизали й розсіяли геть упередженим поглядом очі Курбана. Каганчик погашено, і тепер вони справді світилися енергією пристрасті

до свого військового ремесла, наче казали — тут не високий Памір, а глибокий окіп.

— Скільки ж ви “квітів” послали? — запитав я, розмірковуючи над його несподіваною метафорою: куля-квітка.

— Та коли як. А взагалі чимало. Жаль, що не кожна лягла на домовину. Бувають і кумедні моменти. Якось попався один задерикуватий і живучий, мабуть, офіцер. Каску на дрючку підніме та й водить над валом. Я не реагую. Тоді він, зухвалець, надумав послати мені “привіт” — виткнувся та й застрочив з автомата. Я взяв на приціл і, мабуть, влучив, бо автомат упав, опинився по цей бік валу. Ну, думаю, ти вже скоро не появишся, підбереш свою зброю хіба смерком. Я тільки сховався, перезарядити ПТР, повертаюся, гульк у вічко — виблискує біла пляшка, начеб колотиться молоко, посується й стане, а потім заколивалася, як перекинутий догори маятник: сюди-туди, сюди-туди. Що ж, думаю, драгуй не драгуй, а я в твоє “молоко” стріляти не стану. Хай воно скисне разом з тобою. Як не колоти, а вершки зніму таки з тебе. Хвилин через вісім пляшка зслизла. Гадаю, що той вертихвіст намагався виманити й засікти мене. Може, був ще й під градусом шнапсу. Хіба не звісно, як хміль вимагає гульні та розваги або ще й героїства? Так чи ні, але щось помутило глузд. Аллах його знає, що саме. Та, напевно, відвернувся від нього й Аллах, бо хто як не сам диявол спокусив незабаром витеребитися на середину валу, щоб дістати свій автомат? Ну, так вам і проситься відрядити його до самого Міноса на суд. Я не прогавив: бах — і відрядив, як то кажуть, за власним бажанням. Оце люстро, — Курбан доторкнувся пальцем оптичного приладу, — просвітило мою догадку: то насправді був офіцер. Він так до смерку й пролежав, перехняблений, на валу.

— Справді цікавий момент!

— І пам'ятний — для мене й для фріців.

— А ще мене зацікавила Аріадна. Її тонюсінька нитка переплуталась у пам'яті так, що не знаходжу кінця. Чую дзвін, та не знаю, звідки він. З перської міфології?

Курбан зосередив погляд на стелі, нестеменно студент під час іспиту, потім старанно позбирав на рушнику дрібнесенькі хлібні кришки в жменю й обережно висипав на відхилену ляду.

— Синичкам, — тільки й сказав.

Мовчання тривало понад хвилину. Мені перепитувати незручно, вже відчувався приплив зніяковіння чи, можливо, й сорому. Я зіперся на лікоть і, розправивши ноги, почав якдбайливіше згортати рушник — учетверо, і тут із його пацьорок витріпалась довга нитка, злітаючи вгору, заколихалась у густому повітрі синенькою павутиною бабиного літа. Курбан чомусь відхилився, а потім захукав на повні легені, так що її кінець прилип до моєї волохатої шапки.

— Оце часом не та сама нитка Аріадни?

— Що ні, то ні. Та була майже непомітна, — заговорив нарешті Курбан. — Інакше Тесей після того, як убив мінотавра, потворне страхіття, не вийшов би з лабіринту критського царя.

— Так, правда! — Я, здається, навіть сплеснув руками: згадалось! — Тесей виходив...

— А вручила йому клубок ниток закохана в нього царівна... Ви маєте свою Аріадну?

— Шукаю.

— А я вже собі знайшов. Сподіваюся, що саме ця нитка, — він указав на шнур, — і виведе мене з лабіринту війни до своєї царівни. Як бачите, я це Тесей, але...

— Але страхіття нашого віку не менше потворні й жорстокі, вбиває не гірше за міфічного велетня.

— Та воно, як розібратися, тут ми всі велетні, коли зброя надійна.

В моєму блокноті стояло ще кілька запитань, і серед них — де Курбан Ташматов навчався майстерності снайпера?

— Де? У вашого земляка, — відповів Курбан. — Знаєте капітана Вільхового?

— Не знаю.

— Ви його знайдете в шостій роті, коли захочете з ним поговорити. Високий, з циганською шевелюрою...

Відповіді не було. Вона вже не мала б ніякого значення. Всякі слова тепер видавалися б зайвими та й чи могли б запам'ятатися, коли б зірвалися навіть криком. Снайпер перемінівся. Його рукавиці полетіли під ноги. Шапка зсунулася набік. Він кинувся до гвинтівки, припавши, завмер. Так може кидатися тільки запеклий рибалка до своєї вудки в той момент, коли довкіл поплавка затремтять смужки хвильок. Я ступив крок на-

зад, щоб можна було поглянути в просвітлений овал амбразури.

— Ворони... Порпають якусь падаль, — пояснив Курбан. — Ці сатанища, німці, до чого тільки не вдаються. Розтрусили по валу приманку. Думають — не здогадаюся та й пальну по невинній мішені. Хитрі, але й дурні. Коли птахи злітають неполохано — притьмом, я вже знаю — хтось повзає поза валом... Глянуло б сонечко. А так і сьогодні діла не буде.

Якщо сніг зранку мерхне, якщо далечінь хоч трошки туманиться — чекай пометілі, а з нею невдачі. Ось уже третій день, як Ташматов не вбив жодного ворога. Я підійняв його рукавиці, пострушував поприлипалі сміття й сказав, що долю не вмилюстивши: зима.

— Та ні, — заперечив Курбан. — Капітан Вільховий позавчора луснув аж трьох, вчора одного. Капітану щастить.

Тепер ми тільки й говорили про Вільхового. Я ніяк не міг з'ясувати справжнього ставлення цього снайпера до свого навчителя, поскільки в голосі раз у раз відчувались інтонації то заздрощів, то пієтету, а то й безпричинного жалю з приводу свого невезіння. Виявляється, крім науки з балістики, терпіння й кмітливості, в капітана запозичено ще дечого багато: вибір місця, розмір окопу, трінога й, нарешті, фальшиве гніздо з ниткою Аріадни. Курбан сказав не без ремства, що зір у капітана стереоскопічний — не людський, навіть не вовчий. Предмети, будь-які речі й відстані поміж ними такий зір сприймає об'ємно — з безпомилковою точністю.

— А я повинен користуватися і цим, і цією рахубою, — додав Ташматов, показуючи оптичний прилад на своїй гвинтівці, а потому виймаючи з речового мішка стереотрубу. — Ось подивіться довкола, як тут красиво. Скільки тут у природі відкритого сподівання та прихованої таїни.

Справді, все те, що відкрилось очам крізь окуляри всеосяжної стереотруби, коли я прихилився грудьми до бруствера, вражало й захоплювало, з напливом таких несподівано-мінливих чи навіть загострено-суперечливих почуттів, що в перші хвилини роїння думок спалахувало й відлітало так швидко й безповоротно, достоту від надмірного вчадіння.

— Спочатку вдивіться в якусь одну точку, а потім крутіть кільце, відшукуйте різкість, — порадив Курбан.

— Якраз різкості кращої не треба.

— Невже зір у нас однаковий? Дивно!

Я тепер дивувався іншому. За недалеким болотом розгорталась рівнина поголубілих снігів, одмежована з правого боку мерехтливими хвилями пагорбів, а з лівого — лісом. Він підпливав наперед очей об'ємно й рельєфно, виказуючи кожну опушену гілку й ожеледаний мох на корі стовбурів біля щойно прокиданої дороги. По дорозі до лісу йшло чотири машини. В машинах сиділи солдати, тримаючи між коліньми гвинтівки з багнетами. Німці. По них ніхто не стріляв: для гвинтівки навряд чи досяжні. Але чого ж мовчить артилерія? Невже цих вандалів спостеріг тільки я? Не може бути! Робиться неприємно. Бере злість.

Я відвів окуляри праворуч — на суворе тригорб'я Валдаю, де малопомітний контур приборійної долини круто ламався, біг якнайвище і з тупого кута спадав прямовисно вниз. Там не було ні кущика, ні деревця, лежало глибоке мовчання прихованого під снігами життя, звідки ледве-не-ледве чувся глухий, незбагнений гул, який не був схожий ні на клекіт віддаленої канонади, ні на повів ласкавого вітру. Найімовірніше, то було якесь неясне відчуття невпинного перешепту-передзвону сніжин та приметеної трави на трьох крутоверхих пагорбах. Саме це і надавало волю реальному сприйняттю, а ще більше фантазії. Ні Ташматов, ні я не повинні в тому, що тут наше сприймання краси перетворюється в емоцію, завдяки якій відчуваємо насолоду як від радощів, так і від суму.

— Красиво, — сказав я снайперові, повертаючи прилад.

Сказалося майже пошепки — ні вигуків, ні захоплень. І це його засмутило, як не збентежило. Він хвилину-дві все ще тримав у руках стереотрубу й дивився поверх моєї голови в посизіле небо й те, що зараз там тільки йому побачилось, уявилося, висловив не без натяку на своє незадоволення чи навіть на кривду.

— Ви, мабуть, ніколи не бували в горах?

— Ні, не бував.

— А мені оці гори нагадують наш Памір.

— Я вас розумію, Курбане. Це так і повинно бути. Ви зростали в горах. І вам радісно тут подивитися на будь-яку висоту, щоб згадати їх. А я вам тільки й можу повторити: красиво, Курбане, тут насправді красиво.

Мені аж ніяк не кортіло поєднувати до цієї краси власний біль. І в мосму болеві щось є первозданне: саме в оцій красі нас убивають і ми вбиваємо. Такий тут сьогодні закон, встановлений не природою, а людьми.

Не треба вдаватися до високої філософії, щоб усвідомити назавжди: природа, створивши нас, тепер від нас вимагає захисту.

Салют — герою

У штабах і траншеях — тільки й розмови про великий наступ.

Ми так засиділися в обороні, що навіть уночі наосліп знаходимо будь-яку стежку, переметену снігом. Коні господарчих підрозділів самі, без погоничів, ходять на річку до водопоїв. Колись посліхом вириті земляночки — тимчасові становиська — ще з осені поставали просторими бліндажами. Окопи й траншеї поглибшали, вже не погрожують обваллям, бо здебільшого повкріплялися кіллям та лісками. Натомість у наших душах все важче обвалюється нудьга. Прагнеться вільного простору, життєвих перемін. Кожен із нас, як би не приноровлювався до цього буття, все ж не втрачає надії на те, щоб існувати згідно із своїми бажаннями та покличками. Справді, як не занудишся, коли довколишній світ обмежився бруствером, нейтральною зоною, кришивом чагарників, обезгіленим лісом або смужкою поля з вирвами та плетивом колючого дроту?

Якось мене викликав до себе комісар Щербина й несподівано запитав, скільки в нашій дивізії літераторів. Треба зібрати всіх і провести нараду. Тут же було складено список. Не так уже й мало виходить — одинадцять чоловік, серед них шість офіцерів, один старшина, четверо рядових. Комісар визначив дату наради й сказав, що незабаром почнеться великий наступ. Маємо ширше й повніше висвітлювати героїв на сторінках кожного "Бойового листка" й нашої газети. Саме приклад героїв і повинен стати вірним супутником доброго настрою кожного воїна. Не слід обіцяти солдатам щастя ціною легких перемог. Вада нашої пропаганди як усної, так і письмової — тарабарщина, банальні, заздалегідь завчені фрази пишномовної демагогії. Торохтимо порожніми словами, як горохом об стіну.

Тут і насправді почулося торохтіння. Підвівши голову, я побачив, як щиколотки полковника вистукують об

одвірок. За дверима посипався пісковик. Обурливий погляд звернено на мене, так начебто саме я насаджую такий легковажний метод агітації та пропаганди в нашій дивізії.

— Треба міняти стиль! — енергійно махнувши рукою, вигукнув комісар.

Я витримав його погляд і якспокійніше заявив, що мій обов'язок — чесно виконувати настанови редактора. На це відповілося ще категоричніше — у нас один обов'язок: робити газету цікавою. На жаль, здебільшого в ній — поверховість, обмаль яскравих явищ, навіть інформації невиразні. Від отакого методу анічого, крім неприємностей, ми не дочекаємося, коли слово й надалі втрачатиме владу над серцем. Нам конче потрібний свіжий і прозорий дух конкретних подій та фактів.

— Невже в нашій дивізії бракує людей, про яких варто подавати нариси на цілу газетну сторінку?

Я відповів без вагання:

— Таких людей переважна більшість. І ми намагаємося не шкодувати для них ні місця в газеті, ані добрих слів. Ось, до речі, можу похвалитися нарисом про відважного снайпера. Цей хлопець убив...

— Коли ж той нарис надруковано? — жваво поцікавився комісар, все ще збентежуючи суворістю погляду.

— Нарис тут, у моєму планшеті, бо кінець не дописано.

— Можеш показати?

— Будь ласка.

Ще по дорозі до цього бліндажа мене попереджав капітан Козуб, комісар одного з батальйонів, запастися про всякий випадок “наполегливим опором золотого терпіння”, бо Щербина сьогодні прямо-таки підмінений: щойно мали від нього наганяй всі батальйонні й полкові начальники. Так що, мовляв, бережися.

Хоч я начеб і не відчуваю за собою ніякої провини, але вже не в міру skutий отим попередженням — поводжуся надто принишло, сиджу й бережуся, полонячи думкою телефон: як він мені потрібний! Так уже повелося, мабуть, споконвіку — старше начальство ніколи ні в чому не винне перед своїми підлеглими. Завжди навпаки. Справді, полковник сьогодні трохи не той, якого я знаю ось уже більше року. В нього повіки набрякли, мабуть, од безсоння, зморшки на лобі видовжилися і поширшали, непричесаний чуб костричиться. Та

ще глибше вражає, викликаючи навіть якийсь дивовижне співчуття, неголеність осуненого обличчя. Воно таким не було ніколи. А втім, хто ж воюватиме, якщо ми почнемо співчувати одне одному з приводу невисипання чи поганого настрою. Тут я спіймав себе на тому, що ніяк не відвикну розбиратися у своїх почуттях, і знову розгорнув перед собою список — чи нікого не пропущено?

Читаючи нарис, полковник підсів до лампочки, вперся правим плечем у чотиригранний стояк стіни, і мені стало видно, як на його бороді понад ямкою біло-біло вилискують прикореночки волосин. Потім я вдивився в чуб, обсипаний світлом, і не без почуду переконався, що в ньому нема ще жодної сивини. Певно, відчувши зосереджене зацікавлення мого погляду, полковник зиркнув на мене й сказав:

— Це добре. — По хвилині додав: — Молодець. — І знову через кілька секунд: — Молодець!

Звичайно, молодець Ташматов, а не я, однак така похвала не лише приторкнулась до хвилі моєї сміливості, а й розбурхала її неабияк, розливаючи “опір золотого терпіння”.

— Товаришу полковник, він і сьогодні б'є німців... А мені подзвонити можна?

— Угу.

Товариш полковник все ще сидить незрушно, захоплений читанням-перечитанням, а я телефоную в штаби то одного, то другого підрозділу, передаю наказ комісара Щербини: відрядити тоді-то такого-то до редакції, де відбуватиметься нарада. Покошуючись одним оком на полковника, я розмовляв із якимсь капітаном і в захваті стежив, як раз у раз перегортались аркуші, написані моєю рукою: від середини до початку або від кінця до середини. Це забирало час і надавало мені можливість обтелефонувати всі потрібні штаби. Ще залишилося поговорити з начальником штабу саперів, та, на жаль, не встиг. Полковник пройшовся двічі з кутка в куток, заклавши руки за спину, зігнувся й, схилиючи голову, постав наді мною причаєним знаком запитання. Щось промовляє — добре чи зле, не добереш, бо губи судомно ворухаться, а звуки майже відсутні. Ах, он воно що! Я повинен поступитися місцем, який недогадливий! Коли я схопився й відступив до грубки, він, здавалось, не сів, а впав на триногий табурет як підкошений, і так же безвільно впала рука на телефон-

ну трубку. Тільки тепер очі звелись на мене й уста спромоглися випустити слово за словом.

— Позавчора ми ховали комісара Шапарова. Попрощалися під бойовим салютом — ударили з чотирьох батарей. Він заслужив... Але чого ми салютуємо тільки полеглим? А чого живим — ну хоча б оцьому Ташматову — не дати залп із гвинтівок? Як ти гадаєш? Десь перед строем відзначити.

— Це було б добре!

— Редактор зараз дома?

— Був дома. Наче не збирався відлучатися.

Не з'ясувати, яким саме чином одне слово “редактор” притягло в мою пам'ять особу, так невинувато забуту, пропущену в цьому списку? Я сам себе нищечком вилаяв, поставив число 12 і написав: “Кутало Лисавета — лейтенант (батальйон зв'язку)”. Це ім'я ще нічого нікому не означало. Та я вже певен, що його незабаром знатиме вся дивізія. Виляю себе ще раз — чому не переписав балади про жату? Як би доречно й добре було б надрукувати її в нашій газеті саме тепер — напередодні наради! Можливо, ще встигнемо. От сьогодні візьму та й подзвоню авторці — нехай принесе. Тут мене, як листям, засипало шурхитливим світлом, нетутешнім, далеким, але таким осяйним, що очі самі по собі заплющились. Я шулюся, бо стає паркувато, м'ясо від власного передбачення: буде час, незабаром той час, коли поетесу Кутало знатиме вся країна! В цьому їй допоможе Павло Тичина. Хто вже хто, а той допоможе! На душі все м'якше, але дихається вільно й легко, бо здогад приходить за здогадом: адресу Тичини має лейтенант Ожевський. Через те Лисавета й забрала свій зошит. Це безперечно: тепер вони вдвох напишуть листа в Уфу... Я засміявся від щастя голоснувати, ловлячи на собі здивований погляд стороннього.

— Слухай, сімнадцятий, — говорить полковник у трубку. — Ось я тільки що прочитав допис твого лейтенанта. Йдеться про снайпера. Добре було б, аби ви так і подали на сторінку або й на цілу газету. Аби не скорочували нічого. Чуєш? А ще подбай, щоб з дописом помістили й гарний портрет самого снайпера. Як неможливо? У вас нема цинкографії? Але ж ви картинки друкуєте? Ах, присилають готові кліше...

І тут треба ж було мені втрутитися в їхню розмову! Я сказав полковникові, що в дивізії є художник, який зможе зробити портрет снайпера на лінолеумі. Це —

червоноармієць Кудряшов. Адже він уже дещо нам робив. У нього виходять кліше дуже виразні.

— А ти використай хист художника. Що? Не при редакції він. Прикомандируємо. Коли? Хоч і сьогодні.

З того, що говорив потім полковник у трубку, мені ставало зрозумілим: редактор із нехиттю, а може, й з протестом у своїй душі благословляє мою “блискучу” ідею.

— Буде блискуче, якщо подасте в одному номері те й те! — наказав полковник і, насамкінець угукнувши, з хвилину чи й довше тер у зчеплених долонях запітнілу трубку, потім так же неквапно записував до блокнота деякі дані про снайпера.

Поема згорілих онуч

Лапаті сніжини, що в замусованій нехоті байдуже струшувало небо, вшилися крилами в мої плечі й понесли навмання — під перелісок, де розмістились тили саперного батальйону. Я летів ще й думкою — поділитися радощами цього дня, по-справжньому великого в моїй долі. Там у затишному бліндажику розкошував із начфіном інтендант Василь Резвов, заступник комбата по господарчій частині, один із моїх вірних друзів.

Як же він обійняв мене!

— Хочеш не хочеш, а стаєш забобонним, — сказав Резвов, поспіхом розстібаючи на мені гудзики вологої куртки, підбитої товстим шаром вати.

— В забобонах — немало істин.

— Правду кажеш, — усміхнувся мій друг. — Ну, я так і знав — буде гість. Віриш, цілісінький ранок сорока щось мені вискрегочує та кланяється дорозі: когось маємо зустрічати. Але кого? Я вже допитувався, вже й кашею частував — не каже. А добре було б, аби й птахи мали нашу мову. Тут природа, на жаль, щось не вдосконала.

— Тоді б у людей не було таємниць.

— Птахи все б вивідували?

— Так.

— Може, й краще... В тебе валянки не промокли? Можеш просушити. А за коміром — жах! — скільки снігу. Мабуть, не лише потилиця, а й спина хоч викрути?

Я відчував переривчасте його дихання за своєю шиєю, та не міг зчутися вчасно, як, сіпнувши рукави, один і другий, він вправно стяг з мене куртку,

точніше, виштовхнув моє тіло з куртки, струснув і почепив її на цвяшок у стіні між своїм кожушком та шинелею. Тепер ми обидва, зодягнені в хутрові жилети з овечої шкіри, не вишукуючи потрібних слів для розмови, голосно віддихались, начебто з перевтоми. Та воно і в бліндажі було душнувато: від залізної грубки пашило. Начфін, виявляється, десь у відрядженні. Так що ми вдвох. Оце розкіш!

— І як тебе вмудрило, Василю, стати інтендантом?

— Доля вмудрила, хто ж?.. А що?

— А те, що ти не лише поет, а ще й пророк.

— Не здогадувався.

— Тепер знатимеш, — сказав я, повагом стягаючи правий валянок, бо в ньому й насправду чвакало.

— Знаю — ти прийшов, і я вже щасливий. Як знаю і те, що мене доля вмудрила стати не мирським проповідником, а фронтовим кашоваром.

Він тепер стояв переді мною. Його руки доторкнулися моїх скронь, і я знову ставав крилатим — ще щасливішим.

— Еге, це так і не так. Звідки ж міг кашовар узнати, що мій норовистий валянок швигонув у зрадливу калюжу, прикутану снігом?

Резвов усміхнувся лише синню великих очей, над якими широченні брови, не біляві, не руді, а якісь шарлатові, по-справжньому вогнистого кольору, скинулись до самого пруга шапки. Доки він, схопивши в куточку сокиру, виходив надвір, а потім там цюкав чагар та з кимось перемовлявся, нишк і знову поцюкував, я скинув і другий валянок, розвішав онучі над грубкою.

— До кого це ти там балакав? — запитав я, коли він кинув оберемок цурпалля на піщану долівку. — Мабуть, знов до сороки? Виходить, ще буде гість?

— Е, так не буває. Сорока своє провістила та й полетіла. А я розмовляв із поезією. Боже мій, скільки зараз у світі поезії! Нею все переповнено: і земля, і душа, і небо. Що за далечі й барви — синьо-білі, розріджені й згущені, кострубаті або геометрично рівні, де застигли, а де рухомі, як переливи марев у степу за Каспієм! Ти бував на Каспії?

— Не бував.

— Ну-ну! Там день у день можеш дивитися й не дивишся — чудо за чудом. І все це витвори природи — там від спеки, а тут від морозу. Так би стояв хтозна-скільки надворі. Барви самі просяться на папір. Ну, а

які звуки — жодного механічного: ні стуку, ні пострілу!

Він майже за кожним словом то нукав, то божкав, шуруючи жар у грубці. Я сидів на ослінчику, впершися босими ногами в суху рубцювату колодочку, грівся, мовчки втупивши очі в стіл. На ньому лежало два розграфлені та кілька чистих аркушів паперу, відтинок товстого паска, що служив, мабуть, за лінійку, два шестигранні, тонко застругані олівці, зелений з червоним, а на самому ріжечку, біля віконечка, стояла школярська чорнильниця, з якої стирчала ручка.

— Потягло на поезію, то повинен писати. Все маєш: папір, чорнило, вже не кажу про натхнення. Воно в тобі так і світиться. Та й завади ніякої: діти не кричать і жінка не лас, як сказав наш Тарас Григорович. Хоча, між іншим, як це у вашого поета?

Я люблю, когда в доме есть дети
И когда они плачут ночами...

Так, здається? Що нового написано? Почитай!

— Написано дві “форми 4-УР”.

— А що це таке?

— Списки наявностей і втрат особового складу нашого батальйону. А ще треба розграфити і заповнити вісім листків для форми на постачання. Так що все натхнення втає з чорнилом, як то кажуть, у пісок. — Він сів навпроти мене, знервовано постукав червоним олівцем і, поставивши його сторч перед папером, сказав: — Бачиш? Оцей світлофор показує — до поезії мені шлях закрито. А тут ще й нещастя — старшина з писарем підірвались на міні.

— Коли? Де?

— Позавчора. Несли вечерю на передову й підірвались. То я тепер сам і старшиную, і писарюю, і... хай воно провалиться!

Мимоволі подумалось: розмовляю сьогодні вже з третім офіцером, і в усіх настрій кепський — настрій присмерку, настрій нудьги. А мені ж на душі так світло та весело! І що воно значить, оте звичайнісіньке слово, здавалося б, нічого не вартої, навіть якоїсь мізерної похвали! Згадався один із афоризмів рідної матері: похвалиш — окрилиш. Як же мені й за що похвалити б свого друга? На пам'яті жодного відрядного спогаду — пустовщина, в думках — непростимий безлад. Ось уже більше хвилини видивляюся на пографлені папери й мовчу. Та й він замовк. І тут, мабуть,

інтуїція, а не поміркований розсуд, вимагає нагальної похапливості в розмові. Через те й хвалю... сам себе.

— А я написав нарис. Щербині сподобався. Про снайпера.

— Нарис?.. А чого не вірш?

Я не встиг обдумати відповідь, як за бліндажем розгонисто протупотіли коні, проносячи сніжний шурхіт сани. Хіба не цим ударом копит викресалась іскра не в кризі дороги, а в схові моєї свідомості, засвічуючи смолоскип живої поезії?

— Хочеш віршів? Можу почитати.

— Читай! Свої?

— Та яка різниця?

Вновь на снегах, от бурь покатых,
в колючих бусах из репья
ты на ногах своих лохматых
переступаешь вдаль, храпя.

И кажешь морды в пенных розах:
кто смог, собираясь в дальний путь,
к саням на тссанных березах
такую силу притянуть?

Я декламував дуже повільно, все ще не відриваючи погляду від паперів, і коли б не сплески долонь перед моїми очима, то, можливо, так і не підійняв би голови, аж доки не закінчився б вірш. Резвов пересідає навскоси від мене й знову, ще дужче, сплескує кілька разів долонями.

— Це тебе хвилює? По правді кажи!

— Аби не хвилювало, то не запам'яталося б. Ти знаєш, кому аплодуєш? Чиє це?

— Аякже!.. Знаю — “Тройка” Павла Васильєва. Дочитай! Чого притих?

Я вдивляюся в друга й не без вагання та сумніву довіряю своїм очам. Це зовсім не той сухар-інтендант, якого несила було розкусити ще кілька хвилин тому. Спалахнувши раптово й негадано всім запасом прокинутих почуттів та уявлень, осяянням не лише очей, а всього по-дитячому світлого виду, він ще негаданіше спохмурнів і похнюпився. Ще ніколи мені не видавався він отаким начебто заплаканим і красивим.

Но даже скрекот сбруй сорочий
закован в обруч ледяной.
Ты медлишь, вдаль вперяя очи,
дыша соломой и слюной.

И коренник, как баня, дышит,
щекою к повадам припав,

он ухом водит, будто слышит,
как рядом в горне бьют хозяев.

Стальными блещет каблуками
и белозубый скалит рот,
и харя с красными белками,
цыганская, от злобы ржет.

Я перевів дух і поглянув убік Резвова.

— Що з тобою? Ти біліший од снігу...

— Ну, читай, читай!

Він сидів нерухомо, схожий на витвір з білого мармуру. Зчеплені руки впиралися ліктями в стіл. Очі посоловіли. Було зрозуміло — ця поезія вплинула неабияк, але щоб отак схвилювала, призвела до надмірного знічення — щось аж не віриться. А можливо, тут зовсім інша причина, дія не духовного, а якогось природного, зовнішнього чинника. Можливе й учадіння. Але навряд щоб унаслідок чаду раптом образ побліднув, а кінчики пальців подригували так самовільно.

— Скажи мені, що з тобою?

— Нічого. Дочитуй до кінця.

В его глазах костры косые,
в нем зверя стая и зверя прыть,
к такому можно пол-России
тачанкой гиблой прицепить!

И присяжные...

Тут я збився — тик-мик, не згадаю. Крім того, була думка розважити Резвова чимось іншим, хоча б якимось анекдотом чи банальною побрехенькою. Але хіба доречно буде — ні з того ні з сього раптом анекдот? Що найліпше — це зробити в поезії перерву. І я вже надумав про щось розповісти, коли почулось не жалісливе прохання, а слово суворого наказу:

— Пропусти!

Довелось послухати.

Кто выдумал хмельных, лошажьих,
разгульных девок запрягать?
Ресниц декабрьское сиянье
и бабий запах пьяных кож, —
ведро серебряного ржання —
подставишь к мордам — наберешь.

— Оце я і хотів почути. Який образ! — вигукнув мій слухач, хитаючи головою.

Мене знову зрадила пам'ять, довелося пробачатися й знову пропустити одну чи й дві строфи, доки мій голос добрався нарешті до кінцівки:

Рванулись. И — деревня сбита,

присяжка мечет, а вожак,
вонзая в быстроту копыта,
полмира тащить на вожах.

— Він любив тварин, — прошепотів Резвов. — Зокрема, коней.

Отцу могильный вытешу подарок:
коня, копытом вставшего на бочку.

— Його батько був бондарем, а мати...

Резвов умовк. Я так і не дізнався, хто ж мати, щоб довго не томитися мовчанням, сказав:

— Могутній поет. Які в нього інтими!

— Ну...

Одарить бы на прощанье — нечем,
и в последний раз блеснули и,
развязавшись, поползли на плечи
крашенные волосы твои.

— І це його:

Ты, если вспомнить, говорила,
что время сердцу отдых дать,
чтобы моя крутая сила
твоей красе была под стать.

— Його...

— А про вирій пригадуєш?

Я завидовал зверю в лесной норе,
я завидовал птицам, летящим в ряд:
чуют шерстью врага иль, плескаясь в заре,
улетать и кричать, что вернешься назад.

— Бач, який поет — і не визрів, — Резвов розпротер окостуваті ручища так широко й швидко, що довго не спромігся випростатися, припавши спиною до стіни. В голосі не було ні розгарячілих окликів, ні сльозливих зітхань. У голосі трепетно билась незгоєна, мабуть, за давнено-зболена туга. — Такого поета зігнали з цього світу... Ані за що. А він же так вірив:

Ничего, родная, не грусти,
не напрасно мы с бедою дружим,
я затем оттачиваю стих,
чтоб всегда располагать оружием.

Тепер очі, мабуть, у мене посоловіли: щось у них бризнулось холодно-гаряче — не сніг, не окріп. Я мимоволі втерся, хоча вже якось, нехай ще поки що лише півсвідомо, але все ж таки розумів, що то був алкоголь незбагненої вісті, якого так легко не вимиєш, не зітреш.

— Хіба Васильєва нема в живих?

— Нема. Вже п'ятий рік, як нема. Його репресовано й розстріляно разом із Борисом Корніловим.

— Як — і Корнілова?..

— Ну, так — і Корнілова. Їх не раз пробувалось ізольовати, але Максим Горький завжди обстоював, говорив про них як про видатні таланти. Ну, а коли Горького не стало, то...

— За що ж?

— Корнілова за есенінщину, яка “прошупувалась у кожному вірші”, а про Васильєва не допитуйся, не знаю. Ми з ним навчалися в Літературному інституті, жили в одній кімнаті, здружились. Але за що — не знаю.

То як же так? Невже про трагічну загибель оцих поетів не знав і Павло Тичина? Хіба не він мені радив перекласти поему Бориса Корнілова “Моя Африка”? Я цією поемою зачитувався не менше, ніж поезіями Павла Васильєва. І, мабуть, переклав би, коли б не війна.

Резвов притяма схопився до грубки, і я тільки зараз відчув неприємний запах нудотної смалятини — затлілась одна з онуч.

— Пробач, забалакались.. Я просто забув про них. Ще мені поезія: теж горить.

— Поема!

— Поема онуч! — нарешті прорвався мій непогамований біль іронії, а з ним і вияв досади — на кого, і сам не знаю. — Поема онуч — і як звучить!

Резвов тільки плечем повів, дивуючи незворушністю. Було так, ніби його неспокій тепер оселився в мені: для чогось переставляю лампу якближче, підсовую чистий аркуш, починаю щось креслити-чиркати — і все це знічев'я.

— Що ти записуєш? — питає Резвов.

— Сон рябої кобили.

Гасячи пальцями задимлене тління ще як слід не висохлої ганчірки, він міркує досить розважно:

— Маємо сюжет для поеми, написати б її: війна, землянка, солдати, в яких погоріли онучі, в небі — ракета, сигнал атаки — побігли... Корнілов умів це робити у своїх поемах — якась дрібна побутова деталь у нього ставала святинсю. Як-не-як онучі нам необхідні. Ми їх топчемо, ще й не вдячні їм. А скільки людей стоптано в онучах і без онуч! Ти над цим не задумувався? Твій Тичина, звичайно, міг і не знати: про страту не розголошувалось. Про неї тільки нам, друзям обох поетів, та й то небагатьом, пощастило дещо довідатися.

Так он воно що: поезія — кров. На поезії — кров багатьох віків.

— До речі, ти згадував Горького. Я мав щасливу нагоду бачити оригінал його листа, надісланого Тичині з Італії ще десь у двадцятих роках. За розміром лист великий, але в ньому стільки добра й теплоти, що, за висловом самого Тичини, вистачило йому, тоді молодому поетові, на все життя. Горький знав і любив ще зовсім юного Тичину, знав із розповідей Михайла Коцюбинського.

— Ото були люди — гіганти! Як боролись, а як боліли за кожен талант.

— Не перевелись вони й зараз. Гадаєш, Тичина хіба не з отаких, не гігант?

— Ну, про що мова! Ти родився під щасливою планетою: маєш такого вчителя. Одне його слово чого варте! А він пише тобі листи, висилає книжки. Ще які листи! І так часто.

— Твоя грубка, Василю, чадить.

— Ні, чаду ніякого.

— Чого ж моя голова як не розвалиться?

— В мене теж важкувата. Вийдемо на повітря.

Василь Реззов — поет із іменем, якщо можна, так означити молодого автора, який видав першу книжку поезій, друкувався в часописах. Я тільки зараз догадався, чого комбат Єгоров так довго не віддавав мені “Кобзаря”: це Василь Реззов затримував, перекладаючи “Садок вишневий коло хати”, “Прощай, убогий Кос-Арале”, “Мені однаково, чи буду”. Переклав Реззов і моїх дві поезії — “Жниця” та “Дівчинка просить хліба”. Кілька слів історії: перший з оцих віршів зародився біля смужки перестиглого, нещодавно відвойованого жита. В його зчорнілих, подекуди виляглих та поламаних стеблах бродило дівчатко з серпом — добувало хліб. Я підійшов, придивився — воно сліпе. Те безшелесне колосся, той невпевнений сонячний серп і майже прозорі тенета широко розплющених очей в безперервному прагненні зустрітися з живим світом — все це переслідувало мене ще довго. Написався вірш. Він сподобався Василеві, який незабаром і переклав його на російську мову. Що ж до другого вірша — “Дівчинка просить хліба”, то він зберігся тільки в перекладі, побачивши світ в антології молоді української поезії, виданої в Москві 1944 року. Оригінал втрачено хтозна-де.

А взагалі про загублені речі, в тому числі й поезії та листи, мовитиметься пізніше.

Балада про люльку

Наш вістовий Авер'янов повернувся від цензора надвечір, і тієї ж хвилини в редакції зчинився хоча й не бучний, але все-таки неприємний колот: друкарі спочатку лише попхінькували, а коли почули, що треба переверстувати майже сторінку, зачортихались якнайкрутіше, секретар безладно швиргав папери в пошуках запасних інформацій, а я струнко стояв серед гніву редактора.

— Бачите, лейтенанте, як ваша ідея-фікція боком вилазить?

— Але ще не зовсім вилізла. Попробуємо врятувати.

— Назад упхнете? Замість того, щоб написати на три-чотири сторінки, ви розмахнулись на вісім чи й більше. Мало ми з портретом намарудилися? Так на тобі — ще й з нарисом рахуба. Ну, чим заповнимо газету? Ще раз питаю — чим?

Та воно й мені було б легше — писати на три сторінки. Тому тепер, скільки б не питалось, я не хотів навіть подумати, чим заповнятиметься газета, вслухався й мовчав. Я не хотів, щоб у редактора від моїх заперечень та вивертів поширшали смуги безсоння довкола очей. Вони рожевіли й без цього виразно. Йому, як і мені, вже набридло, мабуть, обдивлятися покреслену сторінку газети. Вона з нашим убогим столиком ніби змістилась і кудись полетіла. Я відступив у куток і дїждався, коли гнів, як сніг, почав протавати, коли нагадався наказовий дзвінок нашого комісара сам по собі: з вами ж, мовляв, погоджено. Так, погоджено, проте хто намовив полковника давати ще й портрет героя? Тут я набагато посміливішав, заявивши на повний голос: портрет — ідея полковника. Припустимо — так. А звідки йому знати, що Кудряшов може переводити свій малюнок на якийсь там лінолеум? Я виправдовуватися вже ніяк не міг і зізнався, що це й насправді моя порада. Було зрозуміло: клубок суперечностей намотався, і в ньому немало зашморгів. Тож розплутувати їх доведеться зараз чи потім мені. Краще — зараз.

— Якщо так, — сказав я редакторові, — то дозвольте звернутися до комісара Щербини.

Цього, певно, мій шеф сподівався, бо відповів швидко, хоча неначебто занадто вже байдуже:

— Дозволяю. Тільки довго там не сидить... А до речі, хвилинку... передайте оце Колотухіну. Я пообіцяв та й забуваю. — Редактор дістав із валізи люльку й загорнув у чистий листок паперу.

Майор Колотухін — цензор. Люлька справді до речі. Вона з'явилася в образі нагороди південного вітру, як жадана відлига: стане якраз при нагоді — зав'язю нашої невимушеності й доброю настрою з перших слів у розмові з цензором. Я похапки запхнув її до лівої кишені гімнастерки, де носив олівець та гребінчик, тикнув у планшет цензоровий примірник газети, схопив рукавиці, вушанку, с'як-так понацуплював і щодуху випірнув із прокопченого підземелля в сніжно-зоряний простір морозу на хрускітливую дорогу — до командного пункту дивізії. Вже зовсім поночило. Над північним обрієм вимигував Оріон, приречений на довічну гонитву за нестримним летом вродливих Плеяд. Його пояс із трьох троянд іскрився й вилискував, як ніколи, врочи-сто, майорів між двома скотистими горбами, де ніч уподібнювала розчачхнутий осокір надламаному перехрестю вітрякових крил. Кожна зоря, куди не поглянеш, обдималась натужно голубим ореолом у задаремному силкуванні затьмарити хоч як-небудь свою ближню сусідку. Подекуди густим фосфоричним спалахом над засніженим фронтом палахкотіли зелені й рожеві ракети, але чомусь майже всі вони догоряли синюватим полиском, так що чи то в силу зоряних випромінювань, які відбивалися на снігах, чи то в силу мого святкового настрою, дивного й незрозумілого для самого себе, мені вся земля уявлялась блакитною, а щебетливо-співуча дорога під музикою підборів такою знайомою, що ніби я йшов на побачення через поля й левади, обсажені вербами, повз Миколашин вітряк — з рідної Гусівки на Буциківку. Я мав переконання — комісар не попустить нашому цензору. Тут шкодувати нічого. Зате праці художника шкода. Він провів з Курбаном Ташматовим кілька сеансів і здобув неабияку перемогу, схопивши образ його на папері вдало, та, коли почав готувати кліше, не обминув поразки, бо лінолеум виявився нікудишнім, то релався, то кришився — портрета не вийшло. Де ми тільки не напитували — бігали, дзвонили, на жаль, у дивізії не знайшлося жодної платівки цього матеріалу. Що ж, обійдемося й без портрета. Нарис буде надруковано так як є, себто в його первісному вигляді, а не в такому, який пропонує цензор. Власне,

він і не пропонує нічого — запросто вилучити кілька сторінок, повикреслювати деякі абзаци, інакше кажучи, зруйнувати структуру, геть вимілити джерело деталей та фактів, яким живиться фабула нарису. Але чи можна пожертвувати джерелом своєї мети, якщо воно видається комусь на смак гіркуватим?

— Он як! Сам автор явився? — вигукнув майор Колотухін, коли за мною з білої холоднечі прихилились дверцята в його бліндажі. — А я сподіваюся на дзвінок. Думаю — чого це редактор мовчить? Прошу, сідайте. Що там у вас? Не все, мабуть, зрозуміло з моїх зауважень?

Майор застібнув на грудях два гудзики новенького кітеля, прибрав із колін гімнастерку, до якої саме підшивав комірець, і позмітав п'ятірнею обрізки матерії та ниток у черепок попільниці. Забагато немитого посуду, понаставлюваного на лежанці та в ніші при дверях, показувало, що тут уже повечеряно. Добре вигріте невелике приміщення ще зберігало легку мішанину запахів — чаю та цигаркового диму. На столі поряд ножиць, білої котушки й бронзового наперстка красувалася пачка запашного “Казбека”.

— Нам багато чого тут незрозуміло, товаришу майор.

— Багато?!

З такого перепиту-вигуку збагнулось відразу: влучено в ціль без промаху. А я ж не хотів цього. Що ж, слово зірвалося, вибухнуло — вже не переміниш. Адже люди стають упертими швидше від удаваного непорозуміння або здивування, аніж від промовистої істини, яка в даному випадку обернулася в жертву мого влучення. Жаль, але відступати не можна.

— Звичайно, багато!

— Ах!.. Ви просто лінуєтеся подумати, — зареготав цензор. — Хто з вас там посідає першість по ліносах — Кузьмичов, Сопов чи ви, шановний товаришу лейтенант?

Поки він ставив переді мною глуху, непроникливу загороду з натяків, із якихось “універсальей думок”, я розгорнув перед ним газету, рясно засіяну його нотабенами — здебільшого подвійними знаками запитань, окликів, односкладових слів — як? де? ні! — та інших поміток. Але що найдужче спантеличувало мою тямю, так це отой непідроблений регіт. Я довго не міг позбутися враження, що майор Колотухін тільки й чекав будь-якої нагоди, щоб розрядитися від надмірних запасів давно вже наболених смішок. Він уतिकнув голку в

котушку з таким відчайдушним розгоном, що ниточка, бринькнувши, вилетіла з вушка й скрутилася на газеті в спіраль, сам раптово піднявся, впершись трьома пальцями лівої руки в гладенький пруг столу, стиха лягнув правою долонею по заголовку газети й очікувально мовчав у сподіванні відповіді хоча б на одне запитання. Мені ж повага до надрукованих літер паморочила глузд. Я вдвлявся в них, як у щось живе, поки що неокріпле і зовсім беззахисне. Тривога за їхню долю видавалась куди важливішою, ніж будь-яке слово, що тепер вимовлялось. А ще мене знемагала звичайна завзятість авторського нетерпіння — говорити лише по суті: кожен описаний факт, кожна подія, кожен висновок, тобто все, до чого чіпляються нотабени, обмірковувати якшвидше, бо в редакції ще ніхто не втратив надії на можливість — ачеї! Але тут не до поспіху. Перед всяким начальством нижчий чин має бути завжди поміркованим. Доводиться підкорятися правді народної мудрості: якщо вже назвався грибом, то лізть у короб увесь.

— Я далекий від егоїзму, товаришу майор, а ще дальший від того, щоб і наш комісар дивізії лінувався подумати: цей нарис йому сподобався.

— Так він і мені сподобався, — щиро зізнався цензор. — Аби в ньому було витримано політично, я вас обійняв би, ще коли ви тільки переступили поріг.

Я відчув, як починають вогкнути кінчики моїх пальців, як усередині щось опустилось, потьохкало біля самого серця, і, коли вщухло, мене всього замлоснило.

— Що ж тут не витримано?

— Розтлумачу. Але насамперед — для чого ви згадуєте батька цього Пошматова?

— Ташматова.

— Так-так, Ташматова. Хто він?

— Його батько? Садівник, живе за Паміром, у містечку Алічурі. Тут же так і написано.

— Отож і погано, що так і написано. Скажіть, звідки вам відомо, що він, може, колишній басмач, тепер і насправді став садівником? А ви розхвалюєте його сина, причому, зважте, розхвалюєте не усно. Ви пишете, ми друкуємо, газета виходить, а син її — пих! — у конверт, і летить вона за Памір — до батька. Той усім показує — ось, мовляв, що про мого сина й про мене пишуть на фронті, а ви... Ні-ні, так не піде, лейтенанте, не піде!

“Гори від нас поблизу — ліворуч зелені, праворуч оранжеві”, — пробивається до моєї фантазії голос Курбана Ташматова з його “чарівного замку”, з його затишної чайхани, збудованої ним самим у якихось двохстах метрах од німців.

Тут моя верхня губа чомусь прикусилась — начеб сама по собі, але з таким болем, що затуманений зір повільно поплив угору, застиг на другому незастебненому гудзику майорового кітеля. До речі, я нашого цензора ще ніколи не бачив у кітелі. Тепер уяснив, чому перевагу віддано гімнастерці: в нього дуже великий живіт, кітель не сходитьсь. Таке несподіване відхилення думки від явищ та предметів нашої розмови подіяло на мене до певної міри заспокійливо: напруження тіла розслабилось, уява змістилась — від оранжевого Запамір'я в зеленкуватий гудзик. Мій зір поп'явся вище й побачив обличчя, немов крізь м'який, повернений хтозназвідки сон. Розгарячіле, сповнене пристрасті, безкомпромісного переконання, воно в смузі лампового світла, що перекошено падало з-під низенької стелі в протилежний від мене куток, все більше округлювалось на моїх очах. Коли воно раптом опустилось і після сухого порипування стільця нахилилося над газетою, я тільки тоді відповів, здвигнувши плечима:

— Біс його знає, може, і басмач. Але син тямовитий, має добрий нюх на фріців.

— Біс бісом. А відповідатимуть Колотухін і Швець. Отут ваша приказка також якраз до речі. Пам'ятаєте, що ви сказали про куркуленка-власовця, коли той клявся в любові до радянської влади? Забули?

— Щось не пригадую.

— Ви сказали — яке коріння, таке й насіння. Дуже влучно сказали. Сам наш генерал вам тоді ще й підтакнув. Хіба таке забувається легко?

— Забулось... Багато чого казалось. А що значить оця ваша фраза: “Не видавати ворогу секретів”? — Я повів пальцем по вузькому полю газети, зарясненому ригуванням. — Ось.

Прочитавши, майор сказав:

— Та невже не додумався — ні редактор газети, ні комісар дивізії.

— Ви мені знов — комісар. Я не підлеглий полковнику. Маю своє начальство. Для чого ви так докладно пишете, навіть аж смакуєте: запасна довжелезна траншея, ПТР, фальшиве гніздо, шнур... Та німці прочита-

ють нашу газету й того ж дня зафугують фугасами і вашого Пошматова, і всіх наших снайперов із їхніми справжніми й фальшивими гніздами. Ви гадаєте, у них мало фугасів? Та в проклятого Круппа весь Рур набито фугасами. Це по-перше, а по-друге, хіба фріци такі вже дурні, що не переймуть нашого досвіду? Того ж дня у них будуть фальшиві гнізда і шнури з ПТР або іншими пукалками. Так що ми в передніх траншеях тоді голів не піднімемо через них. Тож і вийде так, що нашій артилерії тільки й роботи — вергати снаряди по їхніх снайперах. А наш Верховний головнокомандуючий вимагає чого? Берегти боєприпаси! Розумієте — берегти. Ви цього не знаєте?

— Знаю.

— То чи слід видавати секрети, щоб самим себе опустошувати? Надіюся, ти зрозумів, лейтенанте, яка складна штука — політика? Не скрізь її вловиш одним нюхом. Треба, щоб і тут було, — цензор постукав пальцем по своєму лобі.

Що складна, то складна. Проти такої залізної логіки заперечувати неможливо, та я все-таки спробував. Хоча, власне, це були вже не заперечення, а деякі роз'яснення: фальшиве гніздо капітан Вільховий “запозижив” у білофінів, коли воював з ними ще два роки тому. Так що можна гадати — цей спосіб застосовують німці й без нас. Мені тут же відповілось якнайкатегоричніше — на війні гадання шкідливе. Хай Гітлер гадає. Ми обійдемося без циганок. Я ще зауважив — без деяких даних біографії героя та фальшивого гнізда мій нарис — не нарис: висохне в ньому джерело зненависті до ворога, а з ним і корінь майстерності воїна. Тоді майор ще раз ляснув долонею по газеті.

— Не піде, лейтенанте, не піде!

Після цього на мене нахлинула, мабуть, анартрія — мав слова, та не вмів їх зв'язати.

Цензор ще раз проглянув газету й з упертою рішучістю викреслив кілька своїх нотабен.

— Це таке, що можна й друкувати.

Нарешті в моїй свідомості кілька слів зв'язалось:

— Виходить, я прийшов недаремно.

— Що ні, то ні. — Тут він розкрив “Казбек” і запропонував мені закурити.

— Не хочеться напускати вам диму.

— То візьми на дорогу, — благав чи наказував цензор, плеснувши рукою мое плече.

І я взяв. Ні, це не те слово. Я гребонув! І як же я безсовісно гребонув — півпачки, мабуть, а то й більше. Він лише поцямавав, а потім кахикнув — раз і вдру-ге, ще не припаливши цигарки, а коли заку-рив, щось прохарамаркав; я вже був за дверима — не дослухався.

То що ж воно таке скоїлось? Начебто й нічого. Тільки я ніяк не зберуся на подвиг, себто ступити в конфлікт із власною совістю — заходити до комісара чи не заходити? Ось уже хвилин п'ять чи й довше сподіваюся на відвагу, виглядаючи з усіх боків, тупцяюся та крокую непевно — то вперед, то назад — біля входу в його бліндажі. Вартовий уже двічі питався, чо-го я чекаю, вже двічі й пояснював, що полковник у себе. Та й сам добре бачу — в себе: жовтуватого фіолетова тінь голови на замурованій шибіці ледве-ледве зрухнеться та й стане, стане й зрухнеться — чи не в такт моїм крокам або моїм думкам?

Ні, я не пішов до полковника. Щойно відбута зустріч тепер видавалась пригодною. Не малось ні наміру, ні бажання втаємничувати в неї будь-кого, тому що не потребувалось ні розради, ані пособи. Я завітав до гомінливого бліндажа комендантської роти й подзвонив своєму редакторові: так, мовляв, і так — не піде, а мені дозвольте ще раз навідати Курбана Ташматова.

Дозволено.

Я не відразу вдивився в біле привілля заплави обабіч Вазузи й тільки тоді зрозумів, що переходжу вже саму річку, коли під ногами захрущали крижини дороги, вибиті й перетерті підковами кінських копит. Попереду, за височенним горбищем, сходив місяць уповні. Це стало видно з першого посвітління та посірілої широкої тіні горбища. Вона повільно спливала з окучугуреного перелісся, начебто в намаганні переп'ясти мій обезлюднений шлях. Це був дивакуватий вечір. Я кілька разів оглядався, мабуть, у сподіванні голосу, пострілу, втечі, а може, й самої смерті. Але за мною ніхто не гнався, ніхто нікуди мене й не кликав. Округ було тихо й сіро. Фронт мовчав, нічим не виказуючи свого потаємного життя — ні звуком, ні порухом. Тільки раз десь-інде, на пагористому правому флангу, пробабахкала біглим вогнем гармата. Коли з лівого боку на схилі горбища серед перламутрово-сірого моря ночі набачилося вітрило, до половини вже поцяцьковане місяцем, я звернув з дороги до нього, відчуваючи на душі довгождане полег-

шення. Моя логіка розсуду зводилася до того, що, скільки пам'ятається, ще не траплялося такої причини, через яку наша газета не вийшла б. Вийде вона й цього разу. А що трохи затримається — не моя провина. І все-таки ця логіка втішала не дуже. На жаль, іншої не було.

Кроків за десять освітлених конус вітрила набув досить виразної форми вершечка берези. Недалеко попереду — ліс, недалеко з лівого боку — ліс, а вона тут стоїть самотньо, достоту вигнанка. Дивно: повз неї вже двічі проносились вихори війни з вогнем і залізом, а довкола стовбура жодної вирви та й на корі жодної подряпини. Влітку, бувало, коли б ми з Соповим не йшли і куди б не йшли — вниз чи вгору — на передову чи з передової, завжди сідали під оцією березою хоча б на кілька хвилин — перекурити. Як він там? Без найменшого напруження пам'яті перед очі виплила наша землянка — друкарі вже розібрали мій нарис, висока, тонка постава редактора схиляється над макетом, а Сопов каже Авер'янову: “Лягай, через три години розбуджу, побіжиш до цензора ще раз”. Через три години — це вже буде за північ...

Сніг під березою втоптан: хтось уже тут спочивав. Я притулювся до стовбура спиною, намацав у кишені казбечину і лише схилився над сірником припалити, як щось надавило на серце. Люлька... Я просто забув про неї. Тепер треба вертатися. На правому флангу знову бабахнуло. Моя голова приникнула до берези — так зручніше дивитися, де саме стріляють. І тут чи гарматний гул, чи вітерець, чи якась демонічна сила струснула березу, по корі пробіг шепіт — голос матері: “Повертатися — погана прикмета”. Справді — чого повертатися? Хай воно стямиться. Маю вищу тривогу — де відшукати в таку пору Ташматова: при штабі другого батальйону чи в полкових розвідників? Бозна-де. Власне, чи варто його зараз шукати! Це вже не мало ніякого сенсу: ніч, будити не станеш. І тут я згадав Реззова, згадав не тому, що звідсіля до нього найближче, а тільки тому, що в моєму планшеті лежав свіжий лист від Павла Тичини, яким ще не хвадився нікому — ні Королівському, ні Реззову, ні Сопову. Саме з цими людьми я ставав дитиною — довірливим і відкритим. Ставав не тому, що був серед них наймолодшим, а тому, що любив їхні душі. Вся родина поста-академіка вітала мене з Новим роком, але в листі, крім цього,

просвітилось таке по-тичинівському делікатне вибачення, що могло спонукатися лише справжнім фізичним болем. Як не страшно було догадатися, що й біль спричинено, мабуть, моїм нерозважливим словом, я загадувався по-довгу над своїми скаргами й проханнями, посланими Тичині. Всі гадання мої, звичайно, раз по раз юрмилися в душі задаремно. Збагнути несила, на що саме скаржився, чого вимагав? Ось через що той біль передався мені під час першого читання, вряди-годи нуртував ще й тепер. Яка вражаюча ніжність!

Я встав, обтрусився й пішов не без почуду — Боже мій, так швидко й доречно змінено маршрут! І що воно значить отой поклик друга?

Бліндаж розпирався від випарів йоду впереміш з духом притрухлої соломи та свіжої глиці, настелених майже до колін. Я переступив через чотири ноги й примостився на трав'яній постелі лежанки поруч Реззова. З отемненої долівки яскраво білили бинти, стиха подвигувались то руки, то плечі. Поранені лежали спиною до спини.

— Де це їх?

— Під Квадратним гасм. Дум-думом*, падлюка, накрив. А ти звідки бредеш — із ночі, мабуть, чи в ніч?

— Із ночі. Вона й змусила відшукувати пристанище. Сподівався на люкс. Та навіть у твоєму гранд-готелі тіснява, повернутися ніяк.

— Страшно, коли гранд-готелі стають лазаретами. Але ми вже якось утрамбуємося.

— Ще ж і начфін прийде?

— Начфін переспить у комбата. Роздягайся — тут натоплено про запас. Я вже двічі провітрював. Одначе душнувато: хлопцям потрібне тепло.

Я роздяг кожушок і, згорнувши його яктугіше, примостив скраю столика, зверху поклав планшет, а на нього вушанку.

— В тебе сухаря не знайдеться, а то скоро не засну?

— Ти що — не вечеряв?

— Ні.

— Тоді треба підкинути в грубку: чай прохолов.

— Ти говориш так голосно — хлопці прокинуться.

— Та вони ще не сплять.

Реззов поставив на грубку тривухий казанчик, підкинув у неї цурпалля і, розкрявши на столику до-

* Розривні кулі.

брий окраєць, мабуть, хвилин п'ять витарабанював ящиками в кутках.

— Що ти винишпорюєш? Хліб і чай — досить.

— Маю сюрприз.

— А саме?

— Бісів начфін, і куди він її затасував?.. О, є!

Все ще незграбно зігнутий, з розшарілим обличчям, затіненим рожевими патлами, він одвернувся від мене, так що я спершу тільки й бачив, як гостро стирчить його лівий лікоть, а потім як із-під поли тілогрійки по столу просунулось одне, а за ним і друге кільце ковбаси.

— Овва! Живуть же сапери! Де-лі-ка-тес...

Тут мої очі заплющились, відчуваючи, як фантазія проявляє свою дієвість: освітився, начеб у блискавці, гомінкий підвал гуртожитку на Тарасівській вулиці, куб "Титан" з окропом і наші парущики, де заварюються вишневі гілки. Коли "Титан" почне бушувати й булькати, ми наповнимо графини та чайники, розійдемося по своїх кімнатах і питимемо чай з оцією салистою ковбасою. Недорога, якраз по нашій кишені — карбованець і тридцять п'ять копійок за сто грамів. Я силкуюся й не можу ніяк випірнути з крутої, ласкавої хвилі не води, не повітря, не снігу, а з якихось ледве розбірливих, шепотів дівчачо-хлоп'ячого різноголосся, де чується і мій голос, але не теперішній, а тодішній — ще майже дискант. Коли очі розплющились, мій друг надрізував кільце й таємниче підморгував:

— Краківська...

— Студентська!

— А ви, хлопці, ще питимете чай?

Один, позітхавши, відмовився, а другого ми підійняли вдвох попід руки й посадили на вузький ослінчик. У нього поранено праву ногу. Це був сержант з наївнодитячим обличчям, очі якого весь час усміхались — навіть у горі, після повернення з того світу, як сказав Резвов. Я персклав кожушок на лежанку, посовом перебрався в куток, і, коли вже брав хліб та кришень ковбаси, молоденький сержант якимось дивно стелюся, прихилившись до столу.

— Це що — гармату чи міномет зачохлено?

— Де?

— Он, цілиться в мене з вашої кишені?

— А, це люлька.

— Грушева чи корінькова?

— Поняття не маю.

— Курите й не знаєте?

Щоб нічого не пояснювати, а це довго й занадто складно, я вивільнив люльку й поклав перед сержантом.

— Ви — знавець, розберіться — грушева чи корінькова.

— Мати рідна! — тільки й почулось.

Його загрубілі пальці по-хижацькому розчепірились, достеменно мали спіймати птаху, що ось-ось прямо з-перед очей спурхне й відлетить у безвість.

— Що з тобою, Адамчику? — здивувався Резвов, коли скарлючені пальці все-таки заграбастали жертву.

Може, мені не так уже й часто, але випадало спостерігати різних людей у найурочистіших radoцax, у глузах і жартах, проте, щоб хтось отак засміявся, як оцей молоденький сержант Адамчик, ще ніде ніколи не чуто, не бачено. Голова закинулася, горло трохи не лопалось, коли він повільно здіймав затиснену між долоньями люльку. Його білі зуби оголювались, а полупані холоднечею губи ставали тонюніми й також білими, бо рот роздирався до самих вух. Ще глибше вражали пальці — переплетені з такою силою, що під нігтями посиніло. Подібну затрату енергії на стиснення власних рук можна помітити хіба що в релігійного фанатика перед розп'яттям Христа. Нічого не розуміючи, ми вдивлялися мовчки в Адамчика, не те щоб здивовані, більше всього налякані, доки сила природного інстинкту не випростала його в повний зріст. Але як він підскочив, ойкнув і притьма присів. Оце позасвідоме всевладне захоплення підкорилось насильному болю. Ще ойкнулось тричі. Та вже наступної миті просвітліла могутність розуму подавила подразник рефлексів.

— Де ви її доп'яли? — заговорив Адамчик, тицяючи люлькою перед моїм обличчям. — Я через неї з усіма переляявся, думав — поцупили та й мовчать.

Еге, де я доп'яв її? Легко питатися! Навіть поверховий спогад змусив мене почервоніти. Зробилося неприємно. Страх, як не хотілося вплутувати в історію священної для воїна знахідки анікого — ні себе, ні редактора, поготів ще й цензора. Хіба мало чого в житті, зокрема на війні, губиться, помирає, знаходиться, кимось дарується, кимось передаровується і губиться знов. Речі — не люди, вони довговічніші. Так було й сказано сержантові з найщирішим запевненням, що люлька до мене потрапила випадково. Та його це вже й не

цікавило. На запитання Резвова — невже це твоя? — сержант розвинтив мундштук, зняв золоту каблучечку й покотом надіслав по столу Резвову.

— Прочитайте, що там написано!

— Нічого тут не написано, — відповів той після уважного розгляду й повертаючи каблучку.

— Як! У вас, вибачте, видно, товаришу інтендант, просто зір поганий. Та й світло... Підкрутіть! — Сержант показав на лампу.

Коли світла побільшало, ми втрюх нахилилися над каблучкою й розібрали на ній ледве помітні три літери — волосинкоподібні "А". Він пояснив:

— Адамчик Анатолій Андрійович. Це подарунок моєї вчительки Палагеї Сергіївни. Як вона тоді сказала! Треба чути було: "Дим оцієї люльки стане тобі крилами, а ворогу випікатиме очі".

Люба, незнана Палагее Сергіївно! Хочеться вірити, що ви живі й здорові. Я нічого не додаю в оповідь Вашого, мабуть, найулюбленішого учня та й нічого не втаюю з неї. Лише можу пошкодувати, що тієї години в бліндажі не було Курбана Ташматова, снайпера, мого чудового друга. Він обов'язково застенографував би кожен звук отієї оповіді. А так я примушую свою пам'ять ось уже цілісенький тиждень якчастіше навідувати бліндаж-лазарет на Валдаї. І що б Ви думали? Вона звідтіля мені приносить як не слова, так жести чи погляди Вашого учня. виявляється, там вони зберігаються досить надійно, законсервовані часом. "Була б оця люлька при мені, то й зараз не мазався б йодом. Хіба в отакому пеклі натикався на фріців, а виходив завжди вцілілим. Я тепер не поїду в санбат! Чого їхати? Скажіть, інтенданте. І ви скажіть, лейтенанте, чого? Якись там осколки повпивалися під коліном, так і тут, у своїй санчастині, їх повиймають".

Як бачите, я дещо навіть попідкреслював. Ми всі буваємо до певної міри забобонними, хоча й добре знаємо, що здебільшого забобони сповнені страху перед невідомістю й таїною. Але потяг живої фантазії бере гору навіть над небезпекою, завдяки чому ризикована стежка подвигу стає воїнові доступною. Так що й сама фантазія тісно споріднена з героїзмом. Правдиво й проникливо говорив Анатолій нашим серцям про свої вболівання й тривоги з приводу загублення дорогого йому подарунка. Легко нам розумілось, що над отією втратою не могла підійнятися воля хлопцевого духу. А

що таке воля духу? Це незглибима віра в здійснення своєї мети. Так от, коли люлька згубилась, у нього, не боюся гадати, втрачалась надія на свої можливості, на свою силу, на свій хист, а заодно з цим закрадалася в душу апатія до життя. “Вірте не вірте, я з того часу байдужішав до всього”, — заявив нам Анатолій. Ось тоді й пригадався мені кущик бузку перед рідним вікном. Біля нього росла вишенька, і, коли зійшов сніг, старший мій брат пересадив її в інше місце. Настало тепло — наш бузок не зацвів. “Це він сумує за вишенькою”, — пояснювала мати. Восени, коли листя з дерев облетіло, ми з сестрою потай від брата перенесли вишеньку туди знову, де раніше росла. Мати не лаялась. Яке ж було щастя нашого дитинства, коли навесні вони розцвілись обоє — той бузок і та вишня. Ми повірили в сум куща. Певно, тоді ж у дитячій фантазії навик усвідомився неабиякий страх самотності, а з ним і туга розлуки. Подібно тому бузкові таке чарівне перетворення відбулося тепер з Анатолієм — все повернулось до нього: сила, хист і любов до всього живого, повернувся, так би мовити, цвіт його молодощів.

Після чаю сержант Адамчик натопив у свою люльку тютюну, курил та прицмакував, а я тим часом прочитав Рєзвову листа від Павла Тичини, сказавши розгублено, що не можу збагнути, за чим Павло Григорович так уболіває.

— Ну, як за чим? За тим, що вітає тебе з Новим роком пізно — майже через місяць.

— Ні, крім цього, є немаловажна причина. Ти послухай ще раз. “Вашої просьби не виконуємо, бо річ ота — дефіцитна. Ми з Лідєю Петрівною, де не напитували, так і не знайшли, і тепер нам перед Вами незручно, дорогий Василю Степановичу, так аж ніяково стало”.

— Ну, ти щось же просив?

— Просив... А що саме, убий — не згадаю.

Десь лише через два місяці, тобто наприкінці квітня, в одному з листів Михайла Стельмаха прочитається ось такий постскрипtum — прохання до мене: “P.S. Якщо у тебе є конверти — вишли пару, щоб не слав тобі листи трикутниками...” Тут я себе й луснув по лобі: загального зошита прохалось у Павла Тичини — для віршів... Гнів на себе закрутиться димом у моїх очах. В ньому буде все: і сором, і ніяковість, і жаль, і досада. Одним словом — буде самокатування: і треба ж було насмілитися вицитанювати казна-що!

Промине ще тиждень, і вийде газета з моїм переробленим нарисом — коротеньким, позбавленим багатьох моментів. Одначе' плекатиму втіху — цензора позбавлено люльки.

— То ви даремно стали в амбіцію й не віддали. Чи варто нам псувати стосунки з цензурою? Ви помстились даремно, — висловить обурення й докір мій шановний редактор.

— Я не мстився. Просто забув про неї.

Мабуть, не повірять.

У цьому ж номері газети надруковано ще й ось таку інформацію.

“НАРАДА ЧЕРВОНОАРМІЙСЬКИХ ПОЕТІВ

Цими днями відбулась нарада червоноармійських поетів та прозаїків нашої частини, скликана редакцією газети.

На нараді обговорювалось питання про широку участь у роботі газети червоноармійських поетів і заходи щодо популяризації їхньої творчості.

Поети тт. Вас. Резвов, В. Швець, Г. Голубок та інші прочитали свої вірші, написані на фронті”.

Тих, що пишуть моєю рідною мовою, налічено семоро. Гордись, Україно, своєю пісенністю!..

Шкода, що на цій нараді серед “інших” не було Лисавети Кутало. Напередодні вона мені сама подзвонила, і я не міг ні схаменутися, ні збагнути свого ніяковіння, коли з трубки вдарив гарячим фонтаном її простуджений голос:

— Буду, буду! Що треба мати при собі, крім віршів?

— Нічого...

Серед шумів та клацань друкарського верстата, серед задухи мастил і друкарської фарби той голос настійно запрошував і манив у простір іншого світу — світу Миру й Поезії, де суттю самого життя й самої поезії була Лисавета Кутало. Замість того щоб розпитати, чи послала вона свої вірші Тичині, я лише стиснув міцніше брови, зачарований голосом, чекав нових звуків, але жодного більше не почувось. І я поклав трубку.

— Знову — дівчата? — поцікавився наш редактор.

— Звідки вам відомо?

— З ваших брів.

— Тоді спростовувати не посмію.

Ми засміялись. І в моїй уяві чудо голосу Лисавети приєдналось до чуда посмішки редактора: він сміявся так рідко.

На самій же нараді з ним відбулося щось протилежне чи, можна сказати б, різуче. Коли Василь Резвов закінчив декламувати свою "Баладу про люльку", присвячену саперові Анатолієві Адамчику, я мимоволі зітхнув, побачивши, як наш редактор, найзапекліший ворог сентиментальності, нахилився й потайки витер очі.

З'ява сонця

Січень нового року по-справжньому сік нам обличчя й надії, шаленіючи безперестанку. День у день хуртовинило, ніч у ніч холоднішало. Гущавини дрібнолісся й низькорослого чагарника з граншеями, бліндажами й землянками так замелись, що, здавалося, назавжди позникали під химерами сніжних дюн. Мережа траншей мала форму геометричного розгалуження вузьких тунелів з проритими квадратами вікон, де вгорі, де збоку. Метал вогнестрільної зброї, стиснутий тривалою холоднечею, відмовлявся виконувати накази людей. Особливо давався втямки шквал північного вітру ночами, зокрема вартовим на постах. У санбаті все більшало з кожним днем обморожених. Так що фактор стихії став незаперечним. Люди мусили визнати її зверхність.

Інакше чого б це ні здалеку, ні поблизу не почується жодного пострілу. Тож обабіч "нічийної" зони вже ніщо не судомилось, причаїлося та й залякло під навалою кучугур.

У лютому були спроби наступу — не вдались. Але десь на початку березня ми посхоплювались ні світ ні зоря. Позаду нас, у покатій долині, стояли важкі гармати, замасковані ще восени сосновим та березовим віттям, стояли всю зиму, приникшли, в сподіванні цієї миті. А тепер вони себе виказали першим залпом, так що земля задрижала. Наше похмуре житло здригнулось, прошелестіло розсипами піску по стінах і стелі, якимось аж звузилося.

Котов готує нам чай, розпалює грубку, а ми втрюх поспіхом одягаємося — і ні жодного слова. Це настає наймоторшніша година, коли наш інстинкт самозбереження переборює волю розуму, бо снаряди летять через нашу землянку. Гул неймовірний. І ми тепер відчуваємо, як над кожним із нас без винятку

невідпорно, хоча й незримо, нависає достоту диявольська сила. ще давно кимось намовлена, а цієї хвилини вже й наслана. Через неї ми й не почули, як пролопотіла померзла брезентина й до землянки проліз експедитор Ригор Сябейко, вусатий, гінкий білорус, який не раз мені своєю картинною розповіддю вимальовував малярійно-тифозні окопи в Галичині — пекло першої світової війни. Але, мабуть, найвразливіше він пам'ятає Самбір: там пошрамовано йому руки й обличчя — картечкою. Зараз він прийшов за тиражем нашої газети, приніс кореспонденцію, серед якої — сподіваний лист мені. Говіркий і непосидючий Сябейко з першого слова напався на Котова — чого в нас так холодно? Вогонь у грубці не займається. Та як йому займатися, коли попіл не вигребено, трубу не прочищено? Поки вони перегиркувались, я прочитав листа.

“Дорогий Василю!

Сердечно вітаю тебе і щирий уклін від Максима Тардєйовича... Я надрукував дещо нове. Вийшла нова збілочка “Провесінь”, але більшість тиражу загинуло з непередбачених обставин. А тому автор отримав лише один примірник...

Бажаю всього доброго тобі, дорогий Василю. Кріпко цілую,

твій М. Стельмах”.

Будьте ж благословенні ти, моя радосте, і ти, моя тривого! Тут, на війні, ви — сестри. Я пишаюся вами. Хіба не завдяки вам ціную за найвищою категорією життя й боротьбу за нього?

Котов ще й досі не міг роздмухати жар у грубці. Відсторонивши його майже силоміць, невгомний Сябейко зробив це за кілька хвилин. Перегариківання притихло. Все притихло — тут. А зокола? Ми сприймаємо поки що тільки слухом важковагомий клекіт. Редактор сидить незрушно, вперши лікті в коліна, підборіддя — в стулені кулаки. Сопов голиться, перемінює третє лезо: вже двічі порізався. Та найгірше з усіх у мене — гімнастерку натяг навиворіт. Аж дивно, всі бачать і всі мовчать, навіть Сябейко — ні звуку. Вчора сміху було б. А сьогодні мовчать. Я вивернув її через голову. Лівий погон теліпається. Розшукую в скриньці голку з ниткою. Зирк — а Сябейко вже стоїть біля мене, похитуючи головою. Тож без його втручання

і тут не обійшлося. Він згорнув мою гімнастерку вчетверо й, поклавши її на хмиз біля грубки, порадив занадто вже співчутливо:

— Потопчіть її, лейтенанте. Це не забобон. Так здавна заведено.

Я, звичайно, топтати не став, підійнявши, мовчки пришив погон і почав одягатися.

Тут ніщо не було випадковим: ані мовчання, ані розгубленість, ані сама порада, висловлена пристаркуватим солдатом. В усьому повинен ланцюг швидкоплинних подій — від першого залпу гармат у долині до появи Сябейка й листа мого друга, подій, зчеплених між собою як причини із наслідком.

Коли чай був готовий, друкар відкуб्रив американську тушонку. Ми з Костею Соповим ножиками прямо з банки взяли по кусенику начеб знічев'я — так їм, не їли, але чай попили. Сябейко тим часом виносив упаковані стоси газети і вмощував на своїх санчатах.

— Документи хай будуть при вас, — мовив редактор.

Він учора був на КП. Командир дивізії, генерал, запевнив — цей наступ матиме неабиякий успіх: сконцентровано величезні резерви. Наступатиме одночасно кілька фронтів, а не якийсь там окремих полк. Це нас підбадьорило. А ще редактор додав, що в голосі генерала чулась істинність певності.

Земля — мати всього живого. Це ми знаємо ще з учнівської парти. На жаль, оту материнність усвідомлюємо далеко не всі, навіть коли вже стаємо дорослими. Це мені спало на думку, як тільки Сябейко, Сопов і я висунули свої голови й оглушилися небом. Як нам допіру було гарно в землі: світяться лампи, гріється грубка і ми всі вкупі, робимо своє діло — і захист, і затишок. А тут — небо. Та хіба ж це небо? Хоч і місяць, і зорі виблискують якомось начеб яскраво, та самих виблисків не позбавлено ворожнечі до нас, так що неба нема. Над нами — густий химородний дзвін, вилитий з різних металів, розколюється, деренчить, аж скрегоче, аж репається і гуде, гуде від сотень чи й тисячі калатал, ось-ось протріщить, надірветься, хрясне, придавивши своїми уламками все живе на землі. В цьому дзвоні — глухе різнотоння металів: сталь, олово, мідь, свинець. Їхній безперестанний важковагомий клеїт пронизує навушники шапки, стискує голову з двох боків, як рідина. Гримають далекобійні, гахають полкові, крешуть простір ереси, лишаючи по

собі де лише димні смуги, а де сплутані пасма полум'я. Таких канонад я ще не знав. Чи не від неї так швидко почало розвиднятися набагато раніше, ніж треба?

Минувши берези, поштар кинув у сніг мотузок санчат і почав нас обіймати.

— Не на весілля йдете...

Отам за лісами й горбами — його поневолена Білорусія, його наймиліша в світі Радунь — село чи містечко. Я тоді так і не взяв, але встиг передати привіт Олексаші. Коли ми востаннє оглянулися, він все ще стояв над своїми санчатами, поволеньки махаючи нам рукою. Під вигином її ліктя ледь-не-ледь витикався присипаний інеєм гостроверхий пружечок сонця. Нарешті! Ми сонця не бачили більше двох місяців.

— Ну, як воно? — викрикує Сопов, як тільки ми спустилися в яр.

— Ще моторошнувати.

— А мене занудило. Стукають молоточки по скронях.

Сопова не назовеш боягузом. Він прийшов до нас у редакцію після шпиталю. До того був політруком стрілецької роти. Аж тричі ходив у багнетну атаку. А то по собі знаю, чи не найстрашніший труд на війні. Так що ж воно з нами сталось? Ми не те що звидуємо первинно-тваринний страх. Тут щось інше. Тут, очевидно, функції нашої психіки не спромогаються на перших порах пристосовуватися до нових обставин цього розбурханого середовища.

Переходячи міст через Вазузу, я помітив негадане явище — попід берегами крига вже підлизалась: провесна... Провесна, провесень — і вона, і він, які славні слова! Це вони спонукають поділитися враженням від листа і нещастям друга: в нього книжечка вийшла й загинула — згоріла від бомби, чи що? Небо клекоче — не до розмови.

За річкою ми розійшлись — Сопов до мінометників, я до роти розвідників. Кому вже кому, а розвідникам та саперам дістається найгірше і скрізь, і завжди — в обороні чи в наступі. Вони перші відшукують безпечні стежки, розмінують поле, ріжуть колючий дріт. І все це вночі, навпомацки, ще задовго до артилерійської канонади.

Інтимний лист

Слід було прохилити оббиті солом'яною матою двері великого бліндажа-гуртожитку, як на мене пахнуло

сумішшю ліків — йод, камфора, валер'янка. З лівого боку горіло світло, зладнане з гільзи протитанкового снаряда, вздовж проходу кострубатились тіні, гострі куті й перечки двоярусних нар.

— Як добре, що ви нагодилися! — обізвалась Рая Безсонова, санінструкторша роти розвідників.

— А що?

— Та самій тут не справитися.

Так он воно що. Хлопці вже побували в бою. Двоє лежало на розстелених кулях околоту неподалік од грубки. Разюче білили бинти — в одного на лівій нозі, в другого на обох руках. Третього не встигаю навіть оглянути, бо Рая наказує вимити руки. Вода — за грубкою в умивальнику. Я розстібаюся, кидаю свій кожушок на долівку врозстил і тільки тепер, миючи руки, бачу: голова солдата лежить на колінах у дівчини, яка вся віддалася чужому стражданню, так що в самої уста заросилися потом. Я дивлюся й не могу втямити, що в хлопця на лобі: тільк її ліктя чи насправді запечена кров.

— Сідайте ось тут і підтримуйте голову, поки я бинтуватиму. Руки ще й спиртом потрїть — он у боклазі.

Я переставив цинковий тазик із товстим олов'яним окуттям і повний води, в якій плавав бруднувато-червоний бинт, присівши, нацяпав на долоню спирту й продезинфікував свої руки. Так це таки запеклася кров, густо заплямивши лівий бік чола. Між бровою і чубом стирчить кілька осколочків. Найпомітніший з них не більше соняшникової насінини. Тепер поранена голова лежить на моїх долонях. Рая вмочує віхтик вати в спирт, обережно змиває пляму, дивуючи мене спритністю надго впевнених пальців — як тонесенький віхтик вправно метляє, проволікається між отим чужорідним струп'ям.

— А повиймати не можна?

— Це зроблять без мене — в санбаті.

Поранений лежав бездиханно. Тільки рот помітно поширшав та губи збілили, наче притрушені крейдою, стали зовсім сухими — спрага. Дати б напитися. Нікому. Наші руки не вільні.

— Череп не пробито? Щось...

І тут блискавичний позирк досади й незадоволення заціпив мої уста. Загострений ніготь тонкого мізинця постав запитальним знаком над овальним осколком, схожим на соняшникову насінину: мовчіть! Вся небезпе-

ка ось тут: може, й пробито. Дивлюся й мовчу, збагнувши, з яким настоороженням до моїх слів прислухаються ті два хлопці.

Тепер віхтик уже намочено йодом. Він знову метляє, спішить, окреслює кожен осколок. І я знову захоплений чародійством дівочих рук, придивляюся й розмірковую — чи не могла б оця Рая бути ілюзіоністкою? Як вона вміло розсотує бинт, приклавши кінець до правої скроні, намощує горбик вати — починається перев'язування. Хлопець ні разу не розплющився, не зітхнув. Можна подумати — неживий, аби мої пальці не відчували пульсу біля вух і на шиї в нього — постукують молоточки, як говорив Сопов. А тут і придивлятися не треба, щоб ясно помітити — пух на обличчі не голено. Та, власне, й голити нічого. Мимоволі затримую погляд над овалом уст і довго не можу відкараскатися від запитання — чи знали вони поцілунок?

— Ви не бачили ножиць? Ну, куди я поділа їх?

І раптом в один момент наші погляди кинулися не донизу, а вгору — в якийсь неправдоподібний, зовсім інший світ і, мабуть, на цілу хвилину затрималися в ньому, а не в пошуках ножиць. То був світ неймовірної тиші, серед якого важкий обірваний вислів "...діла їх" прокотився подвійним громом, бо мовлений саме в ту мить, коли закінчилася канонада. Ніхто з нас навіть не поворухнувся. До цього моменту наші голоси, як би не напружувались, видавалися шепотом. Почалась атака. Ще кілька хвилин — і ворог отямиться, проводитиме до належного стану систему свого вогню. Тиша недовготчасна. Ось-ось він ударить по наших позиціях, по тих перших шеренгах, що ринулися в атаку. Як воно там усе перемінилось. Отого почуття непевності як не було, хоча небезпека й посилилась. Мало бути б, здається, навпаки. Але закон екології не зламати: середовище небезпеки ми вже встигли освоїти. Може, в когось виникне щодо цього перебігу та мінливості нашої психіки недовіра або вагання, то не зайвим буде застерегти: не берімо під сумнів правди фронтового життя з незбагненністю його парадоксів. Оцим хлопцям, що вийшли недавно з бою, тепер найлютіший вогонь сприйнявся б набагато байдужіше, ніж годину тому.

— Треба б листа написати, — зітхає котрийсь із них. — Адреса міняється: переходжу в іншу частину.

— Ти напиши по правді, як воно є: був у бою, поранило.

— Еге, щоб дома ночами не спали та плакали?

— І так плачуть.

— Але менше й тихіше — без голосіння...

— О! Згадав. Товаришу лейтенант, а правда, що ви маєте лист од Павла Тичини?

— Правда. Маю вже кілька листів од нього.

— Про що ж він вам пише?

Це допитується той розвідник, у якого перев'язано руки. Тепер я помітив, як глибину їхньої втоми наповнює життєрадість із напливом призапасених сил.

— Ось я сходжу на передову і, коли повертатимуся назад, зайду й прочитаю вам усі листи.

— Еге, тоді комусь почитаєте: нас уже тут не буде.

— Жаль, але зараз ніколи, треба йти.

— А ви хоч одного, того, що читали на мітингу.

Це прохання мовилося в ту секунду, коли я вже починав одягатися, і настільки було несподіваним, що мій козушок так і повис на плечі, торкаючися правою полою долівки. Минуло півроку, як відбувся той мітинг, а про нього ще й зараз говорять.

Я тільки й спитав:

— Хто вам казав про мітинг?

— Комісар дивізії.

— А коли?

— Коли? Позавчора... Говорив про вас та про листи солдатам, — це вже Рая пояснює.

Напередодні бою в оцьому бліндажі відбулась нарада всіх агітаторів дивізії. Проводив її полковник Щербина. Говорив про здобутки й вади в агітаційній роботі, зокрема про невміле використання вістей, що приходять бійцям із домівок, отож і зупинився на моєму листі, з якого почався мітинг. Виходить, про нього ще тоді розійшлася луна, відгомін якої докотився до мене щойно. Всяка подія має свій голос. Тепер догадатися не труднація: та луна того ж дня, мабуть, явилася комісарові дивізії у формі бойового донесення. А може, йому розповів і сам Королівський.

— Де ж я ваших знайду? — питаюся Раї.

— У вас карта є?

— Нема.

— Тоді ви їх не знайдете. Вони за другим переліском, неподалік Осуги. Знаєте Осугу? Знаєте старий міст?

— Не знаю.

— Значить, не знайдете. От що. Скоро прийде

підвода. Ви допоможете нам евакуювати поранених. Тоді ми підемо разом. А поки що розколить надворі пару колодочок, а то грубка погасне.

Іншого виходу не було. Промерзлі колодочки кололись від першого цюку — легко. Під глухуватий видзвін заліза й сосни я задумався над іменами тутешніх річок — Держа, Вазуза, Осуга. Скільки поезії в кожному слові! Не раз тут мені траплялося чути, що таке осу-га? Сопов навіть вірш написав:

Над рекою Осугою
Потеряв я друга.

Але ні він, ані більшість бійців та командирів не знає означення, вираженого цим словом. Лише старший лейтенант Григорій Голубок пояснив точно: іржа на воді — й сам дивувався, коли це слово, припливши сюди з нашої України, обійняло цю річку, в якій вода блакитно-прозора й тиха, з очеретами заплава та проточин? Мабуть, ще в минулих віках воно собою засвідчило, як нездоланно й широко розкинулася наша Слов'янщина. Поки слов'яни вкупі, ніякий ворог її не покорить.

Я вніс дрова й кілька полінець підкинув у грубку, думаючи про те, чи не почитати хлопцям обіцяне, коли заговорив ефрейтор, якого ми щойно перев'язували. Його повернення до життя — до помислу й дії — було мені в якійсь мірі несподіваною нагородою за мій сум, за мою тривогу в ті загальмовані хвилини, коли так невміло та боязко тримав на своїх долонях поранену голову.

— Чи ви не складете, товаришу лейтенант, листа від мене?

Саме цей голос наочного воскресіння спонукав мене знову кинути кожушок на долівку, схилитися над бійцем.

— Кому ж це — матері?

— Ко-ха-а-ній, — усміхнулася Рая. — В нього є дівчина в Котласі.

— Ти все знаєш!

— Нє все, але знаю, що звать її Нюся і ти в неї закоханий.

— Хоч би товариша лейтенанта постидилася.

— Треба стидитися брехень. А я правду кажу!

І я сказав, що стидитися нічого, листа складу з великим задоволенням — чи матері, чи коханий, мені все одно. Подібних листів я тут написав немало, це

єфрейтор знає і тепер, будучи пораненим, сам наважився попрохати у мене підсобництва. Я вийшов надвір, вибрав найтовщу колодочку, на якій би можна всістися біля пораненого, й подивувався, що на цій дільниці, крім тріскотні кулеметів, нічого страшного нема: зовсім не чути пальби ворожої артилерії. Зате праворуч — пекло: гарматна дуель. Її гул та бабахання у бліндаж не доходять. Я поставив колодочку сторч, якнайзручніше всівся й підмостив на колінах під аркуш паперу книжку, потім задав єфрейтору кілька запитань. Ми весь час розмовляли пошепки. Виявляється, в нього матері нема. Батько теж на фронті. Нюся працює в промартілі — в'яже светри й шкарпетки.

Лист видався не таким уже й довгим — на одну, та й то не повну сторінку. Але ще до цього. Коли я тільки почав писати, єфрейтор дістав гаманець і ніяково поцікавився, чи можна йому закурити. Звичайно, можна. Я відірвав клаптик газети й допоміг скрутити цигарку, потому зробив і собі те саме, затягнувся й бухикнув. Була думка, що спільне куріння мимоволі надасть нашій розмові більше інтимності: єфрейтор якширше “розкриється”, висповідуючи святиню своїх життєвих таємниць. На жаль, я раптово закашлявся. Махорка видалася надто гіркою, і, коли я сказав, що від неї можна врізати дуба, всі таємниці потонули в насмішках.

— Це ви, мабуть, запаніли, не звикли, — дорікнув єфрейтор. — А нам вона як трава: продирає слабенько.

Роздмухавши дим перед моїм обличчям, він усміхнувся. То я саме цим усміхом і скористався. Він по-справжньому зблизив нас. Не гаючи ні хвилини, я розповів про свого попа, що був найзапеклішим курієм: якось навіть у церкві закурив, і його пономар із дяком трохи не відлупешили. Поранений так ‘розреготався, що Рая злякано кинула свої папірці не стіл і підбігла до нас:

— Хіба тобі можна так реготати?

— А плакати?

Йому раптом ікнулось, і він знов засміявся, проте цього разу ледве-ледве чутно, потім, глибоко затягнувшись, перепитав, чи можна плакати. Можна, тільки не ридма. Вона пояснила, що від збудження почуттів так само, як і від надмірних або різких рухів, кров приливається до ран, а це перешкоджас швидкому загоюванню. Рая відійшла, і він мене попрохав: про те, що з ним трапилося в бою, писати не варто, але Нюсю тре-

ба повідомити, що він має переходити в іншу частину, тож нехай чекає нової адреси. Він її сповістить у наступному своєму листі. Я дописав останні слова “ще раз цілую, твій Шура”, мовчки простяг ефрейтору — нехай спершу перечитає, чи все до ладу, а потому вже й перепише своєю рукою. По хвилині прочитання його вузькуваті, примружені очі неприродно розширились, аж стали банькатими, потім закліпали швидко-швидко, так що я налякався, перехнябився вбік і спитав, що в них потрапило — дим від цигарки чи пісок зі стелі? Він прошепотів, притискаючи до грудей листа:

— Це ваші слова потрапили... прямо сюди.

Я намагався бути байдужим, крадькома пильнував, як ворушаться в нього то губи, в яких нарешті вже почали проступати рожеві прожилки, то важкі, вогкуваті вії. Було ще два чи три моменти, коли його очі знову ширшали й притьма скліплювались надовго, рот іноді скривлювався, і мені було чути, як усмоктуються куточки нижньої губи. Це найчастіше відбувалось тоді, коли в листі, певно, йому щось уже дуже подобалось. А могло йому сподобатися, приміром, хоча б таке: ми недавно були в бою, то бігли, стріляючи з автоматів, то падали, то повзли, доки не втелющились у вогонь ворожого кулемета — голови не піднімеш. І що ж я тоді роблю, знаєш? Я притискуюся до землі й викликаю твій образ, виголошую криком твоє ім'я, тільки-но починаю лічити секунди — раз-два-три, як ти появляєшся. Просто виходиш із-під засніженої землі попереду мене. Кулі об тебе — цок-цок — так і відскакують. Ще кілька секунд — і той кулемет проклятуший уляк. Тоді ми й кинулися в німецькі траншеї. Так що, як бачиш, і тут мені найрідніші двоє: наша земля і ти. Земля прикриває мене кожним горбочком, а ти ведеш уперед... Могло сподобатися й оце: позавчора нам видали новенькі шкарпетки, і я, одягаючи їх, відчув запах меду в нашому лузі, коли він цвів. Ти, мабуть, теж не забула того червоно-жовто-синього килима, що встелюється прямо в обрій? А ще, може, ти й не пам'ятаєш: так пахли твої руки... в тому ж лузі, коли ми попадали на траву. Видно, той дух і вплився в шкарпетки. Як воно там тобі — на роботі?

Я поклав на груди розвідникові книжку з аркушем чистого паперу — для переписування листа. Він подивився на мене й запитав якголосніше:

— Це вас Тичина так вивчив писати, правда?

Я ствердив, мовчки погодився — одним кивком голови.

— Напишіть і нам, товарищу лейтенант, хоч коротко напишіть! — обізвався котрийсь із розвідників, що лежали в кутку на соломі.

Я розумів, що всяка відмова повернулася б до мене в ту ж мить найхолоднішою марою образи, через те й не зволікав з переконанням у своїй допомозі, хотів уже встати, як ефрейтор сказав:

— Уже з цього видно, що ваш Тичина золотий чоловік. Раю, а йди-но сюди!

— Менше хвилюйся! — підійшовши, наказала Рая.

Він передав їй листа і в свою чергу наказав прочитати вголос від початку до кінця — “від любої Нюсі до твого Шури й числа внизу”.

Так що ж це таке? І як мені вірити власним очам та вухам? По суті, я тут не спроможний збагнути поведінку людей, цілком усвідомити їхню мораль, їхні взаємини. Ще якихось хвилин двадцять тому він дорікав і висоромлював оцю ж Раю за її недоречне втручання в його почуття, в його світ найсвятішої таємниці. Тепер я починаю стидитися, бо не смів навіть подумати, а не те щоб сподіватися, що, крім нас чотирьох, тобто мене, розвідника, Нюсі та якоїсь дівчини-цензорші, схожої на оту Олексашу, буде читати цей лист ще й санінструкторша Рая, та як читати — голосно, чітко, щоб його кожне слово розібрали й поранені хлопці. Я підбирав слова негучні й небуденні, намагався писати з однією метою — адресатка якщо й не розхвилюється, то все-таки має відчутти чистоту й святковість як мрій, так і помислів свого нареченого. З його розповіді я знав, що вона йому тут ані не снилась, однак у хвилини скрут прилітає до нього на “трьох сплетених блискавицях”, то розбентежена, то сувора, то сумовита, з пересмаглими кісками на плечах. А цього світання, коли вони переповзли бар’єр “нічийної” зони й опинилися біля німецького кулемета, вона вийшла з веселки. Він аж двічі мені повторив: та веселка була не вигнута, не дугаста, а якась прямокутна, розчинилась, достоту хвіртка. Сам не розуміє, чого воно так: лише встиг згадати, як вона вийшла з веселки?.. І я відповів, що цього вже зовсім не знаю, чого воно так? Хоч, по правді сказати, це не так уже й важко можна було пояснити — поезія не полишас нас, коли ми проходимо навіть ризикованим пругом прірви. Можна було пояснити. На жаль, бракувало часу.

Рая тільки-но починала читати, як зайшов бородатий солдат у кожусі, тримаючи під пахвою пугу, і я догадався — підвода приїхала. Це вторгнення було хоча й несподіваним, та його, здавалось, ніхто й не помітив, звичайно, крім автора чужого листа, себто мене. Голос дівчини падав рівно, подеколи затинався й тих на окремих словах-огріхах незнайомого почерку, потім знову лунав розложисто й вільно. Мені було видно всіх слухачів, і мій погляд перебродив поволі з одного на іншого. Поранені лежали спокійно, вся увага — в очах. Лише той, з покаліченою ногою, спорадично постогнував тонюсінким голоском, іноді стиха поахкував. Іздовий похнюплено дивився в долівку, ворущачи обсмаленим пужалном скіпки біля вузьенького піддувала грубки. З його кудлатої шапки падали краплі талого снігу й розбризкувались на полах козуха. Борода, відтаваючи, починала шпакувати лисніти. З неї крапало теж. Коли через кілька хвилин закінчилося читання, він поцікавився: до кого це писано?

— Незрозуміло — до кого? До дівчини! — відповіла не без погордоців схвильована Рая.

— А мені подумалось — до якоїсь богині. Щось дуже скидається на Святе Письмо.

І тут я відчув, як раптом уразилось моє самолюбство: написано казна-що!

— Ех, ти, стариганько! — закричав один із поранених. — Ач, куди свого носа посунув — у Святе Письмо. Чи ти його чув коли-небудь? І що б ти у ньому втямив?

— Тямлю все, — пояснив у задумі пристаркуватий солдат. — Я для того й вивчав його ще в церковно-приходській.

— Святе Письмо? Так чого ж ти попом не став? — обізвався ефрейтор, беручи з рук Раї листа. — Цьому радянська влада завадила, правда?

— Не був би ти сьогодні позначений, то мав би відповідь повну. — Видно було, як образився бородач. Він тільки тепер струснув шапку.

— Та ви не сердьтеся. Товариш ефрейтор жартує, — заспокоює Рая.

— І я знаю — жартує. Але слухати неприємно. Ти все поготувала?

— Все... Наче все, — в голосі чувся жаль. Голос її тепер видавався низько-надламаним, зволожено-глухуватим і начебто виникав десь далеко. — У вас покривала не мокрі? Чи знов позмерзались?

— Та ні, сьогодні сухіші від пуху. То раз трапилось. Раз... — виправдовувався їзовий.

— Якщо раз, то й два з вами трапиться! — докорила дівчина.

Я розумів її жаль, її вже занадто підвищений голос — голос примхливого незадоволення. Суть не в Святому Письмі, не в покривалах-брезентах, якими вктують од негоди поранених під час перевезення. Суть саме в оцій хвилиній події, що змінює назавжди життя в облюбваному куточку похмурого підземелля. Це мені спостерігалось по насупленню бровенят, по плутаних руках, по непевності метушні, по неслухняності предметів — ножиць, бинтів, пляшечок, що випадали раз по раз із дівочих рук. Вона з цими хлопцями вже встигла зріднитися неабияк, знала кожного з них, як рідного брата. Мала радощі й клопоти з ними. Та зараз настав час найтривожнішої розлуки — час евакуації.

Рая певна, що сюди з них ніхто не повернеться і ніколи вона жодного з них не зустріне. Це вже скажеться, коли ми вдвох ітимемо на бойову позицію, скажеться гірко — не без відкритих сліз. Вона раптом оглянеться на свій спустілий бліндаж, до якого й сама не повернеться вже ніколи, піднімаючи повагом шапку й прикладаючи рупором руку до вуха, зупиниться й запитає мене, чи я не почув нічого? Я відповім — не почув.

— Значить, здалося — хтось наче покликав мене.

Я тільки й побачу, як у неї здригнуться під кожушиною плечі — ні, не від холоду: вже два дні як відлига.

Спочатку ми йтимемо тихо, навіть якось непевно, та, коли перейдемо другий пагорб і побачимо перші порожні траншеї німців за Квадратним гаєм і місток над Осугою, переламаний навпіл, тоді наші кроки пошвидшають: там почався великий наступ.

ТЕНЕТА

Частина друга

ТЕНЕТА

Гороскоп

— Це спеціально для вас, товаришу лейтенанте, — похвалився Ригор Сябейко, експедитор нашої польової пошти, вручаючи мені “Дон Кіхота” білоруською мовою.

Розчулений сукупністю вражень, я навіть не поцікавився, де таке надбання розгорьовано. Розчулення йшло від окличного звука — від отого Е — лейтенант Е. В ньому завжди відчувалось чаклунське бриніння рідної мови. Так звертались до мене лише майор Королівський, старший лейтенант Лагоза, ну й Олексаша... Воно вражало своєю співучістю й знадливо тягло до них мої невгамовні думки. А що вже казати про лейтенанта зв'язку Лисавету Кутало, з вуст якої в цьому слові переді мною летіли лелеки, даленіли левади. Сам же Дон Кіхот зараз начебто передавав мені вітання з погромленої квартири в Києві навесні 1937 року.

Так ось аж тепер я знов упиваюся питтям з двох джерел одночасно: художньої насолоди й мелодійності диво-слів іншого народу, хоч почасти й не всіх мені зрозумілих. Деякі з них побіжно виписуються на окре-

мому аркушику, щоб звернутися при першій нагоді до Ригора за роз'ясненням. На жаль, бачу його нечасто.

Ми безмовно сиділи в надвечірній глухій дрімоті не-топленого бліндажа, зрідка позиркуючи на сумну жалюгідність електричного світла під стелею. Читати було вже неможливо: дрібнолітерний текст розпливався й мерх. Я зчепив руки, помулявся й не без досади лягнув картонною палітуркою. Дратівливе жевріння воло-скового дротика в мініатюрній лампочці ледве-на-ледве жовтіло. Нам тільки й полишилося гадати: чи довго ще видихатиметься наш "пристарілий друг" — акумулятор?

Ах, оце вигасання! Хіба не воно примусило музу астрономії навідати мене й тут, у космічному холоді підземелля? Не десь високо в зорях, а в п'ятмі кутка набачилась Уранія — піднімаючи глобус, вона вказівною паличкою закликає мене повернутися в дивовижний період студентської безтурботності, коли, зане-хавши майже всі дисципліни, я так захопився таємницею космогонії, що замалим не позбувся сти-пендії. Скільки було сумних перипетій! А тепер сталося несподіване: прорвалось ха-ха!

— Що це з тобою?

По хвилині десь недалеко гримнуло з важких мінометів. Коли вибухи стихли, Королівський стягнув на животі вовнисті поли заяложеного кожушка й поди-вився в мій бік.

— Питаю — що це з тобою, товаришу лейтенанте?

— Милуюся химерами світла — ось-ось погасне.

— Тобто радієш, як ось-ось ми світитимемо по-сови-ному своїми чотирма каганцями? Хе-хе, ото буде милу-вання.

Цей тихо мовлений докір не завдав моїй совісті ні тривоги, ні смутку. Хоч сподіване поліпшення настрою не спевнилось, одначе все-таки передчулося пожвавлен-ня в сьогоднішніх наших взаєминах. За якусь-то годину з гаком зараз голос командира полку пролунав чи не вперше більш-менш натуральним тоном. Я посміливішав.

— Хто по-совиному, хто по-вовчому — абияк світити.

— Між іншим, тут і вовків, і сов розвелось до біса.

— У сусіда, по той бік Вазузи, вовки розірвали солдата.

— Випадок не перший.

Нарешті слово до слова — й між нами настала відлига.

До цього моменту на всі мої балачки відповідалось

угуканням, сонливим кивком голови або холоднечю збайдужілого погляду. Пронидіти вдвох у непротопленому бліндажі такий незрушно довжелезний вечір без жодного доброго слова — хіба не своєрідні тортури? Такої депресії настрою в командира полку, мабуть, ще не бувало ніколи. Принаймні щось не пригадується, щоб його моложаві, засмагли вилиці так осувались, виражаючи безвілля покори й терпіння. Він уже не зиркав угору, сидів і дивився в найглибший куток бліндажа, де так недавно посміхалась Уранія. Тепер її не було. Присмерк згустився. Майже всі тіні порозповзались у ледве помітні плями. Десь бубухнуло знову, цього разу набагато ближче, і хтозна, як тільки я встиг у якусь одну мить уберегти свої очі — прямо на стіл сипонувся пісок.

— Це ще й від переохолодження стелі, — пояснив Королівський. — І коли вже він принесе той розпал? Може, сіном розтопиться?

— Боюся, надимимо так, що й до ранку не вивітриться.

Жменька піщин пороснула на книжку. Я струснув їх додолу, з таким заповзяттям, що всі сторінки розтріпатись. Майор незадоволено похитав головою:

— Так і душу з нещасного Дон Кіхота витрясеш. (

Я згорнув книжку й, навпопад засунувши до сумки, вперся ліктями в стіл, підборіддям у зчеплення рук, наміряючися простежити процес останніх витоків електроенергії. Сяк-так розжарена волосина сизуватої лампочки-ягідки, на великий мій подив, не порудішала, навіть не змерхла. Зате в уяві блискотіли й крутилися то знайомі сузір'я, то ніколи не бачені, але вивчені з малюнків до найтонкіших дрібниць телескопи-велетні Гершеля. Саме про це й хотілося поговорити, наблизитися до свого козиря-всесвіту з його вигасанням світил. Але командир полку раптом засовався, поширудівши в кишенях, поклав на стіл масивний годинник, теж позиркав угору, потім оглянув акумулятор.

— Ще животіє. Та вечерятимемо вже, мабуть, наосліп. Чи як ти гадаєш?

— Я зараз гадаю зовсім про інше — як над оцією краплею світла десь вигасає подвійна зоря або й ціла галактика.

— І це можна побачити?

— Можна — в телескоп.

— Та он воно що! Ти, виявляється, ще й на таїнствах планет знаєшся? О мій великий пророк-астролог!

Я хотів категорично заперечити — з шарлатанством ніколи не знався, та Королівський уже закопильовував нижню губу — найвірніша ознака його дошкульних підсміювань. Ага, якщо так, то чого б і не стати мені зараз астрологом?

— У тайнствах планет є свої закони, і я в них дещо тямлю.

Мій опонент несподівано пожвавішав, обхукавши руки, дістав з похідного саквояжчика чистий папір і наказав мені розмістити на ньому таблицю небесних світил, себто гороскоп, щоб “визначити безпомилково”, під знаком кого він, Королівський, народився — Андромеди чи Гончих Псів?

Я байдуже сказав, що це не так складно і, сповнений певності в добре знайомому ділі, преспокійно дістав олівець і кілька аркушів паперу, набагато ширших від майорових. Намалювавши Полярну зорю й коло небесного меридіану, я тільки-но провів перший перпендикуляр, як до бліндажа зайшов ординарець, а по якійсь хвилині й капітан Сичков. Перший приніс новий акумулятор і сухеньких скіпок, а другий — пакет свічок. Бліндаж відразу наповнився метушнєю та гомоном, але це відбувалося десь начебто за туманом, а не серед моєї галактики, де від кола Північної зорі вже розбігалися промені ліній, поцятковані крапками різної величини — сузір'я в своїх таємничих ореолах поезії: Лев, Близнята, Візничий, Персей. Це на південному сході, а на заході — Лебідь, Геркулес... і Ліра. Саме на ній, на Лірі, зосередилась моя тьма якнайчіпкіше. Був час, коли я дивився на неї з високої Старокиївської гори. Та ще як дивився — в телескоп!

— А де ж Андромеда? — питає майор, не відриваючи погляду від астрономічних знаків, розкреслень та написів.

— Андромеда на півночі, біля Пегаса. До неї ще не дійшов.

— А де Пси?

— Вони з протилежного боку — на півдні.

— Так ти справді-таки дещо тямиш?

— Угу.

Лампочка над столом так миготнула, що я мимохіть поклав олівець й почав протирати очі. В яскравому світлі недовершений гороскоп набирив загадкового вигляду, викликаючи серед присутніх мимовільну повагу чи, можливо, й захоплення. Капітан Сичков, усівшись про-

ти мене, кілька хвилин обхукував почервонілі пальці, пильнував не без підозри й подиву кожну крапку та рисочку під моїм олівцем.

— Ти знову десь посвятив свої рукавиці? — дорікнув майор.

— Як це посвятив? Хтось поцупив, і не знаю де. Хіба мало всяких...

— Отож.

Капітан виправдовувався, та його вже ніхто не слухав, бо центром уваги ставав клаптик всесвіту, заряснений дріб'язком ліній та знаків у мінливому розсіпі синюватого світла. Це не сон, а явність. Орудуючи тонко заструганим олівцем, я спонукав уяву підійти якнайближче до зоряної карти неба, відчував теплу хвилю розчуленості чи навіть якогось наслання і слухом уловлював нерозбірливий погук з темної таємниці життя, що розвивалося й бурхало десь аж по той бік часу, а не цих набридлих окопів, де панує сум'яття, безпорадність і бруд. Якщо говорити мовою поетів, то був наплив натхнення. Таке відчуття химерної мішанини спогадів і поривів духу зазнається нечасто. Бліндаж начеб вимер. Тільки й чути, як шемрає мій олівець. Він потеплішав. Значить, грубку разтоплено.

— Слухай!... — вигукнув Королівський і чомусь пришикнув.

За мою спиною — човгання. Це пройшов ординарець. Тепер він стоїть ліворуч від мене й стиха посопує, кидаючи мені прямо за комір пару глибоких видихів.

— Слухай! — повторює майор свій вигук. — Хіба Риби над Андромедою, а не під нею? Ти щось тут наплутав.

— Ні, поки що все правильно, тільки Овен... Де ж Овен, забув.

— А що це таке — Овен? — поцікавився капітан. — Я такого слова й не чув.

— Баран. Сузір'я Барана, — пояснив Королівський.

Я глибокодумно заплющився, задираючи голову, начебто міг крізь власні повіки, триярусний накат бліндажа та непроглядну пільму засніженого вечора побачити бажаний сектор всесвіту, в якому горить оте загублене пам'яттю сузір'я. Королівський тим часом почав на своєму листку рисувати якісь фігурки та лінії.

— П'ять Риб, один Овен, буде шість. А тут чотири. Так?

Я байдуже угукнув:

— Чотири...

— Ну, в що це ви граєте? — розгублено запитав Сичков. — Пулька не пулька. То на гроші, мабуть, чи як?

— Це не гра, — пояснив ординарець, підступивши до мене впритул. — Це вони вгадують планиду чиясь — може, й вашу або, може, і всіх нас. Якось у Новгороді один дід визначав саме так і мою планиду по зорях. Сказав — незабаром стану солдатом, і, як бачите, не помилився.

Я все-таки десь приткнув Овена. Малюнок вийшов незграбним, тому Королівський власноруч поправив його, закрутивши роги, щоб не скидався на лева. Після того було розташовано ще й Сонце з усіма планетами — від Меркурія до Плутона. Підійнявши голову, я мабуть, розгубився, побачивши, з яким непогамованим роздратуванням стежить за мною капітан Сичков. Чи не вважає він мене божевільним фанатиком або якимось облесливим гендлярком? А тут ще й майор тиче пальцем у середину гороскопа — там щось не так. Ми зашуміли й засперечались, доказуючи один одному достовірності й вади моєї таблиці. Причому перекорювались ми так розважливо, що будь-кому, а не лише Сичкову, не втаємниченому ще спочатку в причину та суть нашого розмиру, могло здатися — мова зайшла про план якогось майбутнього бою.

— Анічогісінько не второпаю! — признався нарешті Сичков.

Мені здалося, що я раптом відсунувся на цілий крок від столу, хоч насправді й не зворухнувся. Неприсмно було вдивлятися в бруднуваті, розчервонілі пальці-ковбаски, від яких несло не то смалятиною, не то заболоченою землею. Не малось бажання й спіткатися поглядом з ополістим, землянистим обличчям, з навротливим жаром круглих маленьких очей, що пирскав на мене жажкою неприязню. Мало чого нам не бажається, та що вдієш, коли той жар сам по собі весь час проникав крізь мої повіки, як невидимий промінь рентгену. Лихоманна рухливість отих очей і загострення продовгуватого носика, мабуть, аж ніяк не випадково нагадали мені перепелятника — невгомного розбійника в середовищі птахів. На щастя, втішило те, що в своїх висновках я не помилився: Королівський також намагався дивитися то повз, то поверх капітана.

Коли нашу спірку все-таки пододала згода, попрохав майора написати своєю рукою в секторі Ящірки рік

свого народження, в секторі Тельця — місяць, а в секторі Змія — день, і все в числах. Що й було відповідно зроблено: 1911, 11 (листопад), 20.

— Чого саме Ящірки чи Змія, а не Вожа або Корони? — допитувався Королівський.

— Того, що це назви живих тварин, розташованих у поясі зодіаку, а не якісь абстрактні символи. Тварини ж святі, ніколи гріха ніякого за собою не мали й не матимуть.

— А змій хіба не гріховник?

— Гріховник, та ще й великий. Але саме в боротьбі з його злом усіх святих тварин і людей здобувається істина. Так що й тут зло необхідне.

— Маєшь рацію, — погоджується майор.

— Ох і премудрість! — зітхнув капітан і, зіщуливши плечі, знов почав терти пальці.

Я тим часом повиписував числа на окремий аркуш і проробив з ними кілька математичних маніпуляцій: додавав, ділив і знов додавав. Добувши число 14, я приплюсував до нього 4, викреслив якнайжирніше коло небесної сфери — еліптику і лише тепер показав на таблиці один із найвіддаленіших від Північної зорі сектор.

— Ви родилися, товаришу майор, під знаком Арктура. Це зоря першої величини в сузір'ї щасливого...!

— Пса?

— Та ні!.. Волопаса.

— Ти диви! Наче в око вліпив. Я ж і насправді аж троє літ волопасив. Але й тепер... Ти лишень гарненько розмисли, зваж, обдивися — хто я тепер? Той же пастир! Пастир війська.

— Так ось, — продовжував я, — маємо ще й число вашої долі 18. А це, як відомо, знак небесного меридіану, понад яким розташовані знамениті сузір'я — Стріли, Щита, Стрільця. Все ваше сьогоднішнє і майбутнє, як бачите, пов'язано з війною. Ви — стрілець, ваша стріла — гвинтівки з кулеметами, щит — окоп чи бліндаж. Така ваша доля — не переступите!

— Он воно як, ти диви! — повторив Королівський свій натуральний захват, похитуючи головою. — Так оце тобі й планида. Ну чистісінька ж правда.

— Містика! А ще й комуністи!.. — не погамувавши нервів, прорепетував капітан Сичков, схопився та й стукнув дверима.

Це відбулося так швидко, так несподівано, що я мимоволі обстежив те місце, де він щойно сидів, чи не

стирчало там щось колюче, але тут схопився майор:

— Ха-ха-ха! — від ударив руками об цупкі, зашмаровані поли і, коли влігся виляск, навалився на мене та й почав стукати пальцями по моїй голові. — Так де в цій сфері планид — ось тут чи тут — простягається пояс вигадок — золотий зодіак?

Мені теж стало смішно.

— І невже він повірив у нашу серйозність?

— Ах, Сичков, Сичков! — сказав Королівський, розкашлявся й посвердлив мізинцем осивлену скроню, чим і передав своє відношення до розгніваного капітана. — Повірів, їй-богу, повірив! Оце так Овен...

Лазня

Третього дня після моєї сміховинної ворожби в холодному бліндажі командира полку наш редактор сказав, що мені треба сьогодні чи завтра непримінно зайти до військової прокуратури.

— Що там — є цікавий матеріал для газети?

Редактор якийсь час повагався, потім натовк люльку запашним дубеком і, коли закурив, майже пошепки повідомив, оглянувшись довкола, хоча в просторій землянці, крім нас, не було нікого:

— Наскільки я зрозумів із телефонної розмови, то в даному разі матеріалом є ви.

— Дивно, був людиною, а стаю матеріалом. У чому ж тут річ? І який з мене зроблять матеріал?

— Цього я вже не знаю. Взагалі нічого не знаю. Анічогісінько.

Він умочив перо та й почав дописувати статтю, хоч я спостеріг відразу: йому як слід не писалось, його щось непокоїло, він у мій бік так ні разу вже й не поглянув. Я накинув абияк на голову шапку, застібнув кожушок і продерся надвір. Довкола — сніги, сніги та неймовірно згущена тиша над оболонню морозних туманів по розлогих долинах. А на горбах — вітрець, видно, як пересипає вчорашню пороху. Десь у вільшняку завзято вистукував клюйдерев. Біля нашої похідної друкарні Сопов устроїв лопату в сніг, обтрусився й крикнув:

— Іди на дорогу! Трошки походимо. Я зараз... — Він ступив на драбинку й зник у будці машини, а коли вийшов, я вже був на слизькій польовій дорозі.

— Чуеш, біля нас клюйдерев з'явився? Мабуть, на тепло.

— Як ти сказав?

— Прислухайся!

— Ах, дятел... Це — на тепло. То як він по-вашому називається

— Ключодерев.

— Яке дзвінке слово! Дай-но запишу. — Сопов дістав блокнот. — О, птахи, наші помічники. Твій ключодерев — тук-тук! — А я шах-шах! — так і працюємо разом. Ех, аби ти знав, як приємно й корисно помахати лопатою. Зокрема перед обідом. Апетит вовчий. Між іншим, от що... Пообідаємо та й підеш, не затягай свою справу.

— Куди мені йти? І чого я повинен тягти свою справу?

— Навпаки, не тягти.

— Яку справу? Куди тягти?

Він стояв ошелешений чи, може, й ображений гарячковим потоком безладних моїх запитань.

— Хіба тобі редактор не говорив?

— Говорив...

— Ну, так чого ж ти, бач, як скипів? Овва, ще й від мене криєшся?

— Ні від кого я нічим не криюся. Видно, це просто якесь непорозуміння. Хтось щось переплутав.

— Хоч би й так. Сподіваймося на чісь непорозуміння. Проте не слід забувати: під боком прокуратури — не хтось і не щось, а сам товариш трибунал.

— А це не страшить мене зовсім: нема до чого причепитися ні прокуратурі, ні трибуналу.

— Та я тобі вірю, і ми за тебе горою стоятимемо. Редактор уже двічі дзвонив комісару дивізії, але той десь у полках.

Так що ж воно сталось?

Перебираєш у пам'яті роки, події, місця, випадки, дні. Час, достеменно перемитий пісок на золотій відміліні, тече та й тече крізь пальці, тече рівномірно й чисто, а хоч би тобі жодна смітинка. Скільки не гортай, скільки не занурюйся в простір та в колотнечу подій, а хоч би тобі жодна пляма на твоєму сумлінні, а хоч би тобі жоден корч у стосунках з людьми, об який міг спіткнутися, вже не те що впасти: ні ганебного вчинку, ні порушення норм поведінки чи, як тут заведено говорити, дисципліни воєнного часу, анічого не бачиш, бо його не було й нема. Кому б це захотілося ввести мене в опороку? Нікому не захотілося: тут у

мене ворогів нема. Всі вони отам — по той бік окопів. Щось наплутано.

Так-то так...

Але одне вже те, що ти казна-чого потрапляєш під слідство, мало сказати, стає неприємним. Воно тишком-нишком закрадається настирно та глибоко в душу, порушує чіткість настрою, затемнює світло думки, втручається навіть у ритми завчених рухів, і ти починаєш зняковіло чучверіти, губитися, та й неабияк. Справді, як не розгубишся, коли за обідом у нашу землянку завалився такий смуток, якщо не траур, оповитий мовчанням, що мимохіть здавалося — на одну з лежанок ми щойно поклали небіжчика. Друкарі й шофер намагалися бути зі мною підкреслено ввічливими, насправді ж позиркували на мене з непослабленим співчуттям. Городков ні з того ні з сього вичистив шматком гуми, бензином та щіткою мій кожушок. Авер'янов приніс новенькі онучі. А редактор сказав:

— Якщо вас там не затримають, поживіть у полках. Ми вже давно писали про мінометників. А зараз тільки вони й стріляють. Чи, може, ви хочете відкласти на завтра?

— Ні, маю піти сьогодні.

Сьогодні, і тільки сьогодні! Тут нема про що пасталати.

Для чого ж мені ще затягувати своє відвідання прокуратури? Матеріал для газети здав своєчасно. За два дні відіспався. Написав три листи. Завітаю по дорозі до Кривого яру — на пошту, і вони встигнуть піти ще сьогодні. Так. А ще? Коли б не забути! Побачу Сябейка. Мабуть, найдовше гадалось над своєю розкритою сумкою: чи не взяти поважного “Дон Кіхота” під руку, щоб тримати напохваті, коли спіткаю свого тлумача? По цих роздумах сумку все-таки було закрито, а почеплено на плече вже біля порога. Там і почулося протяжне зітхання. Чис — не розібрав. І я не оглянуся. Вийшов. Коли ж відлопотіла завіса цупкої брезентини, хтось пошкодував:

— Так наш лейтенант і не попрощався... Хо-хо...

Всюди було пустельно, холоднувато, сумно.

Звернувши на головну дорогу, що п'ялась по горбах до Горілого лісу (там штаб дивізії, там і прокуратура...), я вдивився в засніжену шапку дерев над Кривим яром і без вагань та роздумів оступився ліворуч, на приметений слід саней. По ньому за кілька хвилин

увійшов у трикутник ущелини — в осокорену хашу берізок, жостеру та хвої, між якими клубочився дим, а понизу сіріли стежечки до землянок. Ось у першуліпшу загляну, здам листи — і назад, помандрую в Горілий ліс.

Ще здалека розпізнався Ригор: у своїй незмінній стібаній ватянці ритмічно гойдався й натужливо гахав то голосом, то сокирою, розколюючи окоренок щойно попилуваної сокорини. Видно, старий добряче розжарився, бо його сторчкуваті вуса так повідтавали, що на кінчиках висли краплі. Двопалі товсті рукавиці лежали на дріб'язку патичця.

— Бог на підсобу, товаришу Сябейко! Чи як у вашій Білорусії кажуть?

Він повагом розігнувся, махнувши руками, перехопив сокиру з правої в ліву й застиг, мабуть, спантеличений враженням несподіванки, подоки в розбудженій свідомості не прокинувся й не спачнув явний спогад про мене. Схоже було на сторопіння. Та коли прийшла певність, груди випнулися, незастебнені поли розлізлись, а лискуча сокира зметнулася і геть полетіла вбік. Мое серце німіло, мій дух затинався, коли його руки повпиналися мені в плечі й почали трясти.

— Живий! Ти живий, лейтенанте? А що ти питаєш — як у нас кажуть? Як у вас, так і в нас: Бог на поміч!

Він цієї миті якось аж поставнішав, видавався напрочуд святковим. Ще ніколи ми так не чоломкалися.

— І як ти нагодився вчасно!

— Чого вчасно?

— Та нічого. Щось же таки занесло? До начальства, чи як?

— Що б не занесло, але чого вчасно?

— Бо ми за тобою скучили.

Хто це “ми”? Вся польова пошта, чи що? Та далі допитуватися незручно.

— Зайшов по дорозі, хочу здати листи.

Я вже нахилився, так щоб моя сумка з-за пліч пересунулась наперед, але розкрити її не встиг, бо він запитав:

— Погрітися, лейтенанте, хочеш?

— Біля сокири?

— Та ні, це я сам. Зайдімо до нас — топимо добре.

Тут і нагадалися незрозумілі слова з “Дон Кіхота”. Можна б зайти — погрітися й потлумачити. Одначе ні

сіло ні впало замість ласкавої згоди на моїх устах за-
мерзає питання:

— Скажіть, а де Олексаша — тут?

Сябейко чомусь полегшено ахнув, обдивився мене
пильніше — від голови до ніг, а вже поплювавши в
руки й беручи сокиру, сказав:

— Кожушок-то на тобі чистенький. Та й сам ніби
тільки-но з купелю. Знав, до кого заскочиш. Так би й
признався. А то... листи. — Він тиконув топоричем
праворуч — на двері одної землянки: — Отам... Знаємо
ваші листи...

Власне, чого мені треба від оцієї жінки чи дівчини?
Познайомились ми з принуки, розмовляли так мало й
так скупю, а ще менше задумувались над сенсом
обопільного ставлення. Іншими словами, не сподівались
на дружбу. Та й сама картина знайомства чи не втра-
тила з часом будь-яку вартість? Отой пригодницький
зміст нетривалих двох зустрічей — у похмурому
бліндажі, коли я розшукував свого “Кобзаря”, і на
свіжих пеньках нещасних беріз — хіба не видається
тепер отой зміст мілким, якщо не пересохлим. За пер-
шим разом — тарапата з ослюзеним острахом. За дру-
гим — примирення, щоправда, наповнене співчуттям та
жалем. Але хто з нас не ремствував, не жалівся ось
тут — серед невідпорної небезпеки — на своє життя? З
того вечора під березами, коли ми попрощались, про-
летіло вже часу-часу! Тож у вирі щоденних тривог і
паторочей навіть сам образ її поступово зів’яв, розпоро-
шився, вимерх: як не напружую пам’ять, але досі не
маю найменшого натяку на поновлення певних рис об-
личчя, та й усієї постави з характерністю певних рухів.
А проте що найгірше — так це спогад про голос. Її го-
лос геть відійшов — який він: інтонаційно переливний,
гортанний, високий чи важкий, оксамитово-згущений?
Аби не Сябейко (я був певний, що він ще дивиться
мені вслід), я від оцих кособоких дверей, оббитих кар-
тоном, повернувся б негайно ж назад — гостюй, ринде,
деінде!

Постукати?

Ні, я сіпонував їх щосили.

— Ай-ай! Не можна!

— Зачиніть же! Кажеться вам — не можна! —
відбивається кілька голосів: злились, верещать.

Як-то не можна, коли вже стою по цей бік порога,
затюканий вихором істеричних окликів, а переді мною

в хлюпоті ребристої балії хилитається гола дівчина? Схрестивши на грудях руки й сплітаючи ноги, ніяк не збагне, що розумніше: льопнутися рибкою в гарячій воді чи плигнути кізкою на лежанку?

Так ось воно, мое виховання! Вже за отаке нахабство мене варто взяти під слідство. Хіба це не пляма на совісті? Хіба це не корч-окоренок? Спіткнувся — лети сторчака! Я наче попав під шрапнель: ховатися нікуди. Голова рвучко стріпнулась, і комірний гаплик з бабкою повпиналися в підборіддя. Від несподіванки болю не лише відчуття провини, а й інстинктивність рухів раптом загальмувались. На щастя, цей казус тривав недовго. За дві-три секунди встиглось подумати, що тут вихід одна: доки не впізаний, вибігти — й навікача! А втім, що ж тоді скаже Ригор Сябејко? Він обов'язково питає — чого це так швидко? Тут-то й схопив мене хтось обіруч за комір і спритно повернув обличчям до світла, що висіло під стелею. Так, це вона, Олексаша! Доля звела віч-на-віч. Ні слова, ні зрушення. В настоящій тиші, перенасиченій парою купелю, запахом звіробою та мила, через що світло семерика видавалось далеким затуманеним сяйвом, я томився пекучістю враження: ми з Олексашею розлучилися начебто тільки вчора. Це враження далі не рухалось — ні назад, ні вперед. Її напіврозкритий рот, кирпа носика, випуклість очей — все в одну мить ожило й повернулось до мене. Певно, тому що на виді не висли товсті чотирикутники скелець, а в приміщенні було парко й похмуро, знов розпізнане, знайоме обличчя здалось неприродно видовженим і дещо змарнілим. На лобі сірили дрібні перехресні зморщечки... Більше ніяких ознак щодо перемін чи вад мій зір не помітив. Але тепер до цього пізнання повернувся вже й голос, її голос, розкотистий і дзвінкий.

Немов на підмогу або й на закріплення мого переконання зараз він і сам відгукнувся:

— Проходьте, вона вже одягнена.

Так що ж це таке з Олексашею? Сказала "проходьте", а сама стоїть переді мною незрушно, тільки розводить руками, начебто в намаганні висловити співчуття хтозна з якого приводу. Ми ще й не привітались, коли мене вразив її переляканий шепіт:

— Я повинна вам щось розказати.

Саме так — це був переляканий шепіт, сповнений мужності й глибокої душевної таїни. Я не заради

стилістичних ефектів і вже аж ніяк не випадково дозволяю собі вживати цей вислів, бо в її бистрому, недоброзичному погляді, в тембрі кожного звуку, в нервовому прикушенні губ відчувалося щось потайне, породжене страхом.

Нарешті ми зрушились, переступаючи мильні оприски, пройшли поміж відрами, повз балію та лежанку, на якій у шелестливому сіні кушкалося вижовклим простирадлом та манаттям шинелі щойно викупане дівчисько. Що це саме дівчисько, то не малося найменшої труднощі вгадати по віку — по високому голосочку з переливами сміху, від якого моя неспокійна совість несподівано просвітліла.

— Сідайте! Ви перший мужчина, який побачив мене зовсім голою... Хі-хі-хі...

— Ох, і дурепа, є чим хвалитися! — гарикнула літня жінка. — І страху на тебе нема. Жируєш...

Вона присіла навпочіпки й почала вичерпувати алюмінієвою каструлею з довгасто-ребристої балії запінену воду в порожнє відро.

Дівчині все ще хіхікалось.

— Чого ж ви, кажу, так запізнались? Аби хоч трішки раніше прийшли, то попарили б мене віничком. І спинку потерли б, га?

Розгарячила, свіжа і не лише тому напрочуд гарненька, з насмішкувато-зацікавленим поблискуванням синіх оченят, вона вся так і випромінювалася ніжним оранжем юності, раз по раз облизуючи сласні губи.

Я переставив стілець ближче до неї, привітавши з легкою парою, вдався до жартів — отакої купавки-русалки не сподибував зроду-віку ні в житах, ні в озерях.

Олександра мовчки снувалася по захарашеній землянці, кидаючи на протилежну лежанку щойно відшукані речі: ватяні штани й куртку, побрижені рукавиці й хустку з білої вовни, а коли приготувала й валянки, я зрозумів, що вона мене проведе. Хоча це мало статися й незабаром, я відчув, як розпарюється моя спина. Довелось коžuшок роздягти, бо духота стояла незвичайна.

— Ви теж хочете покупатися? — не вгавала пустунка.

— Та, мабуть, не завадило б.

— Відверніться, будь ласка, — попрохала мене Олександра.

Я встав, обернувся й осідлав стілець верхи, так що

тепер сидів спиною до неї. По шарудінню тканини та вистрибах тіней попід жовтим світлом було зрозуміло: вона передягається.

— Може, вам допомогти повиносити купіль? — заговорив я до жінки.

— Та скільки тут його, ми вже впораємося й самі.

— Купіль такої красуні, мабуть, якийсь особливий? — чмихнувши зумисне з пожадою, я смаковито поцмавав.— Як же приємно пахне!

— Зіллячка ще влітку поприпасали, то й пахне, — похвалилася жінка. — Бог понасіював усякої травиці: пийте, купайтеся, люди. А люди купаються в крові. Анцихристи, а не люди.

— Тьотю Агашо, налейте, кажу, пляшечку мого купелю товаришу лейтенанту. Хі-хі-хі!.. Пляшечка он там — біля котушок дроту.

— А більше нічого не скажеш?

— Скажу: товариш лейтенат матиме від мене пам'ять — одеколон.

Аж тепер ми всі розсміялися, не посовістившись глuzів та вигуків, навіть Олексаша. Вона вже дозволила мені “сісти по-людському” — повернутися до дверей обличчям. А це дозволило нам з купавкою заперербендяти ще жвавіше. Коли я дістав листи й хотів покласти на стіл, вона їх перехопила, знову хіхікала й ворохобилась.

— Ого, які товсті! Цікаво...

— Що саме?

— Цікаво, кому так багато пишете? А хто це Тичина?.. І всі до Уфи.

Через деякий час ми з Олексашею мовчки проходили мимо Сябейка. Він позиркав на мене також без жодного слова, нагнувся й гахнув сокирою. Що мене здивувало, так це спалах напруженої уваги на його виду, а ще дужче те, що моє “до побачення” відлетіло без відповіді.

— Що це з ним?

— Те, що й зі мною, товаришу лейтенант!

— А з вами що?

— І я, і Сябейко знаємо, яка-то гроза повисла над вами.

— Зимова гроза — купільна піна, швидко вщухає.

Видно, мій дотеп їй не сподобався, навіть роздратував, бо, шарпнувши, а потому й схопивши мене за лікоть, Олексаша нараз отетеріла на місці, не випуска-

ючи мого ліктя з шорсткої рукавиці. Я вкляк перед нею, перегодов, поки віддихається.

— Ви капітана Сучкова знаєте?

— Ні, такого не знаю.

— Як? — Вона вже хотіла крикнути чи то й повернутися до Сябейка, та, прикривша рукавицею рота, згадала: — Ні, капітана Сачкова?

— Може, Сичкова?

— Так, так — капітан Сичков!

— Того трішки знаю.

— Трішки... буде вам трішки так, що тріщатиме ваша доля. Це його слова... Трішки... хух!.. Він розповідав нам з обуренням, як ви “товчетесь в окопах та землянках переднього краю” — чаклуєте, попускаєтеся в казна-що, підриваєте своїм шарлатанством, гаданням віру в перемогу. Каже — за такі штучки розкладу воєнної дисципліни та пропаганду попівського боговірства я того ж дня доповів трибуналові. Нехай, мовляв, розберуться, що воно за птах — отой звіздар із редакції.

— Коли це він вам розповідав?

— Сьогодні вранці. Вони з Ригором Івановичем давні знайомі. Старий не схвалював того вчинку. Але куди там! Отож ми домовилися попередити вас, коли везтимемо пошту на станцію. Аж тут — ви й самі. Що це вас привело?

— Та що ж — інтуїція. Бачте, звіздарі — ще й неабиякі телепати: вам лише варто було подумати про мене, щоб негайно викликати на побачення.

— Знаєте що — не до жартів! Є чого веселитися? Не будьте наївним жуїром!

— Я не жуїрую. Це — оптимізм, один з елементів мого кепкування над капітаном Сичковим, що буде повторено і в прокуратурі.

— Так це ви туди йдете?

— Еге ж, туди.

— Ой, дивіться, щоб ви не докепкувались. Хіба вам не ясно, що займатися на війні чаклунством — значить кидати виклик долі?

Ми пройшли метрів з триста, і мені довелось розповісти про той капосний гороскоп і про те, як я любив астрономію, взагалі довелось докласти немало зусиль, щоб нарешті переконати мою славу подругу (тепер усвідомилось назавжди — саме такою вона в моїй пам'яті світлитиметься протягом усього життя, себто зорею першої величини), що ми з командиром полку

втішалися гороскопом лише з однією метою — перекалатати час присмерку в невиразному світлі холодного бліндажа. Тепер їй, мабуть, суть мого кепкування, а заодне й причина веселощів? Тут потік моїх пишних слів умить обірвався, бо вона, ще більше стурбована чи, може, й розлючена, заскочила наперед і знову перепинила мені дорогу.

— Я зрозуміла — ваш гороскоп стає горескопом. І вам розібратися в цьому скопищі горя нелегко.

— Я розібрався в ньому ще з першої хвилини вашого застереження. За що дякувати не перестану. Мені дуже приємно сподобитися такої уваги та ще й так своєчасно.

Відступившись вбік, вона затуманеним позиром, сповненим жалощів, окинула пригор, дорогу, мене й сповільнено прошепотіла, начебто й тут остерігалась, що хтось може підслухати її таїну:

— Дайте мені руку... Та ні, скиньте свою мохнавицю!

Я покорився.

Тут вона й схлипнула. Я ще ніколи не був у своєму житті винуватцем жіночих сліз. А тепер вони саме з моєї провини закрпотіли на щоки, на ватянку й сніг, опарюючи мою душу, мій день і мій шлях нестерпним окропом. Стало набагато паркіше, ніж кілька хвилин тому в землянці-лазні. Більше того, явно відчувся перенасичений запах дешевого мила з присмаком звіробою. Не вистачає лише березового віника і того, хто ним обшмагав би мене хоч би й зараз! Мабуть, через це, не пам'ятаючи себе від жаротної скрути, я замалим не висмикнув своїх пальців із її руки, приставши обіч дороги, висловив найщиріше признання:

— Вертайтеся, Олександо! Сльози мене гнітять.

Я дивився вниз і хрускітно кублив ногами сніг: далі, мовляв, не піду. Вона подовбалась у верхній, а потім у спідніх кишнях і, не знайшовши хусточки, витерлась полою.

— Добре. Тільки ще трішечки проведу.

Під пришвидшеною ходою крихко рипіла дорога, з передзвоном і шарханням лушилися й відлітали крижини, по розпашілих обличчях крутився пропахлий снігами вітрець. Олександо то перебирала, то гладила мої пальці, а коли ми притримались, якимось надсадним голосом попрохала:

— На пошті в нас телефон один — у капітана Рибкіна. Подзвоніть йому. Він мені передасть. Якщо з

вами все добре, скажіть: “Книжку знайдено...” Якщо з вами погано, скажіть: “Книжка пропала”.

— Сашо, та що ви? Для чого? — я назвав її так уперше.

— Якщо ви мене хоч остілечки поважаєте, зжальтеся — виконайте моє прохання. Виконайте! Я вас дуже прошу. Виконайте сьогодні ж...

Слідство

У бліндажі прокуратури над столом горіло дві свічки в гільзах-підсвічниках, прикріплених дротом до стелі. За столом сидів лейтенант юстиції товариш Захаров, який, напевне, чекав мене вже давно. Це стало ясно з його першого запитання:

— Ви десь приборилися?

— Так, я заходив на пошту.

Було зрозуміло — він дзвонив у редакцію, і йому сказали точно, коли я пішов.

Але ще перед цим. Як тільки за мною прихилилися двері, лейтенант юстиції спохмурнів і, шастаючи призмуженими очима то по шпаринах шерехатого столу, то по сучкуватих облопах стелі, негадано зашарівся. Було так, наче він мене чогось налякався, бо навіть зітхнув. Я не міг не помітити, як у нього по вилицях розповзлися плямисті патьоки рожевої барви, а кінчики вух та носа густо почервоніли. Причина такої мінливості прояснилась негайно.

В одне з надвечір'їв минулої осені я застукав його з Орисею Лубар, співачкою дивізійного ансамблю, біля нашої запасної землянки. Вони мали до неї тільки-но пірнути, певні, що там немає нікого, аж тут — їм назустріч я.

— Тьху, чорт! — задкуючи, репетнула Орися. Лейтенант остовпів. Затуливши полою своєї шинелі обличчя йому й собі, вона зрушила його поштовхом ліктя й потягла кудись поза кущами низькорослої шелюги. Та я розпізнав їх обох.

Якраз оце той чорт і закрутився тепер то попід носом, то біля вух Захарова, лоскотав, а можливо, й пощипував пухкі щоки. Тож нам, безумовно, згадувалось одне й те саме, доки висунута з-за столу рука не вказала мені стілець, який тонкими підліктями з рядочками бронзових цвяхів скидався на крісло. Насправді ж то був стілець. Але що за стілець! Я ще як слід не всівся, а він уже розгойдувався, хрипко верескнувши,

мабуть, іржавим пружинням, скрегоче й скрипить, начеб його пиляють. Але мимоволі подумалось: не десь у затишному кабінеті, а це тут, на війні, згодиться й таке. В сподіванні нових запитань я, мабуть, був схожий на статую, хоч і мислив, і дихав, проте намагався не ворушитися. Лейтенантова ліва рука посовувала по столу папірець у формі поштової листівки, права чухала перенісся, від чого вся кров ще силоміць гналася в ніздрі, тому й годі позбутися враження, що до них приклеювано лущини калинових ягід.

Ось наші погляди ще посуворішали, хвацько зчепились у якісь невидимій точці. Папірець перевернуто.

— Вам знайомий оцей малюнок і... віршик?

Я зиркнув на перший рядок, не вагаючися, відповів у незрозумілому захваті як для слідчого, так і для себе: .

— О, ще б!.. І малюнок, і вірш.

Посипалося ще кілька питань. І всі вони тепер ставились іншим тоном — спокійно чи то й доброзичливо. Зате моє ставлення до них виявилось байдужим. Я вже декламував:

Мурка, не ходи, там суч
На подушке вышит,
Мурка серый, не мурлычь,
Дедушка услышит. ()
Няня, не горит свеча
И скребутся мыши.
Я боюсь того суча,
Для чего он вышит?

— Навіть напам'ять вивчили?

— Як бачите, вивчив.

І тут слідчий заговорив стишено чи навіть якось аж украдливо, перехиляючися до мене:

— Для чого ви оці ворожі листівки розповсюджуєте в окопах?

— Це наклеп!

Лейтенант зацікавився не вигуком і не змістом відповіді, а моєю партійністю. Я сказав — комсомолец.

Настала хвилина мовчання. Ми розглядали малюнок, нам обом добре знайомий, вивчений до найдрібніших деталей: над віршем — внутрішній куток рубленої хати з розчиненим навстежень вікном, у кутку — ліжка, на ліжку — подушка, на подушці — вишитий сич. Трохи осторонь — дівчинка, притиснувши пальчик до скривлених вуст, остережено відступає навшпиньках. Біля ніг їжачився котик. Над малюнком — напис великими жирними літерами: "БОЕЦ, ВСПОМНИ СВОЙ ДОМ И

БРОСАЙ ОРУЖИЕ!" А внизу під віршем — підпис:
Анна Ахматова.

Листівку знов перевернено й підсунено боком до мене. Вгорі під пальцями лейтенанта м'яким олівцем щось написано: чотири рядки. Я сприйняв їх за вірш.

— Наші експерти звірили ваш почерк із цими словами і дійшли незаперечного висновку — писала ваша рука. Слова незрозумілі. То що це за шифр? І для кого він готувався? Ану, розшифруйте! Що значить оце — сейбіт? Або що скрито під личиною цих — аратаг, прагавітны?..

— Дозвольте відповісти одним питанням — тут на КП є хоч один білорус?

— Дозволю й собі запитати — причому тут білорус?

— Поясню.

Я поворухнувся в намаганні добути свого "Дон Кіхота", але клятий стілець торохнувся, прогурчав, достоту немазаний віз чи якийсь попсований агрегат, гостро вражаючи слух пекельною гамою дисонансів, які тільки існують у світі, — скрегіт, ляск, голосіння, свист упереміж із реготом. Під стіною стояло ще два стільці, лисніючи темно-жовтим лаком, видно, зовсім нові, тож моя рука й потяглася до них. Та не дрімало й костисте ручище мого слідчого: впавши мені на плеч, припечатало до каналського агрегата.

— Він розвалюється!

— Не розвалиться. На ньому сиділи куди важчі за вас — майори й полковники.

Так ось воно що. Цей стілець — професіональний помічник мого слідчого, в даному разі — невід'ємний аксесуар мого допиту: хитаючися, він своїми звуками розхитує нерви, а з розхитаних нервів істина витягається набагато легше. Збагнувши цей виверт, я спокійно розгорнув "Дон Кіхота" й обгрунтовано пояснив, звідки взялися на листівці слова, незрозумілі й мені самому.

— А де видано книжку — в Мінську?

— Так, ще до війни.

— Бачу.

Видно, слідчому говорити з цього приводу більше нічого. Він повернув мені "Дон Кіхота" й, доставши сіреньку папку, хотів розгорнути, але чомусь передумав — поклав на стіл і зіперся ліктем на неї. А мої думки все ще роїлися над листівкою.

— Коли і як вона до вас потрапила?

— Ви перейняли моє запитання — передовсім воно стосується вас. Я знайшов її ще восени десь на передньому краї.

— Де саме?

— Вже не пригадую.

— Ну хоч приблизно — в розташуванні якого полку?

Стілець несподівано коливнувся, крєкнув, загримотів — і напруження пам'яті виявилось даремним. Нам оставалося переждати гармидер. Коли він ушух, я сказав:

— Не пригадую.

— То я вам допоможу. Сьомого листопада ворожий агітснаряд викинув на територію саперного батальйону отаких триста штук...

Що так, то так. Аж ось коли — і як напрочуд об'ємно та чітко! — перед очима поновився той ранок. Земля вже була замерзла, подекуди лежав сніг, а ми з Василем Резвовим ішли до чоботарської майстерні підшивати свої валянки, набрівши на зграю оцих листівок у чагарнику при болоті, говорили про методи ворожої пропаганди, розрахованої на психіку, на розчуленість кожного з нас. Я все пригадав. Слідчий витяг із папки аркушик паперу, дещо записав і вже наприкінці поцікавився — хто такий Реззов.

— Начпрод саперного батальйону.

— Так ось. Двісті вісімдесят чотири листівки було підбрано, — розтлумачував лейтенант (он яка точність! он чим ви тут займаєтеся!). — Шістнадцять не знайдено. Наша підозра впала на вас. Все, здається, логічно. Так? Де ви їх розповсюдили? Чекаю відповіді.

Це був явний промах мого слідчого: позначилась його молодість. Він хіба що років на два старший за мене, тож і досвіду своєї професії набув ще замалувато. Аби в його мову не вплелися такі слова, як підозра й здається, то мені було б захищатися набагато важче. А так я лише посміхнувся, і сміх той був натурально-ширий — без удавання й примусу. В моїх думках жило переконання, що звинувачення в зраді чи в будь-якому злочині повинно як слід ґрунтуватися на доказах. І тільки на доказах! Та й справді, хіба можна довіритися підозрі або тому, що лише здається? Треба вірити фактам — це непереборне правило, вироблене самим життям. Я так і сказав, розгойдуючи стілець — праворуч — ліворуч, уперед — назад, бо нерви мої вже насоталися непохитності, сповнилися рівноваги. А як лейтенант? Хай слухає музику свого безглузлого витвору.

Чудна Олексаша: книжка згубилась — книжка знайшлась... Ні: книжку знайдено — книжка пропала... Тож і треба було так полошитися! Капітан Сичков не такий уже дурень, щоб доносити казна про що. Стілець то поскрипує, то поторохкує, а в моїх вухах невпинно тече зовсім інша мелодія — зболений голосок Олексаші з нотами смутку, тривоги і надій. Під сидінням скрего-чуть заіржавілі пружини, а мені видається, що десь не-далеко то бринить, то гуде якась мінорно-басова струна.

І тут я побачив, як лейтенант схопив телефонну трубку, як, хуконувши в неї, так само раптово поклав на місце, вийшов з-за столу й підсунув мені один із нових стільців.

— Пересядьте!

Я, звичайно, подякував якнайчемніше, притамувавши бадьорість голосу й духу тепер ошчасливлених маленькою перемогою, тому так і довго вмощував сумку на скрипучому агрегаті, а ще й тому, що в мені самому тепер невпинно співалось: “Книжку знайдено!” Це, ма-буть, навіть промугикалося, бо він запитав:

— Що ви сказали?

— Нічого.

Він буцімто розхвилювався, покуйовдив чуб і не без вагання засунув листівку до папки, махнувши рукою, сказав:

— А втім, це не так важливо.

— Цікаво, що ви маєте на увазі?

— Та оце саме! — висмикнувши листівку, він, як і перше, посовгав її по столу, тричі дмухнув і, відмівши навідліг пальцями, крикнув: — Заберіть! Перейдемо до другого питання.

— Що ж, переходьте, — тільки й пробуркоталось: тут мені зрадив голос.

Ховаючи лиховісну листівку під картон палітурки, я вже мав перспективу свого наміру — ось вийду за межі КП й спалю!

Друге питання?

За весь час аудієнції лише тепер на моїй спині заво-рушилося щось колюче, так що довелося притулитися нею щільніше до бильця, плечі задвигалися — чух-чух, язик не то горить, не то набубнявіє, залитий окропом нетерплячих слів.

— У чому ж суть отого питання?

— А ми зараз докопаємося й до неї. Момент.

Я заклопотано подивився на кутки бліндажа.

— Щось не бачу лопат.

Слідчий теж подивився в один куток і, здається, вперше посміхнувся, потім, рвучко відкинувшись на бильце, заговорив надто швидко:

— Суть зарито не глибоко. Тут обійдемося без лопат. Оскільки між релігією й космосом вирито прірву, то нам слід в'яснити, як ви до неї потрапили, до цієї прірви. Тобто нас дуже цікавите ви самі, а точніше сказати б, ваше ворожіння. Ми дійшли висновку, що у вас, крім таланту складати вірші, є ще й талант оплутувати сіттю чаклунства бійців чи навіть офіцерів.

Е, Сичков не дрімав!

Олексаша мала рацію перестерегти й побідкатися наді мною.

З папки витягнуто два листки. Я відразу помітив — донос написано рукою професіонала: літерами заповнено лише лицеві сторінки, на звороті чисто.

— Так от, — сказав лейтенант, — ми з першим питанням покінчили, як бачите, швидко й доцільно для вас — без будь-яких заковик і двозначностей. Оскільки ви самі пишете вірші, то я припустився думки і, певно, безпомилкової, що вас опанувала спокуса тримати при собі не лиховістя ворожої пропаганди, а віршик Ахматової. Певен я і в тому, що листівку загублено випадково, а не зумисно підкинено з метою морального розкладу нашого війська. Тепер самі розсудіть. Оскільки друге питання серйозніше, скажемо прямо, набагато болючіше, слід сподіватися, нема потреби ще раз попереджувати вас — бути правдивим. Відповідайте відразу, що вас примусило вдаватися до чаклунства?

Тут я відчув себе ні в сих ні в тих, відчув, як мені робиться моторошно чи навіть огидно. Дивовижний момент. Видно, з нами таке нерідко трапляється — на легеньке питання бракує^е звичайної відповіді. Я, ніби штовхнутий кимось у спину, схилився над столом.

— Дозвольте поглянути — хто це писав?

— Ні, не дозволю! Сидіть і розкажіть!

Листки так міцно притиснуто до грудей, що хоч би хотів, то вирвати неможливо, начеб якусь неймовірну коштовність. У моїй голові — порожнеча: а жодної думки. Слідчий, звичайно, врахував цю розгубленість, ошелешення своєю ж першою фразою наказового способу, — дивився на мене й мовчав. Після деяких отуманених розміркувань я нарешті наважився:

— То з чого мені почати?

Він розвів безпорадно руками — де вже де, а тут підсобити нічим, бо навідних питань у нього нема, проте мається певність — я допоможу йому розібратися в моїй професії чаклуна.

— Починайте з вашого вчителя-ворожбита, — все-таки підказав лейтенант. — Хто вас навчав?

— Не вчитель, а вчителька.

— Ну ось, то ще в школі?

— Ні, вже в інституті. Звуть її астрономією.

Слідчий незадоволено посміхнувся.

— Ну-ну.

Мені довелося розповісти, як на третьому курсі мене замалим не позбавили стипендії через оту вчительку, тому що геть позанедбував інші науки. Потім думка перенеслась у бліндаж Королівського: перебрано в пам'яті все — виснажений акумулятор, слабенький блиск лампочки, погасання сузір'їв, креслюнок небесної сфери — смішний гороскоп. А вже по цьому сказав: якщо дещо пропущено, то командир полку майор Королівський доповнить.

— Ми з ним не змовлялися ні тоді, ні тепер, але я переконаний, що він скаже те саме — то була розвага.

— Так-так, — стиха прибалакував слідчий, все ще тримаючи на певній відстані від мене й побіжно перечитуючи донос. — А чого ви так легко погодилися тоді з рядовим, з ординарцем, що йому саме по зорях якийсь ворожбит угадав життєву дорогу, визначив долю? Чому не переконали солдата, що то забобон, шарлатанство, наскрізь вороже нашій ідеології? Ну, чому? Це мені конче потрібно знати. Ви ж пропагандист наших ідей!

Оте “ну, чому?” повторялося ще кілька разів, і голос чимдалі підвищувався. Та й сам слідчий тепер стояв чухаючи перенісся й трясучи розпатланим чубом.

Я не знав що сказати. Мої вії сонливо злипались, а язик отерп, і раптом коли я розплющився, то побачив, як від жестикуляції лейтенанта розколихались обплилі свічки і як у рухомому схрещенні їхніх променів прослизнув скарлючений привид Сичкова. Тим більше по хвилині здалось, що в моїх очах zostались його руки: гостро-колючі, немов остюки ячменю. Вони впиналися глибше й глибше, аж доки він геть не розтав чи не звітрився під етажеркою з папками. Не маю найменшого сумніву, що тільки тому, коли я вже й пролупався, під повіками відчувався щем, а стіл кутався ще

густішою плетеницею тіней. Слідчий ходив уздовж столу, жестикулював, голосно просторікуючи про важливість “ідеологічної агітації”. Та я силкувався й ніяк не міг відірвати свій погляд від етажерки: сподівався прояви.

— Це картотека. Вашої справи тут ще нема, — покvapився упередити моє зацікавлення слідчий, ступаючи повз етажерку — від стіни до стіни. — А ви спам’ятайтеся, раджу: над оцим питанням — чому? — гарненько поміркуйте сам на сам.

Отой бажаний привид, на жаль, з-під етажерки так і не виліз. Я ще з хвилину гіпнотизував ним, ані про що не гадаючи, доки увагу не притяг телефон — книжку знайдено! Зайве нагадувати своїй совісті ще раз, як оцих двоє таємничих слів зараз десь чекаються — не без тривог і сумнівів.

— Ви хочете кудись подзвонити? — запитав лейтенант, перехоплюючи мій погляд.

— Ні, це так...

Неважливо, якими словами нам довелося перемовитися на прощання. Тут важливо нарешті те, що я застрібнув свою сумку та й вийшов.

— У разі потреби ми ще покличемо вас, — попередив слідчий, коли причинялися двері.

Вийшов я з питань у питання.

— Ви не з редакції? — перейняв мене вартовий.

— Так, а що?

— Та на вас там чекають.

— Хто? Де?

— Якісь люди — за поворотом дороги. Мерзнуть понад годину.

— Чого ж ви не запросили їх до бліндажа комендантської роти?

— Не знають пароля, того й не запросив.

Я неквапно пішов по дорозі попід старезними соснами. Ліс та і все повітря переповнено шерехом: угорі сподівально застигли срібно-зелені вітрила крон, з яких обсипалась обтяжена передвесняним інеєм стара перемерзла глиця. Подекуди пурхали синички. Робилося хмільно від смолистого духу. За межею КП, в затишному закуті кущистого дрібнолісся та прямовисної кучугури, був ще один пост. І які воно там люди? Спершу з-за кучугури виткнулася дуга, потім ряба конячина, прикрита попоною, а ще через кілька пройдених метрів —

сани, біля саней — три постаті, вешталися, дріботіли вперед-назад. Я зупинився, потер очі й побачив, як одна постать відокремилась і навпростець гайнула до мене по розсипчастому снігу. Що вразило, правдивіше буде, мабуть, обпекло мене ще здалеку, так це помах рук, а потому зеленкуватий спалах блискавки з-під білої хустки, натягнутої до брів, і тремтіння вуст.

— Ну як!

— Та як бачите: книжку зна-й-де-но! — Мої губи теж невідомо чому так засіпались, що не запомоглися вхопити повітря, через те й затинало дух. Тільки й відчулося, як пацьорчастий кінець білої хустки метнувся мені на плече, вигином ліктя стиснуло шію, щока притулилася до щоки. Обом стало жарко — задихались. Отак під час другої нашої зустрічі колись я пригорнув її. Щоправда, тоді був ще й несподіваний поцілунок. Зараз його не було. Ба, було щось набагато святіше — зворушливе до запаморочення, по-людськи схвильоване, породжене силою взаємного шанування.

— Це вас так довго тримали? Чи самі задлялися десь?

— А чого ви тут?

— Як — чого тут? Ригор Іванович сказав: “Їдьмо!”, коли я сповістила, куди і чого ви пішли. Ви йшли, мабуть, швидко, бо ми вас так і не наздогнали.

— Вже не пригадую, мабуть, швидко. Я лише зараз нагледів Сябейка — саме прикурював од сірника вартового. Мої думки й тут переплутались — кучерявіли й розвівались, як отой дим двох куріїв. Що вже що, а ця нагла погоня видавалась і зайвою, і незрозумілою, не мала ніякого сенсу. Ну чого було гнатися? Чи не хотів Сябейко сказати мені ще якусь новину або щось порадити?

— Ніякої новини в цьому нема. Та він твердо вирішив, якщо з вами щось, може, не так, оскаржити вашу справу перед самим начальником трибуналу. Він знає, що за лихослов отой ваш супротивник. Недолуд якийсь!..

Хоч таке рішення й дивувало своєю наївністю, проте саме від нього по душі розливалась теплота подяки старому солдатові за героїчний намір, а ще більше розбурхане співчуття.

— Ну, бачите, й діждалися! — вигукнув занадто бадьоро вартовий з автоматом на грудях і трофейною ракетницею за поясом.

Сябейко тим часом зняв з коня попону, розвернув

підводу й байдуже подав кивком голови невизначний знак — сідайте.

Кінь розмірено копотів, полоззя порипувало — то з гелготом, то з шипучим сичанням, достоту за нами гонився табун гусей.

— То що, може, закурите, лейтенанте? — запропонував Сябейко і, помовчавши, пояснив: — Зараз це вам не завадить.

Він уже дістав кісет, та я перепинив протягнуту руку:

— Дякую. Щось не тягне, — а про себе відзначилось: “Тепер він мене знову називає на ”ви”.

Більше ніхто не промовив ні слова.

Ми виїхали на пагорб, довкола якого розгорталися далечі, засинено-білі, рельєфно позначені контурами лісів попід сірими небокраями, де видно, як у зустрічах вітерців перемішується повітря — знизу вгору, з боку на бік. Чи не під враженням простору й оцього перемішу зовсім несподівано моя голова так просвітліла, що хоч діставай блокнот і пиши вірш? Та перегода, слід було підводі спуститися в долину, в хащовий коридор, нас обдало морозом. Немов по команді ми раптом принишкло зіщулились. Ось тут і нахлинуло бозна-що. Ніколи наперед не знаєш того, що з тобою може трапитися не сьогодні-завтра. Я читав газети й книжку, чув із розповідей близьких і знайомих людей про справедливі й несправедливі суди. Але мені зроду й на думку не спало стати самому на місце засудженого — позбутися насолод життя, втратити світовий простір, який більше тобі не належав би і в якому ти ще так недавно зазнав неабияких радощів — запах снігів або виспілого колосся, верби на рідній вулиці, сміх дівчини в присмерку. Та що там — засуджений! Ось ти побув лише обвинуваченим і то вже відчув переміни в самому собі. Перед людьми ти неначебно знеособлюєшся, неначебно стаєш другосортним, зовсім нездатним до врівноваження помислів, діянь і навіть жаги життя. Могло ж статися, що й тебе засудили б. А там — штрафний батальйон з неминучим пеклом перехресно-кінджального вогню, бо кожен штрафник мусить кров'ю скупити свою провину саме в такому пеклі. Мало хто з них після такого бою зостається живим. Здебільшого — то каліки: без рук, без ніг, без очей. Каліцтво — найвища покара, це без перебільшень. От що мене страшить. А втім, яка тут різниця, де й від чого суджено

впасти? Чи біля гнізда Курбана Ташматова — куля німецького снайпера ввійде в ліву і вийде крізь праву скроню, чи в бліндаж Королівського — пряме попадання снаряда, чи десь на такій ось дорозі — твою голову зрешетять напрочуд барвисто-красиві квіти розпеченої шрапнелі? Де, коли, як — все це не має аніякого значення! По правді сказати, чого я найдужче страхався, так це втратити зір або з розпоротим животом борсатися в піску чи в болотистій грязюці й несамовито викрикувати: “Ну дайте кусеник хліба! Дайте сухар! Я вмираю від голоду!” Ще добре, коли біля тебе живим полишиться друг — Королівський, Резвов або Сопов. До речі, з останнім із них ми про це вже домовилися давно. Такий друг без вагання й затримки покладе край твоїй ненаситній агонії. Хтось же сторонній або мало-знайомий зробити цього не посміє: ризикуючи власним життям, копошитиметься біля тебе, волоктиме до свіжої вирви чи до якогось іншого прихистку, ще й добросовісно забинтує рану — продовжить агонію. Така вже логіка самої війни — ускладнювати нісенітницю з нісенітниць. Я вже знав, що тяжкопораненого пристрілює в більшості випадків найвірніший друг, подеколи — командир. Тож на кривавому тлі щойно сказаного справа твого звинувачення, себто нікчемна подряпина гідності, матиме карикатурно-страмотний характер. Це заздалегідь очевидно. Та, на жаль, а ще більше на подив, з оцією незаперечною очевидністю примиритися не так легко. Чим глибше та серйозніше про неї гадалось, тим вона й відходила якнайдалі, стаючи неприйнятною. Тепер не могло не признатися, що після допиту слідчого дія доносу на психіку, на твій інтелект чи й на все ество надала відчутного болю — поранено совість. А ще тепер не могло не признатися, що раніше про доноси й донощиків робились неправильні висновки — оптимістично-райдужні, а насправді ж фальшиві. Лише з цього дня до моєї свідомості всі доношки ввійдуть як типи найнижчої категорії, щоправда, через деякий час їхні шеренги поповнять ще й симулянти.

Поступово до мене поверталася лагідність. Я не плевав ні на кого зла, і тепер інші думки настирилися на конче потрібну відповідь: чи довідувалась прокуратура в майора Королівського про моє ворожіння і чого так уперто мовчать оці двоє? Щоб заглянути їм в обличчя, довелось пересунутися на передок, нібито яктепліше там обмоститися злежаним сіном. Пошрамований вид Сябей-

ка з білим рубцем на скривавленому носі приховував потаємну посмішку, яка видавала себе звичним посмокуванням волосинок вуса. Періодично поляскуючи пугою, видно, старий щось обмірковував, тому й не відразу помітив моє переміщення, а вже коли Олексаша почала нагортати на мене сіно. Тоді він і сам, видмухнувши свої волосинки, підмостив під мій бік цілий оберемок. Я подумав про його Радунь: цікаво, хто там у нього zostався? Побачивши на своїх колінах рукав Олексаші, я згадав її Ленінград і мимоволі зітхнув: я ніколи не був ні там, ні там, а чого ж оці люди мені стали такими близькими? Аби Сябейко не одвів своїх красивих блакитних очей, сповнених молоді енергії, то я в ту хвилину обійняв би їх обох і, мабуть, розридався б, як останній дурень. Повагом відгорнувши комір, я гарячково дихав у свої груди й благословляв ту хвилину, що так своєчасно відводила мене від нерозумного вчинку.

— Ви зараз додому, товаришу лейтенант?

— Ні, в полки. На хрестовині зупините.

— А в який саме полк вам треба?

— Хіба це вам так цікаво, Ригоре Івановичу?

— Якщо не секрет?

— До майора Королівського.

— Як до майора, то й до майора — відвезу.

Так ось аж коли почалась розмова.

Сніги по низах набирали зеленого кольору, й ніде ніщо не стріляло: заходило надвечір'я.

Коли щось тріщить

На жаль, майор Королівський перебував у батальйонах, і я, виконуючи завдання редактора, чотири доби прожив у мінометному дивізіоні, де на вогневій позиції третьої батареї зустрів комісара дивізії полковника Щербину. Він очолював комісію, що перевіряла “надійність вогню матеріальної частини та політичний дух всього підрозділу”, — так проінформував мене сержант Уздов, про якого потім напишеться нарис.

Посеред сірих ватянок, білих кожушків та шапок-вущанок гінкий полковник Щербина в своїй каракулевій кубанці й чорній бекеші нагадував Гуллівера. До мене ще здалека долетів його вигук:

— Який жаж!

І тут чийсь голос пожартував:

— Це ми так давимо німців, аж зброя тріщить.

— Хто сказав?! — прогримів комісарів протест. — Ач, як давите! А в самих пупи не тріщать, роззяви?!

Це схоже було на відчайдушний прокльон. Натовп ушух. Трапилось щось надзвичайне. Комісарові — не до мене. Він гарячково кидав слова, дізнаючися про щось у командира дивізіону, вже вкотре никнув під плиту міномета й знову, заглянувши в розколоте жерло, повторив:

— Який жаж!

Настрій у Щербини кепський, то чи варто мені показуватися йому на очі, а ще поготів стирчати ось тут? Я з досвіду пам'ятав, як на фронті від настрою навіть маленького начальника залежала доля підлеглих: чогочого, а наруги й приниження досить, подеколи й смерті.

Ми з трьома бійцями й сержантом, відійшовши до сусідньої позиції, всілися на ящиках з мінами. Я був певен, що моє відвідування прокуратури полишилося комісарові невідомим. І це до певної міри звільняло від зайвих думок. Але буквально через якихось хвилин п'ять його ад'ютант попередив, щоб я під час обіду навідався до штабної кухні. Був один вихід — відповісти коротким “є!”, не виказуючи свого сум'яття: насувалося щось-таки серйозне. Ад'ютант схилив голову й, здавалося, тихо зітхнув, потім чомусь неприродно випнувся — чи не занадто вже струнко? Саме від отакої пози мені зробилося ще неприємніше, і я навіть зрадів, коли він пішов.

Ми продовжували розмову — з якої причини розкололася “бісова труба” того міномета.

— А причин тут аж дві, — пояснював сержант, — різниця температур і неякісність металу. Ще добре, що так обійшлось. Хоч міна й блукала по крученій траєкторії, хоч і бебехнулась ось тут недалеко, на щастя, нікого не вбито й не покалічено.

По тривалій розмові мені було надано провідника, з яким близько години ми й пробиралися до спостережного пункту. Пробиралися прикрадьком — поза кущами й заметами, де перебіжками, де нагінці, а метрів, мабуть, із тридцять поповзом — на чотирьох — по міленькій траншейці. Місце того пункту, мабуть, обумовила ще заздалегідь чи не сама природа: його врито в горбик, зарослий покрученим чорнолозом та корячкуватими в'язами. Там був досить глибокий окоп і досить низенький блндажик, до якого можна залізти й полежати

на трав'яній підстилці, але в якому навіть сидіти незручно. Коло лазу в бліндажик на подрібненому ломаччі з кирзової коробки чорнів телефон. Спостерігало передній край ворога двоє — лейтенант і ефрейтор. Я позаписував їхні прізвища й заговорив про сержанта Уздова. Чи варто про нього писати в газеті? Ну, звичайно, варто. Мені залишалось дещо уточнити — скажімо, чи можна побачити або хоч приблизно визначити на місцевості певні об'єкти, по яких стріляє міномет Уздова. Можна. Лейтенант почепив на мою шию бінокля й, показавши дві шпаринки між покрученими гілляками, звелів оглянути найважливіші цілі. То були ворожі позиції — траншеї, землянки, снігові барикади — вали та кілля з колючими спіралями Бруно. Все дуже схоже з тим, що не так давно мені показував снайпер Ташматов. Передова є передова, скрізь одне й те ж — смерть чатує на смерть.

— Бачите німців?

— Бачу роздвоєну траншею.

— Зараз він сипоне їм бобу.

Лейтенант підійшов до телефону й викликав “Козу”, коротко наказавши: “біглим, чотири!”.

Позаду бабахнуло. Небо над нами ляскотливо тріснуло, хтосьна-де розпорошуючи невидимі брили крихкого виття. По секунді на ворожій позиції пирснули вихори синьо-брунатних спалахів, сніг, блиснувши, загорівся та притьма й погас, приволочений зверху димом.

— Там у них стик траншей з вогневою точкою. Мабуть, кулеметне гніздо, — пояснював лейтенант.

— Якщо не дот, — засумнівався ефрейтор.

Але я, крім чорно-рудого диму, вже не бачив нічого. За димом — сніги з якимисьь безбарвними смужками пагорбів і низин до самого небокраю. Небокрай лежав поблизу — не світлів і не ширшав, як і день, як і мій настрій. На душі як був, так і лишився неспокій. До полудня вже недалеко. Що ж мені скаже Щербина? Я стояв, дивився вперед і чув, як за моєю спиною спокійно балакалось про наскок вовків на конюшню сусіднього полку, про наглу пропажу якогось ефрейтора, про людей мені зовсім незнайомих. Отож зоставалось одне — попроситися та й піти.

Не розколовся б отой міномет, мій день був би яснішим.

Штабна кухня розташовувалася в яру при злитті двох проточин. Вітерець ще оддаль, як тільки я вигулькнув із чагарника, простелив невидиму смугу своєрідних пахощів польової страви, так що мене всього це раптом розмлостило, нагадавши про те, що з учорашнього вечора, крім пересушеної галети й двох-трьох ковтків якогось узвару, я ще нічого не їв. Та по правді сказати, аж до цієї хвилини про їжу ні разу й не подумалось. А тут від одного подиху зробилося млосно. Відкритий казан парував. Із блідо-зеленого коминка струмився ріденький димок. Між колесами та широко розставленими ногами кухаря гралося двоє цуценят — мишасте з рябеньким. Забачивши мене, кухар чогось насупився, перестав мішати вариво й, схиливши держак ополоника на вінці, розвів засмальцьовані руки, тричі лунко прицмакнув, чим красномовно й виразив усмішку з подивом.

— О, лейтенант! І де ви ходили так довго?

Це було сказано таким голосом і з таким докором, ніби ми розлучились не більше години тому. На жаль, я не міг пригадати, коли ж ми бачилися востаннє та й чи насправді бачилися хоч раз? Я привітався й умовк. За два роки війни мені довелося відвідати не менше ста кухонь. Так що всіх не запам'ятаєш. Та й не малоць потреби. Хоч тут не зайве зазначити, що з того, як він забув про свій ополоник, як цвіркнуло йому на рукав гарячим наваром, як цвякнули цуценята, попавши йому під ноги, зрозумілося певно, що він перейнявся до мене глибокою приязню. Щоб не вклепатися, не дати ніяких підстав для сумнівів, я перемінив тему розмови — полащивши цуценят, сказав:

— Коли це ви завели собі сторожів таких симпатичних?

— О, та це ще з осені. Ану, крутитесь під ногами. Прусь-прусь!

Я хотів сказати, що в нас отак пруськають на котів, але було б недоречно.

— Гарні щенята.

— Я набрів на них, коли були ще сліпими. Їхню матір убило, то я забрав та й виглядів.

Щоб не дратувати свій голод близькістю ситих запахів, я зійшов трохи вниз і поманив цуценяток, начеб з метою погратися. Вони притрухикали й з немалим задоволенням ганяли за сніжками, що я кидав на кригу.

Там прорубано шість ополонк, до яких протоптано від землянок та бліндажів, мабуть, із півсотні стежин. Голод все відчутніше давався втямки, в руки позаходили зашпори, цуценята втекли. Розтираючи пальці, я стояв над ополонкою, захоплений коловоротом з одноманітним плющанням прозорих крижин.

— Агов, лейтенанте, можна вас?..

— Іду!

— Я, здається, казна-як запарився, — поскаржився кухар.

Ніяковіючи, він попрохав мене принести пару відер води. Каша вже почала закипати вдруге. Тож треба її невинно помішувати, щоб не пригоріла, а він сам-один.

Коли я повернувся від ополонки з відрами, він сказав:

— Чого ж ви так довго до нас не навідувались? Я давно попереписував усе чисто. Вірте не вірте, оце вже четвертий місяць, як тільки прокинуся вранці, так і згадую вас. Аби не ваші рецепти, не ваша порада, я зараз був би десь у будинку для божевільних. А так — вилікувався на всі сто. Вже й не знаю, чим і як маю віддячити. Ваші книжки такі, як і були. Ось каша довариться — поверну.

Я тільки й промовив:

— Добре.

— Що добре, то добре! — вигукнув кухар.

Чи не вперше в своєму житті мені випало так злостиво поремствувати на свою пам'ять — коли це було? Як не силкуюся пригадати хоч би що-небудь із наших зустрічей — у спогадах жодного проблеску. Книжки — які книжки? Порада — що за порада? Вилікував — ну що, ну від чого? Згадує — дякує. Тут хоч кричи "рятуйте", не пригадаю. Значить, він, безперечно, когось переплутав зі мною.

— Кажете — вилікував? А я ж то й не лікар.

— Та хіба я не знаю? Ото про таджика, про снайпера, так гарно ви написали, що, мабуть, йому вже й ордена видали. А я ту газету приберігаю. Тут своїм хлопцям кажу й дома всім казатиму, коли дасть Бог живим довернуся: вірші — це ліки.

— Хіба про снайпера віршами написано?

— Товаришу лейтенанте, вибачте! Ну за кого ви мене маєте? Які ж там вірші! Я хотів лише похвалитися: та газета для мене — пам'ять про вас.

І тут ледве не вигукнулось: а за кого ж ти мене маєш?!

В голові — дурман, якийсь паморочення. Хоч зналося без найменшого сумніву, що моя вся похідна поезія тепер при мені, рука все-таки наперекір усвідомленій певності повільно засунулася до сумки — мій “Кобзар” на місці, Грабовський теж і... все на місці.

В лудженому казані булькало й пінилось. Ось неначебно самі настирливі небеса пороснули по ньому градом — застрибали рисини, зокрема попід вінцями: ну справжнісінький танець під гармонію кипню — буль-буль, пух-пух! Ополоник то повисає сторч, то пере-хняблюється набік, тоді чути, як він шкрябається та вицокує десь на самому дні.

— Знаєте що, — кажу кухареві, — щоб не забути, принесіть мені книжку зараз, а я буду помішувати.

— Натє, поколупуйте якчастіше насподі.

Він передав ополоник і, діставши з ящика папір чи газету, поклавився підтюпцем до землянки.

Це, безумовно, був мій найвдаліший хід з усіх вирішень утрудненої проблеми. Коли б я почав розпитувати про книжку, про свої рецепти й про самі способи чи методи лікування, то, безперечно, кухар подумав би — або я прикидаюся, глузую над ним, або ж я просто невіглас.

Ова, так ось де розкіш! І як не позаздриш професії кашовара?

Правду кажучи, я ще ніколи не зазнавав біля вогнищ отакого блаженного задоволення — ось так глибоко й вільно вдихати повітря снігів, приправлене духом гарячої страви з охмеленим димом живиці, що так щедро дарує соснина. Помішаєш насподі, потім з боків — зліва направо, справа наліво — загадаєшся та й замреш на якусь часину, потупивши очі в лопання й набухання бульок бурхливого клетоту, в білі клубища пари, бачиш інші процеси — то штормовий розлив океанів, то гримучий кратер вулкану чи ще якісь руйнно-спустошливі катаклізми, що були, що є і ще будуть на твоїй планеті, а ти був, ти є і ще будеш їхнім свідком, бо живеш не десь, а саме на ній. Спробуй-но в отаку хвилину приборкати злет фантазії. Не спроможеш. Як би не пружився, вже не спроможеш!

— Ось!

Цей коротенький оклик вивів мене з океанського берега на бережок позамерзалих проточин — у реальність обставин. Я запхнув обгорнені газетою книжки під ліву пахву, орудуючи з невпинним завзяттям обіруч ополо-

ником, чув, як то дзінко, то крихко поцюкувала сокира, як то греблася, то скрегала в пічці коцюбка, як підкладалися дрова, потім гойдалась по той бік торбина й ліловата рука висипала з неї в казан три жмені дрібчастої солі.

— Скільки рису варитися — довго?

— Коли загодя намочити і все зерно розбубнявіє, то недовго. Зараз приготую омасту з підливою, підсмажу цибулю, та й зможете пообідати.

Е, та це ж не так швидко! Це ж ти тільки тоді й візьмеш із моїх рук оцього мішайла. Я поволі мішав, і крадькома косився на газетну обгортку, й не міг відгадати — що в ній? Хоча півметровий мішайло видався мені тепер неприємним чи навіть обтяжливим, я все ж робив такий безтурботний вигляд, нібито й зовсім нічого не сталось ні з кухарем, ні зі мною, ні з його засаленим ополоником, ні з моєю ще не відомою знахідкою, та поміж ними вже точилася боротьба: знахідка намагалась прорватися до моїх очей, а мішайло з отупілою впертістю відпихав її геть.

Нарешті м'ясна підлива готова. Полум'я в пічці пригашено. В казані перекипіло. А з ним — і мос нетерпіння. Так ось аж коли паморочлива згадка має звільнитися від інтриганської таїни! Газету розгорнено: Степан Руданський "Вибрані поезії", Анна Ахматова "Белая стая".

Спершу ніж забалакати, я погортав сторінки — чисто, ніде ніщо не побазграно. Але ще перед цим, як тільки побачилось оформлення "Белой стай" та прізвище авторки, у свідомості поновився малюнок і вірш під пальцями слідчого. Тут хоч-не-хоч, а так чи інакше на противагу розуму й волі стаєш забобонним: це ж тобі не якийсь благовіст, а справжнє чортяче наслання: ось уже кілька днів тебе скрізь — крок у крок — переслідує "вишитий сич", а тепер ще й оця "біла згряя"! Вона трохи не вилетіла з рук, бо я закрутився, хекнувши, просичав, мабуть, щось лайливе: тому проникливий погляд кухаря надовго застиг на моєму виді. Він і змусив мене почервоніти. А це в свою чергу змусило кухаря запитати стурбовано-вкрадливим шепотом:

— У вас часом не грип? Чи, може, пропасниця?

— Ні, це я від пахощів.

— Зголодніли... біденький...

І куди тій пропасниці, коли тебе лихоманить жарота непам'яті! Це набагато скрутніше.

Стан отієї “пропасниці” тривав невідступно й чіпко, аж доки не відгорнулась газета з першої сторінки, де в горішньому кутику моєю рукою написано: “11.V.1942, Москва” — дата й місце придбання цієї та інших збірників поезії в крамниці “Української книги”.

Над безлюдним Арбатом лився дощ, і нас у книгарні було тільки двоє — я та літній продавець, корінний москвич невисокого зросту, з підстриженою борідкою, вже подекуди поцяцькованою пасмами сивини. Дізнавшись про те, що незабаром відбуваю на фронт, він потис мою руку й спитав:

— А ви з раритету нічого не візьмете?

— Раритет... раритет?

— Рідкісна річ. Правда, зараз хвалитися нема чим, але... — Він розшукав під прилавком книжку й додав: — Може, вам якраз і пригодиться. Вона теж місця багато не займе — тоненька. Сподіваюся, вас не треба попереджати — не розголошувати... Ахматову заборонено. Маємо критися...

Аж тепер — через роки й роки — нема чого критися, говоритиму правду: вірші цієї авторки були невідомі — не читав ані жодного. Лише з вуст нашого викладача затямилось її два рядочки, процитованих під час лекції, коли мовилося про сум’яття й розгубленість російської інтелігенції в дореволюційний період:

Я на правую руку надела
Перчатку с левой руки.

Ну, а тепер ще й “вишитий сич”, вивчений тут, на фронті. Всю “Белую стаю” було, звичайно, прочитано, проте, мабуть, за таких обставин або з таким поспіхом, що від першого враження в моїй тямі не полишено й згадки.

— Що там — ляпка якась? — поцікавився не то з подивом, не то з тривогою кухар, шаткуючи цибулину.

— Ніякої ляпки... То як же ви лікувались?

— Та я ж говорив — за вашим рецептом.

— Нехай би воно сказилось! Який же то був рецепт?

— А саме?

— Примощу ось тут зошит із віршами, варю та й завчаю напам’ять рядок за рядком. Потому, як ви радили, завчивши, наспівую, доки пораюся біля страви. Таким чином усе тоді запам’ятовується кріпко. А вночі, коли вже й сам умощуся на сон, прошепочу тишком-нишком, щоб хлопці не чули, перший куплет — і загинаю палець, продекламую другий куплет — і ще за-

гинаю палець. Так не зіб'юся і не переплутаю. А тоді вже один за одним повільно повторюю, щоб отямити кожне слово. — Тут він повернувся до мене й замахав широколезим колодієм, немов диригент батutoю, репетируючи якийсь віршований уривок. — Ви знаєте, після цього куди те безсоння й дівається — не брешу: очі — луп та й склепились. А то ж бувало... крутишся-крутишся. Вранці встанеш — голова, як немитий казан. І так щодня, щоночі. А чого крутишся? Думки налітають. І не мені вам казати, які вони знахабнілі, чорні-чорні, в'ються, крячуть, не думки — гайвороння. І що до них тільки не приплітається — мати присмерті... нічим топити. Що тоді не ввижається — і сніг на стінах, і злидні за столом, і чорті-що. Ви правду казали — скільки не думай, нічим не зарадиш, а собі накличеш хіба що кошмарів та страхів безсоння. То хіба не ліпше пізнавати в словах миротворні картини?

Та гей, бики! Ломіть бадилля,
Ломіть його, валіть на прах,
Нехай не буде того зілля
На наших батьківських полях!

Щось таке продекламую — і я вже не тут, не в темноті землянки, а в сонці, де вітерець і пташки.

Цьому легко повірити, бо, коли я прийшов, у лозі недалеко від кухні зграйка чечіток пожвавлено чепурилася та весело вичирикувала — видно, вже пообідала.

А ще вірилося в щось набагато масштабніше, глибше й цілеспрямованіше — в природжену здатність людської душі сприймати й захоплюватися первозданністю чистоти поетичного слова, кохатися до забуття в отій неповторній картинності помислів і почуттів. Саме те слово допомагає цінувати й любити життя в усіх найскладніших проявах. Більше не треба ніяких пояснень, щоб зрозуміти, чим пишається мій “пацієнт”: поезія вплинула на його психіку так лагідно й заспокійливо, як сонячне світло ранку.

Тимчасом кухар перевів зосереджений погляд з книжок на жар у гратчастому піддувайлі й, здійнявши з плеча рушничок, старанно витер закопчені димом та парюю руки. В безгомінні полудневої тиші мені здалось, що він дивиться на жар занадто вже довго, але тут із пічки випало два сучечки, охоплені полум'ям. Ще не зарившись в тал, вони вибухли тріскотнею, розпирскуючи вуглинка. Він сказав:

— Бачите, як спопелились. А слова не згорають. У ваших батьків дітей багато було?

— Семеро.

— У нас більше. Хата з ранку до вечора не втишима. Бувало, вже й полягаємо, а котресь не вгомониться. Тоді й завітає материна молитва. Прошепочеться раз,ropheпочеться два, розбірливо, тихо, без поквапу — і з шепоту впливе сон.

— А я думав, що так було тільки в нас.

— Так було по всій Україні — від хати до хати, коли не молитва, то пісня. Ви, мабуть, оце пам'ятаєте?... — Він умовк.

— Що саме?

— Та пісня. Хочеться похвалитися вам. До війни в мене був чистий бас. Може, не такий як у Бориса, в мого земляка з Лебедина. Та правду кажу — співалось. Хочете — поспробую?

— Будь ласка!

— Тепер не чути Бориса, а до війни знали всі. Та й ви знали Гмирю... То послушайте:

Поженуть тебе в чужу сторону,
І зачнуть муштрувати,
І приказ дадуть — мову рідную
На чужую зламати...

— Гмирю знаю, а цю пісню слухаю чи не вперше.

— Та це “Над колискою” — Руданського ж. І це його:

Вітер віє, вітер віє,
Серце тужить, серце мліє,
Вітер віє, завіває,
З України не вертає.

— Справді, який у вас гарний голос!

— Був гарний. Постарів, зносився... війна.

Я записав його прізвище — Шумга Петро Сергійович — і сказав, що йому слід бути б солістом дивізійного ансамблю, на що він тільки скептично ойкнув: там йому було б “неможливо зритмізувати час”. Як це? А так — тут у нього чітко визначені координати дії — що коли робити. Саме в ритмах роботи час укорочується й набагато. Хіба ж не таке відбувається з часом і в ритмах вірша, молитви чи пісні? Вірш, як весільний бубон, окрилює, виводить у простір — аж під зорсхили.

Душа Дон Кіхота

— Це пошесть якась. Невиліковна хвороба. Та де там! Якщо хочеш знати, це комплекс хвороб — справжній синдром: обліплювати надуманий здогад всякими

підозрами, висукувати з павутиння ланцюг звинувачень!
— обурювався майор Королівський.

До його бліндажа я добрався, коли ще не зовсім при-
смеркло, та вже понад позиціями все частіше палах-
котіли барвисті ракети, надаючи хащоватому краєвиду
фантастичних ознак. Після першого постуку в двері ме-
не до свого жарко натопленого передпокою, а точніше —
передбліндажжя, впустив ординарець, проте незабаром
його змінив і сам командир полку. Обмітаючи сніг, я
встиг окинути поглядом цей малесенький закамарок і
предмети в ньому — грубку з розчервонілою конфор-
кою, перетерту солому на ліжку, столик з високою
свічкою в ледве помітному блиску металевого посуду.
Майор стояв на порозі в кітелі нарозхрист, але, як і
завжди, в шапці набакир, злегка притримуючи однією
рукою двері, а другою впершися в одвірковий кут. Він
мовчки пропустив до свого емпірею, або, як він ще на-
зивав, божеських апартаментів. І як же приємно було
побачити в електричному світлі всі риси його знайомого
виду серед знайомого приміщення, де завжди відчуваєш
себе як дома, зараз же й поготів, бо голос насправді
выводить по-домашньому в казку:

— Зайчику, зайчику, де ти бував?

Я похитав головою.

— Не в млині, не в млині.

— Що ж ти видав?

— Мінометників.

— Ага, так ти з Щербиною бачився?

— Бачився.

— То як же ти, зайчику, пережив переляк прочухан-
ки — спокійно? Шкірку не злуплено. Зате, мабуть, ву-
ха до крові нам'ялись? Ану, покажи!

Він зірвав з мене шапку й, кинувши на лежанку,
став посмикувати мої мочки, а потому розкострічувати
на потилиці чуб. Я повернувся круто й побачив, як у
нього в очах замерехтів той же почуд, з яким я тепер
оглядав його кремезну поставу, повільно задкуючи.

— Якої це прочуханки?

— Хо-хо, ще й питаєш — якої? Довелось, мабуть,
вибріхуватися? Ну, розкажуй! Хо-хо...

Це був не сміх. Найімовірніше це був жаль, видихне-
ний полегшенням настрою, з якого неважко було здога-
датися, що вчора, а можливо, й сьогодні в оцьому
приміщенні мовилося про мене. Хто вже хто, а мені
Королівський не збреше і не втаїть нічого ні доброго,

ні поганого, розповідь, як і що говорив комісар. Ось чому й запиталося без вагання:

— Зайцеві конче знати потрібно, де його має спіткати капкан, а де шріт?

Оскільки майор уже вдруге подавав мені знак роздягатися й показував на гачок дротяної вішалки над акумулятором, я поклав сумку на стіл і почав розстібатися, коли він підійшов до столу й нахилився над нею з острахом, наставляючи вухо, достоту сапер над ворожою міною перед тим, як її знешкодити.

— “Дон Кіхот” ще тут?

— Ще там. А що?

Повісивши кожухок, я зачесався й присів на стілець. Ось тепер Королівський розпалився та й вибухнув таким несамовитим обуренням, що наляканий ординарець, безумовно, подумав, чи ми не скубимося, розчахнувши двері навстежінь, тицьнувся аж на самий поріг. Мені ще ніколи не доводилося бачити свого вірного друга в отакому гніві. Більше того, за два роки нашого знайомства не пригадую жодного випадку, щоб він чого-небудь злостився або втрачав логіку розсуду — свій непохитний оптимізм. А тут — стрес. Тут я вперше почув про комплекс хвороб — синдром, а тепер ще й побачив, як м'язиста долоня заляскалась об мою сумку, відчув, як гарячі слова розпиленим водоспадом ударилися в мої груди.

— Ти сам винуватий! Не хтось, а ти сам витряс душу з нещасного Дон Кіхота ось тут. — Він з глухим гупанням, немовби танцюючи козачка, гамселив долівку гумовими підошвами валянків, раптом застиг і став тикати з розмаху пальцями в неї. — Ось тут кажу, тут!

— Пробач, я нічого не втямлю.

Мій неосмислений погляд кволо блукав по голій долівці, по дощаних стінах, подекуди поприкрашуваних малюнками з різних журналів, остерігаючися навіть миттєвої зустрічі з ображено розпаленим поглядом старшого друга.

— Ти нічого не втямиш? Ану, пригадай, що я казав, коли ти ось тут розтріпував книжку?

— Вже не пам'ятаю.

— Атож, не пам'ятаєш? Я казав — так і душу витрясем... І витряс: ось тут вона впала.

Тепер уже й сам, задихаючися обуренням, глухнучи від стукотні “молоточків” по скронях, я відчув — ось-ось вимовиться прізвище, а почути його з будь-чїїх

вуст мені було гидко, через те я схопився й крикнув:

— А той підійняв її!

— Піді-і-і-йняв? Це не те слово. Злапав! Та ще й крадькома. Поцупив!

— І йому не сором?

— Йому ні! А мені тепер сором згадати, не те що признатися чесно — я теж тоді сплюхував: полінувався нагнутися, бо чомусь подумав, що то якийсь чистий папірець. А воно ж, як виявилось, і насправді-таки летіла підступна душа Дон Кіхота, щоб завдати нам прикрощів.

— Чого підступна? В нього душа лицарська.

— Була. А ти вселив ще й підступну. Хіба може дві душі вжитися в здоровому тілі? Не вжилось! Так-то, зрозумів?

Я нарешті намігся відірвати свій погляд од землі, не позбуваючися побоювання, що доки майор зовсім не вгомониться, будь-яке моє заперечення викликатиме в ньому протест, а це значило — шойно прищухлий гнів зможе наново заяскріти, коли прокилилися двері й на поріг нахопився він /хто б ви думали?/, сам капітан Сичков. Я враз одвернувся й, відійшовши в найдальший куток, взявся в боки та й почав якнайважніше придивлятися до каравану верблюдів на ліногравюрі з якогось журналу. Позаду, кроків за шість /о, ж!х!/, спокійно точилась розмова, настільки спокійно й розважливо /про підводи й машини з боєприпасами/, що був би я одягнений, то негайно шмигонув би надвір — у ніч, у безвість, але вже по хвилині з цілком усвідомленим шануванням довелось позаздрити лагідності командира полку, його несподіваній переміні голосу й настрою. Саме така переміна й спонукала мене відхилитися від їхньої розмови, тільки б глибше вникнути в зміст картини: піщана дорога з жалюгідними кущиками, певно, саксаулу й довжелезна гирилиця тварин. Я налічив їх сімнадцять, коли десь поза ними в пекучій пустелі чи горах приобрію мені вчувся вкрадливий голос Курбана Ташматова: наполеглива просьба — відвідати після війни його тихий білокамінний Алічурі, де ростуть мандарини й день у день просуваються поважно-статечним рухом верблюдячі каравани. От і за цим караваном сірла пустеля, розмежована в далечині пасмами гір з білими шапками вічних снігів, і мені пригадалось: п'ять відсотків території Таджикистану, говорив Курбан, заповнюють льодовики, а пригожа земля долин та підгір'їв, де можна жити, складає всього-на-всього сім відсотків,

решта — гори й пустелі. Чим зосередженіше я вдивлявся в ясну перспективу дороги, в розсип сухого піску, в коричневі тіні кущів та очі пустельних велетнів, тим осяжніше переймався повагою до хисту художника, до його правдоподібного філософського задуму в творі: там панувала жага нескінченного руху вперед. Особливо ж уяву мою вражала задума в сумовито-вологих очах верблюдів. Нестеменно така ж задума спостерігалась минулого літа і в живих тварин цього роду. В дивізії було їх четверо — тягали важку далекобійну гармату.

Біля цієї картини мені мимоволі відкрилася ще одна з істин, розпізнаних і назавжди залучених до рецептів нашого душевного лікування — це нектар фантазії. Варто відсторонитися, відійти від найлютіших злигоднів і покласти на фантазію, на її нічим необмежені витвори, на її вседосяжні й невідомі шляхи, як будь-які свари й печалі відлітають геть — безповоротно, в тене-та глухої прірви. Ось через що фантазія тепер іменуватиметься в моєму житті сестрою поезії. Стало так, неначебто світ показав мені справжній свій вид у безмірній протяжності мислення самої природи. Спершу мене здивувало, що я зовсім не думаю про таке сумирне спіткання двох антиподів за своєю спиною, але слід було зосередитися на змісті оцього живопису, як вони затуманились і непомітно для зору та слуху відпливали в невідомість. А це тільки тому, що згусток ображеного почуття розчинився в уявленні про дорогу по піднебесному кряжу за лінію вічних снігів Паміру.

— До чого ж витривалі тварі, — сказав Королівський, стаючи поряд мене й видивляючися в картину, певно, вже тисячний раз.

Я не оглянувся, бо знав, що той ще не втрясся.

— Витривалі й благородні, — ствердив я, аж ніяк не гадаючи справити відповідне враження своїм знанням зоології. — Мабуть, саме тому так високо й ціняться їхня шерсть?

— Шерсть благородна, — відповів Королівський, — та самі вони бувають неблагородно люті.

— Верблюди? Вагаюся повірити цьому. Погляньмо на будь-якого — скільки шляхетності в полиску шерсті, в очах, та й самій поставі.

— Маєш рацію, — погоджується майор. — Шляхетності не відбереш. А роздратуй-но його, ну хоча б скрути йому дулю, так заплює, що днів три відмиватимеш.

— Молодчина!

— Хто?

— Верблюд: уміє відповісти злом на зло.

Тут і почулося насторожене чапання поза нашими спинами. О, це щось неможливе! Та невже Королівський додумався до такої ганебності — примирити нас? Я відчув, як мої зуби вмить поїнялися гостротою оскоми, немов розкусили яблуко надзелень, як їх звело й закородило, як ще майже не усвідомлений біль розточується й прикушує мого язика. Що б там не сталось, а він, мій язик, жодного слова не вимовить. Очі вп'ялися в картину, проте нічого вже не вирізняли — ні кущиків, ні тварин, ані самого тла, по якому тепер ворушилися коричнево-сірі плями. Чим довше я стежив за химерами плям, тим ясніше усвідомлював, що не маю сили обернутися назад. І як нерозумно заганяти себе в отакий куток. Найдосадніше те, що своєї кривди не викажеш ні словом, ні знаком. Стій і мовчи, як прикутий. Важко сказати, що мене більше втішило — мій лікоть у теплій руці Королівського чи крикливе прощання холодних дверей.

— Гурк — рип-рип...

— Він пішов, — сказав Королівський найбайдужішим тоном. — Ти, звичайно, тут ночуватимеш? Тоді давай-но повечеряємо своєчасно. — Майор дивився в стіну, прислухаючися до шамотні в передпокої, а коли й там лягнулися дверцята, вигукнув з протягом: — Віття-а-а!

Зайшов ординарець, і вони порозумілися мовою глухонімих: майор лише підійняв два пальці, а той, зшиливши бубличком губи, кивнув і вийшов.

— Що ж про мене говорив тут Щербина?

— До Щербини ще дійдемо. Спершу розкажи, який вигляд мала душа Дон Кіхота?

— Списана й розмальована. Але то не душа Дон Кіхота...

— Не гарячкуйся! Виправдувань тут не треба — ні їй, ні тобі.

— Можу показати, — я все-таки гарячкувався, розкривши прихапцем сумку, висмикнув з неї роман.

— Як — хіба Захаров не залишив її в себе?

— Не залишив... А він тут був?

— Так, ще позавчора. Прилітав соколик, прилітав. Я знаю, тобі не терпиться довідатися, що я сказав йому про ту капосну душу.

— Зрозуміло само по собі — не терпиться. Проте

мені ще дужче кортить узнати, що він сам говорив і як...

— Він питав, я відповідав: ніяких листівок на всій моїй території не виявилось від самої осені.

— А на друге питання що було сказано?

— Яке це ще друге питання?

— Про гороскоп, яким я тобі начебто щось начаклював.

— Нічого не мовилося — ні слова. Невже Сичков і про це нагадував? Чи не сказився?

— Аби-то нагадував! Якраз у його доносі про той гороскоп нариговано куди більше, ніж про листівку. Видно, в очах Сичкова я того вечора був не лише ворожбитом, а й справжнім дияволом.

Королівський повільним рухом раптом збив на потилицю шапку, прочинив якобережніше двері й, повагом опустивши руку на моє плече, сказав:

— Так уже повелосся в нашому соціалізмі: пересортовуємо самі себе на святош і дияволів. Насправді ж оті святоші часто стають іудами — запроторюють чесних людей чортзна-куди. Чуеш? Ти цього не знаєш?! Де Косіор?.. Якір?.. Тухачевський?.. А маршал Єгоров?.. То мій учитель — Олександр Ілліч! Та нехай мені голову хоч зараз шаблюкою відсічуть, викрикну й мертвий: “Олександр Ілліч — патріот!..” Що ти скажеш на це?

Я нічого не міг сказати, визнавши своїм обов'язком зауважити, що весь народ про це нічого не скаже.

Так ось він який, майор Королівський! Так ось який гнів породжує в ньому несправедливість!

Він все ще метався по своїх убогих апартаментах, розчепіривши пальці, почав терти свої посивілі скроні так енергійно, що шапка злетіла по спині й закрутилася на долівці. Коли я нахилився й поклав її біля своєї шапки, він застиг переді мною, певно, шукаючи якогось потрібного слова, мовчав і нестямно коштав тепер уже не мою, а свою чуприну.

— Цікаво, ти знав близько Єгорова?

— Що знав, то знав.

Щоб надати розмові спокійнішої течії, мені спало на думку похвалитися ще однією — в моєму Іванькові зберігся будиночок Володира Тарасевича, нашого попа, де під час розгрому денікінщини жив командарм Єгоров. Ще донедавна там висіла меморіальна табличка...

— І що?

— Потім її не стало — зняли.

— Всяку пам'ять стираємо, — в задумі сказав Королівський. — Що ж від нас полишиться вікам і поколінням? Я вже давно б'юся над оцим питанням і не збагну своїм розумом, кому це потрібно і яка з цього вигода?

Я тільки і встиг відповісти — потрібно комусь.

Ординарець приніс нам вечерю.

Гвалт

Витираючи рукавом спітнілого лоба, сержант прихилив до ноги карабін, хапнув повітря, та все одно доповісти, як того вимагає статут, не зміг:

— Соню... товаришу майор, там-а Соню...

— Ти перестань заїкатися. Вітя, дай-но сержанту води! Чуєш, де ти там?

— Даю, даю!

З-за дверей через поріг простягнуто алюмінієвий кувальник так метко, що вода льопнула на долівку, потім полилась на карабін. Рука сержанта показала якийсь невиразний жест і весь час дрібно підскакувала. В напруженій тиші було чути, як цокочуть об зуби вінця. Передчуваючи щось неладне, командир полку зняв з вішалки волохате кашне, затим козушок. Я теж почав олягатися.

— Нечестивці прокляті, — заговорив якчіткіше сержант, — Соню гвалтують... а може, гляди, вже й тее...

— Хто? Де? — остовпів Королівський.

— Іванов з Дилдовичем. Зачинилися й мучать її, каналії, там... у бл-бл-ін-дажі. Крик такий, а поблизу нікого нема.

— Це далеко? Веди! — наказав майор. — Хіба вона там живе сама?

— Втрюх живуть. Але ті в дивізії десь на інструктажі.

Я з бліндажа виходив останнім. Ординарець зуспів шепнути:

— Соня — кохана цього сержанта. Майорові не кажіть про це.

Шмаруючи стінки плечима, а спід вузького проходу підошвами, сержант ішов попереду, дер голову й прислухався, через те замалим не падав. До головної траншеї залишалось ще метрів двадцять, коли віддалік заблискотіли потоки трасуючих куль, розмірено тріщав автомат, спорадично бухикала самотня гвинтівка, розлягалися нерозбірливі крики. Справжній гвалт.

— Бігом! — скомандував Королівський. — Ще перестріляються.

Не пробігли ми й десяти кроків, як веремія притьмом ущула.

В дивізії це гвалтування не перше. Та й не лише в дивізії. Наприкінці минулого літа в усіх частинках зачитано суворий наказ військради армії: за такий аморальний вчинок всякого гвалтівника чекає найжорстокіше покарання — штрафна рота. В цьому полку такого ще не траплялось — НП /надзвичайна подія/, про яку, безперечно, завтра знатимуть навіть у штабі фронту. Гадаю, нема потреби шукати й пояснювати причину лихоманного збудження Королівського. Йому зробилось так жарко, що змушений був розстібнутися. Поли метлялися переді мною, ляскали й шурхотно терлися об траншею, кришачи мерзлу землю. І вже в цьому вчувалося щось лиховісне. За брустверами на білому тлі з темноти вирізнялись кущі, подекуди силуети окремих дерев. Беззоряна височінь злегка трусила дрібненький сніжок.

— Ось там-а, за рогом, — промовив сержант, — вже недалеко.

Навіть у птьмі стало відчутно, як із нього валус пара. Я теж розігрівся. Чим ближче до рогу, тим все чутніше схлипував у нас під ногами розтоптаний сніг. Іноді з правого боку на кілька секунд спалахувала різнобарвна заграва — фейерверк із німецьких позицій. Повернувши за ріг, ми нагледіли смужку червонуватого світла на протилежній стіні траншеї. По світлу звивався димок. Воно пробивалося вгорі попід косинцем одвірка. Це й була та сама дівчача оселя.

Що ж ми побачили?

За столом сиділо двоє сержантів, проти них санітарка — повновида дівчина: з тонкими бровами й начебто роздвоєним кінчиком носа. Всі в гімнастерках. Тут було тепло й чепурно чи навіть святково, аби тільки не так густо накурено. По стінах висіли портретики, обрамовані ужвами з листя, паперу та зілля. На столі між двома свічками каламутно світилася пляшка з горілкою, лежало два побатовані оселедці, скибки хліба й картоплини в мундирах. Пізнавши командира полку, всі троє пужливо схопились, але дивилися весело й сподівально, з таким задоволенням, буцімто лише цього й чекали весь вечір. Комполку оглянув бліндаж, піткнувся в куток, де стояв автомат з карабіном.

— Що тут стряслось?

— Іменини, — відповів опасистий, але не в міру худощокий сержант, який стояв майже поряд майора. — Єфрейтор медслужби Софія Тетроявська мала щастя цього дня побачити світ, який без неї був би нудним, а над нами, побитими й покаліченими, вже трава шелестіла б.

— Ясно, сідайте, — усміхнувся майор.

Двоє всілося, а худощокий продовжував, посиливши своє переконання, що його промова давно підготовлена:

— Соню, запрошуй гостей до столу. Ми вмістимося на лежанках, ну ось так... запросила. Я сидючи говорити не зважуся, коли стоїть хто-небудь із поважних людей. А тепер не вдарю лицем у грязь, коли виведу резюме, дорогий наш, вельмишановний полководцю. З появою вас наша консорція підіймається в апогей, ще промине хвилина — і ми вже тут, на безладній землі, ми вже на шляху до чудесного емпірею — маємо честь оцей день відзначити разом. Так-от я вже казав — трава шелестіла б і вовки вили б над нами, аби нас не тішила героїчна дівоча душа. Соню, посунься та покажи свою руку... Не цю! Не ховай. Закоти-но рукав на лівій.

Соня посунулась, але рукав не закотила, більше того, вона й праву руку заховала під стіл, з обличчя, здавалось, от-от зірвуться та й бризнуть ягоди виспілої калини, з очей — жах чи, можливо, й пекуча лють. Не мигнувши ні разу, вони, страшні й нерухомі, гостро впиналися в якусь теж нерухому річ не то над моїм плечем, не то поверх шапки майора, який відкраював ножиком від квадратної скибки присмаглу скорину й, звичайно, всю увагу зосереджував на своєму ділі, а може, в цей час обмірковував гост.

— І ти тут? — прошептала Соня, звужуючи плечі й витягаючи голову, неначебто намірялась виплигнути з-за столу.

— А де ж мені бути? — відказалось позаду нас.

Я тільки тепер згадав про коханця й, схилиючися поза майором у тінь, оглянувся. Бідний, бідний сержант! Оце докохався — промайнуло в моїй голові: похнюплений, безпорадний, судомиться й пожирає меланхолійним поглядом іменинний стіл з гостями своєї коханої.

— Де тобі бути? — перепитала вона. — З фріцом пасти свиней. Не воювати, а пасти свиней!

Тут майор випростався їй, нічого не розуміючи, подивився на всіх.

— Про що це ви, філософи, так засперечались?

— Нема про що сперечатися, — відповів худошокий і давай наливати горілку в чашки.

Майор понюхав скоринку, подивився на дівчину й поважно підійняв чашку між вогникам свічок. Вогники сколихнулись і почали попихкувати. Зробилося тихо. До небезпечного підземелля /воно часто бувало під обстрілом/ навідалась якась урочистість. І, коли вона розточилася в поезію, непоказні свічки залускали смолоскипами. Не можу сказати за всіх, а мені вчулися голоси їй музика — співав чоловічий хор:

Прекрасно в нас влюбленное вино,
И добрый хлеб, что в печь для нас садится,
И женщина, которою дано,
Сперва измучившись, нам насладиться.

Так, Софіє, з усіх жінок, за здоров'я та мужність яких мені на фронті щастить випити чарку.

Випили, їй вісім чоловічих рук, схожих в низькому, тьмянуватому світлі на волохатих звірят, знищили по столу в пошуках оселедців, картоплин і хліба. Софія свою дерев'яну коновку тільки пригубила їй, обчистивши картоплину, повагом опустила ліву руку під стіл.

— Не ховай, все одно покажеш, — наполягав худошокий.

— Сеню, кому це потрібно? Закушуй, а то ще сп'янієш.

— Кому потрібно? Товарищу майору потрібно. Командир полку повинен знати всіх і все, що з ким стряслось, як вони говорили.

— Так що ж тут стряслось, доповідай, Софійко? — вдруге спитав Королівський, дістаючи з кишені хусточку.

— Соромно казати, — призналася дівчина й знову розчервонілась.

— А вам, хлопці, не соромно? Кажіть, котрий з вас більше змучився й навітався?

— Що ви маєте на увазі, товаришу майор?

— Те, про що Софія соромиться говорити.

— Ми наспінули вчасно, так що нічого не сталось — ні соромливого, ні страшного.

— А що ти, Іванов, скажеш? — завернувся майор до другого сержанта, який обсмоктував розпотрошену голову оселедця.

До цієї хвилини той уперто мовчав, прихилився до столу, то стискаючи, то копилячи губи, так що не можна було зрозуміти, чим саме вони пощипувались — роздратуванням чи сміхом, а тепер пересмоктували череп рибини. Він поклав потрухи на стіл, потяг із лежанки газету, відірвавши клапоть, витер пальці й рот. Проявляючи такт і ввічливість, Іванов натякнув, що Дилдович, його вірний товариш, витає десь в емпіреї з якоюсь консорцією, в той час коли маємо справу з нашою земною Софією тут, на війсьній землі, тож ми й не летимо, й не підіймаємося нікуди. Це зрозуміло всім.

У відповідь балакучий Дилдович гарячково зазначив, що консорція — не якась там жінка, а спільність, — і ще гарячковіше, хоч і не дуже тактовно, додав, що він, Іванов, ні в поезії, ні в іншомовних словах нічого не тямить, і дива нема, що такому характерові романтичність байдужа.

Іванов заперечив:

— Якщо ти вважаєш гвалтування романтикою, то я тут пас.

Той лише розкрив рота, коли Королівський постукав об стіл і, підійнявши долоню, загородив дорогу словам.

— Розповідай, Іванов.

Я тим часом відірвав шмат газети й, витираючи руки, розпізнав серед фотографій над лежанкою бідолаху сержанта, який оповістив нас про гвалт і якого Софія так нещадно відшила зі своїх іменин. Значить, вони справді кохаються? Тільки чого б же вона його видворяла, називаючи свинопасом? Але це питання вмить стушкувалось під голос Іванова.

Не встигла Софія, зайшовши до свого бліндажа, тернути сірник, як на її тулубі зашморгнувся цупкий мотуз, обкрутився кілька разів по поясу, пришпилюючи лікті й зап'ястки до стегон. “Хто це? — вискнула вона. — Що за нахаба?” Хтось лише цикнув крізь зуби, навалюючися на неї, тим часом як другий мерзотник підпірав кілком двері. Вона ж ледве не задихнулась, бо шорсткі пробензинені пальці квапливо заткнули рот кляпом якогось лахміття. На щастя, вдалось його виплюнути, запручатися й прокричати “рятуйте!”. Щоб заглушити лемент, наспів отой другий, охопив її голову, заціплюючи вуста важкою долонею, вилаявся й попередив: “Ще раз писнеш — уб'ю!” Але саме цієї хвилини знадвору почулося гуркання. Хтось добивався. То сер-

жант Малушин так своєчасно згадав про день іменин. Софія пізнала його по голосу, кликнула — куди там: він здраглив та й драла.

— До речі, де це Малушин? — оглянувся Королівський.

Коли всі промовчали, я тикнув пальцем на стінку.

— Он-де, як розпишався!

Жарту не вийшло. Засміявся лише Дилдович.

— Десь нещасний сірома забіг, як то кажуть, галасвіта. Може, я не так щось переповів, хай поправить Софія, — заявив Іванов.

— Так було, так...

Дилдович мотнув головою.

— Зовні такий інцидент малозначний, але внутрішньо він дозволив мені побачити в суті війни все-таки щось романтичне. В таких речах треба докопуватися до самої глибини причини чи, вибачте за банальність істини, до кореня зла.

— Тут істинність очевидна, — сказав Іванов, і нам слід її визнавати. Коли б не Малушин, то лихо скоїлося б неодмінно.

— А чим це він допоміг, — здивувався Дилдович, — розгубленістю чи своїм боягузством? Хіба не ми розв'язували мотуз? Тут істина одна: іменини сприяли щастю. Аби не вони, тобто не іменини, то ми не нагодилися б. І твій пришелепуватий Малушин, мабуть, не нагодився б. Через те й проголошую: підіймаймося в емпірей! І який же прекрасний день тебе вивів у світ, Софіє! Щасливий день. За щасливий Софіїн день!

Королівський схвально кивнув, підійняв і свою порожню чашку, повільно креслячи нею в повітрі хрест, мовляв, для мене досить. Софія знову лише пригубилась. Я потайки стежив за нею: тонкі, довгі пальці, плечі рівні, кучерики — цвіт латаття, подекуди аж білуваті. Начеб нічого знаменного. Зате в рухливості брів, у калиновому соку всього виду, напевно, будь-ким помічалась очарована сила пристрасті. Софії, мабуть, нема й двадцяти. Груди під гімнастеркою хоч і не вирізняються розміром, одначе таять у собі щось визивне, мимоволі бентежать, як і довгувата шия, що вигинається по-лебединому пружно, дбайливо повита білою облямівкою колєнокорового підкомірця. Отож є чим привабитися.

Потім ще кілька хвилин я так само вивчав і Дилдовича. В ньому збіг дивовижних контрастів. Не в міру гладкий, начеб аж натоптаний, з присадкуватою поста-

вою, ще більше не в міру худий обличчям, на якому назгасно світилися допитливо-жваві очі та широко випиналися кутасті вилиці й чоло з висмаглими бровами, трохи задавакуватий, трохи шумливий і, цілком імовірно, добрий, він малювався мені справжнім романтиком нашого часу, якому щастить повсюдно й завжди, навіть на війні.

— А хто вони — офіцери чи рядові? — поцікавився Королівський.

Софія стиснула плечима.

— Не впізнала, темно було. Дуже темно...

— Так-от що, хлопці! Про те, що тут сталося, не роз-про-сто-рі-ку-ва-ти-ся! — надто протяжно й чітко наказав командир полку своїм підлеглим. — Так передайте й Малушину.

— Передамо! — відповілося в один голос.

Потому й Софія в задумі протяжно видихнула:

— Дякую вам, товарищу майор...

Цей видих змусив нас трьох зніяковіти й похнюпитися, а командира полку несподівано звестися з триногого табурета.

Коли ми вже виходили, він затримався й з порога спитав:

— А де той мотуз?

— Ось тут, під столом.

— Ти його прибережи, Софіє.

Двері відчинились, і вона майже з радістю крикнула нам услід:

— Я котромусь вухо, мабуть, відгризла.

Двері зачинились, і нас кроків з десять все ще переслідував регіт сержантів.

Ідучи по траншеї під обіленою тихою ніччю, коли на якусь часинку вискалився місяць, я пошкодував:

— А тієї руки Софія нам так і не показала.

— Буде треба, покаже, — відповів Королівський. — Я задумуюся над іншим. Як мало людям потрібно, щоб створити на цьому світі хоч маленькі для себе радощі: санітарка зварила картоплі, сержанти принесли оселедців... Хе-хе... А є ж антиподи. І немало їх, жадібних та запопадливих на розкіш, а ще більше на свою дурну славу.

Перші вагання

Не Королівський, а якийсь /добрий чи злий?/ привид брав мою руку й тягав по засніжених траншеях, по

глухих передніх окопах, а коли починало смеркати, не відступаючи, квапив до цього бліндажа.

І невже наші душі так перемілилі, що розум нездатний взяти гору над інстинктом? Будуємо соціалізм і... Чи ми вже побудували його? Питання з питань, яке замалим не злетіло з мого язика. Слід саме за це його й похвалити, прилип до гарячого піднебіння й переминає слова.

Ми сидимо біля грубки, наточивши ножі, відстругуємо від смолистих полін сучкуваті скіпки й методично засовуємо в челюсті, щоб кілька хвилин поспостерігати, якими формами й барвами гогоче веселий вогонь.

— Ти про що задумався? — обзивається Королівський, приштрикуючи веслоподібною скіпкою ромбічну жарину, вистрелену піддувалом до його ноги.

Хвилин три-чотири тому він сказав, що в мене “характер ще надзелень, а політична свідомість крихка”. Дійшло до словесного бою, коли він заявив, що власівці воюють не проти радянської влади, а проти свавілля Сталіна. В цьому вислові чулося щось незбагненне, ще досі не гадане. Я сторопів. Та й він ошелешився, мабуть, неабияк, бо відразу кинувся до дверей і, на щастя, не побачивши в передпокої нікого, закрутив головою, ніби струшував з неї пилюку страшного бунтарства.

— Та про що б же я задумався? Про тих, що строчать брехливі доноси. І яка-то нечиста сила в них укоренилася, змушує всупереч совісті зводити наклепи, висувувати, як ти говорив, із павутиння ланцюг звинувачень? Адже ж наклеп — злочин, і кого вже кого, а сикофантів повинно б судити за всіма статтями закону. Ти можеш зі мною погодитися, коли я візьму та й оскаржу твого Сичкова: так-то і так-то, мовляв, шановний товаришу капітан, звольте відповідати — для чого мені перепсували настрої, завдали клопоту слідчим органам? А скільки часу даремно пропало і в них, і в мене.

— Так-так. І яким же робом ти намислив оце робити?

— Завтра зайду до Захарова і...

— І-і... хлопчику мій... ач-ач, як зайнялося, аж сичить. Смола! — це він застромив у жар оту скіпку. — Скажи мені, будь ласка, де ти чув од людей чи, може, в газетах читав, як судять у нас донощика? Ну, хоча б одного?

— Ні, не чув, не читав.

— Отож-то. Невже тобі заманулось уподібнитися ось

цьому ідальго? — Тут Королівський потягнувся до столу й постукав пальцем по книжці.

— А чому б і не попробувати?

— Стати лицарем? Ну-ну, романтику, розповідай!

— Романтик обдумав дещо. Було б непогано, коли б малися відповідні можливості й лицарський хист — повоювати за честь!

— Методами Дон Кіхота?

— Методи можна вибрати зовсім інші.

— Наприклад?

Прикладів не було. На жаль, над цим і раніше, й тепер задумувалось якнайменше, крім того, заперечливий тон Королівського з відтінками глузів чимдалі ставав неприємним. Було б набагато шляхетніше, аби він розчулився або схвально промовив: “Оце тобі робить честь!” Якраз у чеканні такої підмоги чи бодай поради, навіть і зачужої, в душі моїй ось уже кілька днів сіялись, росли й визрівали найоптимістичніші зусилля з надіями: якщо ти набрехав — карайся! Але тепер усвідомилось ясно — ті зусилля й надії даремні, коли сам Королівський проявив до них скептицизм і відчуженість, яка в даному разі наблизилась до зневіри. Тож як і від чого тут пошляхетнієш?

Він поклав ніж на свої коліна, схрестив на ньому руки, схилиючися над вуглинками піддувала, та так і застиг. Я встав.

С Е Р В А Н Т Е С . . .

Мігель Сервантес — прочиталося про себе на палітурці роману.

Що ж ти, Мігелю, і навіщо так швидко, мій друже Мігелю, мене обернув начебто в метеора та й перекинув з глибини бліндажа під снігом у цвітіння каштанів Києва — на вулицю Леонтовича? Я — студент-першокурсник, по дорозі на лекції захожду в затишний дворик якраз навпроти Володимирського собору. Тут на першому поверсі в двокімнатній квартирці мешкає, мабуть, найщасливіше в світі подружжя молодих інженерів. Це вони пообіцяли мені сонети й новели Мігеля Сервантеса. “Чудові сонети, а новели які!” — хвалилася Неля, сповнена юної жвавості й жадоби життя, з карим туманом очей і принадою чорних брів, з якими зустрівся хоча б і десь на краю світу, можеш заговорити по-українському без побоювання помилки. Жаль підкотився до горла, трохи не знасилувавши похлинутися: отих очей, отих брів, нехай обмандрую всю

нашу землю довкола, не спіткаю ніде. Це я знаю напевно, так напевно, як не знав тоді, що, попереступавши пороги всіх порозчинюваних навстіж дверей тієї квартири, побачу тебе, Мігелю, серед хаосу багатьох томів на дощаній підлозі, перетоптаній, заслідженій брудними чобітьми: геть усе розкидано, поперетрушувано — полиці з книжками й комоди з манаттям. Короткозора Нелина мати зустрине мене все ще з безсило заламаними руками, з розпаленими очима, для вологи яких уже бракуватиме сліз, на моє привітання скаже: “Їх забрав “чорний ворон” десь о четвертій ранку...” Перейнятий відчуттям гіркотної втрати, в’язким траурним духом осиротілих стін, я не посмію розраджувати, а все-таки наважуся поспитати — за що? Та за що ж, за Німеччину: нібито завербувала їх у свої шпигуни. Молоді спеціалісти практикувалися позаминуло року в Штутгарті на якомусь металургійному заводі. “Не були вони шпигунами”, — ламатиме руки старенька. В їхньому хрускоті — голос кривди, болю, відчаю. Я, звичайно, повірю: не були! Ще раз переконаюся в цьому вже після війни, коли в одному кафе скажу Остапові Вишні: “Присядьмо!” А його, мабуть, зрадить голос, відповідь не відразу: “Та я вже постою, Василю, бо колись як присів, то просидів аж десять років”. Так-то, Мігелю. Я вийду з тієї квартирки без твоїх новел, без твоїх “чудових сонетів”.

— Слухай, і з ким це ти розмовляєш? — звертається Королівський, певно, помітивши, як оживають спогади у моїх очах, а може, й почув, як сухо вишелестують мої губи.

— З тим, хто тут є і нема.

— А саме?

— Та хоча б і з Мігелем Сервантесом.

— Слухай, чи не вселилася в тебе невмируща душа Дон Кіхота, як ниточка в голку? Ти ж обіцяв показати! Зволікаєш? Значить, уже глибоченько зашилилась? — Не давши мені відповіді, майор несподівано звівся, кинувши ніж на стіл, з енергійним жестом обох рук попередив: — Про наклепників наговорилися — досить!

Як досить, то й досить. Але я не поквапився ні з показом, ані з відповіддю і не став прислухатися до того, що він ще говорив. Ах, той ранок у цвіті каштанів! Сумно й дивно хилитало мене з боку на бік, наче п’яницю /щось обсіпалось — чи цвіт, чи юність моя?/, коли переходив соборний майдан — до дверей свого інституту.

Не був би мій Київ окупований німцями, я зараз написав би лист на вулицю Леонтовича, певно, знайшов би слова для співчутливої втіхи матері: хай пробачить, якщо вона ще жива, що я після того ранку не відвідав її ні разу: мав попередження товаришів — наскільки то “небезпечна квартира”: з четвертого поверху нашого інституту за нею ведеться нагляд. А ще б я написав голові сільради, щоб він десь приховав оту меморіальну табличку. На жаль, у селі — також німці.

Таїтися від Королівського з мого боку просто нечесно. Пам'ять повернулася в ті роки, і так химерно перемішалися події з бажанням надати своїй оповіді найправдивішої виразності, що він зітхнув, співчуваючи долі молодих інженерів, а по словах “якщо ти не був під слідством, то пощастило тобі прожити легке життя”, знов попередив:

— Ні в кого про це не допитуйся. Табличку та трус на квартирі носи при собі, а ще ліпше — в собі. Зрозумів? А тепер покажи!

Хіба можна було здогадатися, що саме тієї хвилини в моїй психіці відбувався глибокий струс? Багато чого то переінакшувалось, то зазнавало змінних процесів, найголовніший з них — це погляд на правду й брехню — на зорю й чорну хмару. Хмара зверху, зоря насподі. Все видавалося в отемнено-скривленій перспективі, повитій то снігом, то маревом. А втім, саме тієї хвилини й усвідомилось: такого друга, як він, Королівський, доля мені вже не подарує. На всіх перехрестях життєвих шляхів будь-де, будь-коли згадуватиму його з любов'ю. З усіх людей чоловічого роду такої приязні в моїй душі поки що був удостоєний тільки Павло Тичина. Тут і спало на думку відшукати між ними спільність або, як говорять учені-фізики, “потрапити в елемент гравітації”, що таїть у собі могутній заряд силового тяжіння. Портрети й характери цих двох чоловіків далеко не схожі, навіть розбіжні. Той народжений на вимогу мистецтва, цей на вимогу війни. Проте спільність одна — це природжена доброта й розчуленість у стосунках з усім живим світом.

Подавши листівку майорові, я знову присів перед грубкою, підкинув кілька цурпалок, пообіцявши вогню ще одну жертву, коли пролунало:

— Диви! Ова! Так-так...

Одначе мене здивував не піднесений голос, а блиск

окулярів під насупленням розкошланих брів. Майор нагадував ілюзіоніста. Його простягнуті руки заповзяті крутили листівку — то перевертали з боку на бік, то відводили чимдалі до світла. По кількох секундах він пройшов до верблюдів, звідтіля до дверей, позиркав на мене й знову завмер під самою лампочкою, не відриваючи погляду від листівки. Такою незвичною позою та ще в окулярах /я побачив їх на ньому вперше/ тепер він скидався на судового експерта під час розгляду слабкого відбитку чийхось пальців.

— А йди-но сюди, що це?

Я підійшов і побачив на вірші й довкола нього клітинки, достоту відбиток дрібненької сіточки.

— Це вона в щось обробилась — у землю чи в попіл.

— Обробилась? — подосадував Королівський. — Це слід підошви.

— Може, й слід.

— А знаєш, чиєї підошви? Це він, отам сидячи проти тебе назирив її та й наступив, приклеїв, щоб не нагинатися, потім підійняв ногу непомітно для нас та й хап=хаміль!

— Оце тобі й хап-хаміль!

— Хамло!

— Спалити її, та й квіт.

— Як це — спалити?!

— Ось так, — я простяг руку, та він її відсторонив.

— Не вибрикни ще однієї дурниці — не проганяй від себе душі Дон Кіхота.

— Та ну її к дідьку!

— Господи, який ти чудило! Вона тебе ще не раз порятує.

Це для мене була одна з кращих порад на війні.

Макалов

Сніг падав і падав...

Зимі не було ніякого діла до наших нежитів, обморожень та грипів, як і взагалі до того, що для наших земляних пристановищ бракувало тепла. Молодий сосняк вирубано до пня. Проморожений торф, водяніючи, так розкисає, що під ним гаситься будь-який жар, анічим не розпалиш. У ліс не вступиш: його відмежовано прицільним вогнем з ворожих траншей. Але нам і цю зиму треба перемагти — викишкати німців ще до весняної розталі. В противному разі, чого доброго, біля наших

поселень ніч у ніч голоситимуть, а може, й справлятимуть оргії вовчі зграї.

Страшно впасти з кулею чи з осколком у тілі й перетворитися в кригу серед глибоких снігів. Та, мабуть, ще страшніше підставити своє горло кровожадінням іклам.

Про це найвірогідніше міг би розповісти капітан Макалов.

Дата нашого знайомства запам'яталася легко — 1 березня в оперативному відділі штабу дивізії.

— Ваша дорога — на передову чи з передової? — запитав мене підполковник Негущин.

— Зараз? На передову.

— Куди саме?

— У будь-який полк.

— Ідїть до Морозова.

— Та я в капітана Морозова був зовсім недавно.

— Кажете — недавно? А він за цей час уже встиг стати майором.

— Це почути приємно.

— Мабуть, йому набагато приємніше буде, якщо ви його привітаєте персонально, та ще удвох з капітаном. Познайомтеся. Це товариш лейтенант, із редакції газети. Наш поет. А товариш капітан із штабу фронту. Він полк Морозова ще не відвідував, так що будете йому поводитарем.

Негущин потелефонував у полк, наказавши начальникові штабу, щоб зв'язкового не висилали. Тим часом, на подив, юний капітан так несподівано поклав мені руки на плечі, що моє привітання кудись провалилось, а він ледве розбірливо мовив:

— Макалов. То ви вже друкуєтеся? Давно?

Цей потаємний шепіт говорив сам за себе: капітан Макалов до поезії не байдужий, та, мабуть, і сам випробовує в ній свої творчі можливості. Одначе не це підсвідоме припущення зворушило дух моєї ласкавості, поваги та ніяковіння, хоча й воно до певної міри сприяло безпомилковому вибору майбутнього друга. Розворушились мої почуття від того, так би мовити, першого, проте незвичайного погляду. В ньому було стільки допитливості й доброти, що мої слова самі по собі безлунилися, не дійшовши до вуст. Мимоволі складалося враження, що ми — друзі дитинства, що самій змилоствленій долі невідомо, з яких причин і мотивів забалось ошчасливити нас по тривалій розлуці.

— Ви довго у нас пробудете?

Макалов назвав число, і я пообіцяв провести його не тільки сьогодні, а й перед від'їздом. А де ми зустрінемося? Та хоча б і в цьому бліндажі.

— Оце по-товариському! Оце по-фронтовому! — радувався підполковник.

Варто нам було покинути бліндаж опервідділу, як Макалов почав пробачатися:

— Хочу надіятися, що ви не сприйняли наказ підполковника за моє нахабство — набиватися вам у подорожники. Ви мені вже, будь ласка, простіть: у вас були свої завдання, свої плани, а я тепер їх переплутав. Я у вашій дивізії восьмий день, що-що, а доріжки вже вивчив. Міг би й сам розшукати Морозова, якщо зв'язковий не прийшов би.

Мені довелося навіть зупинитися, щоб заглянути йому в очі (то була хвилина захоплення густим янтарем зіниць), ще раз упевнити, що прощати нема чого, що мої завдання та плани залишились незмінними — забезпечити нашу газету відповідним інформаційним життям, а де, в кого та як воно буде організовано, вже не має значення.

Ми не пройшли й кілометра, як узнали дещо цікаве з біографій один одного. Макалов молодший від мене десь на рік /і вже капітан!/, закінчив військове училище, в боях за Москву командував ротую, а тепер на оперативній роботі при штабі Західного фронту. Чогось особливого в цій біографії начебто й не вирізнялось, але в ній відчувалося щось утаєне, щось істотно важливе. Організуючи матеріал для газети, я за період своєї кореспондентської практики мав спроможність перепитати сотні всяких людей. З набутого досвіду знаю, здебільшого боягузи — це хвастуни й вигадники, брехуни й самохвали, а от сміливці якраз навпаки — замкнені, розповідати про себе не вміють. Саме до таких і належав Макалов. Я в цьому переконаюся буквально через кілька хвилин, коли він розстебнеться, дістаючи свою фотокартку. Ні, він віршів не пише. Навіть і не пробував. Але ще до війни так захопився поезією декабристів, що мав про неї написати книжку.

— Ви, безумовно, знаєте, хто такі декабристи? — запитав Макалов, повертаючи до мене голову й доторкуючися плечем плеча.

— Дещо знаю. До речі, наш Тарас Шевченко називав їх першими благовісниками волі.

— Шевченко? Благовісниками? Так це ж здорово! Немаловажний факт, на жаль, мені якраз і невідомий,— пошкодував Макалов.

— Я тільки знаю, що декабрист Кухельбекер переклав на німецьку мову нашу народну пісню “Іхав козак за Дунай”. Гадаю, вам ця пісня відома?

— Так, відома, в обробці Бетховена.

— А кому з декабристів належить ота пісня “Царь наш немец русский” — Одоєвському, здається?

— Ні, не Одоєвському. Та передовсім я хочу вам пояснити, чому їхня поезія мала такий спалах, такий войовничий дух: що не слово — сарказм і зненависть на монарха чи на весь його почет. А головне в тій поезії — правда, реалізм часових обставин. От, приміром, хоч би й згадана вами пісня Бестужева — це найправдивіший свідок історії. Не слід забувати, що в третьому коліні свого царствування від Романових зосталося тільки прізвище, престол захопили пруссаки й правили Росією до самої Жовтневої революції. Тепер ми добре знаємо, як вони правили: вивели її, нещасну, по кривавих шляхах агресії на перше місце у світі, розорили десятки завойованих країн, що й дало підставу Леніну назвати її тюрмою народів.

Говорив Макалов енергійно, без поквалу, з непохитною логікою фактів, чим і нагадував мого влюбленого професора, що викладав нам історію в інституті. Правда, майже кожен важливий факт або якусь дату на відміну від професора капітан підкріплював цитуванням поезії декабристів, і мені було соромно зізнаватися в незнанні, кому саме належали ті чи інші рядки.

А тим часом дорога спустилась до яру, де з півсотні солдатів, розчищаючи сніг, корчували пеньки зрубаного ще восени верболозу.

— Це для чого вони? — поцікавився капітан.

— Заготовляють паливо.

— Угу, невесела робота... Може, трошки перепочинемо?

Я погодився, й ми с'як-так примостилися на розкар'яках викорчуваних окупалків, накиданих край дороги.

— У нас паливо — це пекучо-холодна проблема.

Капітан усміхнувся.

— Та з нею скрізь негаразд, подекуди навіть погано: допікає до самих п'ят. Обморожених дуже багато: майже втричі більше, ніж минулої зими. Так що весь наш Західний фронт перемерз. Але, це вже хай буде між нами, хоч і не якийсь там великий секрет: ще гірше з

боеприпасами — ліміт на снаряди й міни перевичерпано без жаданих наслідків, за що командуючий одержав догану від Ставки.

— Кажете — перевичерпано? За який же період?

— За листопад і грудень. Ви начеб здивовані?

— Так, бо в нас лише міномети вряди-годи пострілювали. Що ж до артилерії, то вона, за винятком двох тижнів, зовсім не обзивалась. Отже, ліміту не використано.

— Так ось у мене завдання — дізнатися й про те, яким саме чином збережено боеприпаси. А тепер похваляюся, між іншим, теж не для розголосу: до нас перекинуто резерви з Українського фронту.

— Себто — з Південно-Західного?

— Так. Скоро він іменуватиметься Українським, а наш — Білоруським. Завдання цієї весни — взяти Смоленськ, вийти на правий берег Дніпра.

— Та воно тут, як то кажуть, палкою кинути.

Я вже намірився допитуватися, коли ж нарешті почнеться той наступ, як Макалов спохвалу розгорнув свій планшет з оперативною картою, поцікавився іншим: де моя домівка — на правому березі Дніпра чи на лівому? Я спромігся вимовити лише на лі, бо він, тикаючи пальцем у синенький овал на карті, сказав, наче вистрілив:

— Ось тут моя хата! Ось — над самісіньким озером.

Я приглянувся й прочитав уголос:

— Озеро Каспля.

— Бачите — від Смоленська не так і далеко.

Ми ще хвилину-другу розглядали карту, міркуючи над покривленою лінією фронту, потім він попрохав мене записати на згадку хоч один куплет своєї поезії. А, власне, чому куплет, коли можна й цілий вірш? Ну хоч би свою “Білу Станцію”, видрукувану в газеті. Це швидко, це зручно: переписувати не треба. Крім того, друковане слово, як говорив мій друг Королівський, діє з подвійною силою — на душу й на розум.

Доки я розкривав сумку та відшукував потрібний примірник газети, капітан розстебнувся й дістав із кишені зовсім новенької гімнастерки свою фотокартку, вразивши мій зір несподіваним блиском: то висвічувався орден Леніна, поруч нього сріблилась медаль “За відвагу”.

— Мабуть, у боях під Москвою?

— Ні, — відповів Макалов. — Там я мав “нагороду”

від німців — ось яку, — і він злегенька бринькнув двома пальцями по своєму правому вуху з одірваною мочкою.

Схилившись над його плечем, я з острахом почудувався вишневому хрящіку зарубцьованої щербинки, але сказав якнайспокійніше:

— Ви маєте щастя: могло ж уліпити і в скроню. Шрапнель чи осколок.

— Ні, — тепер уже з усміхом заперечив Макалов, — це промах їхнього снайпера, окошився на вусі.

— То ви здійснили якийсь подвиг? Цей орден засвідчує...

— Подвиг не подвиг, — перепинив моє міркування Макалов, — але доводилося побувати в глибокій розвідці.

Чуючи таку відповідь, я вже не міг відкаснути.

— Пробачте мою нескромну цікавість: яка саме глина отієї розвідки — чи не до самого Смоленська?

Він лише кивнув головою, чи то щось пригадував, чи то вагався.

— Трошки далі... Берліна. До річі, ви часом не знаєте Ловізи Крузте?

— Крузте? Ловіза? Ах, тьотя Лова!.. На жаль, не знаю. Проте чув — є така німкеня в нашій дивізії.

— Коли зустрінетеся, передайте найтепліший привіт. Йй, сподіваюся, буде цікаво почути про мене; скажете: жив-здоров. Я не стану вам її перехвалювати, але скажу, як воно є: то золота жінка — особа дозрілого розуму, з неосяжним досвідом життя, яке її підіймало, терло, кидало й знов підіймало. Знайдіть її, обов'язково знайдіть! Познайомтеся... тільки не здумайте — ну як вам сказати? — хоч на йоту сфальшивити. Зразу відвернеться. Фрау Крузте не німкеня — шведка. Але змалку в Німеччині. Передайте від мене... — тут він жестом поваги притис ліву руку до серця, а правою ризонув повітря й додав: — Не жінка — жива блискавиця: і вабить, і сліпить.

Моя приязнь до капітана щохвилини зростала, бо він мав неабияку схильність до узагальнень і відзначався бездоганною гідністю, що давала, так би мовити, йому право підсміюватися не лише над кимось, а й над своїм життям, через те, мабуть, і не без хвастання з мого боку було прочитано аж два листи від Павла Тичини, після чого він, Макалов, дійшов ось такого, за його ж висловом, резюме:

— Так ви ж — герой із героїв: запас енергії — огого, ще вистачить воювати й воювати!

— Звідки це видно?

— З вашого листування. Хіба такий лист не посилює бойового духу?

Тут я теж огогокнув і знову розхвастався:

— Таких листів у мене вже аж п'ять. Крім того, Тичина мені ще й книжки надсилає.

Щойно прочитані два листи вже було заховано до конвертів, коли Макалов оглянув їх ще раз, поклав на долоню й виважив:

— Грамів сорок, не більше. А ціни їм скласти не можна: перетягнуть будь-яке золото. Це — надбання, причому не тільки ваше. Листи поетів — живі свідки свого часу.

До нас підійшло двоє розігрітих солдатів, попросили паперу на куриво.

— Багато вам треба?

— Та, якщо є зайва газетка, не пошкодуйте, будь ласка, бо з цією штукою тепер у нас тугувато.

При мені було чотири газети, але жодної зайвої: в усіх мої вірші та нариси, тож довелось обдарувати куріїв аркушами чистого паперу, так що ті вже й не знали, як дякувати за таку дарівщину. То було “те, що годиться: як би не затягнувся, такий папір не спалне й носа не обсмалить”.

Після того ми з Макаловим провели разом ще й довгу ніч сам на сам у невеличкому бліндажіку, на подив охайному й теплому завдяки турботам командира полку майора Морозова.

Саме тієї ночі ми так перейнялися довірою один до одного, що не цуралися ні заборонених тем, ні потаєних епізодів свого життя. Все виглядало по-домашньому. За весь час війни тут я вперше пив чай із блюдця. Ну чим не розкіш! Ну хіба можна ось у таких обставинах скаржитися на долю? Скарж не було. Було звичайнісіньке розкриття власних душ.

Поклавши на стіл “вишитого сича”, я виповів свої злигодні, пов'язані з оцим віршем та з комедією гороскопа. На моє здивування, Макалова більше всього зацікавив отой відбиток підшви на косинці листівки.

— Це слід підступності, — сказав Макалов з обуренням. — Цей слід надає вам можливість і право допильнувати метод наклепника. Шкода, що таких у нас не переслідують і не судять.

Хіба не це саме висловлював і майор Королівський?

Я вже хотів запитати — навіщо ж тоді допильновувати походження всяких несосвітених наклепів, як Макалов сказав, що йому не зайве було б “з цим суб’єктом спіткатися”. Потім він то уповільненим тоном, то майже пошепки, подеколи навіть з перервами, згадував, як Ловіза Густавівна Крузте супроводжувала його в подорожі до Гамбурга, як він там (це тепер уже не заборонена тема) нюхав чуже повітря, відчуваючи не лише запахи, а й запаси хімічної зброї та “ще дещо”.

Є межа, за якою вже не відчуваєш часу й місця. Було далеко за північ, а в нашому бліндажі все ще весело палахкотів блідо-рожевий пломінчик, при якому декламувалися поезії декабристів, Шевченка й Тичини.

Що з отієї ночі запам’яталося ще вразливо-живим, так це побивання Макалова за домівкою: там дружина й син... (а може, дочка?). Він так здіймав зчеплені руки над свічкою, достоту запрошував переконатися в його безнадійності, в його сумовитих словах: одружився він рано (за що й назвав себе нерозумним) і в той час хіба міг передбачити своє нетривке сумісне подружжя, несподівані курси розвідників і те літо, коли перевернуто “все, як Микитину свиту, навиворіт”? І мені чимдалі ставало близьким, зрозумілим і те зітхання, і та хата, що десь “відсвічується в озері”. Неможливо чужатися щирої сповіді, коли в кожному слові — за давньий біль. Саме в отій хаті на нього всю весну сподівалася вагітна дружина. Але так і не досподівалась: почалась війна. Перегодом він засміявся, та я не розумів ні суті, ані причини таких раптових веселощів, бо дивився на нього й думав, як це страшно мати юну дружину й жити нарізно.

Настало 9 березня — день від’їзду Макалова. Цього дня протягом п’яти років — з другого до сьомого класу — я декламував у школі вірші Тараса Шевченка. Свято! Сьогодні у мене подвійне свято — народження нашого генія і проводи вірного друга. Як ніколи, в цей день я був надпунктуальним.

У бліндажі оперативного відділу серед інших офіцерів біля столу стояв і мій слідчий — лейтенант Захаров. Чекали майора Пришву, начальника полкової розвідки, а мовилось про капітана Макалова.

— Було йому років двадцять два, не більше, уточняв

підполковник Негушин, водячи пальцем по карті, розгорненій скраю столу.

Не тямлячи себе від несподіванки, я немов оглушився отим дієсловом було. Виходить, Макалов так тяжко поранений, що говорити про нього дозволяється навіть у минулому часі? А може, він... Та ні! Це промайнула позасвідомо думка, звично рефлексна, вихована вже війною, себто щоденністю втрат. Я не міг припустити, щоб доля Макалова зробилася непоправною саме десь біля мене.

— А який він?

Я підійняв голову, оскільки це був голос лейтенанта Захарова, де виразно відчувся вже теперішній час.

— Він зросту мого, темнуватий — шатен, очі... здається, сірі, — характеризує Негушин.

Я приступився до столу. Перед тим як показати портрет, кивнув на старшого лейтенанта, що стояв біля світла й нервово метляв олівцем по списаному аркушику — то вгору, то вниз, то навхрест. Щось вираховував.

— На зріст капітан Макалов точно такий, як ви. Очі янтарно-карі, а сам вид ось який...

— Так, так, оце він! — обізвався Негушин так захоплено, буцімто відшукав давно загублену річ.

Обіч столу поскилялись голови. Я обвів їх розгубленим поглядом, і тут слідчий вирвав портрет із моєї руки.

— Він ваш друг? — запитав Захаров, чухаючи перенісся після прочитання дарчого напису.

— Там написано. А що з ним сталось?

— І здавна ви дружите?

— Хіба це має значення?

— Ну все-таки...

Чи варто мені зараз доводити, грубо кажучи, розпросторікуватися про почуття дружби, про його зав'язь і цвіт? Можна хіба що було відповісти знову запитанням: чого воно так буває, що з однією людиною проживеш разом всього-на-всього лічені години й довіку її не забудеш, а з іншою — місяці або й роки, розлучишся або тільки відвернешся, і вона з твоєї пам'яті геть зникає? На моє запитання — що з ним сталось? — відповілося мовчанням. Я вийшов надвір. Довкола все видавалось туманним і водночас осяжно чітким. За соснами з крутобоких "панських" саней сплигнув майор Пришва, біля рябого коня тупцював Сябейко. Майор пробіг, махнувши навідліг рукою — не до розмови. По-

вертатися в отой бліндаж не хотілось. Розійдуться — Негущин про все розповість. Я пішов до Сябейка.

— Ригоре, дорогий мій Ригоре, ваш Дон Кіхот підкинув мені стільки незрозумілих слів, що...

— Це вже після похорону. Зараз не до тлумачення, товаришу лейтенанте. Ви з нами теж поїдете? — Він просунув мені руку під лікоть, обвів навколо підводи, втягнувши в легені розпарений дух живиці. — Весніе...

— Куди їхати? Який похорон?

— За Перехресною балкою капітана вовки... спіткали. З штабу фронту, чи що, приїхав. Лихо — за лихом, як не кулі, так ікла, — розмірковував по-філософському Ригор, не втрачаючи своїх рис природженого супокою.

Тепер оцей супокій не породжував заздрощів. Як я зрадив нашій зустрічі — й на тобі: справді лихо за лихом. Тут обезсилює дух, а з ним і філософічна стійкість: моє щастя вмістилося рівно в одну хвилину. Важко сказати, чому, коли все збагнулось, я відчув неймовірну спрагу — пити, а по секунді — голод. Щоб не виказувати розгубленість, близьку до сум'яття, мені довелося одвернутися.

Так що ж воно скоїлось?

Макалов пробув у дивізії дванадцять днів. Цього часу було досить, щоб освоїтися з усією системою оборони, внаслідок чого й відмовився від послуги провожатого. Він міг вільно ходити по всіх лабіринтах окопів, траншей та стежок і ні разу не заблукати. Коли ж саме з ним трапилась притуга, невідомо нікому. Кинулися на пошуки тільки напередодні його від'їзду.

Першим на Макалова набрів листоноша далекобійної батареї, що стояла кілометрів за шість від переднього краю. Набрів, як виявилось, випадково, несучи кореспонденцію на командний пункт.

Коли ми приїхали за Перехресну балку, майже щерть наповнену снігом, я вже з першого погляду зрозумів, що пам'ять моя не здатна позбутися будь-коли ні розпластаного тіла, ні подертих шматин одягу, ні чорно-червоного сліду вовчої лапи.

Можна сказати з певністю, що капітан Макалов мав найвірніший намір пробратися від КП до вогневої позиції батареї не лише коротким, а й незрадливим шляхом. Про це свідчать його сліди понад кабелем — лінією зв'язку, протягнуеною з КП до гармат: ішов так неухильно від неї, що в багатьох місцинах наступав

прямо на дріт, навіть не обминаючи забузованих верболізів, — дерся напролом. Коли саме він пробирався — вранці чи ввечері, невідомо. Нам полишилося відомим тільки те, що днів за чотири до його відбуття розлютовану завірюху змінив ще лютіший буран — гоготало й хурделилось так, що світу не видно: узвичаєні примхи березня. Тоді весь фронт знову начебто перестав бути фронтом, оскільки ніде ніщо не стріляло й ніде не світилося — ні тут, ні по той бік нейтральної зони. Якраз отой розгардіяш негоди й спричинив навалу вовків до наших передових окопів. Буран, посилений голодом, повикурював їх із хащ, яруг та глухоманних ям у занедбаних торфовищах. Як би там не було, а звірі, безпечні від вибухів, довго не чуючи пострілів, без остраху та ризику вдерлися в розташування війська.

Нападали вовки зграєю. Доказом цього — стирлений сніг, подекуди позгарцьований у кригу з безліччю трикутноподібних ямок з'їд пазурів. Капітан мав спромогу вистрілити, як тільки забачив небезпеку, себто ще до наскоку хижаків. Тут — аж два велемовні свідки: нитка замерзлої крові на вовчих слідах і пістолет ТТ, що стирчав метрів за шість від капітана. Загрузнувши ручкою в сніг, він цілився бозна в кого, неначебто жадаючи помсти. В його магазині збереглося чотири набої. Отже, цілком припустимо, що з нього саме тут стрільнено тричі, причому хоч раз — без промаху. Чорно-червона ж нитка, де товща, де зовсім тонюня, вививалася по закущених кучугурах до болотяних застумів. Скільки поранено хижаків — ми навіть не пробували вгадати. Але, не боячися помилок у здогадах, уявімо і такий момент, коли, певно, сильнючий вожак звалив у сніг капітана, впившись іклами в горло, вже після пострілів. Шапку з голови хоча й не зірвано, та самого виду не розпізнати — ні носа, ні вух, мало того, навіть брів не зосталось. Груди розпанахано. Права пола кожушка й пазуха гімнастерки так пошматовані, так закривавлені, що нагадують розсипи дрібно посічених буряків. Пальці рук з'їдено геть. Литки обшмугляно до кісток. Від халяв залишилися попрокушувані шкуратки.

Але що не збагнути, що не піддається ніякому з'ясуванню, так це очі...

До цієї фатальної миті всі предмети, речі, місце розправи, та й саму її жертву, я весь час оглядав насправді-таки з філософічною стійкістю. Вже потім не

раз випадатиме дивуватися притупленню своїх почуттів на розглядинах оцієї драми. Чому так сталося, поясню: в усьому, що дотепер оглядалось, не вбачалося нічого Макалового, що викликало б тривогу, навпаки, вірилося в щось протилежне — Макалов був десь, живий і здоровий. Еге ж, він був десь... Принаймні так видавалося до цієї паморочливої хвилини, доки мої ноги не підкосилися надприродною силою, так що я став на коліна. Вже набагато пізніше цілком усвідомиться — та сила таїлася в незгаслому янтарі великих знайомих очей. У них анічогісінько не змінилося навіть з відбитком побілілих небес, навіть з великою втратою крові. Сповнені ласки й довіри очі нібито й зараз веліли вустам повторити слова, мовлені ще під час нашої першої зустрічі: “То ви вже друкуетесь? Давно?” Але ж... ніщо не повториться. Власне-то, ніяких вуст вже не було, як не було в даний момент у моїй душі ні снаги, ні бажання запам’ятовувати їх саме в такому стані. Він, Валентин Макалов, син сільського вчителя, мій сподіваний друг, має бути переді мною завжди найживішим із усіх живих, яких я знав і знатиму. Тільки так. Адже ж, якщо траплялося кілька годин, коли зовсім не гадалось про нього, так то були години, проведені з ним сам на сам.

— Склепять їх! — наказує Пришва.

Голос ударився по моїй голові досить відчутно, вагомо. Це не тільки тому, що він падав зверху. Перегодом голова розболиться, так що натиратиму скроні снігом.

А зараз мої пальці беруть і ніяк не відліплять скрижанілої вії од скривавленого підбрів’я.

— Ах, та що це?..

— А те, що у вас руки не туди стоять, — дорікає Пришва.

Як він спритно перегинається над моєю рукою, ще спритніше схоплює нігтями вію. Ще якась мить — і повіки поскліплював.

— Еге, тут хтось уже побував до нас! — кричить у куцах Захаров.

— Побував листоноша.

— Листоноша дійшов, побачив і чкурнув галопом назад, — заперечує слідчий. — А цей наткнувся і зав’язав дві петлі — тут і тут. Слід бачите? Інший слід — не листоношин.

— Хтось, мабуть, ще натрапився та й попетляв позаячому — з переляку, — пояснює Пришва.

— А не здається вам, що вовки вже на мертвого напали, — починає доводити Захаров. — Хтось міг капітана вбити.

— Навряд. Кому він потрібний? І з якої причини?

— Могли й німці прикінчити, ге ж?

— Ті захопили б живим. Та німці сюди й не залізуть.

Слідчий прохає нас одійти до саней, а сам знову нахилється та чаклує над петлею таємних слідів.

— Товаришу лейтенант, — звертається він до мене, — їдьте якнайхуткіше й передайте Негущину — хай пришло сюди експертів.

Наступного дня лейтенант Захаров приїде в нашу редакційну землянку й попрохає віддати йому “вишитого сича”.

Ось тоді й подумается — дурнішого за мене, видно, світ ще не народжував. Ну чого не спалив оцього неприкаяного папірця? Хіба не через нього стаю і сам неприкаяним? Послухався Королівського! Водночас нагадається така сама порада й Макалова. Це мене трохи заспокоїть, рятуючи від сумніву й роздратування, хоч і відчую, що серце не втихомирилось.

Я без жодного слова розшукаю листівку, віддам і проведу слідчого надвір.

— Чого вам ще треба від мене? — запитається там.

— В цій листівці — тепер уже не ваша, а чужа таємниця. Коли все проясниться, поверну вам негайно, — запевнить він.

Лисогір'я — Еверест

— А шлях тут один — оцей, прямо та й прямо через Лисогір'я, — запевнював, начебто аж козираючи явним обізнанням, снайпер Курбан Ташматов, коли з двома своїми товаришами наздогнав мене в полі. Не перевівши дихання, він з неприхованою погордою похвалився вітанням (і від кого б ви думали?) від Павла Тичини. Вже досить було цих двох радостей (несхибна дорога й звістка про поета), щоб відчутти й себе набагато певнішим перед небезпекою невідомої далечі: новий день розпочинався, може, й насправді щасливо. Перше ніж дізнатися про ту звістку більш-менш у подробицях, я все ж таки поцікавився долею своєї мети — чи знають вони шлях на Хмеліту?

Досвіток лише розсірівся, і в туманно-матових сутінках

силует згаданої висоти, себто Лисогір'я, на тлі просвітлених небес можна було вже визначити безпомилково. Над рябуватими латками засніжених чагарів її призматичний верх окреслювався щохвилини все чіткіше й ближче. Це зокрема помітилось ясно, коли нас упередила валка парокінних підвід. Вона прошмигнула, подарувавши нам кисло-солоний дух кінського лепу та клубкуваті сувої пари з розгарячених ніздрів. Ось тут котрийсь із моїх попутників і спробував скоротити свій шлях — вчепився руками за руб високого ящика задніх саней. Проте шлях від цього не вкоротився, а кінець його не став радісним. Ота заманлива спроба підвестися трохи не коштувала небораці трьох пальців: якийсь макоцвітний погонич стьобонув по них пужалом. Солдат, як ошпарений, відплигнув вбік, метнувся та й заколесував на ковзистій дорозі вихором облетілого листя, вражаючи нас безпорадністю рухів та нестямністю зойків. Зате на летючих санях здійнялась реготня. Він по якійсь миті оговтався: прихопивши добрий шмат крижини, дременував за саньми, але раптом пристав.

— Ах, ти ж, мерзота! Попадешся — матимеш добру задачу, — нахвалявся боєць, обережно стягуючи зубами ліву рукавицю, бо в правій руці все ще тримав крижину, яку в приступі шоку так і не пожбував (услід своєму зловтішному кривднику. Ми підійшли й помітили, як з рукавиці в грудочку снігу лискучої колії закріпотіла кров.

— Ну що — прокотився, Кондро? Оце покатався!

— Било би лягчей, каб його кат на кобилке покатав.

— А той кат недалеко — за болотами — фріц.

— Та нехай і фріц покатає. Хіба жаль?

Обступивши потерпілого, ми розв'язали його речовий мішок, і коли Ташматов у пошуках індивідуального пакета звідтіля виймав телескопічний приціл, я подумав, як безглуздо відстрілявся цей снайпер.

— Ех, і який ти лапутя, Шулаш! Було б наздогнати, — з неприхованим роздратуванням вигукнув третій товариш. — Стусонув би прикладом. А то...

— Оце тобі й "а то". Чорта лисого здоженеш.

— Якщо лисий біс утік, то кому вже кому, а вовнистій овечці маєш свічку поставити.

— За вовну?

— Так. Аби не пошили чиїсь руки тобі рукавиць, то залишився б навіки безпалим.

— Еге, ти призапасся щастям, видно, ще в сповитку.

Бач, кісточок не потрошено. А шкіру з щиколотків зчесано. Як серпом шарнув. І що воно за невіглас? — обурювався Ташматов, розмотуючи добутий із пакета бинт.

— Є що казати. Я думаю — запас мого щастя в тім, що на захист своїх трьох пальців маю трьох живих свідків, а то наш капітан, гляди, зарахував би мене до самострілів. Хіба не сором визнавати: фріци й досі милують, а свій негідник поранив? Тьху, пришелепуватий, сказ би на тебе найшов. Чії ж воно це підводи? Як би взнати?

— Тепер уже не доженеш і не визнаєш.

— А все-таки спробую.

З утрудненої вимови деяких слів та й з усього акценту було зрозуміло, що це білорус, і я перепитав його прізвище та звідкіля він родом.

— Шулаш Кондрат, із-під Орші. Тут уже недалеко. Аби хоч цей наступ не захлинувся, мали б скоро прикрити й до моєї домівки.

Він, охнувши, заточився від ушкодження виразок, на які Ташматов накладав бинт. Я похвалив уподобане слово прикрити, але хлопцеві було не до лінгвістики. Він лише починав отямлюватися, пригнічено спантеличений своїм нісенітним каліцтвом. Зав'язавши його речовий мішок, не в міру цупкий і бозна-чим набитий, я скинув собі на плече й сказав:

— Треба б йодом закапати перед тим, як бинтувати.

Шулаш угукнув:

— Де ж ми його допнемо зараз, того йоду? Присохне й без нього. Коли б до Дніпра добратися — вмочу та й загоїться: кров у мене гемоглобінна. Та ми так і не знаємо, що воно там з Дніпром. Хтозна, чого мені так часто повиджується, що він уже й не тече.

— Та ну, куди ж йому діватися? Тече!

В полях поступово світліло. Зблизу вже можна було відрізнити найгустіший туман від чагарника.

Тепер ми крокували мовчки, прислухаючися до ритміки рипів укоткованої дороги. Подібно тому, як недавно з гарячої виразки сочилася кров у грудочку снігу, зараз так просочувалась (та ще з якою вразливою нетерплячкою!) до моєї свідомості настирлива думка про вітання Павла Тичини. Але, йдучи поряд Курбана Ташматова, я знав — треба ще деякий час помовчати: може, сам здогадається та й розкаже. Що б там не сталося, а невимушена погорда молодого таджика, з

якою він передавав мені свою радісну вість, розворушила мої думки й затямилася надовго. Через те нетерплячку було поволеньки приспано. Принаймні так здавалось. Не маю потреби критися: в моїх почуттях відбувалася погано прихована зухвала реакція — те первісне тепло приємності від згаданої вісті вочевидь наразилось на холодок бентеги. Внаслідок чого — то сумнів, то страх: чи я не позбувся довір'я з боку Павла Тичини? Тут найдосадніше те, що з якихось невідомих причин, злих, неосяжних моїм інтелектом, наше листування бозна-чого припинилось. А звідки міг узнати адресу поета? Від мене, тільки від мене! То було, як він повідомив, новорічне вітання. Тепер мені заздросців не позбутися.

Під ногами — рип-рип, а на душі — скрип.

І як ми з Ташматовим підсковзулись! Аби не вхопились один за одного, то беркицьнулися б горілиць, як то кажуть, із усіх чотирьох. Невже якась призивітка — згоди чи розмиру? На жаль, тут все невідоме: і стосунки, й дороги — війна.

— Це ж вони стоять!!! — закричав несподівано Шулаш, одночасно, мабуть, і зрадів, і злякався. — А чого стоять?

Я підвів голову. Справді та сама валка незружно п'ялася під гору. Що ж воно там приключилося — може, з розгону та здуру нарвалася на німецьку засаду? Проте не чути навіть здалека ніякої стрілянини. Ми не пройшли й десяти кроків, як від задніх саней відокремилася дві постаті — довготелеса й оцупкувато-кругленька. Розводячи руки, вони рухалися навприсядки, достоту ловили курей. Тим часом снайпери повиймали з чохлав саперські лопатки й по-змовницьки перешептались. Видно, без колотнечі тут не обійдеться.

— Ей, котрий із вас хотів скинути ящик? — пролунала погроза. — Ану, признавайся!

Що за химера? Виявляється, ми ще й винуваті. Невже вони зупинилися через такий сміхотворний дріб'язок — узнати, хто “хотів скинути ящик”?

— Чого ти індічишся! Хто ти? — закричав розгнівано снайпер, прізвище якого мені так і полишилось невідомим.

Він уже висмикував із-під пахви лопатку, стаючи наготові до бійки, але Ташматов, упершись плечем йому в груди, відштовхуючи вбік, щось прошептав на вухо. Я поцікавився — чий це обоз?

— Мінометський, — відповів низькорослий боець, чи, точніше сказати б, курдупель. — О, товаришу лейтенант, ви й сьогодні з нами? Здрастуйте! — Він почав розглядати мене так допитливо, так зосереджено, буцімто не довіряючи власним очам, з острахом обізнатися. — Це ви минулої п'ятниці в нас оглядали розколотого міномета?

Я ще не встиг розкрити рот, як у наш супокій галасливо втрутилось обурення довготелесого:

— Що ти патякаєш — оглядав... оглядав! Краще спитав би товариша лейтенанта, котрий з оцих йолопів хотів скинути ящик?

— Не лайся! — попередив Ташматов.

Снайпери знов зашептались. Я знав, то не миротворний шепіт, але не спромігся перестерегти від нерозважливої затії, бо цікавий солдатик мало не повис на моїх руках, чомусь аж підстрибував, коли швидкомовно пояснював:

— Та це ж ви, точно ви! Хіба вже не згадаєте, як у нас підобідували з комісаром дивізії, а потім колошкали цуценят?

Я, звичайно, згадав і зізнався. Хлопець зрадів ще більше. Сантиметрів на десять нижчий за мене, в кожущку й валянках, він тепер жваво посмикував то ліктями, то плечима й не переставав усміхатися. А його товариш, цибатий, гнучкий у величезних чоботях і куцуватій шинелі, зверху прикритий польовим наметом, схожим на розчепірений індичий хвіст, задирливо бликав на снайперів, і чути було, як цмакали губи, як у горлі хлюпалась лють. Отож усім своїм видом він і насправді нагадував роздратованого індика. Його щелепи сіпались, і я терпляче мовчав, сподіваючися повтору вже набридлого запитання — хто “хотів скинути ящик?”. Але цього не сталося. Здогадалося вже перегодом: навіженість індика пригашено згадкою про комісара дивізії. Не зайве сказати — полковник Щербина мав авторитет прямо-таки легендарний. Це насамперед пояснювалося його доступністю, а ще й тим, що він майже щоденно перебував на очах у бійців переднього краю, нерідко проводив ночі в їхніх не дуже затишних землянках. Через те, мабуть, і вважалося нагородою “поговорити з самим комісаром”, а схопити від нього будь-яке зауваження — лихом.

Я хотів запитати, чого це застряг обоз, коли з-за мого плеча злетіло помстливе запитання:

— За що ти, мугирю, поранив товариша?

— Сам ти — мугир! Ти чув, як я вистрілив? Чув? А з чого ж я вистрілив, га? Мовчиш?

— Я не мовчу. Я не кажу, що ти вистрілив. Ще цього не вистачало — по своїх палити. Я кажу — ти цурпалком угрів по пальцях і поранив товариша.

— Хай не преться куди не слід. Чи йому повилазило. А коли б ото звалив ящик? Тоді наших кісточок не позбирав би й ворон.

— Що ж воно за страх у твоєму ящику — динаміт чи бомба?

— Не тобі про це знати! А якщо ти не знаєш і того, що робити з ожирілим своїм життям, то не завадило б сходити в атаку, а не шлятися по тилах.

— Хто це шляється — ми?

Візник опустил голову й похвиськав батоном дорогу, а по тому, рвучко підійнявши його яквище, посварився найжаченим снайперам:

— Руки повідбиваю.

Мались підстави гадати, що тепер кожне слово, набираючи особливої ваги, викликатиме нележку протидію.

— Хлопці, ви тільки послушайте, що він меле, оцей тиловий індик!

— Розкошує в обозі та й меле.

— Хіба він знає, що таке атака?

— Не лізь!..

У повітрі — дзень-дзень! І як тільки пужално встигло так завчасу відбити несподіваний замах лопатки?

Що мене приголомшило, так це войовничість Курбана Ташматова. Спочатку його начебто й не було: стояв осторонь, та, повертаючи голову, я раптом побачив, як він закрадається поза спиною Шулаша, озброєний обіруч — лопаткою й шомполом, так що було чим і сіконути і вшпилити. Ось тоді й прогорланився порятунок:

— Микушка, принеси-но мені автомат!

Це вже — війна у війні. Березневий досвіток згущував імлу, пенькуватий солдат — колотнечу. Давненько не доводилось бути свідком ось таких веремій. Здебільшого вони кінчались трагічно, зокрема під час наших панічних відступів.

Я зацікавив на снайперів, а кубічний солдатик ухопив індика за хвіст і з мужністю відчаю потяг до саней. Там репетувалось:

-- Дай автомат!

— А по шиї не хочеш?

— Вони, як скажені коти, хотіли мене роздерти.

— Коти хоч за кицю деруться, а ви?.. Дурисвіти, лобурі безтолкові! Треба дорогу шукати, а не хуліганити,— пробивався крізь туман чийсь голос.

Ми підійшли до саней. І тут супротивники ще кілька хвилин лементували та сикались один одному в очі, доводячи першопричину злочину: хто провинився — той, що чіплявся, чи той, що вдарив? Я був лише свідком і, знаючи логіку виникнення конфлікту, вирішив ні в що не втручатися, бо вирок виносить суддя, а не свідок. Оскільки ж маємо справу з позовом, а не з вироком, то найліпше нам “взяти ноги на плечі” та й хода. Я так і сказав Ташматову, який все ще кипів відомстити.

— Невже ви, Курбане, матимете з помсти якусь насолоду чи хоч би задоволення?

— Справа не в задоволенні.

— А в чому ж — якісь інші зваби?

Ступаючи попереду мене вздовж валки, він долонею лягнув якогось коня по хребтині й сказав:

— Не мені вам пояснювати, що таке честь і звичай. У нас на Памірі так заведено — хто перший пустить чужу кров, той перший і платить за неї своєю кров'ю. Рана загоюється, але слід її застається навіки. І кривда в душі також застається навіки.

— Ви хотіли б мати ще кількох калік? Їх і так не злічити.

— Хотів би чи не хотів би, але цього вимагає закон. І честь.

Я не боюся признатися: аби Росія пішла нападом на Німеччину, а не навпаки, як оце сталось, то мене тут не було б ніколи! Вже краще я відчахнув би собі три пальці або виламав ногу, аніж нападати на когось. Правда кажу: всяке насильство мене каламутить — огидне мій натурі.

Ми проминули ще кілька підвід — і нашим очам відкрилося Лисогір'я у своїй первозданності: чотири суміжні пагорби. Їх з півночі й півдня підлизували болота, на яких порепана крига подекуди вже почала протавати, проїнявшись чорносмужками перших розток.

Дорога спиналася через найбільший пагорб, не дуже високий і не дуже крутий, одначе в кожного з нас, хто ступив того ранку на нього, він, безперечно, височітиме в пам'яті життя, й не тому, що ми всі могли там по-

гинути, і вже аж ніяк не тому, що ми з нього побачили більше світу. На карті — це нічим непримітна гірка. Здаля вона схожа на вигнуту греблю між двома болотами: з півдня — обрив, з півночі схил, захарашений шалинною хащею, крізь яку не пролізеш. Ось тут і постала для саней перепона: з пагорба зметено до сніжини, так що серед своїх трьох братів його чорна лисина видається тепер дивовижею. Навантаженими саньми (та ще під гору) не переїхати. Є чому дивуватися — і чого, і як воно сталось, що на інших лежить неторканий сніг, а він голий-голісінький?

— Еге, так це пастка, — мовив Курбан Ташматов, як тільки ми підійнялися на маківку пагорба. — Бісові фрїці, оце так устругнули рахубу — зчистили сніг, оголили дорогу, щоб затримати рух саней та й ударити по них з артилерії.

Що сніг було зчищено, це ніякого сумніву не викликало, але з якою ж воно метою? І невже заради зненацького артнальоту? Я вирішив оглянути всю дорогу, а потім і весь пагорб обабіч неї — спустився донизу, повернув убік і пройшов досередини. Повсюдно — сліди підшов та лопат. У багатьох місцях — ознаки злоблого поквапу, навіть вишар позчісувано з корінням. Скрізь — грудки та ковдобини. Коли я натрапив на першу вирву, а потім на другу й на третю, зрозумів, що й насправді це пастка. Східний схил поколупано снарядами набагато густіше. Між вирвами помічається певна симетричність. Як видно, тут вівся прицільний вогонь, так що мені, артилеристові, нескладно було здогадатися по злегка пришерхлому груддю та напрямках вибухів — снаряди летіли з південного заходу, себто від німців. Курбан має рацію: Лисогір'я пристріляно заздалегоди. Поки що нас рятував туман. Це був чи не перший березневий туман, важкий і холодний, неначеб спресований, що в оранжевій заграві передсхідного сонця деінде просвічувався й мерехтів зеленкувато-рожевими барвами битої криги. В ньому приховано все: дерева, дороги, болото. Я знав, що так буде недовго — до першого подуву ранкового вітерцю малась важлива спонука поквалити снайперів.

— Хлопці, не стійте! Поки туман, ідіть куди вам наказано, а я повернуся до візників. Чи знають вони, де стоять і чого дождаються? Щось треба робити з обозом, бо висоту німець узяв на приціл.

— Тут ясно й без цього, — каже Ташматов. —

Німець надумав зварити, мабуть, не одну кашу з наших обозів.

— Не гайтеся — йдіть, а я накажу — нехай розвертаються та шукають іншу дорогу.

Ташматов повертів у руках лопатку, потім хтозна для чого запустив навкидьки у вичовганий голоштік, одначе вона, дзенькнувши, не застромилась, пропливла рикошетом. Він присів біля неї, вийняв з пазухи й розгорнув на колінах топографічну карту.

— Ось де ми — висота 048, а тут — бачите? — болота й болота — ніяких доріг. Я ж вам зразу і тлумачив — тут шлях один. По ньому тікали німці. По ньому пройшла наша піхота. Пройшла й артилерія. Пройшло все, що на ногах і колесах. А саням наказано — заськи.

Я присів навпочіпки, якпильніше вдивився в карту. Закарлючений палець Курбана впивався дзьобом орла в папір під числом 048. З правого боку бляклий штрих позначав кривизну польової дороги. Якщо повернути обоз по ній, то треба давати кілометрів з п'ятнадцять гаку. На жаль, іншого виходу не було — хоч об'їзд, хоч повальне знищення.

— Ось де ми, — повторив Ташматов, закриваючи пальцем нуль, — на самому Евересті.

Натрапивши думкою найвище верхів'я нашої планети — гімалайський пік Еверест, син Паміру вже ніяк не міг відкараскатися від нього.

— Для чого це ти вигадуєш бозна-що? — стурбувався Шулаш.

— Не вигадую. Сходяться, — прошепотів Ташматов. — Гляньте, як точно сходяться.

Хтозна, що йому заважало говорити нормальним тоном — захоплення чи якесь уявлюване страшило. Він удавився повітрям, пирхнув, і Шулаш, відступивши від нього, коротко запитував і наказував:

— Що? Пішли!

Оте шепотіння Ташматова було таким несподівано застережливим, що ми втрюх притьмом оглянулися, подумавши про небезпеку: може, нас оточують німці, сходяться десь поблизу в кільце, коли він одхилився од карти й заговорив знову-таки неприродно — занадто крикливо:

— Числа сходяться! Щось неймовірне і в той час відповідне! Помилки не масмо — факт: останні числа однакові — там 8.843, а тут 48!

Допоки він чаклував над своєю картою, щось мурмо-чучи, я мимохідь зосередився на вигорілій лисині його шапки й поцікавився — хто це йому так обсмалив?

— Та хто б же, як не сам? — відповів Шулаш. — Ото він так сушився біля кухонного піддувала, поки не заснув. А тепер хоче поприсипати нас якимись нісенітними числами. Вставай та ходімо, а то всі тут згоримо.

Ташматов сидів незрушно, вдивляючися в туман. Видно, він обмірковував якісь і насправді незрозумілі нам знаки, що начебто притяли його до цієї місцини. Коли я знову нагадав, що їм треба рушати якнайшвидше, він згорнув свою карту, неквапливо запхнув за пазуху й, обхопивши обіруч коліна, сказав так, ніби розмова й не переривалась.

— Та встати я встану, але ми спершу підемо в атаку. Так числа велять. І совість.

Вкрай здивований оцим вироком, я подумав, що на героя-снайпера найшла меланхолія або ж якась лагідна сумовитість як наслідок метафізики, в лабіринтах якої він шойно заплутався, попрохав його пояснити:

— Які числа? Про що ви, Курбане, говорите?

— Говорю про те, що ця гора нижча від Евереста на 8.800 метрів. Гадаю, вам добре відомо, що там лежить вічний сніг. Тут він також лежав. Не вічний, але ще лежав би, коли б німці не зчистили. Так ось, я гадаю, чи не повимерзає коріння трави. Тоді все літо буде тут, як і зараз, чорно. Так ось, я гадаю, чи не допомогти пограбованій сестрі Евересту? Лопати в нас є? Є!

Хлопці похитали головами, насмішкувато відганяючи пропозицію такого нерозуму: і що тут удієш оцими копачками з коротенькими держакми? Та він, як видно, зумисне примовк, щоб не послабити свій доказ повторенням. Я благословенно підійняв руку, начеб ловив ідею, відчуваючи, можна б сказати, її блиск навпомацки.

— Часу, Курбане, у нас, мабуть, обмаль?

— Наш час — туман. Поки що досить. І чим людські голови понабивано — хіба не туманом?

— Якщо час — туман, то хіба вам не здається, що він збіжить якмерщій, оголивши і нас, і наш успіх?

— Ні, не здається. Здаватися може тільки несправжнє. А я пропоную справжнє. Оцей туман стоятиме ще годину, через те й пророкую найповніший успіх.

Шулаш оглянув “пророка” з підозрою, схожою на гуркотливу грозу.

— Байка!

Хіба йому не знайомі звичаї дніпрових туманів, серед яких він зріс? Нехай лише визирне сонце — і туман урочисто попливе до небес, відкриваючи перед нами світ. А поки що, валуючи над болотами, він оповив наш Еверест сиво-блакитним потопом. Глянеш — метрів за двадцять нічого не видно. Ташматов ще й досі так і сидів незворушно, достоту Ной у своєму ковчезі. Тільки той плюскався довжелезним веслом, а цей ритмічно поцюкував куценькою лопаткою приморожену землю.

— То підемо? — не терпілося Шулашу.

— Підемо... в атаку на Еверест. Чи не краще б ти взнав, як ті сонюги-обозники нової зими дожидаються? Почнемо *ab ovo* *.

Ташматов скопився.

Так що ж воно виявилось, коли я прийшов до візників?

Жодному з них наперекір здоровому глузду і власному життю (а їх було аж двадцять трое) чомусь і на думку не спало своєчасно дізнатися, чого дорога раптом стала безсніжною. Щоправда, вони відразу розвідали гору, як тільки перша підвода збігла на голе груддя й коні засіпалися. Але про підступність ворога навіть уяви не малось: їх, мабуть, спантеличила ніч. Тоді було ще зовсім темно, а коли розвидніло, побачили, як глибоко засмокталося полоззя передніх саней у піскувато-глейке підніжжя гори. Тим-то й було вирішено дочекатися дня: завидна десь проторують об'їзд. А тепер мені довелося витратити чимало зусиль, а ще більше слів, щоб кожен із них усвідомив ідею Курбана Ташматова.

Сухорлявий і напрочуд меткий, з обинтованою скро-нею молодший сержант, який старшинував над обозом, голосисто здійняв тривогу: пробігаючи від голови до хвоста валки, ставив перед кожним "прямо з ходу небезпечно завдання", безцеремонно розторсував тих, що "смоктали сон" і суворо наказував не згайнувати "ні п'яді часу, бо інакше — капець". Ніщо так не гуртує людей і не посилює жвавості їхніх спершу неправних рухів, як страх, нагнаний близькістю небезпеки. На кожних санях щось то ворухилося, то грюкотало. Повсюдно чулося дзеленчання відер, брязкоти лопат або шурхіт попон.

* *Ab ovo* — з яйця (лат.).

— Нехай би воно провалилося, оце Лісогір'я: влипли — ні вперед, ні назад, — гнівався молодший сержант, волочачи переді мною широку лопату-шполу. — Дивиться, ті вже тее...

По горі двоє снайперів несли за плечима в плащ-наметях сніг.

Серед нас були визначені накидальники й носії. Ми розстеляли мачули побіля кучугур, що понасипали німці, накидали відрами та лопатами сніг, потім бралися вдвох за кінці й тирили на гору.

— Колії засипайте! Колії в першу чергу, — наказував молодший сержант.

Коли дорогу було ще як слід не осніжено, я прилюдно сказав:

— Курбане, ви — геній.

— Це відомо давно всім, окрім вас, товаришу лейтенант, — легко погоджується Курбан, відсуваючи призмалену шапку з-над лоба й зводячи в одну чорну стягу надивовижу красиві брови, що надало зосередженому виду ще більше привабливих рис. Я завжди милувався цим видом. Але зараз моє милування змислося хвилиєю розгубленості. Курбан провів рукою по лобі й з напруженим зацікавленням розглядав мене. Раніше між нами такого ще не трапилось. А тепер я побачив, як під стягою настовбурчених брів мигонуло щось начебто схоже на докір. Одначе це було не найгірше. Я тількино замахнувся лопатою, щоб скинути сніг, коли Курбан миттю згорнув кінці намету в гузир, і мій сніг пороснув йому прямо на руки. Тоді я відкинув лопату й хотів завдати йому на плечі, та він, повернувшись проти мене, спокійно сказав:

— Е, ні! Я сам.

Якщо сам, то й сам.

Нахилиючи ліве плече, він здійняв клумачуру, зігнувся й тричі струснув, щоб ноша лягла на середину спини, та так, не розгинаючися, й поричив на гору. Шапка з нього сповзала. Він її не поправив ні разу, певно, боявся випустити гузир. Вона впала кроків за двадцять од колій. Він зупинився, відшвиргнув її закаблуком назад і пішов.

— Чогось образився, — пояснив мені Шулаш.

Пояснення було зайвим. Я вдав, що дочувся, вилізши на кучугуру, почав накидати сніг на плямистий квадрат чиєїсь мачули. По всій горі — шарварок, шархання, скрегіт, уривки приглушених перемовин. І раптом —

трах-трах-трах! — десь аж за болотами німці гримнули з далеkobійних. По нас? Ні, не по нас. Ми, звичайно, припишкли, спостерігаючи, як ліворуч тяжкі снаряди (їх помітити було неможливо) на лету вигинали з туману попереду себе три величезні дуги, нижні кінці яких волотались по землі, а горішні губилися в небесах. І тут мені зробилося моторошнуvато. Чого? Від усвідомлення своєї провини. Тим часом лише Ташматов не реагував ні на що. Він спустився підбігцем униз, взяв свою шапку, обтрусивши, надів і, на великий мій подив, попрямував до трьох накидальників біля найдальшої кучугури. Шулаш пішов за ним. Передчуття нагального погину всіх нас та й усієї валки — з кінцями, з добром, з людьми — виривало з-під ніг надію. Провина лежить на мені, тут хоч круть, хоч верть. Навіть коли залишуся в живих, то й тоді від покути нікуди не дінуся. Ташматов тут ні при чому. Він просто подав ідею, так ніби між іншим. А я зопалу за неї вхопився, достоту маля за колючку троянди. Справді, хоч круть, хоч верть, а вже так повелось — легковажну спокусу маємо спокутувати якщо не молінням, то болем. Вся надія — лише на туман.

Ой тумане, тумане,
мій латаний талане...

Так у Шевченка.

Я сам собі то насвистував, то нащобечував ці рядки, жбурляючи сніг, і щоразу в моїх руках, а ще більше в душі відчувалось тремтіння. З кожним рухом і з кожним подихом усвідомлювалась якгостріше полатана доля присутніх: досить якогось десятка снарядів, щоб ущент розпоролось шво кожної латки.

Щодо Курбана Ташматова, то я намагався бути спокійним. Даремно він так ні з того ні з сього сприйняв мою похвалу за насмішку, а можливо, й за щось дошкульніше, скажімо, за докір або й глузування. Коли називаєш дурня розумником, той тільки втішається, по тому ще й носа дертиме вгору. Але Ташматов не з оних. Як на його вік, то він ерудований та й неабияк, по-справжньому кохається в багатьох науках — історія, географія, астрономія. Він може вести будь-яку стенограму. Тим-то моє захоплення його здібностями зростає ще з першої нашої зустрічі.

Десь через півгодини дорогу було ґрунтовно засипано снігом.

— Ша-баш! По конях! — скомандував молодший сержант.

Розігріті роботою люди почали похапцем начіплювати свій верхній одяг, який до цього лежав сям-там по схилу. Дехто вже простував до підвід, коли я сказав:

— Хвилиночку!

Ми стояли з молодшим сержантом у самому центрі пагорба, доводячи навперебій один одному найпо- сильніший внесок снайпера Ташматова в рятівничу надійність оновленої дороги.

— Ми вам сплатимо борг, — засміявся начальник обозу. — Підвеземо всіх. Інакше віддячити нічим.

— Справа не в якомусь віддяченні. Скличте людей.

Він без вагання подав команду, проте попередив — мітингувати недовго, не більше п'яти хвилин.

— Ви занадто щедрі, досить і двох.

— Маєте якусь новину?

Люди зійшлись, і я запитав:

— Цікаво, як би ви пробирались, коли б..?

— А чорт його знає! — галаснув здоровега.

— Товариш Ташматов, підійдіть-но ближче!

— Помовчи, Сарнавський! — дорікнув молодший сержант здоровезі.

— Та ви що — судити? Мене? Я!.. — не змовчав, з розмаху вдарив перед Курбаном рукою повітря, закрутився, потупав і галаснув ще дужче: — Попався, братуньо! За що ж ти хотів рубонуть мене лопаткою?

Він перегинався й хижаче примружував око, начеб націлявся в Ташматова. Тоді я сказав:

— Ось він, Курбан Ташматов, один із найкращих снайперів дивізії. Це він дійшов своїм розумом геніальної думки — осніжити вам дорогу. Висловімо ж йому найдобрішу подяку.

Слово “геніальної”, зрозуміло, вжито навмисне. Щоб не зрадити істини, скажу: то мені, певно, тільки зда- лось, як з гомоном похвали сколихнувся туман, так що моє плече доторкнулось плеча Курбана, який, відступаючи, подарував і тут мені свій погляд сумнівної вдячності.

— Що з вами, Курбане?

— Дивуюся вашій байдужості. Вибачте, коли скажу: вона мене розізлила.

— Хто?

— Ваша байдужість.

— Повірте, Курбане...

— Годі про це! Слухати не хочу. Я сказав усе, що хотів сказати ще там, де нас обігнав обоз. А..!

Тепер, коли всі подалися до валки, ми стояли вдвох на матово-голубуватих розсипах снігу, бо сонце, хоча ще й не зійшло, вже починало притискати своїм світлом холодний туман до землі. Він опирався й відступав не-охоче до кущистих ярів по той бік боліт.

Я вже хотів пробачатися, коли, дякуючи всиленому в кожного з нас егоїзму, все-таки спробував оправдатися й пояснив, як тільки спромігся, що саме слово геній, мовлене бодай і в іронічній формі, не має відтінку чогось негативного, поготів образи.

— Та про що ви говорите? Я вражений вашою байдужістю, — повторив Курбан. — А ви мені — геній... Геній — Тичина! Ви ж самі говорили про це не раз. А сьогодні так і не зволили, хоч би для годиться, поцікавитися, що мені пише ваш геній. То як це хіба не... Ось нате.

Повз нас пропливали перші підводи. Я вже не дивився на них. Я тримав у руках листа.

Не візьмуся хоч би й через п'яте-десяте переповідати написане рукою Тичини. Зате можу та й мушу ще й тепер шкодувати, що ні тоді, ані після, коли малась нагода й дозволяли обставини, переписати дослівно те невеличке за розміром привітання. Але певно ручаюся в істинності ось таких слів (прочитаних високо-високо — на самому Евересті: "Нам стало дуже приємно, що ви здружились так добре з нашим дорогим Василем — таджик з українцем").

Золотий егебет

У цих краях такого спорадичного вітру ще не бувало: то прищухав, то подмухував напористо й шпарко — з наскоком сніжних вихорів, з галасливим квилінням ожеледжених чагарів. Тут щось надривно похлипує, там тонко зацвіготить: — і-іш! — та й знов нічичирк, а ще далі — між пагорбами, попід вільшаним заліском, відгукнеться вже й зовсім незрозумілими голосами: — гі-гі — у-а-а! — птахи не птахи, звірі не звірі. Оці нескінченні перегуки, свисти, пересміхи, нерідко посилені виттям або зойками, паморочили настрої неминучістю враження, що хтось когось кличе, за кимось побивається впродовж усєї ночі. Таке, між іншим, було тиждень тому — напередодні трагедії капітана Макалова. Тоді, щоб відкараскатися від зловісних прояв уяви, щоб не нудь-

гувати й не борсатися в постелі, я пішов у друкарню й до самого досвітку крутив навперемінку з Авер'яновим американку. Але тепер, під час наступу, коли друкарня залишалась десь далеко позаду, нема ні куди піти, ні до чогось прикласти рук. Тож, прислухаючися до сумних звуків, я згадував, як тому дню передувало таке саме безсоння, а з ним і щось таємничо-міфічне, схоже на призвістку. Так і цієї ночі кожен звук начебто попереджав бути напоготові.

Я зрадів голосам дівчат.

— Ходімо! Чуєш?

— Так лейтенант не спить.

— Буди. Підполковник жде.

Приємно було відчутися на своєму плечі доторк руки окопної феї, в той час коли вкрадливий голосок сприймався найвищою винагородою за прокляття безсоння.

— Вставайте, вже ранок.

До справжнього ранку було ще далеко, але я зрадів.

Дув чи не перший зюйд-ост — якийсь аж липкий, вогко-холодний вітер, і ми знали, що десь у передгорб'ї Валдаю повалив мокрий сніг. Тому серед нас і не вщухають, як і цей вітер, нарікання та самодокори: хтось не зуспів перемінити взуття через нікольство, а хтось просто не здогадався: на кожному валянки.

Ось так ще передсвітом підполковник Негущин, троє дівчат-санітарок і я прийшли на командний пункт батальйону. В натопленому бліндажі, крім старшини Вахрамовича та двох зв'язкових, що стиха похропували на лежанці, не було вже нікого. Від каганця тхнуло бензол, а від стелі задавненим випаром прив'ялої глици. Шепоти привітання затихли. Ми якусь хвилину розмістилися нищечком де хто міг. Оглядаючи незнайоме приміщення, мовчимо й прислухаємося до лункого луцання полум'я. З квадратного столика в кутку біля грубки латунно-лискучий консервний каганчик посіває долівку сіро-жовтими промінцями, весело підморгуючи розпашілим дівчатам, які не загаялись обмстити край трав'яної лежанки.

Так ось аж коли мені випало додивитися й пошкодувати всіх санітарок: які вони юні! Жодна з них ще повністю не розквітла, тому й безшабашні, зодягнені майже по-весняному — в легкі темно-смугнасті ватянки. Найстаршій — дев'ятнадцятий рік. Це вона сказала мені ще в дорозі, наіменувавши себе Настею. Виростала вона в Клину, якраз проти будинку, в якому жив ком-

позитор Чайковський. Про інших я нічого не знав. А втім, голосок отієї, що будила мене, а зараз грається пацьорками хустки, начебто вже чувався — де саме й коли, не згадаю. Найімовірніше, це лише здалося або з чимось переплуталось: на війні таке часто буває. Всівшись рядочком і повтягавши голови в плечі, дівчата при такому слабенькому світлі нагадують галок під осіннім дощем. Як не вдивляйся — чогось характерного не розокремиш: тільки очі — миг-миг. На двох шапки, третя запнута білою хусткою. Поки що всі нашорошені. Промине кілька хвилин, і галочки посміливішають, освоються швидко. Тоді по невгамонню перешептів та безпричинності пхеканьок догадатися буде легко — жодна з них не задумувалась над сьогоднішнім ранком: як і чим він її зустрине? Що він їй обіцяє — славу, каліцтво чи смерть?

Невиспаний старшина в замазюканій тілогрійці так заклопотався пропажею кухні, що на запитання підполковника, де комбат Варушин, відповідає з охрипом та ще й заїканням.

— Десь на по-по-зи-ціях.

— Покажіть мені ті позиції, де саме? — наказує підполковник, дістаючи карту з рипучого планшета.

— Не покажу... не зи-знаю.

— А хто з командирів залишився тут?

Махнувши рукою на телефон — у найтемніший кут, розхристаний Вахрамович відхилив на вході цупку дрантину, мабуть, із якогось мішка, скарлючився й вишаснув притьма повз мене в траншейку, переповнену висками розвітреного світання. Мішкова заляскалась. Я наступив на її розтріпаний край, але хвиля вітру все-таки прорвалася, наганяючи трепету на каганчик. Стіни, предмети, люди — все раптом спотворилось у химерності переламаних тіней, схожих на рухливі стовпища рудих метеликів. Стеля вгиналася й вужчала, начеб аж совалась, нагадуючи коливання квадратного решета. Дві санітарки, нахиляючи голови, засоромлено пхекнули й заштовхалися ліктями: оцей старшина — заїка. Третя лише дивакувато повела плечем, висмикуючи жмуток хустки з-під розстебнутої поли. Я також мав подивуватися, тому що знав старшину Вахрамовича більше року, знав як одного з отих спокійно-розважливих балакунів, які спромогаються говорити про все й без угаву, не спотикаючися на жодному слові. Тепер моє давніше враження змеженіло: та невже він і був

недоріким? Справді, що це з ним трапилось? Наче сам не свій: то винирує з бліндажа, то знову заникує, щось розшукує — не знаходить. Якийсь непосидько родимий. А як було смішно слухати, коли він, лаючи когось по телефону, вже вкотре намагався довідатися, чи не заблукала кухня десь на “чорр-тячий ша-шабаш — до хврри-ца”.

Бліндаж є бліндаж — задуха, тіснява, похмурість. Але одночасно — це ж і куточок неосяжного всесвіту. Саме в цьому куточку біля тепла прихистилися мрії та спогади поки що ще живих людей. Маю нагоду вберегти це тепло якнадовше.

Я повиламаував із лозинок чотири кілочки й попритикав ними вгорі мішкловину, тож за роботою не помітив, як одна санітарка несподівано зникла. Гамір примусив оглянутися й остовпіти.

— Ой-ой, ноги! — репетнулося тонко, майже дитячим дискантом у темноті між грубкою та фанерним ящиком, на якому стояв телефон. — Чи тобі не повилазило? Прешся чорти-куди! Ноги відчавиш, ноги!..

Там не то зацмакалось, не то смоктонулося, просопіло з крекотом, пововтузилося і притихло, проте ненадовго.

Поступово цей отемнений випадок набирив ясної.

Перепинаючи хустку, дівчина підвелася та й шугонула однією ногою в потемку необачно: заплутавшись у лахмітті, чи то сама не встояла, чи то її підсікло, що вона розпласталася ницьма на якомусь хлопцеві. Певно, вона придавила його неабияк, бо чути було, як хряпнув лозовий посуш і зашамотіло галуззя, перш ніж ударилося об стелю дівоче “ай-ай!”. Хлоп’ячий же голосок викрикував:

— Оце бєбєхнулася! Гостряком прямо під здуховину — бах! Бомба! І як ти ще не розірвалась? О Господи, ну що за напась?

— А бодай-бо ти вже сам розірвався, — лайнулася дівчина. — Ох, плече... Кажу — не лізь!

— Афоня? Привіт! І невже це ти? Ким же ти послана — Господом Богом чи фріцом? Треба свічку поставити їм. Прилетіла прямо в гніздечко моє. Зозуленько ти моя жадана... Так-так, обіймай мене ще дужче!

— Як обійму, то й не встанеш. І куди це ти лізеш своїми кігтявими лапищами? Ведмідь. Спідницю порвеш! Та що ти — здурів, прилип, як до боргі Пилип.

— Ах, борть! Яка ж ти солоденька. Медова магнітка — сама так і притяглася.

— Відчепися! Та ну його к чортовій матері. Кажу — пусти! Тьху, навіжений.

Ящик підскочив, торохнув, трохи-трохи не перекинувся, коли Афоня, зіпершись на нього, впала й заметалася безпорадно. Ми з підполковником схопили її попідруки й допомогли підійнятися.

— Хто це там — чи не писар? — поспитав підполковник, перехиляючися через ящик до лежачого долі.

— Ні, це я, телефоніст... Ах, задрімалось.

Надворі почулося хлюпотливе човгання. Відхиляючи мішковину, Вахрамович цілком унормованим голосом запросив підполковника до сусіднього бліндажа. Коли їх не стало, я нарешті наважився пояснити дівчатам, що старшина — не заїка.

— Та це в нього, мабуть, алалія, — сказала Настя.

Я заперечив:

— Старшина ж не дитина.

— Трапляється таке і в дорослих.

— Ну яка там алалія! Ми всі, бувало, запикуємося, коли страху нагонимо собі в п'яти. О, тоді всіх нападає гикавка, зокрема тонкошкурих.

— Гикають і товстошкурі, та ще як!

— У нас лише Макарик не запикується ніколи, — похвалила Афоня телефоніста.

— Що ні, то ні, бо страху не маю.

— Кажу — де б же ти його мав — у бліндажах під кожухами?..

— Під кожухами — ги, сказала. Ось під живою бомбою побував і то не заїкаюся.

— Так чого ж ти скімлив?

— Причавила — боліло.

— Кажу — вставай, сонько! Довго зорюєш. І для чого ти живеш на світі? Кажу — ведмідь: зиму досипаєш.

Афоня трошки шепелявила, може, й пишалась, обриваючи голос раптом, нерідко з пискливими запинками, начеб не в силі розціпити щелеп (так що її теж можна було звинувачувати в алалії. Мене ж напочатку збаламучувало оте часте “кажу”, ніби вже десь чуване, поки не призвичаїлось). Викачана в хмиз та листя, вона все ще незрушно стояла, тримаючи перед себе кінець волохатої хустки, немов порятунок, який не міг випорснути з ослаблених рук. А як багато хмизин попричіплювалось до кучериків. Я дістав свій грєбінчик і простяг дівчині.

Телефоніст Макарик ніяк не вгавав:

— Хіба можна качатися по ногах піхоти? Це ж безсовісно. Їх і без того ламає та крутить.

— А хіба совісно, кажу, так облежувати свої боки? Ти мені ось руку викрутив — і то мовчу. — Тут вона врешті зворухнулася, доторкнувшись правою рукою лівого плеча, злегка помацала й почала зачісувати на потилицю волосся, раз у раз обдмухуючи гребінець та зчищаючи з нього сміття.

— Слухай, Афоню, замість наговору краще дай мені таблеточку карбромалу — хоч раз одісплюся. Пошкодуй-но матушку піхоту.

Видно, біль у плечі посилювався, роз'ятрюючи почуття відплати.

— Чуєш — в нього безсоння?

— Еге ж, безсоння. І все через нашу невірну любов. Чи як ото співають?

Афоня затисла гребінець у руці, не вибравши з нього смітин. Тепер її голос набув рівноваги — ні перепинок, ні писку.

— Світає — вся піхота зараз на ногах, а ти... Ех, ти, матушка, настояща матушка-попада, просипу не знає. Коли б я не прийшла, ти в бар...

— Доказуй уже: в барлозі, — прошепотів Макарик.

— У бар-он-ській постелі, ось що хотіла сказати, — виправдувалась Афоня.

І, мабуть, задаремно, бо всі на війні ми спимо в барлозі. Тут наша постіль — трава чи солома, листя чи хмиз. Тут життя наше спрощено до найбуденнішої чи, не страшно сказати, до тваринно-дикунської примітивності. Але в тому ж таки зопрілому листі чи хмизі ми відчуваємо втілення самого життя. Коли метуть хуртовини, коли висіюються дощі, коли вискотять осколки, нам серед хмизу та листя затишно, тепло, безпечно.

— Баронські постелі ще знаєш де? В дідька на болоті, — сказав Макарик.

— Цікаво, які вони?

— Зозулечко моя! Полетіла б та глянула. Допитуєшся мене — для чого живу? Попервах себе розпитай — що тямиш? А я живу й знаю, да нам з тобою вготовано гольден егебет.

— Голодний діабет — чи як ти сказав?

— Е-ге-бет.

— А що це? Кажу — ніколи такого не чула.

— Так зветься по-баронському: унзер гольден егебет — наше золоте шлюбне ложе.

— Он як! І стоїть собі на болоті серед осоки? В очереті? Чи висить під вербою ремезовим гніздечком?

— Стоїть — на болоті, замасковане густим очеретом.

— І дідько стереже його?

— Так, стереже. Він гратиме нам весілля. Де тепер очерет шелестить, цвістиме вишняк, по-баронському дер кіршгартеґ. Отам і візьму я тебе на руки та й понесу в егебет. Зрозуміла?

— Ой, не кажи! Зрозуміла. Тільки твій дер дере мені шкіру страхом.

— Яка ти страшка. По-твоєму, краще в барлозі тее...

— Либонь, краще, — хихикнулось у пільмі подівчачому переривисто. — Пірнай, Фоню, ще раз, поки теплий барліг.

Афоня скривилась, ображена глузами подруги, проте запитала підлесливо:

— Повідай, Макарику, хто це тебе навчив оцих дерев? Еге, тьотя Лова?

— Хто б не навчив, хай буде жив. Але я боюся, що ти мені й там, на тому егебеті, не даси відіспатися.

— Не дам! І зараз не дам. Ану, вставай, а то знову за ноги тягатиму, як тоді під Коробином. Чи ти вже не пам'ятаєш?

— Аякже, пам'ятаю. Це коли тебе верблюд поносив? Тільки вже не причадаю, ким ти тоді пролетіла понад кущами — не то відьмою, не то гавою? А як ловко двогорбий став цапки та й беркицьнув тебе на горбок.

— Таке — повірив перебрехням.

— Як не повіриш, коли сам бачив? Аби не втекла, верблюд міг би тебе розірвати: клацнув зубами — шість разів! — наче з гармати вдарив.

— Це тебе, кажу, вдарили перебрехні злих язиків.

— Якщо встиг полічити й клацання, то правда, що бачив, — розсудив густий чоловічий голос.

На лежанці — шум: повставали зв'язківці. Вони вже давно, мабуть, попробуркувались. Почалась гиготня.

— Фоню, ти на верблюді каталась? — допитувалась Настя.

— Гойдалася, ги-ги-ги...

— Правда? І високо він тебе... хі-хі-хі...

— Ото був егебет!

Сміх, як і сльози, понад силу не стримаєш. Давно я не чув отаких невгомонних веселощів. На війні ще не чув. Та й сам ще не розважався так, щоб надривати боки від смішок. Де ж це й коли востаннє мене так

розсмішувало? Щось трохи схоже було в затишній квартирі Павла Тичини, коли йому та художникові Шовкуненку я читав “Енеїду”. Отож не випадково здалося, що сьогодні саме сюди забрались її герої — Дідона, Еней, Венера... Всі тут.

Афоня повискубувала з пацьорок смітинки, витріпала й накинула хустку на плечі, а коли, випинаючи нижню губу, здмухнула з-понад очей золотисті куйовди волосся й хотіла вже всістися, телефоніст упередив:

— Гляди, знову гунеш на мене. Я тобі не верблюд. А скажи, об який горбик ти забилася дужче — об луговий чи верблюдячий?

— Кажу — об горб віслюка. Ось у плечі трудить ще й досі.

— Що ти сказала — віслюк?

— Віслюк! Норовистий віслюк. Пенькуватий, з отаким горбом, ще й з рогами.

— Ну це вже якась чудернація, — вдавано збурюється Макарик. — Тобі, мабуть, моторошно зробилось? І не вже можна так покалічитися не егебеті, щоб у людях вбачалися тварі?

— Сам ти егебет. Хвалько, баяндрасник — ще й верблюда приплів. Постидився б людей.

Смішки все дошкульніше і все глибше заходили в суперечку та зваду. Я вже не причувався до них.

Мені пригадалося Коробине — кілька чепурненьких посіль із трьома колодязними журавлями при широкому лузі Вазузи. Там улітку між верболозами випасалось дві пари монгольських верблюдів, подарованих маршалом Чойбалсаном. Позавчора вони тягли по сніжно-брудній дорозі важезну далекобійну гармату. Передній підручний з осмутненими голубими очима всю дорогу заплющувався, неначеб дрімав, і тому часто йшов поковзом. Чи йому ще снилися ласощі й простори далекої батьківщини — смачні саксаули в барханах жаротної Гобі? Що-правда, зараз і там ще зима. Бархани приметено снігом, саксаул оголився і, напевно, промерз. Погонич-казах розповідав, з яким наполегливим сподіванням оцей бактріан* майже кожного літнього ранку вичікував сонце. Коли воно появлялося, він задивлявся на Схід і плакав.

Я похвалив кмітливого хлопця за таке проникливе спостереження, за колоритність і самої розповіді: як-то

* Бактріан — двогорбий верблюд.

про все говорилося — ніжно, з ласкавістю й захватом, немов про дитину, що в години розлуки скучає за рідною матір'ю. Та й пишатися хлопцеві було чим: адже ж не комусь, а саме йому доручено доглядати цих довірливо-лагідних аборигенів пустелі. Він їхні звичаї перейняв ще змалку, тому й не без іронії висловлював свою дивовижу. Виникла вона з чужих сумнівів. Та хіба ж не подивуєшся людям, котрі не вірять істинній тузі верблюда? Більше того, деякі запевняють, що в бактріана якісь негаразди з очима, треба, мовляв, звернутися до ветеринара дивізії. І що ж виявилось, коли одного сонячного ранку той навідався до верблюдів! Анічогісінько — бактріан порівняно ще молодий і ні на що не хворіє. Нехай коли розгодиниться, коли знову настануть погожі ранки, то мені буде “надано повну змогу” переконатися вочевидь у вірогідності хлопцевих спостережень. Я відповів, що й без цього вже переконаний — дослідів сумнівом не спростуєш, їм треба вірити.

Справді, не прилучаймо до свого безпідставного сумніву будь-чиїх почуттів — ні людських, ні тваринних: уїдливій біль ностальгії дошкуляє всьому живому. Це вже з історії — досвід, який не потребує доказів.

Ми повільно простуємо біля сумирних трудяг-верблюдів. Ошерхла за ніч дорога подекуди вже слизить, але ще потрїскує, видзвонює скалками ясенця, в той час коли батїжок весело похвиськує то хавававакканям перепела, то щебетом жайвора, стїбаючи скрижанїлі шипи збучавїлого снїгу, де полизаного, а де вже й посмоктаного відлигою провесни. Кремезний хлопчина в оперезаному кожушку, в пелехатїй шапцї хвалиться не нахвалиться, посмикуючи раз по раз плечем, за яким гойдається карабїн. А як приємно вслухатися в наспїви, коли до хвиськання батїжка раптово приєднується, найпаче десь під гору, бадьоре — хос-хос! Я зацікавився, що могло б означати по-їхньому, по-казахському, оце понукування тварин? Казах усміхнувся, дістав із кишені макухи й звелїв мені постережити за верблюдом, поряд якого йдемо.

— Тор-тор!

Бактріан оглянувся і преспокійно слизав з долоні поживу. Тут я сказав, що тепер мені зрозуміло: по-казахському тор-тор! — на!, хос-хос! — но! Чи не так? Еге ж так, але... Сумлінний погонич умить прихилився до мого вуха й прошепотїв, що варто вигукнути сог-сог!, як верблуди ось тут, прямо на дорозі, вмить зупинять-

ся й полягають. Одначе це вигуки не казахські. Це вигуки їхньої рідної мови, монгольської мови. Дорослий верблюд, потрапляючи в інші руки, стає норовистим. Такого вже не перевчиш: як би ти не пестував, як би не мордував, а, доки не скажеш сог-сог, нізащо не ляже.

Так. То було позавчора в поході на провесняному вітрі при світлі ранкових полів.

А що ж тут, у п'яті людського притулиська?

Чи не розповісти про все те своїм безтурботним "трянцям", які ще й тепер не досперечалися, вигукують, метушаться, баяндрасячи казна-що? Ні, цього робити не слід. Отой безневинний верблюд, увійшовши в таку веремію, стане цапки й тут обернеться ворогом скривдженої Афоні. Як видно, Макарик — неабиякий говорило, не попуститьсь шансом приторочити щось нове до старого, вколе дівчину ще болючіше. Це — не казахпогонич, розчулено-добрий, з розманіженою душею, голос якої вчувається мені досі.

Тим часом до гамору прилучилася ще й тіснява: повставали зв'язківці. Макарик чогось так брутально лайнувся, що Настя назвала його божевільним йолопом, а він, прицмакнувши, гармидерно закуйовдився між своїм лахміттям. Він і справді понатушковував у своє гніздо цілу гору шинелей, мішків, плащ-наметів. У них, мабуть, і сам дідько заплутається, що хтозна, чи й вилізе. То куди вже там не застрягти було дівчині? Вона ще й досі не запнута. Звідсіля мені видно контур її волосся, вигин борідки й ліве плече, яке час від часу чуває права рука.

В нерівному жовтому світлі всі обличчя, крім Афониного, тепер поробились плямисто-рудими, наче по них пройшлись пальці чиеїс брудної долоні, в той час коли кучері дівчини ставали все золотішими. Саме в оцю хвилину вона й видалася мені такою самотньою і такою далекою, що я перейнявся жалем до неї. Тож і треба було встрягнути в отаку халепу!

А втім, аби не оте вимушене падіння, то похмурий бліндаж так би й не зазнав на своєму віку ні просвітлення душ, ні вихорів сміху — справжніх людських веселощів.

Макар і Макарик.

Афоня зіщулилась і потикала пальцем на вихід. Я, відступаючи вбік, оглянувся, вражений пишним узором

рухомого світла на забрудненій мішковині: вгорі по лініях мокрих зборок п'ялись кручені паничі з рясним королевим цвітом. Через кілька секунд їх не стало, зате наші валянки й притоптаний хмиз долівки облилися блакитно-зеленою хвилею — накопилася раптом і витала ще раптовіше. Незабаром так само проблискала хвиля й рожевого кольору.

— Хлопці, на сніг! — скомандував над своєю постіллею Макарик. — Німець прокинувся. Бачите, як пакетить?

— Бачимо й знаємо, що він зовсім не спав. Не так, як дехто з наших, — не проминула дорікнути Афоня.

Макарик промовчав.

Не можна поновлювати ні суперечок, ні пустощів, коли до твоїх обов'язків, окрім непевності, вривається ще й тривога. Він уже вдруге допитувався по телефону — зніматися лише з апаратом чи, може, змотувати й кабель і від кого чекати вказівки.

Цікаво, який він із себе, оцей телефоніст Макарик? Він ще й досі десь там, у своєму кутку — тинь у тіні — поахкує, шарудить манаттям, певно, перевзувається, бо видно, як під руками теліпає кінець рудої обмотки. Тим часом двоє солдатів — молодий, вайлуватий, народжений для палат, а не для землянок (має гнутися, щоб не підійняти головою стелю), другий нижчий, пристаркуватий — оглянули нас, трошки пом'ялись і, перед тим як вийти на сніг, обмацали долонями коминок.

— Ти розшаровуй жар, а я своїм кортиком понакою скіпок, — розпорядився високий.

По якісь хвилині грубка розгорілась, і зв'язківці вийшли. Мішковину відхилено. Вітер тут як тут. Рожева пелюсточка на каганчику знову заколивалася, ось-ось відлетить. Я захистив її більш-менш надійною загородою, поставивши біля банки свої рукавиці руба. Столик вільний. Чому б не дописати листа, початого ще позавчора, поки хлопці вмиваються, а дівчата сидять, пошепки шелестячи словами?

“Павле Григоровичу, дорогий мій учителю!

Ми тепер день і ніч у поході, гонимо німців на захід. Учорашній вечір провів мене дорогою через їхнє кладовище. Хрести й хрести, з білих беріз хрести серед снігових кучугур та провесневого безгоміння вперше в моєму житті не виказували ні суму, ні тривоги, ні страху. Чимдалі над ними сягали мої очі, тим ясніше й вище підіймався мій настрій. Можу Вам забожитися, що

це не святотатство. Ні, це безберегий наплив отого відчуття, що ми називаємо помстою. Могили мовчать, хрести мовчать, мовчать і тевтони, що тліють під снігом та покривдженою землею. Ще ні одна дорога не видавалась мені такою привільною з голосом весільного дзвону — кроки людей, гуркіт машин, іржання стривожених коней! Ми також маємо втрати. Війна є війна — втрати наші великі. Тож не побоюся зізнатися Вам, що й на мене вже навинулося лихо: позавчора запропав стив свою похідну сумку, а в ній — скарбона моєї душі: повітря й тепло, так щедро дароване Вами, себто все те, чим я дихав і чим зігрівався. Тепер мені холодно й темно...". Такий початок листа.

Рука добуває з планшета папір. А де ж олівець? І куди це він заподівся наперекір жагучим бажанням та ще саме в такий несподіваний час розчулення, коли що не слово — спалах?

— Еге.

— Хто — лейтенант?

— Із газети.

Це санітарки перешіптуються про мене.

Та хіба мені зараз до них?

Я ретельно мудрую над чистим папером, входжу, так би мовити, в раж. Пишеться легко й швидко. Мені цього вже давно бракувало...

Збігло кілька хвилин, перечитую — ніяковію: почерк спотворюється до нерозбірливості, вид письма схожий на казна-що. Соромно самому дивитися, не те що показувати людям. Переписати б! Однак чи дозволить час? А втім, інша справа, коли ти сидиш за столом у своїй хаті серед миру й непоквапу. Там кожну літеру можеш виводити якнайобачніше, а то й переписувати як заманеться, навіть каліграфічно. Тут же... тут — абияк. І все-таки моя душа виграє, розпросторюється, відлине-прилине, приносячи все нові думки. Мимоволі помігилась неймовірна жадоба літер — як безжально та хутко вони пожирають графіт олівця. Щоправда, як і все позадне, літери — жах! — потвори якісь, то худючі, то жирні, деякі перехнябилися, деякі пнуться кузьками вгору або йдуть бокаса, неначеб охмелілі товстулі. Стружу поспіхом олівець і спонтанно задумуюся над щойно зупиненим словом — душа. Не минуло й десяти хвилин, коли я від порога приступився до столу. Та цього періоду й шляху цілком було достатньо, щоб у душі зібралися юрмища слів, щоб отак вони прорива-

лись навперебій одне перед одним до чистого аркуша — тільки випишуй! А буває час, коли в ній ані жодного змістовного звуку, полишаються тіні слів, якісь опустошені, стерті, безбарвно-глухі.

Скільки про неї сказано! Вік у вік над нею розмірковували поети й філософи, вже не мовиться про теологів та запопадливих церковників. Але так і досі ніякий мудрець не добув для нас істини — що ж таке душа? Власне, чи маємо право дозволяти собі вимагати від когось пояснень, коли часто самі розв'одимо — ба! — навіть заламуємо над невідомістю руки й вишіптуємо безпорадно: “Це щось незбагненне”.

Коли Реззов крикнув: “Твоя сумка пропала!” — я спершу, мабуть, усміхнувся, тому що сам крик не міг своїм несподіваним змістом притьма вразити мою душу: не повірилося — от і все. Лише перегодом відчулось, як від жару тіснішає, тріщить, аж розпирається кожушок. Це відчув навіть Реззов, дивлячися на мене, співчутливо порадив порозтібати гапlickи, щоб не задихнутися на розвітрено-крижаній дорозі: то з мого тіла вилітала душа. Правду кажу. Майже два дні я протинявся без неї, не звідуючи ні радощів, ні печалей. А тепер (аж ось де й коли!) вона повернулася. А що в ній? Забуті події з явищами й людьми ожили в словах. Яке це несказанне щастя знов доторкатися вустами й очима до світлої таїни — поринути в розсипи сонця, у пахощі вітру серед океану рідної мови, раз у раз відчуваючи дихання, ритми й плескоти слова!

Поглянувши на дівчат, я заплющився, не довіряючи ні своїм очам, ні самій композиції групового портрета. Було так начеб їх теж освітило моє прозріння першим сьйвом ранкового сонця. На рожево-ніжних обличчях вирізнялася кожна риса в усій ясності й рельєфності натуральної форми. В задумливій Афоні, що сиділа найближче до столика, стали помітними навіть отінення вигнутих вій на пухкеньких щоках. Дивна річ! Якийсь призабутий спогад знов спалахнув у мені з разуючою силою: десь бачив... Коли?.. Ні, не бачив! Це не що інше, як болюча омана пам'яті — хіба не така мені снилась? Причому снилась не так і давно. Справді, скільки їх сниться ось тут, в отаких підземеллях! До цього моменту всі троє дівчат (не уві сні, а в яві) чомусь видавалися далекими, затуманеними, ніби дивились на мене кризь вологі шибки.

До бліндажа донеслося розхляпане вицокування коліс.

— Нарешті! Чого так довго? Кудюю ти їхав?! — почувлися хрипкі оклики старшини Вахрамовича.

— Приїхав кандьор! — повідомив не менше оклично й Макарик. — Оце ми з тобою поласуємося, Афонько, вдвох над одним казанком. Як тоді, пригадуєш? Смачно було! Чи ти, либонь, вже наснідалась?

— Атож, поснідала ще вчора, щоб тебе не об'їсти.

— Ади-но, яка передбачлива! Красеньке тобі спасибічко за турботи про мене, про моє здоров'я. Без твоєї ласки, мабуть, на трісочку перехуд би. Тому й припускаюся тільки на тебе.

— Дівчата, ви чуєте цього ласкавця?

— Чуємо — прилизується.

— А каже — припускаюся.

— Видно, зроду присисний. Ласкаве телятко дві мати ссе: му-му — оце б молочка йому.

Коли бліндаж оголосився хахоньками, які незабаром посилились реготнею, двоє хлопців, простромивши знадвору голови попід мішковиною, витирались одним рушником і випирскували щось похабне крізь оскалені зуби.

Тут наш Макарик стає Макарем. Обернувшись до дівчат, він так репетнув чоловічим басом, що (я завагався повірити власним вухам.

— Чого ви розмукались?! Корови — та й годі. Хто я вам — бугай?

Санітарки лише стиснули губи, стримуючи понад силу своє глузування. Зате біля дверей промовилось якго-лосніше:

— Макаре, який ти щасливець! І хто б не хотів побувати в один ранок ведмедем, віслюком, бугаєм? А тепер ще й котиком станеш. Пограєшся в киці-мишки.

— Це вже на передовій, — погоджується Макар. — Скоро заграє. Ну, цьохлі, по-якому ви там запискаєте в гарячій сльоті?

— Ні по якому, — відповіла Афоня. — Не вперше йдемо.

— А все-таки правду скажи: либонь, по-мишачому — пі-пі-пі?

— Відчепися!

— Чого набурмосилась?

— Хіба не сприкряться твої тринди-ринди!

— Якщо так, то я краще причеплюся до столу, побалакаю з товаришем лейтенантом. Що ви пиште? Га! Чи секрет?

Мені хотілося відповісти як слід, але в дверях розго-
нисто шахнулось, і влетіло питання:

— Попов, скільки вас тут? Ану, відступися!

До бліндажа протиснувся натопкуватий куцан, відщипуючи товстеними пальцями бурульки на вусиках. По запаху й вигляду плямистого кожушка та лисках обличчя, неначебто вимащеного лоем чи смальцем, легко було розпізнати — це кухар. Виявляється, його і насправді “по нашіптуванню водяника-диявола трохи не засмоктало” на шабаш до фріца.

Макар порахував присутніх:

— Нас тут семеро. Та ще старшина й підполковник.

— Вони вже їдають. Посуд... посуд готуйте! — покваплював кухар.

— Чим годуватимете сьогодні?

— Гу-ля-шем...

Це сказано так таємниче і водночас урочисто, що ми всі не то здивовано, не то вельми весело Perezирнулися між собою, разбадьоривши годувальника. Він через те й затримався, розминаючи в пальцях бурульку, не знав, що робити з нею — дочекатися, поки вона розтане, чи викинути надвір. По його куцях пальцях з бурульки сльозилися краплі, забарвлені брунатністю вбогого світла.

— Може, у вас на всіх і не вистачить, то ми вже поснідаємо десь там, — раялась Настя, хоча хто вже хто, а вона добре знала, що “десь там” ні гуляшу, ні сухаря не буде: дим та вибухи відіб'ють апетит на весь день, подарувавши нестерпну жагу на воду.

— Вистачить. Одинадцять убито ще звечора. То куди ж їхні порції діну — виллю на сніг, чи що? — пояснював кухар.

— А ви могли б цим і не хвалитися нам, дядьку Махтею, — зауважив з найсумнішим докором Попов, отой високий солдат, що носив на поясі кортика.

— Не хвалитися? А хто ж їх згадає сьогодні? — дорікнув і в свою чергу кухар, кинув бурульку під ноги та й вийшов.

— Правильно зробили, дядьку Махтею, що правду сказали, — мовив услід Макарик своїм неповторним дискантом, чим ще дужче засмучував нас.

— Що ж тут правильного? Зіпсував апетит, і це потвоєму правильно? — не здавався Попов.

Та його вже не слухали.

Під час наступу кухарі також не знають ні відпочинку, ні сну. Проте я для себе відзначив: по

Махтею не видно, щоб його знемагала втома. Нагодувавши бійців переднього краю (десь на початку сьомої), тепер він роз'їжджає по тилах батальйону: всі мають бути ситі ще до того, коли зовсім розвидниться.

Незабаром бліндаж перемінів свій дух — наповнився пахощами лавра та присмаженої цибулі. На залізній кубічній грубці, що вже знов починала холонути, парували гарячою стравою три казанки й одна миска.

— Ей, ви, лисички-сестрички, правду кажіть, який у вас апетит? Одного “кирпича” вам стачить? — запитав засмучений ще й досі Попов, кладучи хліб на стовпик.

Дівчата лише стонули плечима. Я промовчав, а Макар, опустившись перед грубкою на коліно, пошатирился поміж паліччям, щось поперемацував і, коли підійнявся на ноги, тильнув у груди Попова “цеглину”.

— Бачив, який екземпляр? Особливої випічки — спеціально для тебе. Їж, Попов!

— Це ти здуру, чи що? — відсахнувся той одним видихом, поставши правцем. — І для чого цей нісенітний жарт? Зовсім не смішно.

Його вузькуваті очі, ніби щойно пролупавшись від сну, забігали по насторожених обличчях у сподіванні заступництва.

— Тут не до смішок. Ну, чого ж не береш? Хіба неоднаково підсмажено й випсчено? Полапай закалець — півпальця. Думаєш — не смачний? — допитувався Макар, все ще тримаючи попідсмалювану по боках цеглину з позубленим пругом.

— Дурницю питаєш — хіба неоднаково? На увазі малася форма. Що, ти вперше таке почув? — задкуючи до порога, виправдовувався Попов і так шумливо похрюпував роздутими ніздрями, що Настя не втримала перекривити: пирхнувши, й собі захропла.

Макар поклав “цеглину” під грубку.

— Чую не вперше, та цим із душі досади не знімеш: хліб — “кирпич”? Матінко моя свята, оце дожились! Ти, люб'язний друже, либонь, зроду-віку не робив його, нашого насущника. Як то співають — і не сіяв, і не жав, та на хлібі лежав, це так? А ми ж то за нього воюємо. Там, де німець пройшов, хоч кирпич гризи. Наче ти не бачив — не знаєш.

— Чого ти до мене прискіпався? Не так слово сказав?

— Слово... — хитнув головою Макар, прикусуючи нижню губу. — Де твій ніж?

Допоки хамулуватий Попов діставав із брезентового

чохлака двосічно загострений колодач, найменований чомусь кортиком, я позаховував свою писанину, відстебнув од гімнастерки шпильку й деякий час проморочився на каганцем, то зчищав нагар, то звірчував розтіпаний граніт, коли світла побільшало, не без цікавості спостерігав, як Макар накраює хліб.

Можна лише подивуватись швидкоплинній мінливості наших вражень. За недовгий період мого перебування в цьому підземеллі Макарик створив сам про себе в уяві моїй, здавалося, тривке й непохитне припущення, своєрідний присуд: найбезтурботніший баляндрасник, якого природа нагородила, крім егоїзму, ще й двома голосами, і він, видно, потратив немало зусиль та часу, щоб намуштритися вигравати ними досить уміло, з розрахунком на певний ефект, з вигодою для себе — дискант розчулює, бас ошелешує. Не сумніваюся, що це правило засвоєно вже давно. З ним він вийшов у велике життя. З ним опинився й тут, на війні. Це правило — звірений захисток: Макарик ніколи ніякого страху не має. “Де б же ти його мав — у бліндажах, під кожурами та шинелями?” Ведмідь, віслюк — це найточніша характеристика, під якою так чітко напрочуд у моїй свідомості підписалась Афоня. Справді, він тут, а не там, на лінії штурму ворожої оборони. Страх — отам.

Так міркувалось, коли я стояв біля порога, вдивлявся та слухав.

А тепер?

Ось він провів подушечкою великого пальця по одному, потім по другому лезу ножа й запевнився вголос:

— Ні, це гостріше, — мовлено басом, від якого я за малим не зригнувся.

Макар старанно витер ніж об рукав своєї сукняної куртки, і я не відриваю погляду від буханців прямокутної форми, стежу за вправністю пальців, за рухливими полисками відточеного металу й мимоволі загадуюся: чи не зріс оцей хлопець десь у хлібній крамниці? Вже одна скрупульозно розмірена точність одкраяних скибок викликає захоплення, збуджує найприємніший апетит. Не відламалося жодної скориночки, не впало жодної кришки. Зараз мені щастить оглянути зблизька весь його вид і поставу. Білоголовий, з чорнющими очима, з дуже виразною трикутною родимкою в центрі широкої бороди. Ніс кирпуватий, але ніздрі тонкі, чутливі. Плечі трошки зіщулені наперед. Руки не товщі дівчачих, з довгими пальцями.

— Все — чотирнадцять, — перелічив Макар, проводячи пальці по засмаглих скоринках, достоту по клавіатурі музичного інструменту.

— Хлопці, дівчата, беріть — по дві скибки.

Зашелепотів попід ногами перетоптаний хмиз, тупо скрегнув алюміній об грубку, прогуло в коминку, склепаному з листового заліза, брязнула дужка наповненого стравою казанка. Потім перед очима — руки, розбираючи хліб, у хлопців шорсткі, грубуваті, у дівчат ніжніші, проте колір шкіри майже в усіх однаковий: сіро-брунатний — вимиті снігом. На столі залишилось чотири скиби. Недалеко від них Макар поставив чималеньку луджену миску — прямо переді мною.

— Оце ваша порція.

— Так багато? А ви?

— Ми з казанків. Хто ще хліба не взяв?

Мовчання. Тільки й чути, як то шкрябаються, то подзенькують ложки — метал об метал. Хлопці й дівчата всілися на краях лежанки — попарно біля кожного казанка. Я переламав одну скибку навпіл і лише надкусив, як у гурті — незгода:

— Що з тобою? Чого ти? — не лунко, але занадто здивовано дискантує Макарик.

— Нічого, — відповідає лагідний голос (Афоні). Підійшовши до мене, вона перегнулась, простягла праву руку вниз і тихо спитала:

— Дозвольте?

— Будь ласка.

Я віхилився вбік, щоб допомогти їй висунути з-під столика табуретик. Безсумнівно, це вона прийшла за ним та за хлібом. І тут мене здивувало, що, змахнувши полою з табурета сміття, вона всідається й бере хліб... Я провалився в хвилиний сон, тільки й відчув, як ноги сковує холод, і кров, чимось від них відтиснута, нестеменно гнана якоюсь потужною помпою, в одну мить бурхонулася до моїх вух та скронь. Дихати стало важко. Я досі так і не знаю — перехопило дух чи в горлі застряг надкушений хліб. Я молився — хоч би не вдавитися, доки не розплющив очей. Дівчина щось говорила, на жаль, не запам'яталось жодного слова, хоч я виразно чув її голос. А коли я все-таки прокинувся від отого чаклунського сну, то побачив, як дерев'яна ложка, опустившись в миску, виловлює пощерблений клаптик лаврового листу, як дівчина донесла його до свого рта, як обсмоктувала, як опуска-

ла додолу і, нарешті, як підставляла під ложку хліб, щоб не обльопати стравою столик — все це пригадуватиму пізніше. Тієї ж хвилини я, здається, нічого не відчував і не думав, доки не усвідомив, що трапилось. Це вже коли до нас почали долітати чужі слова.

— Приткнулася ач де, — мовила котрась із подруг.

— Мазунка, хіба не примажеться?

— Чого б ні? З товаришем лейтенантом смачніше, — це вже голос Попова.

Та незабаром і це заглушилося ревом гармат.

Земля дрижить, а ми снідаємо гуляш.

Власне, важко сказати, чи можна так іменувати цю страву. Щоправда, я в кулінарії тямлю замало. Тільки ж пригадую, що нам у студентській їдальні подавали гуляш іншого типу: тушковані овочі з м'ясом — капуста, картопля, морква, приправлені перцем. А тут — пшоно з локшиною — куліш не куліш, посичений дрібними кришениками смаженого м'яса: воєнний гуляш.

А втім, смачно.

Коли ми повиходили з бліндажа, фронт насувався назустріч нам то сірим, то рудуватим димом, точніше, ми насувалися в дим, відразу відчувши його кисло-солоний сморід. Зв'язківці виносили наверх котушки та всіляке збіжжя, а я з дівчатами, пройшовши до першого переліску над якимось куп'янистим болотом, сказав, що тут наші дороги, на жаль, розходяться; їм — до батальйону Варушина, мені — в протитанковий дивізіон Лагози.

— Що воно так муляє? — пожалілась Афоня. — Йдіть, я дожену.

Щоб утримати рівновагу, вона лівою рукою схопилася за моє плече, правою скинула валянок, стріпнула над снігом онучу й, коли перевзулася, ніби між іншим спитала:

— Невжс' ви так і не впізнали мене?

— Що ні, то ні.

— Правда, я тоді була зовсім голою. Ви перший мужчина... так... хі-хі-хі.

Я встиг лише випрямитися й остовпіти, як вона вже доганяла подруг. Мені хотілося крикнути: "Передай привіт Олексаші!", та в рот набилосся диму, так що язик не міг повернутися.

Любов чи поезія?

— Можеш не затуляти: я вже вивідав... — покахикував

майор Королівський. — Будь щасливим і нині, і присно, яко на ратному полі, тако і в жіночій любові.

Коли це і як він підкрався по-кошачому — хитро?

На похідному столику горів каганець. Біля нього тьмяно полискував жовтим ще не підключений телефон. Я вже закінчував дописувати листа, коли позаду вчувся той крекіт і моя розчепірена ліва долоня прикрила папір. Оце маєш! Не вистачало ще чийогось підглядання.

Це мене так образило, що ладен був наверзти казначого, тому й не встав, лише повагом озирнувся в злостивому силкуванні зберегти супокій.

— Що ж тут регітного?

— “Дівчина славна”... і далі як там у тебе? Кому це ти хвалишся — чи не самому Тичині? Ти часом не задумав покликати його на весілля? Клич! Зіграємо, та ще й як! Тут і музики, й співу досить. А я вже сам вибгаю коровай. Шишок наліплю. Пампушки теж не завадять. Га? Ти щось наче сказав?

— Кажу — мабуть, маєш задоволення? Повтішайся: тут шишки готові — на соснах. Так що тіста вчиняти не треба.

— Хто ж такі шишки їстиме — білки-світилки?

— Світилки і ти з боярами.

— Слухай, ти, бачу, теж телепат: угадав — люблю бояринувати, з рушником на плечі, та ще й з бантом ось тут — у петлиці. Краса!

Я мовчки зжолобив листа вдовж, протягнув поміж пальцями й, переконавшись, що моя рука не тремтить, обережно підніс до полум'я, потім злегка дмухнув на попіл і, вже встаючи, простежив, як він розтрушується кульбабовим пухом по курку щойно спорудженого бліндажа. Трикутний край листа, зволожений моєю рукою, все ще димів, помигуючи кволим розпливом зотління. Тільки зараз відчулось, як мої руки зацупіли й поморщились. Щоб не дійшло до зашпорів, я почав розтирати пальці над мізерним пломінчиком світла, в той час коли Королівський, розгладивши брови, збив на потилицю шапку й спитав:

— Щось не так написалось?

— Чого б це? Все так.

— Ага, розумію — вчинено мудро.

— Можс, й не зовсім, але все-таки це мудріше, ніж читати чужі листи, що, до речі, навіть законом забороняється, вже не смію казати про совість.

— Але смієш і кажеш. Тож і я насмілюся тепер поцікавитися — для чого спалив?

— Не знаю.

Відповілось, аби якось позбутися балачок. Листа спалено, широко кажучи, не лише внаслідок глузування. Чи не забагато в ньому було справді такого, що могло б видатися навіть адресатові меланхолійно-кумедним? Однак Королівський не відставав:

— Якщо вже й ти від мене криєшся... Що за форма — така несподівано категорична? Мовчиш?

— Нема про що розмовляти.

Він також замовк, розглядаючи в кутку попелини.

І чого ми зопалу та зозла тільки не вибрикуємо своїм язиком? Сталось навпаки, він мене вистидив, через те й звертається нібито сам до себе:

— Коли ж той обід привезуть? Питання з двома іксами, як і те, хто ж ота славна.

Щоб розвіяти кривду, щойно завдану в “несподівано категоричній формі”, довелося пригасити свій запал і переповісти не лише зміст листа, а й те, що малося ще написатися.

— Так це ти закохався. Пора, товаришу лейтенант! — розважливо пояснив Королівський. — Ви коли цілувались востаннє?

— Ну, це вже занадто!

— Як це занадто?

— А так, що це питання просто недоречне.

— Ставлю доречне — бачилися давно?

— Сорок вісім днів тому.

— Он як! Лічиш і годинки, не тільки деньочки?

— Перелічу і дні, і літа, — говорив Шевченко.

— А заради чого так точно лічиться, тепер ясно: ти всю біду перевалюєш на поезію. Насправді ж опосів тебе нетерпець, і ніякою лічбою ти своєї жаги не вилікуєш.

Я подосадував і промовчав. Не слід було вдаватися до такої математичної точності. Міг же сказати: “Більше двох місяців”. Оцю причеписту звичку — заповнювати пам'ять простим часочисленням від якихось навіть маловажливих явищ, подій або фактів — я перейняв у снайпера Курбана Ташматова, бо вона, як мені здається, різноманітить і скрашує безбарвну суть наших днів, оскільки будь-який спогад збагачується новим сподіванням і водночас начебто підказує, як нам жити надалі.

— А як ти до неї потрапив уперше? — не терпілося Королівському.

— Пішки прийшов.

— Угу, кажеш — пішки?

— Атож, тільки пішки.

— Та ну, розвеселися трошки. Може, то справді твоя доля. Коли втратив — шукай. Ти хоч розпитувався про неї?

— Ще не пробував.

— Значить, нудьгуєш. Знав би ти, як мені тебе шкода. Нудьга не напутить на вірну дорогу. Тут щось не так.

— Саме так, як розказано: досі не малося жодного випадку хоча б наблизитися до її батальйону — в кого питаєш, коли невідомо, де й сам батальйон і кому тепер він приданий — чи не сусідній дивізії?

— Навряд. А втім, ось наладять з-з-в'яз-ок, роз-уз-з-знаємо! — пообіцяв командир стрілецького полку, вимовляючи кожне “з” так протяжно і з таким дзиччанням, що мені раптом почулось коливання крил шершня, жало якого застромилось десь начебто біля самого серця.

Добре знаючи, як оцей найщиріший друг уміє давати практичні поради, як він заслужено славиться своїм світлим розумом, своїм проникливим поглядом у будь-які речі, я вирішив довіритися йому з однією метою: хоч трохи полегшити смуток, а з ним і докори сумління. Але зараз, аналізуючи свій промах та химерні здогади Королівського, не позбавлені глузів, я знітився ще прикріше, навіть фізично відчув, як під вагою безпорадного шкодування стаю жалюгідно маленьким. Справді, що б не казалось, а нерозголос таємниці — найвірніший учитель. Власне, тут особливої таємниці нема. Проте всі люди похапливі на сенсації: досить якоїсь пославки — і вже ти в перебрехах, як баран в реп'яхах.

— А яка вона з себе — шатенка, блондинка? Докажуй, коли вже почав, — натуркував мою голову невгамовний друг.

Доказувати не хотілося, натомість кортіло геть утекти й пересумувати ще один вечір десь на самоті чи в компанії артилеристів, граючи в підкидного. Так чи інакше малась можливість вибавити себе з подальших дізнань. Одначе й цей намір перепинила думка про незабарну появу телефоністів. Що б там не сталося, а від Королівського вже не відчеплюся, доки не дізнаємося, де тепер батальйон зв'язку.

— Невже так важко сказати, яка вона?

— Невже легше стане, коли я візьму та й скажу — брюнетка?

— А я візьму та й не повірю, бо ми з тобою брїонети, і нам найдужче сподобні каштанові та біляві або й зовсім жагучо-руді. Це я по собі добре знаю.

— За всіх по собі не судять.

— Маєш рацію. В росіян є на це така приказка: “Не красавица славится, а что кому нравится”.

— Так от, я закоханий не в якусь красуню, а в те, що славить і славиться — в поезію дівчини. Та поезія — по-справжньому талановита красуня.

— Якщо в поезію, то і в неї — в оту санітарку чи лікарню.

— Ти змішуєш різні речі, суть яких може бути полярною.

— Тобі вільно вважати мене будь-яким, як і мені вільно запрягнутися, хай буду мішайлом, хай буду останнім насмішником, якщо ти не захворів коханням. До цієї пори в твоєму житті це почуття було тобі незнайоме. Ти знаєш його вперше, через те й соромишся признатися, мабуть, і самому собі, себто боїшся. Це зрозуміло з твого спаленого листа: папір згорів, а страх остався. Скажеш не так?

— Попробую спростувати, якщо не перепинятимеш.

— Мовчу — слухаю.

— Коли назолю, можеш не слухати: обривай мою сповідь якшвидше, тільки не сміхом.

Він усівся проти мене, зсунувши з лівого вуха шапку, так що в обличчі з відбитками світла я впродовж усієї розповіді бачив ясне відображення свого передчуття, передусім то спалах, то крах ілюзій. Він жодного разу не відкашлявся й не кахикнув, але йому двічі не втерпілося прошепотіти: “Он як...”

Немов досконало вивчений вірш, без перебою й затримки лунали слова моєї сповіді. Хотілося, щоб мій друг явно побачив отой бліндаж у крутому горбі Валдаю — отой Терем Поезії, до якого я насправді-таки “прийшов пішки”. Згадано до найменших дрібниць та подій оповитий завірюхою вечір, обставини й хлопців над шашками, декламування Шевченка й Тичини. Знаючи пристрасть Королівського до художніх образів, до всього естетично-збагливого, я ризикнув прочитати весь вірш “Ты меня не любишь, не жалеешь”, по тому деякі запам’ятовані строфи з “Мрій у диму”.

— Ось послухай-но, що таїться в тих “Мріях”!

Як добудуся Берліна,
стане день мені великим:
Атта Троль мене зустрине,
хтозна, усміхом чи криком?

— І це вона сама склала?

— Та, звичайно, сама. Там є ще кращі рядки.

— Так, а хто ж ота Атта?

— Героїня поезії Гейне. Був такий поет. Наша поетеса тут змістила в одну перспективу героїв різних часів. Але ще цікавіше те, що вона, як видно, добре знайома не лише з українською поезією.

— Воно-то цікаво, — перепинив Королівський, стискаючи мій лікоть, начебто мав переконання, що я збираюся від нього тікати. — Ану, продекламуй ще раз.

Я покоровся. Після чого спитав:

— Щось незрозуміле?

— Більше ніж зрозуміле. Ти тільки подумай — добудуся Берліна! Ти от що — перепишеш мені цей віршик. Я своїм хлопцям-нудисвітам підшпилюватиму його до їхньої хандри.

— Хіба є такі?

— Ого! Лейтенант Ожевський наврочує десять літ війни, якщо так наступатимемо — “темпами черепахи”. Тому давай прорив за проривом, тільки вперед, на захід.

— Між іншим... — і тут я в знак самопокари замалим не ляснув долонею по своїх вустах: ні в якому разі не слід говорити про стосунки цього лейтенанта з отією дічиною. Спам’ятався вчасно.

Досить було б якогось блаженного натяку, щоб зав’язати найколючіший вузлик підсміювань Королівського над Ожевським. Не знаю, чому перший з них називав другого то скульптором, то архітектором “воєнного світу”, звичайно, в насмішку, що мною сприймалось як необдуманий каламбур. Але не за це лейтенант глузував над майором, звичайно, позаочі, називаючи в свою чергу “посланцем диявола”. Тут справа складніша. Мабуть, ніхто, крім лейтенанта Ожевського, не запідозрив і не міг здогадатися, що майор Королівський наділений особливим даром природи — умінням читати чужі думки. Саме цей дар і допомагав своєчасно й рішуче розладнувати позначені хибами стратегічно-тактичні наміри багатьох офіцерів, у тому числі й Ожевського. Поважаючи їхні права самостійного

мислення в тих чи інших обставинах, командир полку неухильно відстоював своє право бути з підлеглими безцеремонно суворим.

— Так що ж ти не доказав “між іншим”?

— Де зараз той лейтенант? Я давно його щось не бачив.

— Та він десь у Морозова. Тепер я тобі хочу закинути маленьке питаннячко, але не між іншим: як вас німці насправді зустрінуть — “усміхом чи криком”?

— Кого це нас?

— Ну того ж Ожевського, поетесу, тебе... та і всякого, хто досунеться до Німеччини.

— В тому числі й тебе!

— Мене в тому числі не буде — не дійду, не досунуся...

— Все ще гадаєш?

— Ні, не гадаю. Де вже де, а тут без гадань. Ясно той день передбачено з оцього підземелля: я туди не досунуся.

— Довірився фатуму? Чи знов помилилась твоя телепатія?

— Істинність... Еге, то як отієї Лисавети прізвище?

— Кутало. Лисавета Кутало.

Він помовчав, і вітерець якогось іншого відчуття, дихнувши на мене, позбавив охоти подальших дізнань. У пам'яті зворухнулось: Платон — мій друг, але істина дорожче, — такий голос історії з далекої давньої Греції. І тепер оцей голос допоміг усвідомити: ще ніколи ніхто не висловлював стільки докорів та прикрошів за нерозумні вчинки, а з ними й неспростованих істин, як оцей мій друг...

Гонитва

По дорозі біг кінь. І я, розпростерши руки, постав серед колій непорушним хрестом: якщо не спіймати, то хоч би завернути. Метрів за сто від мене він послабив свій хід. О, що ж то за кінь? Осідланий кінь, але без вуздечки... Відскочивши вбік, він зиркнув на мене з таким непомірним блиском очей, що мої руки самі по собі опустились. Це сталося так швидко, що я тільки й устиг запам'ятати метляння стремен та лопіт копит на відталій дорозі, не в силі збагнути, за чим отой кінь женеться і чого без вуздечки?

Ще до вчорашнього вечора мене бадьорило святе сподівання — успішний початок великого наступу. Ма-

рилися не якісь романтично-казкові мандри, не вражаючі краєвиди екзотики і вже аж ніяк не зачаровані таємниці пригод. Мені, як і всім, очумілим за рік в обороні, праглося найдійовіших рухів (чогось трохи схожого до шалу того коня). Напевно, тільки птах прагне з таким наполяганням вирійної дороги в інстинктивному передбаченні життєвих перемін.

День у день ми вдивлялися в карти-триверстки, зокрема в їхні мережі польових доріг. Саме по тих перехрещених дорогах-кривулях уява манила безвісти — за невідомий обрій заходу, вбираючи в себе шепоти й вигуки: там — поневолені люди. А в тих людей — історії наших майбутніх зустрічей, історії усміхів, історії сліз.

То був живий голос фантазії. Він вчувався навіть уві сні, тонально барвистий і пружний, іноді сприймався й на дотик, як сонячний промінь, як туман або сніг. Щоправда, останнім часом він все частіше до мене приходив завтяжним голосінням, якщо не молитовним покликом:

Ой Романе, Романе,
мене німці в неволю женуть.

Ось уже більше місяця не минає того дня, щоб оці слова не розворушували свідомості — промугикуються на якийсь невідчепний мотив. Це рядки також з отого зелененького зошита лейтенанта зв'язку — “Мрії в диму” — Лисавети Кутало. І кого вона бачила, коли творила цей вірш? Може, подругу, може, сестру, а може, й себе в той час уявила гнаною полонянкою на одній з отаких доріг. Так чи інакше, а те, що співається, пророкує неабияку борозну через твоє життя: ніколи нічим його з пам'яті вже не виженеш. Та й хіба можливо, коли воно чи то пустило коріння, чи то прищепилось до необхідних духовних потреб і тепер стає вже твоїм переосмисленим надбанням?

Я жив якимось піднесеним, аж хворобливим, збудженням усвідомленої мети: не сьогодні-завтра наші спини й потилиці вигріватиме східне сонце, обличчя — призахідне. Мимоволі ввижалось, як під силою наступальних кроків пошвидшають оберти планети навколо своєї осі. Тоді сонце й вітер, поезія й музика — вся доля світу летітиме з нами на захід. І так — до кордону. А там?..

На жаль, отой голос фантазії тепер начеб спотворився, довелося лише розвести руками, застигши в хвилині

почутої про крах свого виболеного сподівання: наступ обірвався...

Ми просунулися в окремих напрямках на якихось десяти, а то й п'ять кілометрів: Західному фронту не вистачило сили.

Звільнено близько двадцяти населених пунктів, більшість яких, на щастя, вціліло, так що тепер і нашу редакцію розташовано в хаті. З місцевих людей — ні душі. Коли ми ввійшли, хату сповнював похоронний сум порожнечі. Але наша поява вдихнула в неї життя. Оскільки застільне вікно було висаджено вибухом, Авер'янов припасував до нього картон. А так більше нічого не пошкоджено — чисто й затишно. Після тісняви та бруду низеньких землянок, де на стінах слизить і лисіє паморозь чи нуднотворна вода, це неабияке раювання — зовсім інший світ. У вікнах — день, у печі — вогонь.

Але вперед ніщо не летить. Земля не пришвидшила своїх обертів. Дні так само короткі. Ночі так само довгі.

Мені залишалось дописати ще кілька речень, і бойовий епізод про кулеметника був би викінченим, коли прочинилися двері й на порозі постав редактор.

— О четвертій по радіо передаватиметься щось особливе.

— Може, про наш наступ?

— Навряд... Щось інше. — Він дістав із кишені годинник і сказав, не піднімаючи голови, начебто не мені, а своєму цокотливому часомірові: — Нас хвалити нема за що: зрушилися та й застрягли.

Редактор підійняв плечі так високо, що зачепив шапкою горішний одвірок, злякано притримав її рукою і ступив уперед, не причинивши дверей. По долівці котився холод. Я поглянув на свій недопис. Він повільно зволожувався і тепер набирав неспривітного вигляду скривдження: йому бракувало ще двох-трьох речень. Тільки тому він сьогодні вже не зможе потрапити до рук друкарів, які порались на протилежному кінці столу — один краяв хліб, а другий, постеливши газету, розкладав наші ложки півколом, визначаючи місце, де кому сидіти за обідом. Я встав, ще раз нашвидку переглянув свій обрубок-недопис і раптово так засміявся, що викликав здивування всіх присутніх.

— Вам дуже весело? — запитав редактор, видавши надламаним голосом своє неприкаєне пересердя.

— Ні, не дуже. Такий сміх — ще не веселощі. Хочеться пошукати чогось веселішого. А тут... — Я все ще не відводив очей від своєї кореспонденції, в якій не було ніякої особливості. Звичайна фіксація одного з тисячі фактів наступальних подій. Особливе десь там, у радіо, і його слід почути. Як шкода, що наша редакція ще й досі не має свого приймача. — Де ж тепер вузол зв'язку?

— Десь, як завжди, при штабі, — відповів редактор. — Але чи встигнете?

Я вийшов з-за столу, поклав серед лави наповхвату сумку й планшет.

— Попробую встигнути.

— У вашому розпорядженні тридцять вісім хвилин, — уточнив редактор, все ще тримаючи на простертій долоні годинник.

Це значило — маю встигнути, якщо не спотикатимуся напередігах із часом.

— А як же з обідом? — запитав Авер'янов. — Тримати в печі? Ви, мабуть, ненадовго ж?

Я стиха підтакнув, застібаючи на собі ще як слід не протряхлий, тому й не почищений кожушок, вирішив сумки не брати (це вже нова сумка, стара в спогаді, який ще живив надію на успішний розшук). Моя сумка завжди наповнена вщерть найрізноманітнішим причандаллям — окрім паперів, книжок, рушника, мильниці, бритви та запасних набоїв, ще й граната з довгим руків'ям. Це тепер — зайвина: тут все-таки тил, а не передній край. Нашвидку почепивши через плече планшет, я вийшов надвір — у непрозору сльоту. За одну ніч березень став листопадом. Осінь — та й край.

З лівого боку, з-за пагористого дрібнолісся, батарея дала три залпи, з яких до пам'яті навернувся лейтенант Ожевський — чи не він стріляє? Залпи з'єдналися в один глухувато-протяжний гул. За сприятливої, сухої години снаряди летіли б з ревінням та пронизливим свистом, розтинаючи простір гучнотонними дзвонами, а зараз лише тупо гудуть. Я квапився й подумав про несподівані переміни як у війні, так і в погоді. Перші залежать лише від людей, другі лише від сонця. Хоч би й цієї доби: звечора небо миготіло зорями, виблискував місяць, а на світанні посилався мокрий сніг, і ми навіть незчулись, як настав ранок, обснувавшись, немов павутинням, густющою мжичкою. Вона позапинала шибки, бурчала й переливалася від спорадичних наскоків холодного вітру.

Ні гармат, ні самого лісочка звідси не видно, проте постріли видавались близькими. Гул прокотився і вщух. Тепер тільки й чути, як під ногами шелешає липкий попелястий сніг, перемішаний з мерзлим грудням солончаку та глею.

Вийшовши на польову дорогу, я незабаром обігнав обоз — трое саней і два парокінні вози. Вони ледве-ледве плелися. Ну й дорога: там грузько, тут слизько. Я вже двічі замалим не спіймав сторчаків, а це так посковзнувся, що, мабуть, кроків зо три протеребенівся поповзом.

Нічого, сьяк-так обтрисився — побіг. Метрів за десять, у незбірній сльоті, маячила перед очима розіскрена цятка, схожа на зірку в легкому тумані. Я ще й зараз не наважуся твердити, що то було — ява чи привид. Одначе вона мене підбадьорювала, викликаючи страх і цікавість, і я запевнював сам себе, що то саме та вість, яку маю догнати, що б зі мною не сталось.

Ловіза Густавівна

Вузол зв'язку розташовувався в рубленій п'ятивіконній хаті. Перш ніж зайти, я простояв кілька секунд перед вузьким ганочком: обстежував і дивувався непошкодженості житла, все ціле — стіни зокола не полупано, шибки не поскіпано, соломі з покрівлі не здерто. Не вже тут не було ні сутичок, ні перестрілів?

Усередині також ніяких руйнацій не видно. Лише де-що переставлено: судник стоїть у кочергах, а великий стіл притулився до припічка, тому що вздовж причілкової стіни встановлено комутатор. Біля нього, проти вікна, схилилася простоволоса блондинка з навушниками на голові. Це була жінка вище середнього зросту, статечна, струнка, з круглястим обличчям і густими бровами на високому лобі. Проте вражала не зовнішність. Мене вразив її вивчально-допитливий погляд. Він вражав, безперечно, кожного як своїм блиском, так і жвавістю рухів, а може, й думок.

— Ловізо Густавівно, з'єднайте ще й сьомий з оцим — з дев'ятим!

І чий же це голос? Я спершу, мабуть, розгубився, бо не міг розторопати, звідкіля він вийшов: з комутатора чи з-під землі? Одначе збагнулось інше — оце ж якраз і вона, тьотя Лова! Це та сама Ловіза Густавівна Крузте, про яку мені так захоплено розповідав Макалов. Нарешті спіткались! Я на радощах так розбентежився,

що навіть не відрекомендувався, вимовив тільки звання та прізвище, хоч в думках і встиг пославити щойно страчений час — на гонитву за вістю. Як же мудро він спрямував сьогодні мій шлях! Більше того, мені здалося, що й вона розбентежилась, коли вивчала мій голос, мружачи припухлі повіки, вслухалася наче в музику або в пісню, коли, відступаючи до вікна, пошепки запитала:

— Це ви — отой друг Валентина? Здається, Василь... так же?

— Так, це я, отой самий Василь. Хочу сподіватись, що ви не образитеся, Ловізо Густ...

— Ні-ні, не ображуся. Мені запам'яталось, як Валентин шкодував, що ми з вами ще не знайомі.

— Тепер уже я шкодуватиму, що не зможу розповісти йому про наше знайомство. Я від нього мав...

— Так-так, передати мені привіт.

— Привіт... і поклон... ось такий.

Схиляючи голову, я перегнувся над комутатором і в ту ж мить відчув її теплу руку на своїй руці.

— Вгору дивіться, вгору! Ось телефонограма. Вісті приємні. Читайте!

Цього було достатньо, щоб зрозуміти її теперішній настрій: вона з Макаловим бачилася вже тут, у дивізії, але в даному випадку говорити про це не на часі. Поданий папірець красномовно пояснював: тему розмови маємо переіменити. І це мені сподобалось. Я тільки зараз додивився — хтось налагоджував комутатор, сидячи з того боку в отемненому кутку на голій підлозі, щось крутив і стиха постукував.

Обсмикавши елегантний джемпер із пухнастої білої вовни, з-під якого рясніла темно-блакитна спідниця, Ловіза Густавівна перемикнула один у другий штепсель, зняла навушники й почала повільно зачісуватися, видивляючися в люстро шибки.

Що я знав про цю жінку (в основному від капітана Макалова)? Всього-на-всього те, що її батьківщина — Швеція, що вона деякий час жила в Латвії, що в Німеччині полишилась її молодість. А ще пригадалось — тоді мені вперше почулося таке слово як Бухенвальд. На запитання, що це — Буковий ліс? — відповілося: "Бухенвальд — містечко, а біля нього — концтабір, із якого Ловізі Крузте пощастило утекти".

З-за комутатора виліз полисілий сержант у золотих квадратах окулярів, певно, технік.

— Допоможіть, будь ласка, йому, — звернулась до мене Ловіза Густавівна таким наказово-дружнім тоном, буцімто ми знайомі вже бозна-відколи. І це мені також сподобалось.

— Тут помочі не потребується нічиєї, — заперечив сержант, обережно розкручуючи срібні спіральки якогось дротинок.

Я без найменшого захвату пробіг очима по літерах написаного й з нарочитою байдужістю повернув папірець, оскільки там бажане було ще дуже далеким від реального: якщо наша дивізія прорветься однією з перших до Сичівки і звільнить її, то поза всяким сумнівом стане гвардійською.

— Завоюємо це звання.

Важко сказати, чи то стверджував, чи то лише допитувався підбадьорений голос Ловізи, коли вона ловко пригладила кучері обома п'ятірнями й надівала навушники. Я непевно знизав плечима, проте головою кивнув енергійно, зосередивши зір на літерах широченної карти Європи, що завішувала міжвіконний простінок. Ліворуч від неї стояло дві рації. На чорному лакованому столику, притуленому до покуті, металево блищав приймач, причаюючи в собі мету мого ходу-походу. За великим столом біля печі на лаві посопував немолодий солдат у зношеній ватянці, простягнувши по припічку розчервонілі руки й приткнувшись головою до шапки.

— Ви попали під артнальот? — запитала Ловіза Густавівна, оглядаючи поли моєї забрьоханої козушину. — Видно, сам Бог вас помилював.

— Ваша правда — помилював, бо ніякого нальоту не посилав.

— Як? А що ж трапилось? Подивіться на себе. — Вона вийняла з чорної шкіряної сумки надщерблений прямокутник люстерка й простягла мені. — Чи себе впізнаєте?

Заглянувши в нього, я старанно повитирав з обличчя липку мішанину поту й грязюки, полишеної бризками, коли впав на слизоті, й коротко пояснив:

— Не дорога — кваша.

— То це вас машини заквацали? Ой, дороги-дороги... — пожурилась вона.

Я намагався відповідати якповільніше або й зовсім не говорити, щоб не виказати хекання, бо як-не-як пробігти близько трьох кілометрів, та ще по такій дорозі, нелегко. Повернувши люстерко, я дочепурювався перед ши-

рокою шибкою, за якою бовваніли дівчата. Двоє з них в осунених довгополих шинелях, схожі на городні опудала, натужно тягли по снігу сувої цупкого дроту, складених пірамідою. Третя, в білому кожучику, гнула-лась позаду, понуривши голову, щосили впиралась обі-руч у дроти. Коли на мить освітився увесь її профіль, моє серце тьохнуло. Жаль, задаремно: то не вона...

— Ловізо Густавівно, скажіть, будь ласка,— мій голос — не мій, все-таки задихнувся, а коли викінчував ре-чення: — лейтенант Кутало до вас не заходила? — за-тремтів.

— Лізі?.. Ні, не заходила. А що, з нею скоїлося?

Тепер ми обоє пильнували кожен рух і кожен крок дівчат.

— Ні, це я просто питаю. Нагадалося...

— Ах, як мені оце ваше не “просто” перелякало! З того часу як ми залишили Вазузу, вона тут не появля-лась ні разу. Я вже двічі говорила з начальством її ба-тальйону.

— І що?

— Відповідалось одне й те саме: вона десь там... на позиціях.

В апараті блиснуло, прозмерилось. Промовивши: “Слу-хаю”, Ловіза Густавівна поперемикала й сподівально чи навіть якось нашорошено подивилась на мене: ти щось, мовляв, утаїв? Оцей недовірливий знак запитання ще довго не сходив з її пишногубих вуст — аж доки я не зізнався, що напитую Лисавету Кутало вже четвертий день.

— Я також маю побоювання за неї, як і за вас, як і за всіх жінок на війні.

— Зрозуміло, так-так! — відповіла Ловіза Густавівна, мабуть, одночасно комусь і мені, після чого, затуливши долонею мікрофон, додала заспокійливо: — За мене бо-ятися не варто.

— Як це не варто?

— А так, що не варто: я своє прожила.

Скільки їй? Про таке у жінок допитуватися нетактовно.

— Що там ви прожили? Все ще попереду.

— Еге, далеко не все.— Тут її сірі очі, досить уваж-ні й допитливі, повільно скосились на сонливого солда-та, голова захиталась, так що навушники поповзли: лівий до потилиці, правий до лоба. — Коли тридцять чотири пороги вже переступлено, попереду — менше.

Тепер стає зрозумілим: різниця нашого віку — десять

років. Але в оцих протиприродних умовах обстрілів будь-яка різниця в людських літах начебто геть стирається, говорячи мовою алгебри, зводиться до спільного знаменника і надає підставу майорові Королівському називати законом війни: тривалість віку тут кожного з нас — юного й сивоголового — залежить од кількості вибухів. Остаточний підсумок поділеного чисельника на знаменник достовірно покаже — стільки нас повинно загинути й стільки вижити. Через те, вболіваючи одне за одного, ми з такою спокійною певністю й виконуємо загальний обов'язок, віримо в свою вселюдську мету: жертвуючи життям, захистимо життя. Аби так не вірилось, нам було б не лише тяжче, а мабуть, неможливо спрямовувати свої зусилля на щоденну відвагу. Не зайве наголосити на цьому ще й тепер: та віра була якась особлива, зігріта й освітлена таїною майбутності, зосталась як щось невіддільне від самої душі.

Так от, щодо відваги. Досвід війни переконує: ми в найскрутнішому ділі тут буваємо куди героїчніші, ніж на словах. Ось, приміром, і зараз мені дуже кортить якось більш-менш розважити оцю, мабуть, і насправді-таки золоту, послану випадком жінку, проте заважає непевність, оскільки, звичайно, ще не мріється, не передбачається, що саме ця жінка полишиться для мене з усіх теперішніх друзів чи не єдиною супутницею на далеких шляхах Європи. Це станеться десь аж край світу — біля Мазурських боліт. Шкода, коли, крім обізнання й зваги, бракує ще й теми. Що в даний момент могло б нас поєднати, щоб ми перейнялися довірою, так це спогади про капітана Макалова (з думки так і не сходить його застереження: хоч на йоту сфальшивиш — зразу відвернеться). Та ба! Ми тут не самі. А в спогадах є чимало такого, що не підлягає ні широкому розголосу, ні прилюдному обговоренню. Тому-то ще з її першого слова на ті спогади й накладено вето.

Кажу заради пристойності, щоб не втрачати розмови:

— Це ще хтозна, скільки тих порогів попереду: менше, а може, і більше.

Вона підійшла майже впритул, зняла з мене шапку й, почепивши її на ріжок плетеного стільця, почала долонею стріпувати мокроту.

— Що хтозна, то хтозна. Та я вже спотикаюся на своїх порогах. Стала недобачати. Окуляри потрібні. А де їх дістанеш?

— А в санчастині, де б же?

Перш ніж відповісти, Ловіза Густавівна взяла біля приймача ганчірку й, витерши руки, порозгладжувала свої чорнуваті, мабуть, старанно підфарбовані брови, начебто саме вони заважали добачити як слід.

— Спасибі за добру пораду. Зверталась — нема. Там лише рецептами наділяють. А втім, не так уже й бажано відгороджуватися від білого світу склом.

— Хе-хе, це даремний страх. Я в окулярах із тринадцяти років! — похвалився очкастий сержант, протягуючи пасатижами бронзовий дротик між тонюсінкими блискучими клемами якогось пристрою.

— Страху не маю, проте загород не люблю.

— Полюбите, коли зір попсоується. Глядіть, щоб не дійшло до цього.

Вона промовчала.

Моє питання про Лисавету Кутало не було вже таким простим, як це могло здатися будь-кому, крім Ловізи Густавівни та сержанта, який весь час прислухався до нашого кожного слова. Солдат, мабуть, нашої розмови не слухав. Припавши лівою щокою до зчеплених рук з розпростертими ліктями по косинцю великого столу, він задрімав, либонь, по-справжньому.. Це видно з того, як із куточка перекошених вуст напнула прозора струминочка слини, непомітно стікаючи по середніх пальцях, як вислизнула й повільно сповзла додолу пожмакана шапка, як від урівноваженого дихання ледь-ледь поколихується палітурка школярського зошита, на якій написано: "КОДИ № 2". Саме вони й спонукали мене до прохання.

— Ловізо Густавівно, як ви гадаєте, чи не завадить нам подзвонити в батальйон зв'язку? Може, лейтенант Кутало вже повернулась?

— Сподіваюся — не завадить.

І раптом, коли пухкенька рука, на якій миготів мініатюрний годинник, простяглася до зошита, солдат прихлопнув її своєю долонею, достоту кіт мишку, наспіх витерся й попередив:

— Це вам ні до чого. Не псуйте очей, тьотю Лово. Лейтенант повернеться тільки завтра. Вона в шістсот чотирнадцятому... Там аврал.

Мій настрої підупав. Де той шістсот чотирнадцятий? І який там аврал? Але й цього було досить. Я не сумнівався, що той полк якщо не зазнав розгрому, то не втік від поразки. Тим часом солдат, підмостивши під голову кулачище, знову стиха захріп.

Коли довго стоїмо в обороні, дислокація всіх частин у цілковитій наявності: знаєш, де який полк, батальйон, батарея. В наступі зовсім інше: підрозділи зміщуються, нерідко міняючи напрямок у залежності від атакованих об'єктів і системи вогню противника, тоді все переплутується, внаслідок чого втрачається навіть керування військом. Щось подібне вже траплялось і в нас під час так званої літньої кампанії, за що й було відсторонено від командування багатьох офіцерів на чолі з командиром дивізії полковником Рагулею. В критичний момент нічного бою два полки "заблудили", позбувшись бойових порядків і сув'язі між собою та штабом, а третій полк атакував замість ворога фланг свого сусіда, зазнавши відчутних втрат.

Може, й тепер таке?

Мені хотілося побачити Лисавету Кутало неодмінно. Було кілька причин. По-перше — взяти в неї поезії для газети. По-друге — яка відповідь надійшла з Уфи? Що ж до третьої причини, то вона була начебто не зовсім реальна, глибоко втаєна, якщо не підсвідома, через те й не піддавалась чіткому оформленню в думку. Власне, про це намагалося не гадати. На жаль, гадалось...

Тепер говорилося про лейтенанта Кутало голосно й відкрито. Виявляється, крім Ловізи Густавівни, тут її знає всяк. Чесно кажучи, мені було неприємно й досадно підтримувати цю лоскотливу розмову, бо виходило, нібито я спеціально гасаю по тилах дивізії в пошуках... своєї коханої. Не маю найменшого сумніву, що всі троє зараз думали саме так.

— Якщо відшукаєте й сповістите, що з нею, то цим удостоїте мене великої нагороди, — сказала Ловіза Густавівна.

— Хіба? — вирвалося в мене досить іронічно чи, може, й заневажливо, на що почув зауваження:

— Тут не до смішок! Хіба ви не хотіли б мати нагороду?

— Дякую вам за це питання. Але за що нагороду?

— За Лізі — від мене.

— Виходить, я стану героєм?

— Авжеж! Не заважаюся повідомити вас, що Лізі для мене більше ніж подруга. То хіба не приємно знати, що вона знайшла на війні такого... — тут Ловіза Густавівна злегка змахнула руками, ніби воліла щось упіймати, виграваючи блиском очей, — такого... товари-

ша, з яким Валентин... а! Ви розумієте, що я хочу сказати.

Малася повна спромога й можливість обернути все щойно сказане в жарт, аби лукавенький посміх техніка не спонукав збагнути, де я перебуваю. А перебував я в самому центрі комунікацій дивізії, то нема чого пояснювати, що всякі чутки тут набувають реактивної швидкості. Е, тут жартувати негоже. Тепер уже я підходжу майже впритул, кладу свою руку на руку жінки, стискаючи, повертаю так, щоб роздивитися, котра година.

— Ловізо Густавівно! Мені бракує хитрощів, а ще більше охоти приховувати від вас, як і будь від кого, своє ставлення до лейтенанта Кутало. Ви, напевно, знаєте, що вона пише вірші...

— Що-що? Пише вірші? Чи я не дочула? - дивується Ловіза Густавівна, звільнившись від моєї руки й звично мацаючи навушники в зарослях кучерів, які нібито раптом і стали причиною глухоти. — Лізі пише вірші!.. А мені ж про це ні гу-гу. Так он воно що... Тепер ясно, чого це їй так сподобались пісні Генріха Гейне! Та я певна була, що вона вміє тільки співати. Альт-сопрано, глибоке, м'яке — що за голос!.. Яшко, прфснися, йди-но сюди! — майже скрикнула Ловіза Густавівна.

— Що трапилось, тьотю Лово?

— На! — зірвавши навушники з голови й тицяючи солдатів, що схопився, начеб ошпарений, вона кинулася в куток.

Допоки вона щось розшукувала, я згадував Лисаветин голос і шкодував, що не пощастило почути його жодного співу. Тож від судження мусив ухилитися, хіба що зрідка підтакував.

Через кілька хвилин з речового мішка був добутий у цупкій сизо-блакитній оправі томик поезій Гейне мовою оригіналу. Ми вдвох підійшли до вікна, і Ловіза Густавівна збуджено, з натужним піднесенням голосу й пристрасті хвалилась, як перекладала Лисаветі Кутало (звичайно, прозою) “оцей або ось оцей вірш”, а та записувала і вже під час наступної зустрічі наспівувала його дивовижною мовою українки.

— Так от, — сказав я, розхвалюючи Лисавету й Ловізу як тільки міг — захоплено й щиро, — наша редакція хоче надрукувати вірші лейтенанта Лисавети Кутало на сторінках своєї газети.

— Ах, яке це щастя! Господе милий, — тихе, по-

божне звертання, схоже на хлюпотіння хвилі, видихалося по-німецькому (Gott wert), в той час коли виплеск долонь лунко розбризкався, немовби скинулася риба. — Тоді вам нема чого тут затримуватися, йдіть шукайте, йдіть. Гайнуєте час дарма. Йдіть!.. Ось ваша шапка.

Оце “йдіть!” вкотре вже повторилося нетерпляче, з поривистим жестом рук, так що підстав для побоювання було досить: чого доброго, візьме тьотя Лова кріпенько мене за плечі та й перепихне через порожець або витурлить аж на самісінький ганок.

— Ловізо Густавівно, я зараз на службі, виконую свій обов'язок так само, як і ви, і прийшов сюди не когось напитувати, а для того, щоб занотувати по радіо “В останню годину”.

Тут вона й отетеріла. Начеб я вдарив її чи принаймні боляче відштовхнув, подивилася на мене аж ніяк не привітно, згорда чи навіть ображено, мружачи ліве око без повапу, але й не без химери: воно повагом опустилось так низько, що з-за її червонів лише верхній окрай білка, під яким шкіра вилиці переморщувалась, нагадуючи брижі пелюсток висохлої троянди, а в скривленій шпарині рота заблищав білий пагін — зловтішний оскал кутнього зуба. Не берусь описати, як могли з отієї шпарини, що застигла на цілу хвилину в отупілому перекосі, проточитися ось такі слова:

— Значить, вас, товаришу лейтенант, ра-а-діо притягло. А де ваш приймач? Сі-сі! Га!..

Слова прошепелявились та й відлетіли, зате сі-га своїм гострим свистом зашилося до моєї пазухи надовгенько. Я відчув на своєму лобі не сльоту й не піт, а бозна-звідки там поприлипало й закопошилося найвідразніше юрмище слизьких лапастих комах, інстинктивно перетер їх долонею, постріпував і сказав:

— У нас приймача нема.

— Як — зовсім нема?

— Нема!

Тільки тепер тьотя Лова поставила своє ліве око на місце, жаво схопила з Яшка навушники й, нап'явши с'як-так на себе, торохнула раз і вдруге штепселем.

— Сімнадцятий! Алло, слухаєте? Скажіть, будь ласка, ваш приймач працює? — лагідно, як завжди говорячи в мікрофон, поцікавилася ввічлива телефоністка Ловіза Крузте. — А-а, без приймача? Так, так, він уже прийшов. Еге, ваш товариш лейтенант... Прийшов. У нас.

Та не так і давно. Знаю, знаю, зараз будемо записувати.

Вона знову поставила Яшка біля комутатора, сама ж, вим'явши як слід мою шапку, шпурнула її на лаву, однією рукою підштовхувала стілець до столика, другою посувала під правий ріжок приймача папір з олівцем.

— Що потрібно вам ще?

— Більше нічого. Дякую.

Не беруся описувати й того, крізь який саме гніт пробивалося моє стримане дякую, коли врахувати ось таку недовіру до мене, обтяжену ще й перевіркою честі. А втім, було чим і втішатися: хіба якраз не оця привизлива перевірка доводила так явно шанобливій Ловізі Крузте, що я фальші не проявив ні на йоту?

— Перепрошую, де воно вмикається — тут чи тут?

— О! — тільки й вимовила розбентежена телефоністка, твердо натискуючи трьома пальцями загнутий донизу важіль, а коли приймач розігрівся й почувлися перші шуми, ще твердішим натиском язика процідила гарячу пару крізь моє вухо до самого мозку: — Не здумайте щось покрутити!

Ось воно що! Краще мені вже світ закрутився б, аніж удостоїтися від жінки наказу погрози. Хто ж я для неї — пустотливий хлопчисько чи просто заброда?

Наказ продзвенів металеву, занадто вже офіційно. А ще про яку дружелюбність можна гадати, коли й зараз поза моєю спиною бродять шепти пересміхів?

Чекаючи позивних, я дістав про запас оцупки ще й своїх двох олівців, тонко заструганих, із твердими сердечками. Збігло кілька секунд — позивні віддунали, радіо заговорило — та як! та про що! Я навіть здригнувся — не від раптовості звуків і не від хвилювання голосу диктора. Спершу здригнувся, а потому завмер, вникнувши в непередбачену суть події: прорвано блокаду Ленінграда!

Тепер за моєю спиною галас і тупіт, і брязкотання обценьок, видно, випали з рук сержанта. З лівого боку, перед моїми очима, незастелений стіл стає барабаном: гудуть, аж трясуться розсохлі дошки. Припухлі від холоду пальці то в кулак стискаються, то бігають, наче по клавішах: щось награється, либонь, відрепетируване вже давно, та неприємно бачити, як у переливчастій мелодійності роздрібнених ритмів безладно метляється розтіпане гноття двох рукавів засмальцьованої ватянки, і нарешті — якийсь відчайдушний викрик:

— Тьютю Лово, дозвольтє!

Я встиг озирнутися.

Вони цілувались.

Я намагався не пропустити нічого суттєвого, нотував якшвидше, так що було не до цікавих озирків, але все-таки розібрав троє слів з її протяжного видиху:

— Ehre den Helden!*

До цього я знав по собі, знав по бійцях-таджиках, а тепер узнав і по Лові Густавівні: раптовий надмір захоплення так само ж, як і фізичного болю, ми виражаємо різко — мимовільно, рефлексно, тому тільки рідною мовою.

Мої очі втуплюються в приймач у наївному сподіванні побачити, а не лише осмислити дію, що вилітає з нього наспіх опорядкованою лише звуками слів, через те й пишеться майже навпомацки: ніщо не страшить, не бентежить — ні казуси орфографії, ні прогалини пунктуації, навіть приємно стає, що так незграбно ригуються літери — безсиметричні, перекошені, ламані, деякі слова не мають закінчень. І все було б дуже добре, коли б не оця рука! Вона знов на столі — борсається, гримить. Окрім того, ще й човгаються підосви, а з яким тріском виляскують каблукі!

— Цить, Яшко, цить, не стукай! — заблагалось примирливо, начеб у відповідь моєму незадоволенню.

— Тьотю Лово, танцюйте! Вижив мій Ленінград!

— Та хіба я глуха? Не кричи! Вижив...

Тепер мені багато чого з'ясувалось: оцього Яшка вже ніяк не вцитькати. Але і я вже гніваюся, хоч якраз через нього й не занотовано кілька населених пунктів та імен командирів, "частини яких відзначились під час прориву блокади". І все-таки повідомлення в нашій газеті буде надруковано. В подібних випадках, як уже говорилось, ми пишемо: "Прийнято на слух по радіо", що й знімає з нас відповідальність за неідентичність переданого тексту.

— Тепер і до Латвії вже не так далеко. Скільки ж тут кілометрів? — допитувалась Ловіза Густавівна, коли я поскладав свої записки й підійшов до неї попрощатися.

Розтягаючи мотузочок, вона пробувала виміряти на розвішеній карті прямолінійну віддаль від Риги до Ленінграда.

— Який воно тут масштаб — не прочитаю: написано дуже дрібно.

* *Ehre den Helden!* — Слава героям! (Нім.)

— Масштаб — один до десяти.

— Так це вирахувати нескладно. Відміряйте мені сантиметр, ось тут, — попрохала вона, подаючи мотузок.

Я прикладав його до масштабу й відкреслив олівцем позначку, повертаючи, запитав:

— Де тепер наша пошта? Ви маєте з нею зв'язок?

— Ще не маємо. Вам лист відіслати? Залишіть, я передам.

— Та ні, не лист. Це я так, між іншим.

Аби ж то лише “між іншим”. Одначе на серці — ні тривоги, ні сорому, бо воно вистояло перед спокусою сказати цій жінці неправду. Водночас як не подивуєшся, коли тьотя Лова, мабуть, інстинктом відчула моє непереборне бажання відвідати пошту. Хіба не з її веління мене вже за двором окликнув сержант? Наздогнавши, він то показував, то пояснював до найменших подробиць дорогу: перейти перший і другий пагорб, із якого стане видно церковний хрест, обігнути ставок у соснах, і перша ж стежка над яром виведе мимо церкви до кузні. За кузнею — хутірець, там — пошта.

— Це, якщо навпрошки, зовсім близько. Та й дорогою недалеко, — запевняв сержант.

А мені все одно — близько, далеко. Це вже не відіграло ніякої ролі в моїх ясных намірах.

Тепер на душі лагідно й чисто. Визнаю без вагання: Ловіза Густавівна Крузте — жінка з характером, не позбавлена легендарного досвіду. Їй принаймні достатньо було б і десяти хвилин, а не якоїсь години, щоб якнайвірніше дійти сталої думки про мене — такого собі хлопчачка з двома кубарями на фронтових погонах. Жаль бере з іншого приводу: не справдилась певність капітана Макалова. Не було в нього ні сумніву, ні побоювання в тому, що між нами зав'яжеться вузол дружби з першого спіткання.

Та, на жаль, вузол не зав'язався.

Блокування довіри

Коли замість вітання вигукну: “З Ленінграда знято блокаду!”, Олексаша відступить від столу, покладе посеред папок на лаві недочищену картоплину, а вже потім, оглядаючи свої руки, байдуже питає:

— Де це ви провідали? Хто сказав?

— Сам чув по радіо.

— Давно?

— Та вже з годину тому.

— Це якраз тоді в нас обламалась одна підвода, — сповістить Олексаша й свою новину. — Колесо розтросилось. То ми ще й не всі перекочували.

Розшукавши ганчірку, вона сполосне руки в окропі й з упевненим видом охайної господині витиратиме кожен палець окремо (чи не занадто повільно?), даруючи мені переконаний здогад — потиснути їх, чистих, зігрітих, сухих, тому-то й моя права рука звично потреться об теплий спід кожушини. Та, на превеликій жаль, тут же й розчаруюся: мій здогад — обман. Олексаша так само спокійно просновигає до печі, порозшаргує рогаčem присок чи хмиз на черені, підкине два чурбачки й поважно повернеться до своєї картоплі.

Я значіно примощуся на лаві з почуттям освистаного співака. Хоч би тобі крапля втіхи!

Невже тільки заради самодокору та розчарування відміряно так енергійно, правду кажучи, зопалу стільки дороги? Я не затримався навіть у кузні біля солдатів, коли нашвидку хвалився такою важливою вістю, біг і чув, як вони вслід мені прогалакували “ура!”.

Тепер я сидів серед поштарського розгардіяшу на лаві, завалений усіляким начинням, і думав про те, скільки в отих ковалів зародилося в одну мить вибухової сили радощів.

Там був ефект. А тут?

І в кого така байдужість? У дівчини з Ленінграда, яка не раз при мені оплакувала його долю.

Вона знову заговорила, тільки про що? Про розрив... не ланцюга блокади, а якогось обода в колесі — де-то візьмуть справне? Це мене приголомшило. Хоч як не пригальмовував порив негативних емоцій, лише понад силу зміг прикинутися байдужим.

— Де це ви доп'яли картоплі?

— Та де б же, коли не в німця?

— У німця?

— Так. Наші танкісти настигли машину з продуктами. Дещо й нам перепало.

Виявляється, моє запитання, вимовлене ніби знічев'я, не таке вже й наївне. Підтримуючи розмову, я сказав, що картопля — це пожива з пожив.

— Хе-хе, не така вже й пожива, — почувлося раптом з-поза комина. — Свіжі помідори — ото пожива! Аж два ящики було в тій машині.

Голос дівчачий, хрипкувато-високий і начебто вже чуваний.

— Хто це там?

— Наші, грипують, — відповіла Олексаша.

— І як ото німець вирощує помідори взимі? — допитувався той голос.

— Таке — взимі. Хіба він сам їх вирощує? Грабує, люципер, десь у теплих краях. Кажуть — оті помідори не то з Греції, не то з Єгипту, — заперечував другий голос, набагато нижчий, певно, зовсім простуджений, — То розкажіть, лейтенанте, що воно там, у нещасному Ленінграді, голодують люди? Чи Бог милував?

— Мабуть, голодують, бо...

Тут Олексаша й штурхонула мене в плече, прикладаючи до своїх вуст кінчик ножа, потім блискучим лезом провела так несамовито й близько біля горла, що в мене під серцем шпигнуло. То були перестержливі знаки — про голод ні слова! Я здивувався — чому? Вона ще похмурнішала, жуючи свої пухнатенькі губи, здавалось, от-от розрюмсається, тимчасом як на печі не прищуhalo зацікавлення новиною.

— Так що ви сказали — бо...?

— Я хотів сказати — Бог, либонь, далеко не всіх помилував.

— Ох, що не всіх, то не всіх. Олексашо, чуєш, тепер і твоїм рідним полегшає. Га, що ти сказала?

— Я нічого не сказала.

— Так чого ж ти мовчиш, не допитуєшся, не радієш? Та на твоєму місці, аби я таке почула про свою Оршу, так оце хоч і нездужаю, а пішла б танцювати. Йй-богу, пішла б. Не гріх забожитися. З товарищем лейтенантом пішла б. А ти зажурилась. І чого? Чи в тебе язик онімів?

— Лежить собі мовчки! Таке плетете, що й на голову не налазить.

На печі, мабуть, разів десять прочхалось, прокашлялось, егекнуло та й притихло.

Так і моє сумління тепер заспокоїлось, виконавши своє нетерпляче завдання, звеліло рушати додому. Воно так би й сталось, аби мій зір не потрапив у рухому спіраль пружинистої лущайки під ножом Олексаші. Саме ота непевна спіраль зачепила мене за живе, притримала, давши підставу подумати, що віднині ми з Олексашою розчураємося назавжди. Спіраль опускалася вже нижче колін, то розколихувалась, то злегка тремтіла — залежно від руху ножа. Я дивився, як він ледве помітно пострибує в безперервному ритмі, як у трюх

пучках обертається плід, окраплений росинками соку, звільняючися від своєї смаглявої шкіри. Власне, то була вже не шкірка, а плетиво павутиння, вузеньке й таке тонюне, що навіть у зимовому світлі вікна просвічувалося навскрізь. Ювелірність очищення піднатужувала мою засередженість, примушуючи загадати — спіраль обірветься чи дістане долівки? Ось тоді я схоплюся, аби вирушити в дорогу. Це мало відбутися по кількох секундах. Але тих секунд було цілком досить, щоб розчинилися двері й, горблячися під низьким одвірком, якимось ведмедикувато пропхнувся Ригор Сябейко з голосисто-захопленим вигуком:

— Вариться?!

— Що вариться?

— Бульба!

Сябейко ще перегнувся, просуваючи голову майже в челюсті, щоб заглянути в піч. По його нахиленому обличчю текли блиски вогню, попід вусами й пасемками бороди заворушилися тіні, так що я не встиг і змигнути, коли його постать роздвоїлась, і мені вже не треба було приглядатися, щоб угадати напевне, хто визиркує з-за нього. Я ще не міг розпізнати жодної окремої риси ні виду, ні стану, але вже добре знав, хто це там, як знав те, що в світі нема таких надприродних стихій, таких демонічних сил і таких рукотворних предметів, які спромоглися б затлумити або змести й розвіяти роки мого дитинства чи хоча б лопухи під лісою Євмена Галушки, де коваль Митрофан вишіптував своїх п'ятеро слів — останніх слів, подарованих йому на землі життям.

У хаті ні з сього ні з того здійснювся гармидер — щось доказувалось, щось опротестовувалось. Я чув голоси чотирьох, чув, як вони звадливо дражнилися й перекорялись, а спитайте — чого? — відповіді не знайду. Все це було недосяжно далеке, несправжнє та зайве, бо не мало ніякого сенсу в порівнянні з отим шепотом, що неприкаяно бродить по білому світу й нарешті прибився до нас чи не слідом Сябейка: “А де це бульба вариться?”... Отакий він, живий, невмирущий шепіт. шепіт з-під лопушиння лихолітнього року — шепіт голоду, набагато потужніший від усіх перекорів, канонад і громів, бо за ним — люди й люди, виснажені, попухлі — ось який він, теперішній Ленінград...

А вона про голод — ні слова!

Тієї весни (можливо, ще й того дня, коли помирав

опухлий від голоду наш коваль Митрофан) у Борисполі серед базару юродивий Муня співав:

Сталін, Сталін насталив —
Ані коней, ні волів,
Аби Муня серед ринку
Його славив за скоринку.

Мудреці і юродиві! Як не схиляти голову перед вами! Певно, лише ви розуміли, який метод обрав “батько народів” для взаконення свого деспотизму диктатора. Ми ж були ще занадто юні, покірно-слухняні, змучені “труднощами зросту соціалізму”, себто недоїданням, ладні йти за скоринку хоча б і в пекло. Саме так воно й сталося — ось ми в пеклі війни. Тут обпалюєшся і вогнем, і жахом, коли розмірковуєш, як легко цілі народи обертаються в жертви одного тирана.

Я все ще сидів у тіні глухого простінку, і заклопотаний Ригор Сябейко розпізнав мене тільки перегода, підійшовши до лави, здивовано відсахнувся.

— Лейтенант?! Чи не задрімав? Теж за день, соколику, налітався? То що ж новенького вилітав? Чи все пішки та пішки? Ой леле! Так легко й здорожитися — до зносу.

Що легко, то легко. Проте з того, як він пом’яв мої плечі, як звернувся на “ти”, було зрозуміло: Сябейко в чудовому гуморі.

— Та ні, Ригоре Івановичу, тут не до дрімоти: вслухаюся в шепоти.

— Оце сказонув — шепоти. Ач, ти який. Тут — кагал, а не шепіт! Я сьогодні ще ріски до рота не вкинув, а вони втрюх досі не могли бульби зготовити. Ну хіба, скажи, не страм!

— Ось останню дочищую. Окріп закипів, то скільки їй варитися. Ви краще б дровець принесли, аніж когось ні за що ні про що страмити, — виправдовувалась Олексаша.

Сябейко відсторонив її ліктем, позиркав у біле трофейне відро з картоплею й заговорив примирно чи навіть улесливо:

— Ти, Сашо, теє, не гнівайся та підчисть — і на лейтенантову долю.

Я встав, поштиво подякував і категорично заперечив — страх як мені закортіло поласувати бульбою, але час нетерплячий — жене.

Тепер Олексаша дивилася тільки на мене, коли брав шапку, коли надівав і коли відступався від лави.

— Як же це, як? — перепинив мене Сябейко. — Що ж виходить — мовчки плюнув та й з хати посунув? Ти навіщувався ж не заради цього?

— Я навістився не з голодом, а з доброю вістю — в Ленінграді розбито блокаду, звільнено залізницю. Про все інше прочитаєте завтра в нашій газеті.

— Ну-ну, товаришу лейтенант! І мовчав... — Як він хвацько схопив мою руку. — З цього приводу варто бенкет закотити: раз бал, так бал — бий ціле яйце в борщ, говорив ваш галичанин. Бульба бульбою, ти навіть уяви не маєш, на які провіанти ми розгорювались: шоколад — ось тобі раз, а сардини — ось тобі два! Португальські сардини! Коли ти їх пробував? А чай з шоколадом пив? Овва!

Я висмикнув руку.

— Не пробував і не пив.

Вітер доніс дуже знайомий мотив. Я зав'язав навушники шапки на потилиці й почав прислухатися, мимоволі подумавши, як багато в народі мотивів, як, на жаль, я відвикаю від співу і скільки воно в цій дивізії українців?

Ой, гук, мати, гук,
Де козаченьки п'ють.
Ой, та й нещаслива
Та їхня доріженька,
Ой, куди вони йдуть...

Щоб краще прислухатися, я повернув голову й почув другим вухом з протилежного боку:

— Аге-гей!

Збентежений погук захеканої Олексаші розривався вітром і глух у негоді, наздогнавши мене вже за селом, де польова дорога мала вивести через міленький прирток на Валдайський тракт.

— Ось вам гостинець від нашої пошти.

Як на правду, така несподіванка могла шокувати, перемішуючи мої почуття пригніченості й розради — стрибок неймовірно стрімкий. То була хвилина бездії, шалена й жорстока, не дозволила навіть страмитися, що відбулось і як у моїх кишенях опинилося два пакуночки, загорнені в рудий ворсистий папір. Я не встиг засунути до своїх кишень своїх же рук, бо вони були спритно схоплені в один мент. Вона звела їх до купи і вже протяглася губами до них, коли я, вражений таким відчайдушним напустом її ніжностей, не то відштовхнувся, не то скочив набік.

— Що це значить, скажіть, Олексашо?

— Ах, що значить?! Принесли мені вісті такої надії, ще й питаєте? Не уймайте моєї пошани!

— То мені доведеться роззутися.

— Чого?

— Того, що новину принесли ноги, а не руки.

Вона ще раз ахнула, тільки спокійніше, навіть усміхнулась.

— То де б же вам на сухому присісти й роззутися? Я згодна. Чого ж...

— Он як! І що це з вами скоїлося так швидко. Адже кілька хвилин тому ви були зовсім не такою.

— Такою була, такою і зараз перед вами стою. Жаль, що наші душі... а то б...

Її надстуджений голос підупав так низько, що подальших слів не можна було розібрати. Заховавши руки в обтерті кишені поношеної шинельки, вона задивилася на той знаменитий тракт, що біг та й біг, а губився десь аж на півночі, мабуть, біля самісінького Ленінграда. По тракту невпинно пружилось військо: сіромасті колони піхоти, подекуди санно-вовозні обози і вже зовсім рідко — машини. Я повиймав подарунки, розгорнув папери, виявив у першому якийсь брусок, а в другому плесковату банку овальної форми. З цієї ж ініціативи — Ригора чи Олексаші — мені велено скуштувати шоколаду й сардин? Цікаво — на блакитній обгортці першого золотіло "Paris", на червоногарячій фарбі консерви між хвостиками двох рибок сріблилося "Lissabon".

— Ого, яка географічна зона: Париж, Ліссабон, Єгипет — на південь, а звідтіля сюди, на північ — аж до Ленінграда. Ваша колега не помилилась: німцям є можливості й простір, де грабувати.

— І що грабувати, — додала, не відриваючи погляду від гомінкого тракту, задумлива Олексаша. — Грабують, а де ж і приневолюють розмовляти по-їхньому.

— Така вже природа й мета будь-яких окупантів: грабунок, асиміляція насамперед. А втім... — Я деякий час помулявся, до того як заговорити по суті чи вникнути в наслідок наступного питання.

— То що ж "а втім"? — занетерпеливилось Олексаші.

— А втім, незрозуміло, чому ви не дозволили говорити про голод?

— Так он ви про що! Чому не дозволила? Та ми ж були в хаті не сам на сам. Хіба ви не зважили на

цікавість, із якою допитувались язики та як до нас причувалося четверо вух?

— Ні, не зважив. Нехай причувалися б. Хіба заборонено слухати?

— В тому-то й лихо: слухати не заборонено, але на людях про таке говорити не слід.

— Про голод у вашому Ленінграді?

— Еге ж, у моєму Ленінграді. Вибачаюся, товаришу лейтенант, постараюся бути з вами відвертою. Аби я не побувала у вашій редакції, то, мабуть, не повірила б, що ви там працюєте: які ж ви далекі від істин!

— А саме?

— Не знаєте, що в Ленінграді голод і що ні говорити, ні писати про це не можна.

— Вперше чую.

— Ах-ма!..

Тут її пальці потяглися до грудей, затріпотіли біля гаплика, непевно посовавшись, впилися в щільно пришиту бабку.

— Ваше “ах-ма” — це ще не присутній доказ якоїсь істини.

— Знаю — не доказ. Дозвольте мені з вами пройтися — хочу поглянути на Валдайку. Ми через неї перекочували вночі, то я так і не бачила.

З цими словами вона все-таки зсунула з бабки гаплик, і мені здалось, що в неї під випнутою полою тріпочуть не лише знепокоєні пальці, а й серце. Відчувши моє насторожене зацікавлення, вона пояснила — ніщо не болить, просто хоче мені дещо показати. Я тим часом позавірчував у папір гостинці й порозсовував по кишенях — сардини собі, шоколад Олексаші. З її боку не було ні протестів, ні відмагань, а був лише силуваний усміх з перепрошувальним поясненням: солодощі — це її жага.

Коли ми підіймемося на тракт, якраз нам назустріч проходить з гарматками та невеличким обозом протитанковий дивізіон. Його командир, старший лейтенант Лагоза (мій перевесник і друг, після війни він стане відомим поетом-сатириком), статечний, з приємним, відкритим обличчям, басуючи строкатим конем-красенем з білою манишкою на всі груди, осадить його біля нас, поздоровкається й, достоту своєму підлеглому, суворо накаже:

— Поцілуй разів три й за мене! Де це ти викрав таку пишненьку?

— Грім на голову,— пробуботить убік Олексаша, але так, щоб і він почув, і вже зовсім тихо до мене: — Це ваш знайомий чи хто? — І знову голосніше: — Нахабник!

Як не прикро було почути і се й те, одначе я розсміявся, щоб упередити хвилю неминучої змажки, уникнути пересварів або, чого доброго, й призапасених сліз.

— Вікторе, стережися, бо з польовою поштою жарт небезпечний: полишишся без листів.

— А я був і є сливе безлистовний: мій Канів ти знаєш де.

— Знаю — там, де й мій Київ. Але ж не забуваймо подумувати про майбутнє.

Він хляснув нагаєм, почепив його на луку сідла й, уважно скручуючи товстенну цигарку, все нижче пере-хилився до мене.

— Дай прикурити! І коли воно вже повесніє? Тичина прислав що-небудь? О, до речі, ти поцікався в нього, чи люди правду кажуть, Остап Вишня відбув заслання, буцімто вже на волі? Ти чув? Не чув? Так я — Віктор, а вас як звати? Далєбі, ви не сьогодні вкраде-на, вже давненько, га? То ви з пошти, виходить? Аґ тепер як — далеко прошкуєте? Можу підвезти — хочете сасьми, хочете возом?

На такі злети різноманітних запитань я встигав лише похитувати головою — так або ні. Зате Олексаша, ловлячи кожне з отих запитань, вся начеб забулась у по-жадній увазі. Вони перервались, коли моя рука торох-нула сірниками. Тут він безсоромно підморгнув, і дівчина, гладячи коневу манишку, не без хвилювання відрізала:

— Шкода, що ви зараз верхи, а то б я дала такої прикурки, що мій вогник світився б у ваших очах довіку.

Сірник загорівся в ту мить, коли підбурений Лагоза приснув сміхом, від якого полум'я згасло. Тоді він про-стяг Олексаші коробку й одночасно погрозив коневі, хоч той стояв мов укопаний, тільки вуха шорошив і трем-тяче пошулювався.

— Трр-тпру! Стій, прителепок! Ану-бо світить — я повинен запевнитися в правдивості сказаного, щоб вас пам'ятати, поки й віку мого.

Не беруся ні стверджувати тієї правдивості, ні пе-редрікати довгочасся такого запевнення, бо саме в цю найвеселішу мить я сказав:

— Господи, яке щастя! За всю війну втрюх — чуєте, втрюх! — розмовляємо своєю мовою.

Вершник угукнув, а поштарка сказала:

— І правда, втрюх — уперше. Як же цікаво...

Поки вона розкривала коробку, діставала з неї сірник та засвічувала, вершник вивільнив праву ногу з брудного стремена й так перехнябився, що вже міг обхопити її голову, немов захищаючи тендітний вогник од вітру, насправді ж зумів притулитися лицем до лица. Ось тоді й луснуло — не вогонь, а хрущ — об лоб залицяльника. Не скажу за нього, а в моїх вухах теленькнув дзвін. Ухиляючися від наступного луску, Лагоза так і не додивився, коли вона встигла зірвати з луки нагай. Сідло сухо рипнуло. Цигарка злетіла на гриву (добре, що не на землю в розквашений сніг), я підхопив і тикнув на місце призначення. Курій покачав її в роті, цмолячи, пирхнув і мотнув ошелешено головою. Сорочатий зробив це саме (чи не доказ того, як він лепсько вимуштруваний наслідувати свого командира?), проте заперхав набагато шумливіше, видихаючи співчуття впереміш із бризками слини. Ще якась мить — і в повітрі цьвохнуло: нагай уперіщив коня по крупу. Кінь — плигом, а далі навскоки. Так що мені полишилось одне — взятися в боки й відчайдушно зареготати з оцієї живої кумедії-драми. Як хутенько вшився мій друг, наче здимів, тільки й видно було — стремено заметлялося калаталом, нога телепнулась, а хвіст розметався по вітру.

— Оце прикурив!..

Олексаша пригукала солдатів.

Їх аж четверо зупинилося проти нас.

— Що ви сказали нашому комбату?

— Передайте йому нагай.

— А що сказати — недалеко десь німці?

— Чого він отак побіг?

Нам було не до пояснень. Вона все ще бентежилась, а мені сльози чи то від реготу, чи то від вологого вітру заважали відповісти по суті.

Коли сорочатий винирнув з-поза війська й раптово крутнувся на місці, Олексаша начебто налякалась і пошарпала мій рукав.

— Бачите? Він повертається!

— Ну то й що ж?

— Агов! Де ж твій “Кобзар”? Ти “Кобзаря” мені й досі не дав?! — прокричав Лагоза й, намацавши ногою стремено, потюпав своєю дорогою.

Назвавши себе дурною, Олександра з каяттям у жалісливому голосі проказала:

— Ох, оці слова! Задля чого їх було вимовляти, матінко рідна? То він — з Канева? І треба ж так. Я, мабуть, зовсім стерялась?

— Немає від чого. Він жартував — образитися не міг.

— Так. Але я не про це. Моя необачність завадила вам поговорити по-своєму. І як воно вийшло? Ще б слухала й слухала, так на тобі — лягнула. До речі, ми з мамою розмовляємо здебільшого по-українському. Либонь, разів п'ять збирались до Канева, коли ще жили в Умані. Та, на жаль, так і не побували. То ви ж не забудьте цьому Вікторові дати свого "Кобзаря".

— Тепер уже не забуду.

— Ви розмовляєте з ним, а мені вчувається материн голос: повесніє, сливе, начувайся — що не слово, то говірка моєї мами. Так... так...

— Що так?

— Чи варто вас нагонити на слизьке?

Ми все ще стояли над канавою тракту. Повз нас рухалось військо — білі плями людських облич: спочатку одно-двоє, потім десятки й сотні зливаються, йдуть, їхнє число збільшується. Мої очі начеб скляніють — несила змигнути (певно, так буває під час галюцинацій), а шумливий рух війська перетворюється вже в мільйонне юрмище одноманітних облич. Це мільйони тих, що страждають в окопах, землянках, у снігах, на вітрі й дощі, страждають від бруду, цинги, малярії, тифу, від журби й постійної небезпеки, від непереборного страху — щосекунди позбавитися життя. Мільйони полеглих — не вмістити в оцій канаві. А ці ще живі, йдуть. І ми з Олександром ще живі. Але найпечальніше те, що нас, мільйони, призвів до цього божевільного руху всього-навсього один індивід. І яке безглуздя! Воно мене й мучить.

— Я знову бовкнула казна-що.

— А я вже й забув.

— Так швидко?

Ми чомусь якпильніше придивились одне на одного, і я відзначив про себе: Олександра не з першої шеренги красунь, але вона досить розумна, здорова й гарненька. З її темнувато-сірих очей висвічується доброта й така пильна увага, що мимоволі бентежить, оскільки нерідко межує з підозрою.

Військо на тракті порідшало, проте шум гуркотом погустішав: з'явилися тягачі й машини — йшов артилерійський полк.

Попід східним обрієм вже розпинався присмерк, а мені дороги ще кілометрів зо три. Саме про це я вже вдруге натякував Олексаші, мав потиснути руку, як почув пораду з докором:

— То підемо швидше. Ми наче туристи — ледве плуганимось.

Мені закортіло розкрити семантику її останнього слова, яке, до речі, вимовилося так влучно, що я на радіощах тільки й вигукнув:

— Оце слово!

Тепер наші кроки розширились — назустріч вітру й недалекому присмерку. Ні, я не забув про слизьке, чекав — хай нагадас. Її намагання бути поряд зі мною чомусь нагадувало стурбованість сумлінного поводиря провести сліпця не лише по слизькому, а й поміж глибокими ямами.

— Кажете - гарне слово?

— Корінь у ньому чудовий — плуг.

— А ви можете вислухати слово попередження?

— З великим задоволенням.

— Дозвольте нарешті, товаришу лейтенант.

— Дозволю. Могли б і без казенної офіційності.

Маєте щось нове про капітана Сичкова?

— Та нехай він западеться, отой капітан. У мене з думки не сходить маршал.

— Он як!

— Еге ж, маршал Єгоров... І як ви його вихваляли!

— Є за що.

— Знаю, він у вашому селі стояв штабом. Отож мені можете вже й не розповідати, як учитель ховав меморіальну дошку — пам'ятку про той штаб.

— Не вчитель, а голова сільради.

— Нехай голова. Мені й того досить, що ви розказали нашим офіцерам. Я слухала та й жахалась: Господи, які ж ви довірливі! Які ж необережні — подумати страх! — отак говорити про ворога народу. Ну заради чого треба вам копирсатися в попелі спаленої трагедії? Жарина ще тліє, а ви дмухаєте — прилюдно погрожуєте собі самозгоранням. Прошу вас — постережіться.

То що ж я казав офіцерам? Їй подумати страх, а мені зовсім не страшно. Я не задавака, поготів не герой. Просто розповідав епізод з революції. Хіба його

чим замажеш? Нема такого шмаровидла, що могло б зашмарувати історію. Що було, те й розказував: армія під командуванням Єгорова на полях Оксамитівки — між моїм селом і Борисполем — розгромила Денікіна, коли той дерся на Київ. Не малось ніяких сумнівів, щоб офіцери мені не повірили. Так чому ж і самому не поставитися до них з довір'ям?

— А ви хіба не довіряєте людям?

— Роздовірилась... Можна так сказати?

— Можна. Хоча здебільшого кажуть — зневірितися.

— Так от, я зневірилась.

— І нікому не довіряєте?

— Сливе так. Є дві-три особи, і то... Коли б ви знали, скільки збирається на душі невисловленого, тяжкого, вибуховий заряд — хоч мости зривай, а розрядитися — ніяк, бо ні з ким. Так і носиш його в собі: страшно, хоч би не вибухнуло. Носиш... і в'ялишся.

Носити в собі! Щось подібне заповідав і Королівський.

— Мабуть, отак жити тяжко?

— Не мабуть, а так воно є — дуже тяжко.

Ми на кілька хвилин примовкли, доки не вщух механічний гармидер — по тракту проходив останній тягач.

— Так от, я кажу — ви довірливі, а що набагато ще гірше — не позбавлені звичок обурюватися, де варто мовчати б.

— Коли бачиш потворність, ество кричить. Отой заряд люті, про який ви кажете, сам по собі вибухає, шукаючи справедливих свідків.

— Побійтеся таких пошуків. Не візьмуся повчати. Але деякий досвід маю. Хочу надіятися, що саме своїм відкриттям якимось приборкаю вашу довіру, а може, й голос обурення. Мій батько...— Тут вона задихнулась і розкрила рот з такою пожадою і так широко, начебто перейнялася метою ввібрати весь вітер з холодом і вологістю південного заходу. — Так от, знайте — мій батько так дообурювався, що не лишив по собі ні духу, ні сліду.

Ось воно що!

Після замаху на Кірова батька заслано, куди і наскільки — не повідомили. З тієї зими страх переслідує Олексашу. Аби не прадавній інстинкт самозбереження, то й по ній вже "ні духу, ні сліду" не полишилося б.

— Язик, емоції, роздуми — на замку. Сподіваюся,

мене, дочку ворога народу, ви не видасте? Що мене зараз рятує, так це переписаний “Кобзар”. Чи не посланий він самим Богом? Подякуйте й від мене Тичині. Глядіть, не забудьте ж — подякуйте!.. Ну, а тепер про голод.

Її рука знову розстебнула полу шинелі, добула конверт, а з нього стяжку паперу, змережену круглобоким, як було потім пояснено, “маминим барокканським” почерком.

— Що це?

— Не вгадуєте? Це обрізок листа. Моїй добрій матері захотілося описати голод у нашому Ленінграді. Цензор обрізав. Бачите, що залишилось: “Обіймаю, цілую. Мама”. А з цього боку: “Наш будинок не опалюється, то я все лахміття понатягала на себе. Так у ньому й сплю...”

— Звідки відомо, що тут писалось про голод?

— А я допиталася, і наш капітан Рибкін мені розтлумачив — писалось про голод. Ясно? Тільки ж ви...

— Попередження зайве. Ми, здається, далеко зайшли...

— Боюся — вже дуже далеко. Але я ж вам довірилась. Ох, ці слова!

— Чого ви злякались? Я сказав у прямому розумінні — далеко: бачите — сутеніє. Вам додому йти буде боязко.

— Ну що ви! Темрява, як і бомба чи куля, не страхає мене. Страх — від людей. Не думайте, що я — харапудлива пташка. Слів боюся. Розумієте?.. Слів.

Я не розраджував, не переконував, не втішав. Але ота скарга — чи не кулька грози, кинута в моє тіло?

Щоденник

Зима нітрохи не зрушувалась. То сніги, то вовки завивали навзаводи. І так ніч у ніч. А тепер був ранок, і я з батальйонів повертався додому, намерзлий, щедро вибілений порошкою, сплигнув у траншейку-шкалубину під шерогою хвої, передчуваючи розкіш теплового затишку.

— Не роздягайтеся й не сідайте! — попередив редактор, як тільки я вшуснув до своєї пропахлої гасом землянки. — Дзвонив комісар дивізії, щоб ви з'явилися негайно. Біжіть на КП! А ще попрошу — заодно заглянете на хорчоблок, узнайте про допайки.

Наказ комісара застережливо зваблював, навіть інтригував, прохання ж редактора дратувало. Господи, як мені сприкрилися оці звуки покалічених слів — аб-

ревіатура КП, СП, ДОП, ДОПР, -общеплат, общепит! Чи не чується в них якась погрозлива скутість, а в ній чиєсь поневолення? Справді, щось химеродне чується в отих лексемах-покручах — общепити, общипати...

Однак якщо бігти, то й бігти. Це все-таки набагато ліпше, ніж гібти перед коптилкою, обробляючи інформації воєнкорів, здебільшого малописьменних дописувачів, коли летючий сніжок розмірежує коливання повітряних потоків. І в той час, окрім снігу й повітря, щось несподівано ще штовхнулося в мої груди, начебто в намаганні затримати рух або й спрямувати його назад. Я, напевно, вже так ніколи й не приловчуся появлятися перед високим начальством, не зазнаючи тривоги, буду завжди чапіти й губитися в здогадах, чого воно вимагатиме від моєї душі. Проте незабаром сніжок освіжив думки, у відповідь на той поштовх відгукнулось легке заспокоєння: мене комісар Щербина хоча й не кукобить, але застереже без вагання від усякого зла. Тут щось інше. Наймовірніше — накаже писати про когось нарис і, мабуть, поцікавиться новими листами від Павла Тичини, поверне мені "Кобзаря". Не малося ніякого вагання, що на всю нашу дивізію ця книжка одна — тільки в мене. Комісар "позичив" її минулого тижня, коли готувався до виступу на зборі пропагандистів. А втім, не передбачалось лиха, якщо навіть огулюся у своїх припущеннях.

У бліндажі було троє: полковник Щербина, снайпер Курбан Ташматов і якийсь капітан, стояв у кутку за столиком, на якому горіло дві свічки.

— Сідайте! Займетесь перекладом, — сказав комісар, відсуваючи на середину столика саморобний зошит.

Я оглянув присутніх. І причому тут снайпер? Ах, він же стенограф. Обережно відсунувши полу Ташматової бекеші, яка прикривала частину лежанки, я всівся проти незнайомого капітана й про себе відзначив його статуїний вид нерухомості. Зчепивши руки над бляхою пояса, він, здавалося, приплюск до кутка так липко, що не міг поволодати ні губами, ні віями, в той час коли снайпер počував себе досить вільно. Власне, він і зробив необхідний вступ до ділової розмови.

— Так от, ми з вами, товаришу лейтенант, знаєте, чим сьогодні порадуємо товариша капітана й себе? Не знаєте? Сьогодні вже я буду підпорядкований вашому хисту поета. Займемося не балістикою, не снайперським ремеслом, а мистецтвом краснопису.

І звідкіля це в скромняги Курбана такий піднесений настрій, така вишукана пишномовність?

— Наскільки мені відомо, — звертається комісар до мене, — ти з товаришем Ташматовим знайомий давно, а з товаришем капітаном...

— Будемо знайомі, — сказав капітан, беручи зошит. — Оце все, що тут є, перепишете начисто. Ми товариша Ташматова вже проінструкували — що буде незрозумілим, питайтеся в нього.

— А що ж воно там — чи не матеріал для газети?

— Ні-ні! Це не для публікації, — пожвавився капітан і після тривалої паузи договорив нарзтяг: — І не для роз-го-лошування.

Він завів нас траншеєю в таке підземельне приміщення, за порогом якого мій світ несподівано пішов обертом, коли клацнув якийсь механізм. Я заплющився, достоту від сєєва чистого снігу під сонцем: засвітилась електрика. В комісара — свічки, а тут... На доцаних стінах красувались портрети членів політбюро, попід ними стояли складані стільці, два столи і широкий диван, обтягнутий синім репсом. Приміщення занадто просторе (кажу — занадто, враховуючи воєнні умови) з телефоном та похідною грубкою, обличкованою сніжно-білою кахлею. Так що мені замалим не зітхнулось — живуть же і тут... війна — мати рідна. Капітан відімкнув дверцята більшого столу, дістав із шухляди цілу паку паперу й, поклавши з нею на стіл авторучку та два олівці, ввічливо попрохав:

— Що ж, товариші, попрацюйте. Вам не холодно? Тільки, будь ласка, не спішіть, не гарячкуйте, все щоб точно-точно. Машиністка сама приходитиме до вас, як домовились. Так-так. Що знадобиться, до дівчат звертайтеся — геть з усіх питань.

Він довгенько вимацував грубку й перепитав, чи не холодно, виходячи, обіцявся навідатися годин за три.

— Де ми? Хто він? — запитав я Курбана.

— Ми? В особливому відділі. А він — капітан Рубський, заступник начальника цього відділу.

— Розумію...

— Аби ви знали, товаришу лейтенант, який тут лад у службі! Лад і порядність. А дівчата які гарненькі! Взагалі, тут люди якісь особливі — чемні й дуже культурні. Всі немов на підбір.

Я, все ще вражений матовим світлом, інколи стиха підтакував, а по тому сказав:

— Може, й підібрані. Назва повинна відповідати меті: все має бути саме тут чимось особливим.

— Я теж так гадаю, — відповів Ташматов. — Їхнього начальника позавчора викликано до Москви. Оце його кабінет. З того боку — бліндаж капітана Рубського, з цього, за поворотом траншеї, живе троє дівчат. Я вже з двома перешушукався. Третя — гордня... з “Тисячі й однієї ночі” — машиністка Гоня.

— Щось я в “Тисячі...” не зустрів жодної машиністки.

— Тоді вона була покоївкою Шахразида, — розреготався Курбан.

— Он як! А тепер осучаснилась?

— Перекваліфікувалась.

— Антоніна — Тоня?

— Гоня — Гонеста!

— Якщо судити по імені, то, можливо, і з “Тисячі...”

— Ні, це ім'я латинське: гонеста — поважна. Між іншим, якщо вже зайшло про латинок, то ви, може, бачили репродукцію або фото портрета святої Марії Магдалини? Чудо з чудес! Тиціан малював.

— Ні, не бачив.

— Так оця Гонеста — викапана Магдалина. Дивишся — щось небесне: все від неї так і просвітлюється, так і яріє. Не знаю, може, ви й не дівчачур, але певен, коли глянете — закохаєтеся відразу.

Ну це ще побачимо.

— А я наперед вам кажу: побачите — влипнете.

— Не судить по собі, Курбане: видно — вже влипли.

— І не думав! Бо коли б і хотів, то знаю, що моє влипання в ту ж хвилину заліпиться квачем безнадійності: я не те що ви. Я солдат. На таких всі красуні позиркують скоса.

— Приступаймо до діла, Курбане.

— Діло не втече.

Виявляється, він тут шушукається вже третю добу, прогараздував, “як візир чи й сам падишах дві ночі на цьому дивані, де старенького підполковника навіщали приемні сни”... Хоч правду сказати, мене це нітрохи не здивувало, як не зацікавило й інше — звідки в товариша Рубського стільки чутливості, занепокоєння та поваги до нас? Дужче всього збентежила наступна робота — сам зошит коли тільки-но відгорнув палітурку: замість літер якісь невиразні рисочки, павучки та комашечки, тому так безпорадно й розвів руки.

— Це щоденник, писаний, по-нашому, по-таджицькому, — пояснив Курбан. — Ви, мабуть, арабістики не вивчали, так що з нашим алфавітом не знайомі. А вів цей щоденник сержант Ярмат Батута, кулеметник із 521 полку.

— Він убитий?

— Живий.

— ?!

— Німця вбито, в якого знайшли цей зошит. А сам катібун живий.

— Хто?

— Катібун — по-арабському писар.

— А як передано зошит німцю? І для чого?

— Тут історія вийшла така... не зрвсім приємна, сказати б, курйозна... чи, може, й погрозлива та й не лише для товариша Батути. В штабі готується наказ про щоденники. Це я прочув одним вухом і вам кажу так — між іншим.

— А все-таки як він потрапив до німця? Що це — секрет?

— Не секрет. А як ваш Київ опинився під німцями? Натисли — взяли. Під час бою Батута згубив чи забув у землянці свій ранець. Чим не трофей? І хто на війні до трофеїв не ласий — німці чи ми? Це ще на Хмеліні. Будь неладна: я в ній ледь-ледь не втопився, націдив повнісіньку пазуху. Припускаю можливість, що якраз Батута своїм кулеметом і вбив того мародера. Чи як вам гадається?

— Та цілком імовірно, як і те, що вам пощастило відшукати щоденник свого друга.

— Не я відшукав. І ніякого щастя нема, бо ми з Батутою не знайомі. Я взяв про нього вже тут, коли показали зошит. Це наше нещастя, товаришу лейтенант. Чому? А тому, що тут понаписувано багато всякої політичної нісенітниці.

— Виходить, цей щоденник ще до вас хтось читав, якщо він потрапив сюди?

— Еге ж, читав.

— А хто?

Курбан похитав головою, задвигав плечима.

— Тут нас воює немало — таджиків, узбеків... Не знаю, товаришу лейтенант.

І це була правда. Вже далеко пізніше я довідався про те, що в цензурному відділі, де служить і кілька дівчат з азіатських республік, розглядалися, як завжди після

бою, документи забитих німців. Отам і звернулась увага на щоденник з політичними нісенітницями. Аби ж нісенітниці!

— Не розумію, чому ви самі не можете перекласти його на російську? Яка моя роль — наглядача? Вам що — не довіряють?

— Довіряють... Але музика вірша мені не вдається, ритмами не володію зовсім. А тут бачите що?

Він почав квапливо гортати й тикати пальцями в сторінки, на яких я не побачив нічого, крім отих самих закарлюк та рисок.

— А чому б вам не скористатися метафразою: передати вірші прозою? Головне ж не ритміка певного вислову, не якась метафора та врешті й не поетичний образ, а зміст.

— Еге, зміст! Але полковник Щербина сказав, щоб звучало все так, як в оригіналі.

Тепер мені залишалось мовчки знизувати плечима, гортаючи сторінки чужого рукопису: нелегко з наказу творити мистецтво, зокремо поезію. Та присутня вона в цих шатах шайтана?

— Коли так, зрозуміло. Але чи вдасться нам таке відтворити?

— Вам відтворити! — рубонув Курбан. — Моє діло відшукувати синоніми, які б утслилися в розмір ваших конструкцій. Що ж, пішли!

Це також був наказ. Я відчув себе катібунмом з першої фрази, як тільки почав нотувати: "В нетрі пострупленої голови мого земляка Галіба вдерлися й бешкетують юрмища тифоносців. Боронитися нічим — ні гребінця, ні бритви. Полкового перукаря поголила смерть, а лазня тут відомо яка: паримось у мерзлоті, повзаємо попід гарячим душем шрапнелі, обмиваємось кров'ю. Старикова забрали в санбат — високий жар — згорить і цей хлопець. Ах, був би левоміцетин..."

— Ох, товаришу лейтенант! Ви не поставили дати! — спохватився Ташматов. — Це вже моя провина. Впишіть — арабське число.

Поки він пошепки упорядковував якийсь речення, мій погляд застиг над останньою цифрою дати, коли розпочато щоденник: 6 січня. Так... У нас, православних, це був переддень Різдва. Тут з пам'яті й зрушився, наче сніг з покрівлі, присмерк вулиці в моєму селі. Тепер спіральний завиток цифри блищав, аж ярився вигином високого місяця, закликаючи в урочисто-шумливий

Святвечір: там співи, там гамори, там розважлива штовханина колядників та щебетливих колядниць. А як у них, мусульманів, щодо релігійних свят? У нас мерехтять свічки та лампадки, сяйно просвічуються вікна, і я вже крізь шибку побачив у своїй хаті несподівану сутичку Магомета з Христосом. Чим не диво? Я, мабуть, усміхнувся. Не менше дивовижно й те, що саме в цю мить засміявся й Курбан. Це змусило подивитися один одному в вічі з осторогою непорозуміння, без прохля зла й ворожнечі, проте й не в братерській довірі — ну достоту Магомет і Христос.

— Ей, що за чудовий садж! — захоплено пояснив Ташматов причину своїх веселощів. — Садж — це заримована проза. Тут аж четверо складних речень — морока з морокою. До речі, саме такою мовою написано весь коран. Ви його читали?

— Не читав.

Проморочились ми над отими саджами справді довго. По тому пішло все плавно та гладко, подоки наш зір, наш слух, наші голоси, що чим далі знижувались до шепоту, не почали спіткатися на гострих кутах і не заплуталися в численних колючках політичної нісенітності.

“В глибинах історії, та й на її поверхні, відбилося безліч періодів щирої дружби церкви з війною — Божого дозволу на в законення вбивства тисяч і тисяч людей. Але, щоб зав'язалась така ніжна дружба між єфрейтором та монахом, що сталась у нас на очах, в аналах історії таких аналогів нема — ні в Біблії, ні в Корані. Людство планети потряс катаклізм духовного зубожіння двох соціальних систем, завдяки чому й здружились єфрейтор Шікльгрубер і монах Джугашвілі*. А втім, тут ніяких див: обидва брудні провокатори і маніяки-бездарі, обидва садисти світового масштабу — зштовхнули народи в найлютішу зненависть огидного самознищення: груди на груди, лоб на лоб. Так що ребра ламаються, мозок забризкує землю, де й сіється генетичний садизм. Невже цивілізований світ не задумується над проблемою продовження свого роду: з генетичного садизму народжується й генетичний страх — подарунок нашого двадцятого віку новим поколінням? Жоден зовнішній збудник так не змінює склад і форму крові, як хромосоми генетичного страху. То не якийсь апокаліпсис, то на-

* Справжні прізвища Гітлера й Сталіна.

стане час катагенезу, тобто кінець антропогену — всьому життю кінець! Раси, племена, збагнуть, на якій слізоті ви так оступились, що попадали ниць! Та невже злодійка-нірвана пообкрадала і розум, і дух? Я — серед вас, також падаю де ницьма, де навздаки, страшусь убиваючи, бо, коли не робитиму так, уб'ють мене. Ми всі будемо вбиті — одні вже сьогодні, інші завтра — тисячі, мільйони. Ми начеб загінотизовані. Це нас так пригнічує, каламутить, січе зачумлене владолюбство нікчемних істот, подібних до мавп. Це наш спантеличений або й геть покалічений пропагандою розум іменує садистів (тьху, як гидко таке слово навіть писати!) вождями. Який би то був справжній подвиг, коли б хто зумів отих паразитичних окупантів з голови Івана чи Галіба та ще б і з якогось паршука Ганса послати в якихось невидимках-пакетах (скриньках чи баночках) до Рейхстагу й Кремля. Не берімо під сумнів істини: воші фронту здатні здолати садистів у царствених покоях з таким упевненням, як долають нас у смердючих окопах”.

Не наважуся хоч щочасті передати свої почуття, миготіння думок чи згущення хмільного туману в очах та парадоксальної ситуації — живого прозріння під час конструювання ідентичного тексту. Наші погляди зустрічались, і щось примушувало наші губи зіплюватися — ми начебто закликали.

Щоб якнайменше марнувалося часу, ми повиписували до моєї чернетки всі вірші. Це дозволяло працювати зосібна: він тихцем обмірковував стилістичні фігури та фразеологічні звороти, komponуючи складові частини речень. Я тим часом зосереджувався на поезіях. Їх було не так і багато. Здебільшого це вірші на 8—12 рядків. Кожен з них дуже легко й дуже вагомо втавав у мою пам'ять, нестеменно краплини дощу в пересохлу землю. То чим же вони полонили свідомість? Наймовірніше — своїм потенціальним обсягом відображень і тонів, бездоганною вправністю форми, а ще й відсутністю набридливих загальників, характерних ура-патріотичному віршуванню нашого часу.

Спитала: — Що вберіг під сварами гармат?
— Ім'я Мумтази, — відповів Ярмат.

Спитала: — Ти який сповідуєш догмат?
— Не бути вбитим, — відповів Ярмат.

Спитала: — Хто твій друг, близький, як рідний брат?
— Орел Паміру, — відповів Ярмат.

Спитала: — Ким з війни вернутись був би рад?
— Твоїм коханим, — відповів Ярмат.

Творив не початківець.

— Як ви, Курбане, гадаєте — хто за професією цей катібун?

— Я ж казав — кулеметник.

— Ні, його цивільна професія?

— Не знаю, товаришу лейтенант. Може, й на правду писар? А чого ви питаєте?

— Поцікавився... просто так.

Хоч і прикро, але варто зізнатися — тут переступлено священну межу тактовності: відповілось ущерблено, лише б відмогтися від подальших розпитів. Ой далеко не все так просто!

Святвечора як не було, бо тепер крізь вистругані дошки стіни, крізь гарячий блиск електрики просочилась кров не якогось одного солдата, не одного дня, не однієї війни, а кров, яка червонить історію впродовж багатьох століть — відколи на нашій планеті з'явилось пісенне слово — аж до тієї фатальної миті, коли впаде мертвим Ярмат Батуґа. Це станеться обов'язково. Станеться незабаром. Він упаде ницьма чи навзнаки — і до пурпурової річки Поезії проб'ється ще один кривавий струмок.

Такий неминучий присуд виносив чотиривірш “Казарма” (а ще ж до неї заженеться й “ніжна дружба між ефрейтором та монахом”):

Як нам жити? Знають у Кремлі:

На руках носити мозолі,

Й буде неприступною казарма —

Одна шоста всенької Землі.

По цьому йшли сповнені сарказму чи дотепних іроній уривки — садж за саджем. І мені ставало куди складніше відшукувати повноголосі рими такій прозі, аніж у карбовано-жвавих ритмах поезій. Кожен такий уривок навіть за своєю конструкцією мав багато чого нового, незвичного або й зовсім невластивого для слов'янських мов.

— Невже ви, Курбане, гадаєте, що слідчий прискіпливо приглядатиметься, звіряючи кожне речення й кожну риму?

— Слідчий? Який слідчий?

— З дивізійної прокуратури.

— Та ні! Я так не гадаю. Ніякого слідчого тут не буде. Все вирішить ареопаг високопоставлених офіцерів: його вирок — закон.

Я не встряг у полеміку.

В щоденнику зберігався невідісланий лист, і ми його теж переклали.

“З-понад обрію виглянуло дві перші зорі Оріону (він тепер сходить рано, як тільки присмеркне). Ті зорі нітрохи не схожі на твої очі. Не знаю, чого я так пильно, так довго вдивлявся — доки мій зір осліпився чи то полиском гірського льодовика, чи то розсипами коштовних камінчиків. Ось тоді я й приник майже впритул до твоїх очей. Ну, з чим їх зрівняти? На що ж вони схожі — на які самоцвіти? Невже на срібlistий лабрадорит? Ні! То, може, на золото хризоберилу? Ні! Хоч тут якась певна схожість помітна: чи не приворотне мигтіння зеленуватих цяток. Я так загадався над цим питанням, що мимоволі схопився. Чи не оті зелененькі цяточки вжалили так гостро мене в груди? Що ж, можливо. Та ще можливіше — це роз’ятрився донедавна забутий спогад про вкус. Якось я жирував на своєму подвір’ї, полюючи метелика-адмірала, розгасався та й виблукав за кишлак до самої Гунту. На білому камені тітка Башпа виполіскувала білизну. Я забрався в куші ретаму, де цвів крокіс, хотів зірвати жовтогарячу квітку, як щось прошерхотало, ляснулось, і тут мою ногу нараз обкільцювала гадюка. Я почав несамовито кричати. Можеш уявити мій розпач, мій гвалт (мені тоді не було ще й семи), коли заплазував між кущами. Аж прибігає Башпа. “Що з тобою?” Кажу: “Гадюка здавила ногу, ось тут”. Я все ще плакав, доки не відчув, з яким нетерпінням та жаром Башпа вмить присмокталась до моєї ноги. А знаєш, коли мені стало найстрашніше? В ту хвилину, коли з її рота бризнула на каміння кров: я неначебно змертвів. То була моя кров... Обійми Башпу, пригорнися до Башпи, поцілуй Башпу — за мене. Але не розкажуй нікому (й Башпі не розкажуй) того, що сповіщу зараз тільки тобі, Мумтазо. Нітрохи не сумніваюся — ти мене зрозумієш, хоча заздалегodi передбачаю, що на цей лист упаде не одна сльоза. Та що ж маю подіяти, коли душа занімала в безвиході: що б там не сталось, а я повинен комусь про це розповісти! Кому ж, коли, крім тебе, Мумтазо, нікого не маю? Були друзі, тепер я сам.

Так от, з того стресу-шоку, з того дня, з того білого каменя Гунту почалося моїх двоє життів — одне справжнє, друге уявне. Так, приміром, захочеться мені

щось побачити, вмить очі приплющу — бачу: гори — так гори, сонце — так сонце, тебе — так тебе. Захочу відчути, відчую — жар, вітер, дощ. Знаю, ти скажеш — то це щастя. І я розумію — щастя. На жаль, це щастя провело по душі межу, віддавши частину її території ворожим силам. Отам, біля білого каменя, в мою душу вколовся, мабуть, найлютіший острах: я став боятися крові, будь-чїєї живої крові. Нам, сунітам, відомо, як наш Коран заповідає одну з найсуворіших істин: помста ворогові священна. Але та заповідь не для мене: я не мстив ніколи нікому, навіть гадюкам, хоч спіткались не раз. Коротко мовлячи: я з жорстокою Немезидою не здружився навіть ось тут, на фронті, а що найдивніше — не нарікав, не ганив підступності долі, коли кинула мене в перший бій. Отам було крові! Тим-то мої почуття й оглушилися тяжким оп'янінням, ніби випив дурману, поки бився, не відчував нічого: ні страху, ні землі, ні повітря. Відчай прийшов потім, знавіснілий, жалючий, з обіймами некрофобії. Щоб з них якось вирватися, дав згоду перевести мене в кулеметники. Тепер, убиваючи німців, не бачу, як прискає кров, бо вони скошуються десь метрів за п'ядесят чи бодай і за сто від мене. А ще, ти знаєш, у Корані сказано: свою долю не переінакшиш, якщо не допоможе святитель Аллах. І таке спевнилось: я послизнувся на крові, де й зазнав амнезії, себто втратив свідомість. Але я живий. А нашого (набирайся мужності!)... нашого Туйбая нема. Позавчора вбито. Коли до нього збіглась юрба земляків, упадаючи та голосячи, німець жбурнув кілька мін. Табібу й Касиму пощастило втекти. Саїзбек-молодший позбувся ніг, а старшому розпороло живіт. Коли споночіло, ми пішли за трупами. Там доля мене й підковзнула на замерзлій калюжі крові. Та я, повторюю, живий і здоровий, а тих... Пробач, я не вдатний описати, що сталося. Нагадаю лише причину. Багато моїх земляків по-російському ні бе ні ме. Коли нас, новобранців, з Душанбе везли сюди, на північ, то серед офіцерів, які супроводжували наш ешелон, був лише один знавець нашої мови капітан-узбек. Решта всі росіяни. Нас везли довго — щось понад місяць. Приїхали, а тут — сніг. Що ж виходить? Одягнені в американські блаженські шинелі й ботинки, ми тут подихаємо. Порядки російської армії нам незнайомі, команд не розуміємо. Тож і стаємо жертвами не лише осколків та куль, а й тифу, пелагри чи курячої сліпоти.

А цієї ночі мені довго не спалось. Я опинився в хатках чаклунської маячні: по снігу крізь темряву сунулись білі плями людських облич — спочатку поодинокі, за ними сотні, за сотнями тисячі, безрукі, сліпі, обморожені. Серед них — і наші, яких я тобі назвав. Перегодом гримнуло. То був такий вибух, що всі білі плями зайнялися вогнем, та вже по якійсь хвилині все поглинула темрява, полишивши серед снігу троє розвідників — підірвалися на міні. Я знав їх, добре знав, ще позавчора стояли зі мною в траншеї. Всі вони з Душанбе, хлопці років за двадцять..."

— Може, трошки дещо пом'якшимо, поки не прийшла машиністка? — запитав Курбан, потираючи пальцями скроні. — Прийде — пізно буде.

— Що пом'якшимо?

— Та хоча б оці...контрреволюційні штуковини. Бачте, в своєму листі сержант іменує Сталінабад по-старому Душанбе, героїчну радянську армію називає російською, перелічує вбитих. Це можна б якось відредагувати.

— Заради якої мети?

— Знімемо хоч половину гріхів з оцього Батути.

— ...й перекадемо на себе? Не забуваймо, де ми — в особливому відділі. Тут перемацають кожну літеру. Що не так — нас переполовинять. Я розумію: сержант не знає, що він кидає на терези дві речі — в одну шальку суть істини, в другу відчай ризику, начеб забув, що наші листи перевіряє цензор.

— А я що кажу? Ми змісту ж не порушимо, лише б істина поновилась і все було б правильно, товаришу лейтенант.

— Істина? Так Батута ж висловив істину. Вона — в його принципах. Його право думати зовсім не так, як ви.

— Так хто ж дав йому таке право?

— Конституція СРСР.

— Невже він ворог народу? Не думаю!

Ташматов задвигав стільцем, підсунувся так, щоб кинути лікті на стіл, по тому здавив пальцями скроні, видно, з такою силою, що йому в очах потемніло, бо вони похмурнішали й звузились. Та і в мене причепилось до розуму щось каламутно-липке. Захотілось пройтися. Прохиливши двері, я з жадобою похапав якнайбільше лісового повітря, постояв, оглянувся, не впізнаючи Курбана Ташматова. Розхристаний, з розку-

йовдженим чубом, ще й не в міру надутий, він зараз нагадував горобця під час хуртовини. Ми кілька хвилин просиділи в незрозумілій байдужості, ніби вже не хотіли закінчувати роботу, розпочату з цікавістю й чистим сумлінням. Завзяття пропало.

— Ні, все-таки, товаришу лейтенант, ви напишіть Сталінабад, а Душанбе закресліть. Це ж політична дурниця. Шкода буде, якщо через такий недогляд оцей големозий Батута підпаде під осудження.

— Курбане, ви ж стенограф. Невже ви наважилися б, скажімо, нотуючи будь-чию живу мову, переінакшити якісь вислови на свій лад?

— Е, там не переінакшується.

— Так і тут.

Варто було помовчати, слухаючи доводи й скарги: замінити архаїку слів — і тоді над шибайголовою не кружлятиме погрозливе дихання звинувачень. Батута — дурило з дурил! І нащо йому лізти в політику? І для чого так оголено висповідуватися перед якимось дівчиськом? Ну, що воно зрозуміє? Ташматов почав заїкатися, роблячи між окремими словами чи не хвилинні паузи. Він певен, що Батута й сам легко зречеться оцих своїх помилкових думок. Пригадаймо середньовіччя: навіть мудреці відмовлялись прилюдно від своїх облудливих принципів, чим і врятовували життя від вогнищ. Хай так. А скільки людей не відмовилось, не зречлось власних принципів? Про що мовиться? Та хоч би ж про те середньовіччя: Ян Гус чи Джордано Бруно хіба не пішли на вогнища? Хіба не згоріли заради своїх ідей? Е, так то ж особливі люди. Ну, як можна прирівнювати до філософів такого собі сержанта?

Обурення мало сенс. Одначе й тут легко збагнути, чому Ташматов не задумується над жодним із віршів Ярмата Батути? На його переконання, то не так важливо — другорядне питання: хіба вірші роблять політику? Роблять! І неабияку. Взяти хоча б нашого Тараса Шевченка. За що його цар погнав у солдати? За вірші. Поет переміг імператора — не відступився від принципів.

— То був інший час...

Прийшла друкарка.

Ми вгомонились, і в затишному підземеллі світло ще порізкішало. Курбан зачесався, позастібав гудзики, нумеруючи переписані начисто моєю рукою аркуші, роз-

цвів добротою. Крім балакучості, в ньому з'явилася граціозність. І як швидко перемінилось його життя. Начеб її перший усміх (до речі, приємний, досконало витренуваний, мабуть, не інакше як перед люстром) обвіяв памірця призабутим гірським теплом. І він розпишався — не горобець, гоголь.

— У товариша лейтенанта почерк розбірливий, так що тобі друкуватиметься без утруднень, — запевнив Курбан, вручивши Гонесті аркуші.

Він з нею на “ти”. Що б це означало — дружбу чи близькість?

— Ну, як вона вам? — поцікавився Курбан з нетерпінням, як тільки машиністка вийшла.

— Та начеб нічого собі — гарненька.

— Ой товаришу лейтенант! І сказали таке — начеб гарненька... Начеб я не можу засвідчити, начеб не постеріг, як ваш позір ярився, коли проводив її до самих дверей?

— Отож я теж дещо постеріг — занадто вже крутозада. Про таких ще Вергілій казав: “До пупа жінка, там — кобила”.

Ташматов повільно відсунувся від стола, стукаючи стільцем об дошки підлоги, подивився на двері й з приплющеними крильцями чорних вій поринув, мабуть, у спогад або в забуття. Під осяянням світла його задумливий образ набув таємничості, в якій зосереджувалась краса. Він ще ніколи не видавався мені таким вродливим. І я не зворухнувся, придивляючися до рис обличчя, до неголених волосинок — від підборіддя до скронь. Мовчання тяглося, і я зумисне зашелестів шпаргаллям: не виконано ще й половини роботи.

— До чого ви прислухаєтесь, Курбане?

— До кроків Гонести — музика, товаришу лейтенант!

Я не сказав що вони вже давно затихли, бо він так і не зворухнувся, тому захотілось доповнити йому втіхи:

— Їх варто назвати мелодією кохання.

— Еге, виходить, і ви чуєте, як шумлять протоки життя, як відкриваються далечі — то з гострим шпилем високого бескиду, то з надутим вітрилом у морі, то річка під зорями. Ну, ще хвилину послухаймо, товаришу лейтенант.

Коли скінчилась ота хвилина, мої пальці знову зашаруділи, качаючи олівці по столу. Це вже була мелодія механічності, схожа на гул віддаленої стрілянини, в

якій бешкетує смерть. А нам же кортілося жити.
— Все прошу, все пробачу вам, товарищу лейтенант. Але щоб отаке на Вергілія... на Гонесту. Вергілій не міг так сказати. Не міг! Розумієте?

— За оригінал не ручаюся. Але наш великий поет, класик, Іван Котляревський, перекладаючи “Енеїду”, написав саме так.

Чад вовчої ночі

У безберегих снігах довколишній світ неначеп осліп або й зовсім вимер, старанно приховуючи надію на своє прозрівання під глибинами незрушної темряви з живими спокусами закодованих таємниць, яких не розгадаєш, бо ніде не засвітиться — ні зоря, ні вогник, ані ракета. Місяць також за всю ніч не показувався ні разу, хоч ми й знали, що він повніє десь прямо над нами по-зимовому весело, високо і, мабуть, яскраво, тим-то здивувались появі миготливого Волосожару в такий пізній час. Ми просто не схаменулись, коли та як на східному схилі пагорба несподівано виринуло його семизір'я. Минуло хвилин п'ять, і вже дивувала його жвава рухливість. А світило воно ледь-ледь, начеб якось невпевнено й сторожко — то загрузало в сніг, то раптово розжеврювалось: блись-блись... Я вже був ладен повірити в чудо, коли б звідтіль, а перегодя й праворуч не послались у ніч голосисті сигнали чи то порятунку, чи то небезпеки. Тільки тоді второпалась істинність яву — світять вовки. Буквально по кількох секундах звірі побачились дуже виразно — перебродили пагорб. Вони сунулись довгастою плямою досить повільно, мовчки. Зате з правого боку протяжно-тонке виття чимдалі посилювалось.

— А бодай-бо ти на свою голову квис! — прохрипів майор Пришва.

Хоч у тому квисненні вже й не вчувалось, як спершу, ні погроз, ні лиховісного віщування, та мені все ще ставало моторошнувато, а майор, тупцюючи, дратувався, мабуть, не менше, ніж два тижні тому під час розшуку вовчого злочину. Само по собі зрозуміло, що вже перше виття надіслало моїм очам капітана Макалова. Це на мене ще більше нагонило смутку, позбавляючи приемного зосередження на чомусь актуальному.

Самотнє виття поселилось на пагорбі дрібнорослого лісу. Туди ще серед ночі відряджено трьох розвідників. А тут якийсь голос мені весь час нашіптував, що вся небезпека попереду. Коли вслухаєшся в пронизливе

скигнення, в одне й те саме повторення мінорно-високих нот, що начебто б'ються в браму чиєїсь притуги, то по тілу кочує заход. Хоч-не-хоч скулишся, немов під коромислом із повними відрами: тільки б не оступитися, не схлюпнути! Одначе з пам'яті все розхлюпується, витікає геть. Ось тому й тупієш від острогидного враження, що в її сховищі — не світ. Проясниться лише переогодом щось дуже далеко, затасоване часом, ну хоча б оте страховидло дитинства: “Цить, а то прийде вовк!” Тож не слід спиняти ні часу, ні пам'яті.

В цьому краю низеньких небес і височенних снігів день переходить у ніч раптово, зате ніч у день занадто повільно. Вже давно поблід східний обрій, над якими вилискував, немов аж плющав краплею крові Марс, а все ще здається так, що новий день застряв десь на самому краї світу в непевному роздумі — з'являтися йому тут чи не треба?

— Світить, он світить! — це вже я вигукнув.

За дрібнорослим лісом розгорялося дві ракети — червона з блакитною.

— Може, й вони, — відповів майор. — А де ж зелена?

Ми все ще стояли у своїй тимчасовій сторожці, пильнуючи ліс. Але ніде навіть іскорка не змигнулась. Нашою сторожкою, чи, точніше сказати, почекальнею, була свіжа вирва на хашуватому пагорбі, суха й глибоченька, так що, коли нахилишся чи присядеш, стає подомашньому затишно й тепло: ні вітру, ні снігу — чим не житло? Надається можливість навіть поспати. Що, до речі, вже й було скористовано. Притулившись до похилої стінки, я підв'язав тугіше навушники шапки, відгорнув комір і, вмостивши на грудді планшетку, яка при нагоді правила за подушку, зжужмився й обтягнув коліна полами козушка. Чи довго б отак проспалось, не знаю, коли б не розбудив майор? Він побоювався, що можу замерзнути. Ні, цього не сталось. Наволочилося лихо зовсім іншого роду: мене так занудило, що на силу підвівся. По скронях вистукували молоточки, у вухах шуміло, біля серця щось тисло й помулювалось. І звідкіля таке вчадіння? В роті — смалено-кислий присмак, у легенях щось то шкребе, то пощипує, ніби внюхали пороху або тютюнової потерті.

— Це не те, що поверх мете, — пояснив майор, — а те, що понизу йде. Проклятий тротил.

Справді, проклятий. Виявляється, ґрунт оцієї вирви

перенасичено згаром, сморід якого вивітриться лише бозна-коли. Я міг задихнутися.

Трохи нижче від нас була ще одна така сама вирва. Розвідники переладнали її на землянку, де й заночували. То як же вони — теж почадіють? Майор сказав, що її розкопано, заражений шар землі знято, долівку застелено болотяним сухостоєм, так що трутний тротил знешкоджено. Чи не провести мене до санчастини — хай огляне лікар? Я відповів, що до дня доживу, там побачу, і на свою кволість більше не жалівся.

— Невже хтось утік? — занепокоївся Пришва, не дочекавшись другого, зеленого, сигналу. — Але б стрілянина... Тихо.

Аж дивно, як тихо!

Після вчорашнього несамовитого клекотання, коли біля кожного кущика рвалося, бабахало й вивихрювалось аспідове розмаїття — дим та сніг упереміш із полум'ям, а сірий простір небес обтикувався вінками чужої шрапнелі, тут сьогодні так тихо. Всю ніч було темно й тихо. Тільки єдиний раз десь між горбами протріщав автомат і тієї ж секунди загорілася в лісі червона ракета. Більше ні звуку. Зате вовче виття нам оприкрилось. Може, я ще й від нього вчадів?

Проминуло ще з півгодини, і ми трошки розвеселились. Починало видніти, і нарешті ліс обіззався. Там лускалося й лопотіло. Небо над пагорбом блиснуло — розблакитнилось, потім позеленіло. Нам було видно, як у густе, нерухоме повітря вмерзали зигзаги та кільця ракетного диму.

— Чого ж вони тоді не викинули зеленої? — запитав сам у себе майор, одначе з такою досадою подивився в мій бік, начебто мені за щось докоряв. Щоб не виказати свого стушування, довелось нагадати, чого я тут нидію.

— Приставили б офіцера живим!

— А що, як він уже сам переставився? Невже так і Щербині скажете? Боюся, чи ви не задаремно гайнуєте ніч?

Було ще кілька питань, але мене вже по-справжньому бадьорило пожвавлення лісу. Там то викрикувалось, то гучно щось рубала сокира. Саме звідтіля надсувалась мета мого сподівання, моєї всеношної, проведеної серед чадодійного толу. Щодо полковника Щербини, то його згадано не випадково. Це він, комісар дивізії, наказав мені надрукувати у нашій газеті “найдокладніший допис про швабів” (полонених німців), як вони “живуть і

чим дихають”. Комісар наказав (а це було вже десь під північ) розшукати майора Пришву: той розповість і покаже їхнього командира, якого поки ще не депортовано до глибокого тилу.

Після прориву другої лінії ворожої оборони в наших тилах утворилось кілька оточених вогнищ противника — бліндаж-гуртожиток і дві чи три землянки, захищені розгалуззям траншей з кулеметними гніздами. Ротні мінометники з батальйону капітана Кураєва там кілька годин кишкали-кишкали та й залишили доколочувати стрільцям. Боронилися німці якнайвідчайдушніше, доки було чим, а коли вичерпались боеприпаси, почали здаватися. Їх у живих зосталося дев'ятеро на чолі з оберлейтенантом. Оце вони й мають прибути сюди.

Небо тепер не таке вже темне, та й мороз припустився набагато колючіше, віщуючи наближення ранку. Майор майже кожної хвилини зиркає на годинник, і я цікавлюся, чи розвідники не заблукали.

— Та ні, — відповідає майор, — могла статися зовсім інша рахуба. Чи не розбіглися фріци? Доки хлопці морочилися біля пораненого обера, ті могли й дременути.

— Він тяжко поранений?

— Кат його знає, не бачив. Але уявляю, що (за здобич нам уготовано, якщо фріци втекли.

— Яка здобич? Хто вготував?

— Шкуру ще не вбитого вовка ділитимемо на двох — вам хвіст, мені вуха.

Ще десь опівночі під час пошуку майора, коли я зайшов до землянки, він, мабуть, лише задрімав, та, почувши мій голос, пробуркався й несподівано висловив захоплення, хоча й з погано прихованим незадоволенням: “Ах, так це ви... за наказом Щербини? Вітаю, вітаю... Зараз”.

Обійшовши зі мною пости по всьому переліску, Пришва розбудив трьох автоматників і дав розпорядження. Цікаво було спостерігати, як троє хлопців обчіплювались автоматними дисками в парусинових чохлах та гранатами, схожими на товкачки. Автомати — на груди й пішли. Власне, пішов один, потягнувши санчата-залубниці, на яких усілося двоє товаришів, а майор мені пояснив: оберлейтенанта поранено в ногу, ступити не може. Так що хлопцям доведеться його везти.

— Ви, напевно, хочете перепочити? — запитав співчутливо Пришва, коли ми підійшли до землянки. —

Примоститесь на моєму місці, бо мені вже не до снання.

Він одхилив завісу на вході й променем ліхтаря понишпорив по кутках. Там солдатів — як оселедців у бочці. Поки ми ходили, понасувалося напхком. Двоє скарлючувалось у формі валета на майоровій постелі. Проганяти ж не будеш. Ми пішли до цієї вирви.

Ось тут за якусь чверть години з настирливої мелодії звірів мені й прояснилась у найжвавішій дії вся трагедія капітана Макалова. Я не хотів такої кончини. Одначе саме від неї стривожена думка вперто висновувала трикутник перехресної балки з кущами та шматтям одягу в смертному диханні снігу. Достоту в кінокартині пам'ять зміщувала краєвиди й наше сум'яття вже й тоді, коли почалась руйнуватися рівновага ночі, коли промені ще не зримого сонця блакитний з червоногарячим, умурувалися в обрій першими приступками — для вшестя нового дня, підійнявши брудні покривала хмар, попід якими окреслились обриси довколишніх предметів: кущі й деревця, вигнутий контур берега й сторчкуваті горби на середині лісу. В березовому гайку повирознішали стовбури й окремі гілляки, десь просюрчав невидимий пташок. Позаду нас у таборі полку проіржалось, йокнуло, загутіло. Стурбований розміром коней, майор попрямував до табору. Мій слух, мабуть, ще ніколи не вловлював і не розрізняв стільки різноманітних звуків — рипи снігу під ступнями, перещебечування безпечних синичок, шелестливі потоки піску й грудочок у вирві, начебто по стінах шмигають нориці. Між саньми стусувалося кілька солдатів. Щоб і собі розігрітися, я заходився тупати й проминатися: то виляскував рукавицями в поли пришерхлої кожушини, то колобродив по скосу вирви, доки не почув оклик майора.

— Он з'явилися, але чи насправді наші?

З пагористого лісу повільно спускалася групка людей. Я почав рахувати вголос:

— ...вісім, дев'ять.

— У вас очі... навіть здалека розокремлюють? А мої без бінокля вже не полічать, ото йдуть, а мені — сунеться пляма. Та ще на холоді засльозилися. А ви й санчата бачите?

— Ні, санчат не видно.

— Значить, не наші.

За кілька хвилин ще звиднілось, і наш сумнів розвіявся. Виходить, майор угадав: попереду йшли не наші. Йшли німці. Їх конвоював один автоматник.

— А де ж ті? — запитав майор.

Я подвигав плечима й мовчки дивився на доріжку в долині. Так, їх восьмеро. Наш дев'ятий — позаду. Автомат — за плечима. Спершу подумалося — ну й безпечність! Але незабаром переконався, і куди цим тевтонам тікати! Волочачи ноги, вони плентались ледве-ледве. Свіжий сніг перед їхніми ступнями не прискав, не розсипався, а повагом сунувся, немов на лопатах. Вони вже наближались до вигину річки, з якого дорога також вигиналася крутою кривулею по другому схилу. Їх обличчя ще не можна було розпізнати, проте стало видно, як цівки сіруватої пари спадають на груди.

— Піду-но будити перекладача, — сказав майор Пришва.

Світло пісні

І як же це добре, що він тут, отой перекладач!

І як же погано в нашому інституті ми вивчали німецьку мову! Дві лекції на тиждень: письмо, читання, переклад. Потім домашнє завдання: визудити 20 слів і двоє окремих речень. Saat macht satt — хліб годує. Так. Але ж саат — не хліб. Як же дослівно? Хліб (це добре запамяталось) — Brot. Може, салат годує, чи що? Та й махт — робить, а не годує. Саат — ситий. Що ж годі — салат робить ситим? Якась нісенітниця! Ех, ти, саат, саат! Я почав перебирати в пам'яті запас іншомовної лексики і згодом на radoщах свиснув: як багато збережено слів! Та невже не зумію постулювати з них які-небудь фрази? Маю чим пишатися — розмовляти з “настоящими німцями” безпосередньо, так би мовити, сам на сам. А що саат не згадається, то Бог з ним. Є гірше за нього — не пригадую жодного слова з військової термінології: набій, кулемет, гвинтівка, блндаж... А це неабияк пригодилося б у розмові. Я все ще напружував пам'ять, зіставляв окремі синоніми, дошукувався аналогів, та, крім Kigel (куля) і Waffe (зброя), так і не добулося нічого.

Полонені вже перетюпували долину й підіймались на схил мимо нижньої вирви-землянки. Їхні кроки під гору ще подрібнішали, хода уповільнилась. Пара їхнього дихання тепер оберталася в паморозь і пропливала над ними білястою хмаркою. Всередині один зашпортнувся, трохи не впав, мабуть, наступив на слизьке. Деякі припинились, щось проджерготали й знов побрели. Напевно, сприйнявши мене за майора Пришву, конвоїр пома-

хав рукою. Я не відповів, застигши в захопленому забутті, спостерігав, як з отого приборйного блакитно-червоного підмурівку ніжне світло розсипалося по верхів'ях пагорбів та перелісків, як ранок під ним оживив у снігах життя з предковичною закономірністю музики: перегук людей, іржання та пирхання коней, пошвавлене пурхання птахів — усе разом об'єднувалось і творило завдячну гармонію світлу. І раптом — який дисонанс — біглий вогонь кількох батарей десь позаду нас. Не менше, мабуть, як півсотні снарядів пролетіло над нами. Гармонію ранку порвано. Німці поприщулювались, притискаючи долоні до вух. У сподіванні другого залпу я відгорнув навушники. Та його не було ні зараз, ні перегадом. Лише десь далеко попереду почулося тук-тук-тук. Один із німців обрадувано сказав:

— Das ist unser *.

Другий кивнув.

— Jawohl **.

Розпізнали! Ще, гляди, горлатимуть: “Heiße!” *** .

То насправді тутукав їхній крупнокаліберний кулемет.

Німців привели до табору за березовим гаєм, що полого спускався на берег якоїсь вузьенької річки, замечної снігом ущерть. Конвоїр зупинив їх між двома порожніми саньми. Неподалік стояло ще кілька саней і возів. На деяких спали солдати, прикриті брезентом, а подекуди лише сіном або соломою.

Прийшов майор Пришва й запитав:

— А де ж ті?

— З вовком возяться,— відповів конвоїр, засуваючи під пахву шкарубкі мохнавиці.

— Не везуть, а возяться. Що ж він — дуже поранений?

— Дві ноги пострілено.

Майор подивився на мене, і ми стримали усмішки понад силу — скільки ж у того німця ніг?

— Ну везти ж його можна?

— Хіба я кажу — не можна? Але поки збігали до піхоти за сокирою та вирубали рогатину. Потім ще й вірьовок не було. Довелося, либонь, мотузувати дротом... Не знаю, як і що там. Я повів оцих.

— Меженко, я теж не знаю, що ти говориш. Яка рогатина? Який дріт? Задля чого?

* Das ist unser — Це наш (нім.).

** Jawohl — Ну, звичайно (нім.).

*** Heiße — Ура (нім.).

— Рогатина? Щоб як слід придавити, бо інакше гризне. Голими руками не схопиш. А так, приткнули — посудомився та й мовчить.

Аж тепер майор засміявся, кидаючи питання:

— Він ще й кусається?

— Ого! Рот аж піниться, а зуби так вам і шкірить — ось отакенні.

— То що він — сказився?

— Чого це сказився? Вовк є вовк.

— Що фашисти — вовки, це я знаю. Але ти розкажи як слід, що з ним сталося.

— О-хо-хо! Товарищу майор, ми говоримо про зовсім різні речі. Я вам про вогонь, а ви мені про лід. Ми вовка спіймали, справжнього вовка. Поранений був у задні ноги. Сержант Булатов казав, що такої породи навіть у їхньому Сибіру немає. Хоч вивчити...

— Вовка?

— Еге ж, вовка.

Пришва зиркнув на ліс, вхопивши повітря з такою жадобою, що набив, мабуть, як ватою, повнісінький рот, бо з великим утрудненням промурмотав якусь лайку. Було неприємно чути, як тремтить його дихання. Потьмарені тривалим безсонням очі несподівано лупнули й зробилися банькуватими, так що не можна вгадати, які почуття розпирали їх — здивування, докір чи гнів.

— Кажеш — вовка зловили?

Це запиталося майже пошепки. Та мені вчувся в цьому шепоті грім: незважаючи на вперту роботу неспокійної думки, майор все ще не міг усвідомити факту. Він лютував. Через те більше й не допитувався ні про що. Згасивши злий погляд на полонених німцях, Пришва з хвилину постояв, одвернувся й пішов. Як тільки він зник за підводами з фуражем, конвоїр похвалився:

— Хлопці матимуть п'ятдесят карбованців, а не то ще, диви, й по медалі. Боягуз вовка не зловить.

Лише тепер мені пригадалися нещодавні заклики в газетах — винищувати вовків, де, між іншим, було вказано й винагороду за їхні шкури. В уяві знову раз у раз виникав Макалов, а з ним і провина цих німців у його кончині. Але зараз, коли з пухнастого снігу витикається червоний пруг сонця, коли світ начеб тільки народжується, воліючи жити без війни й без вовків, розімлілій душі не хочеться думати ні про минулий траур, ні про майбутню кару. Хіба не приємніше спостерігати, як хмара колише сонячне вітрило, як на бе-

резах пожвавлене вицвірінкування чечіток обтрушує сітку недовговічної паморозі, як німотно зітхає самотня сосна, повита ласкавим оранжем?

Все-таки чим же вони “живуть і дихають”, оці восьмеро, які вже давно стали полоненими страшеного зла — ще десь у своїй Німеччині, коли, взявши до рук гвинтівки, присяглися на вірність фашизмові? То була присяга вбивствам, грабункам, підпалам. Я відвернувся від них зумисне, щоб яксь своєчасніше зігнати з душі завадливий накип зненависті. Біля вигину річки хилилося двоє солдатів. Один обіруч напинав мотузку санчат, а другий впирався гінкою вориною в задок лубка.

Саме таким способом не так-то й давно ми з братом возили до станції клунки всякого збіжжя. Далеко в полях, за темними лозами та білими кучугурами, блимав зелений ліхтар залізниці. Там інколи то цокітливо, то приглушено й тупо витатахкували колеса, перегукувались паротяги, і ми ще здалеку будь-який поїзд, що летів на Київ, сприймали за наш, а це викликало побоювання запізнитися. Тоді ми хапались як енергійніше. Вискочивши десь на горбик, я щосили впирався в довжелезну ворину, підштовхував так, що плавкі grindжолята набігали братові прямо на закаблуки або заривалися в узбіччя сипучого протопту. Брат сварився й кричав: “Не дурій!”, проте й сам був невільний від надміру пустотливої реготні. Там теж була річка, наймиліша у світі нам річка — Альта, і був дерев’яний місток. Як тільки ми з’їжджали на нього, під ногами промерзлі обаполи подвійного настилу залізної дзвеніли або глухувато відлунювались, іноді навіть побемкували, як надколотий дзвін. І скільки там зазнано щастя, в отому Забродді! Там улітку водились вальдшнепи. Взагалі там було птаства-птаства, особливо качок — мільйони мільйонами, плавали, плюскались, наповняючи кахканням обширний Вороновий плав. А в’юнів!..

Мені стало весело й легко: щастя не те щоб наблизилось, а начеб сказало: “Я тут, не втечу!”. Та насправді воно ще й понині в доброму схові — на самому споді моєї душі.

Все ще так явно, хоч і минулось.

А що збереглося у ваших душах? Запитати б їх! На жаль, відповідних слів не знайду. Все одно мій настрої тепер потеплішав. Позирнувши на німців, я несподівано вчув голоси моїх однокурсників, так що й сам, начебто їм у тон, прошепотів із наспівом:

Wie herrlich leuchtet
mir die Natur!

— Зачекай-но! Пригадуй! — наказую сам собі. — Це ж зовсім легке: “Як шляхетно світить мені природа!”.
А далі:

Wie glanz die Sonne!
Wie lacht die Flur!

“Як блищить сонце! Як усміхається нива!”.

Ще хвилина — і мій планшет розкрився. Присівши на спресовані паки сіна, я перейнявся метою надати оригіналові такого ж простого звучання й нашою мовою — організувати відповідну ритміку.

— Чи не портрети змалюєте? — запитує Пришва, кивнувши на німців.

— Ну, ще бі.. Це нагадався куплет їхньої пісні. Послухайте. — Я спершу продекламував оригінал, а потім сказав: — А це мій переклад, щойно зліпив:

Як дивовижно
Цвіте блакить!
Як сяє сонце!
Як нива спить!

— Зліпилося непогано, — посміхнувся майор. Видно, до цього він мав з кимось розважливу зустріч, тож лють вгамувалась.

— На жаль, вкралася неточність. У німецькому тексті нива сміється, а в моєму — спить.

— Ну то й що — хіба так не було: сонце пригріло — нива заснула?

— Це з “Травневої пісні” Гете. Ми ще в інституті вивчали її на лекціях. Всім курсом співали. Через те й запам’яталась навіки — слово в слово.

Майор пішов міняти варту біля полонених, а мені закортіло перекласти всю пісню — ще два куплети, в яких кожне слово було зрозуміле. Та вже по якійсь хвилині, коли знімалася варта, змінилася й моя думка. Щось аж підшиблювало звернутися до німців декламацією хоча б одного куплета, нагадати їм автора цієї пісні — їхнього земляка. Вони-то пам’ятають. А може, й ні. А може, вона спопелилась перед їхніми очима у ніч несамовитої оргії десь на сатанинсько-геббельсівських вогнищах? Саме оце доречне питання й спонукує схаменутися. Хіба не могла б здатися моя декламація врочистим вітанням? І кого вітаю? Кого? — щось у моєму естві так заволало до совісті, що по тілу знову протягся мороз, як і тоді, коли голосили вовки. І як тут не поремствувати самому на себе? Копирсатися в жа-

люгідності чужих інтелектів — хіба не жалюгідна робота?

Занотовуючи наступний куплет, я виразно відчув, як над шепотом олівця росте й накликається майже забутий мотив із пам'ятних аудиторій. Високий, тонкий доцент, у рогових окулярах, ритмічно колишеться перед партами, диригуючи хором двадцяти шести голосів. Чужомовна хвиля нашого співу пливе, розливається, бурхає в коридорах, спадаючи з поверха на поверх. І раптом у дверях — стурбована секретарка: "Тихіше! Товариші, тихіше. Ви хоч би позачинялись". Еге, не так-то й легко. Двері та вікна можна позачиняти. А як же вуста зачиниш, коли пісня славить весну. І на дворі була весна. І голоси у нас були весняні. Та й ми самі пашіли весною...

Цікаво б спитати оцих, що саме вони співали у своїх школах? І в яких школах? Нічого, либонь, не співали. Вони муштрувались, як завоювати нас, а по тому і цілий світ. Хіба ж їм до того, щоб славити сонце та ниву, засіяну їхнім злочинством? У жорстоких істот місця нема ні для світу природи, ні для світу поезії.

Обсівши полудрабки розвернів, тепер вони уподібнились хижому птаству, що прибувало до нас бозназвідкіля — з якогось інопланетного вирію. Голови схилено. Тулуби скорочено. Плечі іжачаться, подвигаючися без угаву: певно, діймає свербець. І як вони розчухмаються: щось дошкуляє — холод чи нужа? Всі мовчать. Всі ворущаться. Але тільки й чути, як то рипуче труться, то сухо стукочуть закаблуки ботинків, підкутих залізними шипками.

Я відвів погляд — в очі блиснуло сонце.

Хижаки й фіалки

Коли санчата спинились і мотузка впала на сніг, руки майора Пришви стислися в кулаки, а невпевнені кроки повужчали. Він чомусь подивився на мене, потім підійняв голову, начебто в сподіванні снігу, й сказав:

— Що це таке? Булатов, хіба тебе за цим посиалось?

— Не можна було інакше, товаришу майор, — відповив сержант. — Ми більше години промарудились, доки вколошкали. Ніяк не оговтаємося, ну його...

Цього міг і не казати. Видно було, які вони й самі захекані. Але ще раніше. Коли він тільки-но встиг відрапортувати, що завдання виконано, всі німці, немов по команді, посхоплювались. Косоплечий, низенький

солдатик, витягаючи довгу шию, вискочив на полудрабок і почав розглядати загадкові санчата з таким зацікавленням, як розглядає цуцик жабку-скакавицю або кублице розлючених павуків. Там лежав оперезаний дротом вовк.

Голос майора Пришви не хрипотить, а клекоче:

— Де ж обер?! Що з ним сталось, питаю?

— Нічого не сталось. Он поштарі везуть.

На дорогу ніхто й не поглянув. Ми захоплені вовком. Вся увага зосереджена в дивовижі — тут. Я тільки тепер дещо зрозумів — незадоволення Пришви чиниться лише заради проформи, наскрізь удаване, зовсім не зле. Хіба через деякий час оцей суворий майор ще хвалитиметься відвагою своїх “нічних соколів”: із однаковим хистом полонять усякого ворога — що німця, що звіра.

Сіро-коричнева шерсть непевного вовка ледь-ледь колихалась від розмірного дихання. Позаду санчат стояв у розхристаному кошушку, спираючися на ворину-рогати́ну, ополістий, рожевощокий солдат, зрідка прокашлювався, не в спромозі відхекатися. Було так, начебто він щойно вийшов із розвідки боєм: груди парували, по скронях котилися крупні краплини поту, і він їх, мабуть, не відчував, бо ні разу не витерся, потай скоса побликував на приборканого звіра й мовчав, думаючи про своє.

Пришва й досі допитувався:

— То чия ж це затія? Вам що — мало й без цього кумедій?

Сержант відповів, що ніякої кумедії тут не бачить, а заповонити вовка спокусився він, оскільки між есесівцем та коричневошкурим існує зв'язок: хижак хижаку — рідня. Аби залубенці не завузьковаті, він би стелющив “обох пасажирів під одним покривалом — спина до спини, як безпорадних близняток”.

Тепер у голосі начальника розвідки відчувалася лагідність, позначена схильністю до безумовної згоди.

— Нехай буде так, як не гречка, то мак, а то ще погризлись би в санях.

— Дива не було б, на те вони й звірі, — додає сержант. — Я певен, що саме оцей — вожак. І він першим напав на капітана Макалова. Жаль, ви не знаєте, які в нього ікла — міцніші заліза. Та підстрелив його не хтось, а сам капітан.

— Можливо.

— Ні, так воно і є. Бо рани давніші, вже заснітилися. Бігати він ще не може. Але сильнючий, диявол. І знаєте, де його сила? В іклах і тут, — указав Булатов на груди. — Бачите, який перстатий?

— Що жаль, то жаль, іклів не бачу, як і зв'язку між ними та фашистом.

— А тут зв'язок такий: аби отой не поперся проти нас війною, то цей на Макалова не напав би ніколи.

— Коли так, маєш рацію.

Тут і напrawdę логіка непохитна, Королівський сказав би — залізна. Коли б не було війни, то Макалову не довелося б дертися по телефонному кабелю в оцій глухомані — вовчій вотчині.

Я підступився ближче. Придивляючися, навіть позаздрив неабиякій спритності вовколовів. А скільки затрачено сили! Це посвідчує спіраль дроту, якою так густо, мабуть, разів двадцять обшнуровано (плутано-переплутано, в'язано-перев'язано) звіра: петлі, вічка та закрутні з цурками, що безліччю перехрестів нагадують сітку грат. Чи не такою залізною сіткою у свій час лейтенант Суворов опетлював полоненого Пугачова, коли з далекого Приуралля віз у Петербург — до розбещеної імператриці, за що того ж дня став штабс-капітаном, а перегодя й генералісимумом? Для свавільного царату поборник свободи був найстрашнішим лихом у всій Російській імперії. Тож і вражалися тоді Пугачем куди глибше, аніж ми тепер оцим вовком.

Він уже відсудомився. Лише коли-не-коли прищупляється, затремтить або здригнеться насторочені трикутники вух. Повіки з мохнатими віями трошки приплющено, але видно, як із випуклих чоловічків злітає синенький вогонь, схожий на блиски трасуючих куль. На зеленкуватих білках мерехтять червонуваті мережки прожилків.

Кажуть, вовк із переляку дохне як стій. Колись я сам увірував, що воно так і буває. Але тепер очевидно увіряюся власному досвіду — то неправда.

— Чи ти бачив таку штуковину — бинти паперові? Гітлер уже й марлі шкодує для своїх вояк. Тьху скупердяй! — почулося нарікання, коли переносили оберлейтенанта з поштових саней до порожніх розвернів. — Оце тобі й бинт-ерзац. Порозлізались — драгли, та й годі. І не кров, і не коломазь. Ач, так і цвиркає.

— Що ти хочеш? Крові більше летється, аніж марлі тчеться. Та паперові й дешевші, — розтлумачував екс-

педитор Сябейко, з яким я ще не встиг привітатися.

Не знаю, скільки хвилин я ще дивився на поневоленого звіра, як не знаю ще й досі причини суперечливості власних думок з приводу нього. Пам'ятаю, в тих думках був жаль, повитий неприязню, а можливо, й гнівом. Вивів мене з непевного стану марення викрик Сябейка: “Ану, розступіться!”. Ригор Іванович кивнув мені головою, скинув з підводи купу соломи, засліджену отими драглями, і підпалив її.

Відчуваючи близькість вогню, вовк почав мордуватися: голова замотлялась, у роззявленій пащі — вищир, оголились ікла, загострено-довгі, товщі від інших зубів. Хтось тикнув пальцем на пащу й сказав:

— Дріт перекусить.

Натовп злементувався.

— Диви, пазурі в нього зовсім тупі! — пролящало над вухом у мене, коли пропихався до Пришви.

Хтось голосно затютюкав, а хтось ляскотливо свиснув.

— Чого розштовхався?

— А ти чого баскалишся? Дай поглянути!

— І що він з ним робитиме?

— Передасть у звіринець Гітлера.

— Так ось чого вовк загодя плаче.

— Хлопці, дивіться — плаче.

— Болить його, то й плаче.

— Упіймав, так зразу вже порішив би, а то...

— Ей, ти, знайшов кого пожаліти.

— Атож, природа створила — жива твар, то й жаль.

— Який ти кваксун!

— Та він каже правду: шпокнули б там, у лісі. Так нащось притирили аж сюди.

— Щоб ти хоч раз живого побачив.

— Набачився досить — он отих вовків.

— Тепер то зайці.

— Добрі зайці! Що не фріц, то й вовк.

— Заєць у вовчій шкурі.

Там — натовп. А тут нас — троє, придивляємося до штанини, закасної вище коліна. Ступню завинуту лахміттям, а гомілку бинтами-шпалерками, на яких позапікалися плями бруду й кривавого ступ'я. Одначе мою увагу найдужче притяг скинутий чобіт. У ньому халяву розпорото майже до підощви, і вона, розпластана, поблискуючи лаксм, наче лускою, нагадує щойно спійману камбалу. Другий чобіт блищить на правій

нозі, впираючися гострим носком у задню перечку саней. Пришва посилає солдата за санінструктором: треба зробити нову перев'язку, щоб отим брудом не спричинилась гангрена.

— Тоді нехай заодно й вовкові перев'яже, — нагадує посылний.

Я повагом озираю натовп — як на кіноекрані: хилитання голів, штовхання ліктів та пліч і над усім — ярмарковий лемент. Хто ж більше цікавить — обер-лейтенант чи вовк? Безперечно, вовк. А в мене з думки не йде отой каламбур — заєць у вовчій шкурі. Може, навпаки. Ось хоча б і цей — все-таки вовк, а не заєць: одягнений у коричнево-сірий реглан, мабуть, із верблюдячої вовни, з-під бортів якого подекуди витикається волохате хутро підбивки — чи не шкірка зайчика? Відкладисті закарваші й закочений комір теж волохаті — з ондатри. Та, власне, він і сам волохатий: половина обличчя — майже до самого носа — ховається під кучмами густих шарлатових бакенбардів, бороду не поголено, а з-під козирка на лобі рудіють ослизлі пачоси. Хіба це не вигляд печерного мешканця чи принаймні допотопного дикуна? Тим паче його довгі вії білі — неймовірної довжини. Так що тут мимоволі пригадується наш український Вій-косолап. Може, й цей клишивий?

Він кривиться, не піднімаючи вій, щось хоче сказати. Мені б одвернутися — досить! Я вже й так ваготію від згустку паморочливих неприємнощів.

Але звідки оцей фіалковий дух? І який контраст!

Я відразу відчув, як одвівається одіозність, поглянув ліворуч. Там серед пелехатих шапок, перем'ятих шинелей та замазурених козушків з'явилася жінка в цивільному — перша фіалка на осоненій купині попелястого моху. Так ось воно звідки, ніжне дихання раннього літа, з отієї квітчастої хустки! Все начебто кудись провалилось — обер, і вовк, і сніг. Мої очі зустріли насторожений погляд Ловізи Густавівни. Так, це вона — телефоністка, перекладачка, а ще?..

Тут було кілька ще. По-перше, мій нарис буде написано. Це поза всяким сумнівом. По-друге, той погляд зустрівся і геть відбіг, так що на моєму виді не затримався: мабуть, не впізнала. По-третє, коли найзручніше і як мені до неї підступитися? Адже ж ми тоді попрощалися не так уже й дружлюбно. Спогад про те прощання змушував ніяковіти. Але й тут мені — вкотре! —

приподобилася поезія. Цього разу виручив Гете.

Не поважуся твердити, що лише завдяки оцим особливим пахощам фіалок день полонення вовка виднітиметься мені крізь плетиво кілометрів та літ одним із пам'ятних маяків. Одначе не сором зізнатися: від нього мій шлях бігтиме й бігтиме в інший світ — у Захід, якого так і не розпізнав би, мабуть, ніколи, аби тут, ще на Лівобережжі Дніпра, не виголосив Ловізі Густавіні пісенного привітання:

— *Wie herrlich leuchtet mir die Natur!*

Не малося найдрібнішої гадки, що музику цього шляхетного світла вже вона мені репетируватиме не раз і не два — то в Пруссії біля баронського замку, то на кряжистому перевалі в Альпах, щось докладно розповідаючи або щось показуючи — зовсім нове чи за-давнено-таємниче.

А зараз Ловіза Густавівна Крузте, призабувши мое прізвище (на що трохи пізніше вона пожалкується, бо тут, “проводячи просту аналогію близьких словотворень Швеція — Швець, запам'ятати найлегше”. Справді, я свою батьківщину міг би також назвати Швецією, оскільки, як було вже сказано, там Швеців півсела), погукає мене з урочистим наспівом:

— Лейтенанте Василю, підійдіть-но сюди! Хай природа засвітить і нам.

Тимчасом як мій лікоть відштовхував когось осторонь, вона поза підводами сама поквапилася до мене й після жвавого поручкання сказала:

— Як чисто продекламувалось! Ви — німець? А тоді... хоч би натякнули.

— Що ж натякати? Який з мене німець?

— О, то ви довго жили серед німців? Не відмагайтеся! Не будьте зі мною скритним. У вас верхньосаксонський акцент.

Я засміявся.

— Нижньокиївський. Ви мені, будь ласка, пробач те, що вискакую, немов Пилип з конопель: поясніть, що таке саат?

— Посів.

— *Saat macht satt* — посів робить ситим, а розуміється — хліб годує? Так?

— Тільки так, — засміялась вона. — Дещо скидається на вашого Пилипа.

Щось говорено ще. Та я вже не відчував ні слів, ні перебігу часу, ні шуму тисячоверстої відстані, де про-

скавав білоголовий Пилип, мій товариш-одноліток, перед яким розхилились коноплі. За коноплями показався гайок і фіалки при зеленому березі. Хіба не вони завіяли своїм духом, своїми пелюстками оцю люстринову хустку?

Кілька хвилин ми пожвавлено бавили себе та й багатьох присутніх розмаїтими розсипами найдотепніших ідіом різномов'я. Бійці дивувались. А мені-бо й самому хіба не диво — спіткатися на війні з такою скарбницею мов. Німці теж причувались, але розуміли, безперечно, далеко не все.

Дізнавшись, чого вона тут опинилась, я чемно подякував, а вона подивилася на полонених і сказала рішуче:

— Тоді часу не гаймо! Комісар дивізії наказував, щоб ви записали все. Розмовлятимемо з кожним зосібна. Тут вам, гадаю, пригодився б магнітофон. Та раз нема, то й шкодувати годі.

Виходить, її прислав полковник Щербина тільки заради мене, бо, справді, що б я міг написати без неї? Це мене веселило. Потрапити під командування жінки — та ще такої жінки! — це щось нове, принадно-цікаве, так що нітрохи не соромно. Тут вибір один — слухай та помовкуй, не випускаючи з тями застереження капітана Макалова: на йоту сфальшивиш — і твоїй дружбі крах.

Дим Еллади

Коли полонених відвели до штабної землянки, я попрохав бійців не заважати нам, і вони послухались. Тепер там залишилося тільки двоє віч-на-віч — обер-лейтенант і вовк. Після того як схил зовсім обезлюднився, віддаль між ними — не більше двох кроків — начебто ще скоротилась. Чекаючи санінструктора, ми пройшлися по столоченому снігу до перших берізок, а потім назад, звідкіля здоровенний обер-лейтенант видавався ще дикішим видовиськом.

— Ловізо Густавівно, як по-німецькому кит?

— Wal.

— Кит-риба?

— Der Wal. Можна сказати й der Walfisch.

— Так он він розвалився на санях. Скажете — не схожий на валя?

— Та ми всі на щось трошки схожі.

Вона знову поцікавилася, як я все-таки шнипорю по-німецькому.

- Та, як бачите, веніг, юбель — мало, погано.
- Коли до нас дійдемо, поживете — навчитесь.
- До вас?
- Так, сподіваймося — дійдемо.

Спонуканий задавненим сумнівом, я підтакував — звичайно, дійти не завадило б, але тут же відверто зізнався, що в своєму не лише відчутті, а й у розумінні зараз Німеччина — це якась неблигома загадкова земля, лежить не деінде поза переднім краєм війни, а можливо, й поза межею мого життя. Чи не в ім'я отієї зачарованої межі мій супротивник — оберлейтенант, зціпивши пальці, поклав три хрести на груди? Мені здалося, що моя супутниця до цього байдужа, начеб осліпла перед пораненим ворогом. Крім того, не видно, щоб він так онемошів, що ми повинні з ним ще й панькатися. А коли той, притуливши потилицю до високого передка саней, відсунув з-над лоба свій кокардистий кашкет, вона раптом притрималась, і нам стало чути, як він гучно розплямкався.

— І що він жує?

Вона повільно звільнила з-під хустки вухо, немов зачихаючи пасмо кучерів, зіщулила плечі й прислухалась.

— Та, здається, щось молитовне.

Це мене спантеличило, заважаючи зосередитися (на суті розмови; чи не замислює він, призиваючи Христа, спокутуватися перед нами? Жалюгідний святенник! Нам ще буде чому не вірити й чудуватися, коли цей недогубок спробує відгородитися від нас як не мовчанням, так Богом. Видно було, як у нього пропасно трясуться зарощені губи. Чи не сповідається вовкові? Чи не випи-тує в нього майбутнє своєї долі? На мене раптом нахлинуло неусвідомлене передчуття підійти й поговорити з оберлейтенантом негайно. Я не знав, чи погодиться зі мною перекладачка. Не можу сказати напевно, що мені вже ставав зрозумілим потаєний голос нещастя, хоча вже тієї хвилини відчув обмороження своїх вуст. Вони позбулися рухливості, чогось околіли, начеб аж зашкарублись. Я провів по них пальцями. Виявляється, їх обжалив не мороз, а жар гніву. Язик пересох. Я відступив із протопта вбік, нагрів жменю снігу й почав усисати.

— Глядіть, не простудіться. Так можна схопити катар, — попередила Ловіза Густавівна. — І невже вам не страшно хворіти?

Чистий сніг та застережливе слово подіяли за-

спокійливо, мій гнів трохи сколов. Одначе тут жар неймовірності не поступиться ніякому страху простуди: ось навіч стою за якихось п'ять ступенів од ворога й дозволяю йому розважатися казна-чим!

А може, наш бранець удається до хитрощів? Може, його поранення мілке, дріб'язкове, і він коверзує, придурюється, щоб заморочити й ошалапутити нас? Мій підупалий настрій не витерплює поглуму. Я так і сказав.

— Це не поглум, — відповіла моя командирша. — Це прояв награної хоробрості над прірвою втраченої позиції. Хіба ви не відчуваєте його намагання залишатися й тут стріляним вовком?

— Ловізо Густавівно, я відчуваю одне: справжній стріляний вовк ухоркався та й мовчить. А цей козириється, бо вважає нас козенятами.

— Навпаки! Ви придивіться уважніше: козенятко бавиться вовком. Якщо в житті втрачати вже нічого, то покозиритися наостанку не зайве.

Довелось промовчати, оскільки мої міркування керувались, мабуть, іншими, практичнішими почуттями: як-неяк мій нарис багато в чому залежатиме від неї, то сенс та й сам засіб обопільної згоди — наші надійні спільники. Вона також замовкла, зовсім розслаблена чи навіть якась індиферентна. Щоб не стати рабом емоцій, не бовкнути зопалу фальші й урівноважити свій розгарачілий настрій, мені спало на думку продекламувати всі три куплети з “Травневої пісні” — тепер спеціально для “козенятки”. З яким здивуванням воно вслухатиметься в музику слів. А поготів ще й себе збадьору, заслуживши схвалення від перекладачки.

— Він іде.

Я оглянувся.

— То не він.

Замість санінструктора йшов сержант Булатов.

Я лише встиг проказати: “Ві герліх льйохтет”, як німець, упершись плечем у передок саней, покрутив своїм розпоротим чоботом перед вовком і перехрестив його морду. Он який заповзятий святоша! Тьху-тьху, та він — характерник: щось наворожує — нам, собі, нещасному вовкові чи цілому світу? Моя декламація вмить обірвалась на таких урочистих словах, як *und Freud und Wonne* (і радощі й диво)... Так, радощі — в пісні, а паморочливе диво — тут, перед нами. Коли ми запозорливо переглянулись, обер-лейтенант хрипко за-

кихкав, надірвано вимовляючи з-поміж інших слів раухен (курити). Чи не у відповідь цьому кихканню вуста розважно-статечної жінки лунко цмакнули, теж за-тряслися. Щось відверотно прочмокалось, а зігнута по-става — тиць та й застигла, начеб наткнулася на во-гонь. То чого ж вона так сахнулась? Не пораненої ж ноги й не волохатого виду? Буквально за кілька секунд Ловіза Густавівна стала несхожою сама на себе: німа й безпорадна, так що я замалим не крикнув: “Що з ва-ми?” Але вона вже сяк-так усілась на полудрабок по-рожніх саней, скоромовкою попрохала, коли витягла з брезентової сумки голубу самописку:

— Придивіться до їхніх очей.

Я ще раз обдивився вовчуру, так жорстоко притятого до санчат. Його праве око притикалося до соломи, на-половину приплющилось, а ліве здавалося рухомою зіркою. То з нього по мокрому жолобку перенісся по-вільно стікала видовжена сльоза. Коли вона дотремтіла й сховалась під околотяним волотом, викотилась друга. Я виразно побачив у ній свій силует і завмер, немов готувався ухилитися від пострілу. Ми з вовком не мен-ше хвилини вдивлялися один в одного. Сльози тварин... Хіба сіроманець повинен у тому, що природа створила його кровожадним хижаком? Не варто за це поміцати-ся мордуванням. Саме так я скажу Булатову.

За моєю спиною про щось говорилося. Найчастіше по-вторялося раухен і фойер (вогонь).

— Тепер огляньте цього, — попрохала Ловіза Гус-тавівна.

— Що там оглядати — нудь?

— Вам доводилося бувати у морських музеях?

Я лише відповів, що не доводилось, як підійшов сер-жант Булатов.

Поки вона щось винишпорювала в своїй товстобокій сумці, обер-лейтенант ялозив та склеював пожужмлену сигарету. Я сказав — паперу в мене досить.

— Не папір...

Вона все ще, не підймаючи голови, допитувалася в обер-а, звідки він родом. По тому забалакалось гарячко-во, з поспіхом, і я вже не второплював зовсім нічого, не встиг обернутися й розкрити рот, як Булатов ударив мене плечем у плече так різко, що в моїх колінах ніби щось тріснуло, голова теліпнулася. Точачися в сніг, я почув над собою постріл. На щастя, стрілялось не в мене. Це я збагнув, коли схоплювався. Булатов стояв

навколішки посеред саней, впираючися лівою рукою в живіт оберя, а правою стискуючи п'ясток висунутої з рукава регляна руки. В ній повисав пістолетик. Я підскочив і вирвав його. Німець кривив обличчя, намагаючися щось проговорити. Його ліва рука безпорадно крутилась під коліньми сержанта.

— З чого він палив? Покажіть, обізвалась Ловіза Густавівна.

— Палив...

На моїй долоні заблискала чорним лаком приборкана смерть.

— Ач, коли надумав *mitwillig sein**, — сказала жінка й посварилася дулом пістолетика: — *Fix!***.

То був наймініатюрніший вид з усієї вогнепальної зброї, яку мені довелося бачити.

— Товаришу сержант, ви що — німців не обшукували?

— Ні, товаришу лейтенант. Їх тримали до нашого приходу цілу добу. Так що повинні були обшукати.

Я задумався над різницею між арештантом і полоненим. Взагалі, чи є така різниця?

Коли на четвертий день війни до нашого гуртожитку на Тарасівській десь опівночі прилетів чорний ворон і на моїх очах арештовували Галицького, Денисенка, Шкумана, Никітіна... Всіх не перелічу — майже половину випусників нашого курсу, то четверо ендебистів обмацували весь одяг, витрушували кишені й черевики, повиймавши устілки, потім склали списки відібраних речей і давали розписатися.

— Що ви йому сказали?

— Спершу він мені сказав, а потім я йому сказала. Він родом із Бунцлау, і я похвалилась, що прожила там чотирнадцять років. “Так ти — німкеня?” — визвірився він. Я відповіла — давайте не тикатися. Тоді він мене й ошелешив найбрутальнішим словом. Я сказала: “Щоб ти подавився димом Еллади, проклятий!”.

— Дим Еллади? Що за дим?

— Он, бачите?

В ногах оберя валялася пожмакана пачка з-під сигарет. Я спочатку сприйняв її за шоколадну обгортку, взяв і почав розгладжувати. На ній зображалось біле трикутне вітрило з написом “*Ellada*”, човен і море. Булатов простяг руку й сказав:

* Розпустуватися.

** Ну-ну!

— Дайте мені. Буде пам'ять про дим Еллади.

Він подивився на мене й злегка похитав головою. Слів не треба. Я не хотів ні говорити, ні думати. Все було зрозумілим. Аби він, Булатов, не вклав у свій стрибок всю свою силу і все, що з ним повинно було бути в оту хвилину, то від Ловізи Густавівни Крузте не полишилося б і диму.

Ціна подвигу

Земля під снігом ще не встигла як слід відтанути, а на дорогах подекуди з'явилися перші калюжі, почасти в машинних коліях. Край семихатнього виселку забуксувала полуторка. Задні колеса так позаривалися в розгрузлу дорогу, що диференціал, мабуть, уже діставав землі. Немолодий таранкуватий шофер, до того ще так обляпаний, забризканий, що весь ряботів, орудуючи заступом і триповерховою лайкою, талапався в гущі снігової грязюки. На лівій узбочині двоє солдатів трощили гайок окоренкуватої бузини.

— Допоможіть нам, товаришу лейтенант! — звернувся один до мене.

— І ми вас підвеземо, — пообіцяв другий. — Ви теж — на передову?

Я пристав без розпитів і пояснень. Опускаючи сумку за боковий борт машини, побачив домкрат з перетятою корбою (виважувати вже нічим), солому та якісь ящики. Шофер оглянув мене без особливого захоплення, постукав підбором шину й зашерстив язиком ще лютіше — проклинав то царя, то німців: не могли прокласти п'ятящу дорогу.

Понапихавши попід колеса гілля, ми почали штовхати машину, і вона, заревівши з перенапруженим завиванням, врешті-решт вирвалася на сухий острівець. Кабіна відчинилась, я підійшов і скрикнув:

— Це не сон!?

— Це не привид? — запиталось у відповідь. — Звідки ти взявся?

Там сидів лейтенант Ожевський.

— Спасибі вам, — сказав шофер мені, виходячи з кабіни.

— Так що ти тут поробляєш? — здивувався Ожевський.

— Тебе качаю. Коли б знав, що ти завеличався, плеча не підставив би.

— Завеличався та ще й зледашів.

— Тим гірше, — дорікнув я, та вже по кількох секундах Ожевський, зійшовши на землю, щиро відкрещувався від моїх перепросин. Я вочевидь побачив причину його “зледащіння”: ліва рука підв'язана, п'ятірню забинтовано. З правого боку погойдувався парабелум, безперечно, трофейний.

— Значить, Господь існує, — похвалився він. — Іншої сили нема, що могла б тебе надіслати мені.

— Є така сила!

— Де?

— Скажу потім, а поки що здрастуй!

Він очепився на мене й зацмакав, начебто ладен розцілуватися, проте я встиг прихилити чоло до його плеча, відчуваючи, як од відлиглої продубленої кожущини тхне специфічний чад бліндажів, як розкошланий бинт позаплутувався в гапликах мого кожущка.

— Цс-ас-с, бісової душі, прищикнув, — просичав Ожевський і, виплутавши бруднувату перев'язь, підсунув її ближче до ліктя.

— Коли це тебе?

— Та вже давненько — ще на тому тижні.

— Осколком?

— Та ні, це сорока, хотіла долоню проклянути. Але в мене шкіра як у вола. Не проклянула.

— Шрапнель?

— Еге ж.

— Так чого ж ти не в медсанбаті?

— Того, що там п'ється не мед. А взагалі, я сповідаю закон Мікеланджело.

— Який закон?

— Обминати п'ятою дорогою всіх лікарів, інакше гинеш ні за цапову душу.

— Ну це філософія нісенітниці. Без лікарів швидше гинеш.

— Але ж, бачся, не гигнув.

— І звідкіля ти взяв той закон?

— З листів геніального скульптора.

— Геній мав на увазі, певно, хвороби, а в тебе ж — поранення.

— Все одно. Краще скажи, якою ти силою насланий?

— Про це, мабуть, варто розпитатися майора Королівського: той знається на телепатії.

— Кажуть, він ще й ворожбит?

Невже поголоска про наш гороскоп розточилася так далеко?

— Хто це каже? Який ворожбит?

— Ця допитка недоречна, — зауважив Ожевський, похилився й відповів несподівано: — Я твого Королівського побачу хтозна-коли, а в чудо повірив зараз.

— У яке чудо?

— Бачу тебе! Ще з позавчорашнього вечора мрію — де розшукати? А це був на складі й намислив: заїду в дивізію, може, там скажуть. Аж ось ти сам, насланий. Перепрошую — не заперечуй.

— Смію заперечити: не насланий, а накликааний. Це якраз телепатія в дії.

— Може, й так, може, й так!

Не маю підстав для гадання, чого моє збудження вляглося так швидко й безповоротно. Я байдуже стояв на відталій землі, ні про що не думаючи, не радіючи й не дякуючи долі, що вона мене знову звела з оцим лейтенантом. Він тим часом пораненою рукою доторкнувся мого підборіддя, здоровою затис мою шию, через пару секунд я відчув його видих і те, що тепер ми поцілувались.

То що ж це з Ожевським? Я знаю давно — він надто розважливий, говіркий, а ще більше непосидящий. Одначе такої надзвавості не сподівався й не передбачав. Це жило поза мою уяву. Майор Королівський мав рацію, коли говорив, що лейтенанту Ожевському балаканина й війна — ріднісінькі сестри, зжились таким робом, що ніколи не сприкряться.

Ми крок у крок проходимо до передка машини, повертаємося назад, розмовляємо про дорогу — як тільки відтане, тут не проїхати. Власне, розмовляє він — про дорогу й німецький фаустпатрон, про генерала, який полетів чи то з Москви, чи то з посади, про якісь розсекречені карти генштабу — про все й ні про що. Хай говорить. Я слухатиму й мовчатиму, доки не попрощаємось. Але оцей поцілунок? Спершу він мені видався проявом радощів, дбайливо запасених часом розлуки. Ми справді не зустрічались давненько — близько двох місяців, могли й заскучати один за одним. Але щоб отак!? Відчувається нереальність. Адже ж ми й не такі друзі, щоб ні з того ні з сього кидатися в обійми. Приятелі — та й годі, хоча й перебалакали багато, проте ніколи не звірялись ні мріями, ні таємницями. Чи не хоче він, щоб я написав про нього? А може, тут і насправді-таки щось таємниче, пов'язане, либонь, з Лисаветою? Він говорить, а в моїй свідомості вимальовує

контраст останньої зустрічі: тісенький бліндажик артилеристів, сморід озокеритного диму і вихід надвір по слизькуватих східцях, на снігу — казанок, у якому почала зашєрхати вода. В каламутній воді — три ложки. Їх треба давно помити б. Але ми з Лисаветою не помічаємо навіть сходу червоного сонця. На вустах у нас розпурхалися пташата — епітети й рими. Нам радісно від поезії. Та коли з бліндажа виліз Ожевський, ми розгубились. Він був причіпливим, докоряв немитими ложками, супився, бурмотів щось не в лад. І тоді мені вперше подумалось, а після, мабуть, і вдвадцятьє, що він її привєрнував до когось. Чи не до поезії, а може, й до мене?..

Де ж тепер Лисавєта? Чи послала вона свої “Мрії в диму” Павлу Тичині? Яка була його відповідь? Спитати б Ожевського! Ні, не питаю. Безкомпромісний інстинкт обережності, подарований самою природою, застерігає від нерозумного вчинку — зараз не слід навіть натякати про неї. Дослухайся — мовчи. Тому й не відкаснувся від враження, що саме тут, а не десь-інде, саме сьогодні, а не колись ми своїми кроками намічаємо шлях, тільки який і до чого — до взаємної неприязні чи поваги, до відрази чи дружби? Я вже був ладен визнати, що між нами постала скєля чи прірва, через яку він, оцей шлях, так і не проториться — шлях від спогадів до передбачень, коли Ожевський скомандував:

— Хлопці, втрамбовуйтеся в кабіні. А ми з товаришем лейтенантом поїдемо зверху.

Тепер так само раптом у мені гукнулось — еге-ге! — тут є на що сподіватися: нам зверху ніхто не заважатиме ні згадувати, ні передбачати. Він повинен мені сказати щось потаємне, щось насправду важливе.

Ми гуртом допомогли йому видертися в кузов, налаштований пласкуватими ящиками, пережегованими злеглою соломою, на якій шофер притулив рукавиці й планшет, а коли згодом і я вмовстився поруч Ожевського, то було звелено подати ще й Бога.

— Та ми його триматимемо на руках, — обізвався шофер.

— Подайте сюди! — наказав Ожевський.

То був дерев'яний кострубатий фетиш завбільшки з добрячого їжак. Його спина лушпинилась, а скривлена шия та шпичакуваті плечі геть зіпсували симетрію, надавши фігурі неприємно-карикатурного вигляду. Щоправда, патли й обличчя де в чому скидалися на людські.

— Що воно за марище?

— Ну як не тактовно — марище... Це Бог війни! Ти що-небудь про Марса чув?

— Навіть бачив.

— Коли?

— Зовсім недавно — плющився над Заходом, черво-ний-червоний.

— А, так то планета.

— І все ж приємніша за оцього дідька — страшний! Де ти його доп'яв?

Ожевський розреготався і, вклавши парабелум на колінах, прителющив до нього ще й ідола, прикутав обох полою.

— Власна робота — виплід моїх бліндажних зимових ночей. Не дивуйся: багато чого ще не закінчено.

Так ось чому було згадано Мікеланджело.

— Ти — скульптор? А я досі не знав.

— Ми багато чого не знаємо один про одного. Я хіба думав, що ти поет?

Машина ревнула, зрушилась, і ми, сидячи спинами до кабіни, заколивалися на ящиках із боеприпасами. Їх було вісім. Я поцікавився, що за снаряди.

— В оцих — осколочні, тут бризантні, а ми сидимо на шрапнельно-фугасних. Тобі мультко чи страшнувато? Підстели ще соломи і думай про музику.

До чого тут музика? Так, аби що-небудь сказати? Міркувалось недовго. Тут найдоцільніше відповісти по суті: хоч я і сам артилерист, хоч і певен, що зараз ніякого лиха не трапиться, та зізнатися не соромлюся — мультко не мультко, а все-таки не дуже приємно сидіти на смерті, яка причаїла в собі тонну пекельного вибуху.

— Так це ти вже встиг відзвичаїтися, — дорікнув Ожевський. — Ми швидко, мій друже, забуваємо те, що нас особисто вже не стосується.

— Війна стосується всіх, доки не закінчиться.

— А коли ж вона закінчиться — чи знаєш? І що ми робитимемо, коли вона раптом закінчиться? І це ти знаєш?

— Як же не знати?

— Складатимеш вірші?

Мені про поезію не хотілося говорити. В розмову могла ввірватися Лисавета, а це його роздратовало б, і ми неминуче наторочили б один одному неприємнощів. Я заговорив про навчання дітей. Мій підвищений голос малював ідилію сільської школи: в класі тиша, за

вікнами сад і сонце, а перед тобою — зірочки допитливих оченят.

— Пам'ять про сад і сонце. О! Який ти щасливий! — скрикнув Ожевський. — А в моїй пам'яті пусто — ні цвіту, ні світла. Майбутнього теж не знаю. Взагалі, я не знаю, як би склалось моє життя, коли б не розігралась війна.

— Хіба тобі не здається, що воно і в тебе, і в мене лише починає складатися?

— Ні, не здається? Моє склалося того дня, коли вперше потрапив у справжні окопи. А яким воно буде, не питай: уявити несила. Як би не задивлятися вперед, нічого не видно — туман... ями в тумані...

Правду кажучи, я вагався чи просто не смів задивлятися в перспективу як свого, так і чужого життя, маючи впевнення, що кінець війни розташує кожного з нас по своїх місцях. Тепер же мої помисли й почуття зосередились над ямою невідповідності веселої вдачі Ожевського зловтішному песимізму його міркувань. Він завжди чимось незадоволений, завжди на когось мав зуб, іронізував на усім правдивим і суцям. От хоча б і зараз — чогось же він домагається? Пестить моє ім'я, називає другом. Облесливість? Ні, в голосі чується ніжність.

Ех, Ожевський, Ожевський... Не швидко, мабуть, збагну й докопаюся, що нуртує в твоїй душі — неприступній позиції, так ретельно забарикадованій казним начинням.

Він умовк і задумався, тримаючи поранену руку на Марсі. Коли машина струшувалась, той визиркував з-під поли, приваблюючи мене начеб живою вирячкуватістю хижачьких очей. Мені згадалася позавчорашня пригода з круком, збитим у сніг картеччу: в його навіть мертвих очах світилася природжена хижість — ненаситна жадоба крові. Як тоді від отого супутника війни, так і тепер від її міфічного бога, я відвернувся й оглянув дорогу попереду. Вся вона посмугована широкими рівчачками — слідами гармат, вузькими коліями то возів, то саней, подекуди зрешечена вирвами, так що машина спроможна пробиратися не швидше двадцяти кілометрів на годину. З машини довколишній краєвид видавався ще більше тужливим, як і мій настрій. Тьмяна розталь горбів та білі рівнини, поцятковані кущиками верболоззя, та де-не-де хуторці (деревеньки) вистовбурчують край доріг свої рублені хати.

Я знов подивився вперед і набачив рухомий предмет. З покатога пагорба котилося щось подібне до мебельного фургона — критий, незграбно-довгий автомобіль. З наближенням розпізналось його зелене забарвлення — їхав наш військторг.

— Що воно? — перевертаючи голову, запитав Ожевський.

— Ідуть, здається, крамарі.

— Вони! Скажи водію, хай притисне їх до канави, щоб не втекли. Оці тиловики біжать від передової позиції прудкіше, аніж пацюки від пожежі.

— Бо тут стріляють. А тобі щось треба купити?

— Камінчиків для запальнички. Та не завадило б і пару свічок... та ще й воскових.

Мабуть, щось ліпитиме з воску. Адже ж він — скульптор. Я перехилився через борт і передав команду шоферові.

Проїхавши метрів триста, наша машина рвучко струснулась, якось аж відскочила вбік і, пропетлявши зигзагами, стала поперек дороги. Я замалим не шугонув стовбура, тернувшись плечем об кабінку, побачив — фургону проїхати ніяк. Він загальмувався метрів за десять од нас, похурчав, попихкав і безпорадно припишк. Я хотів уже встати, як Ожевський сіпнув свою полу — сиди. Що мене вразило, так це час незбагненої тиші. Аніде ніщо не шувовкне, не зрушиться, не заквилить. Абсолютна тиша полів. Як вона вселяє віру та певність, що ти в цілковитій безпеці, й творить ілюзію, що світ існувати без тебе не може.

І раптом — чап-чап, якось нетутешне чалапкання.

Біля нашої кабіни з'явилася гінка худорлява постать, одягнена в поруділий кожух. Ми побачили видовжене обличчя з плесковатим облупленим носом і широко розкритим ротом, навколо якого лускувато лущилася біла шкіра — наслідок пелагри чи сінної гарячки, хоч до весни ще далеко, ніде ніщо не цвіло. На кожусі не було погонів, і ми не могли взнати, що воно за начальник.

— Мабуть, якось тилове цабе, — тихо сказав Ожевський, стаючи коло борту навколішки.

Тим часом під нами внизу вже назрівала змажка.

— Що це ти наробив? Ану заводь! Ану здавай назад.

— Не заведу: мотор перегрівся.

— Так на чорта ж ти перетнув дорогу?

— Занесло.

— Як занесло? Ти нароком заїхав.

— Таке — нароком! Тільки-но встиг обігнути вибоїну, як мотор заглух.

— Яку вибоїну? Де та вибоїна? Глянь! Ану вилазь, покажи! Не хочеш? Тоді я покажу тобі, зух нещасний, як завдавати шкоду фронту. Через отаких наступ зірвався. Ти — шкідник фронтових магістралей. За це — під суд!..

— Шкідник? Оце сказали — під суд.

— Ах, ти ще й сперечаєшся? Загальмовуєш постачання фронту ще й сперечаєшся? Кому сказано — здай назад?! — не вгавав худорлявий, доки не почав розстібатися.

Ми незрушно дивились без жодного слова. Коли його права рука торкнулася кобури пістолета, що висів під кожухом на блискучому пояску, а ліва схопила дужку дверцят, лейтенант Ожевський, притуливши два пальці до рота, свиснув і коротко попередив:

— Алло! Не хапайся, бачиш?

Незнайомий повільно повернув голову разом з тулубом, не без подиву й жаху залупав очима, постав прямцем: йому в груди налучилось око зведеного парабелума.

— Лейтенант, що це значить?

— Застебнутися й не погрожувати нам пістолетом, якщо ви стурбовані постачанням фронту.

— Лейтенант, я званням старший за вас.

— Не бачу: мій зір не пробиває кожуха, зате куля може пробити.

— Я — майор Мамчур, начальник військторгу.

— Дуже приємно. Лейтенант Ожевський, командир батареї. Сподіваюся — товариш майор пояснить, чого це у наших землянках нічим світити?

— Так ви — лейтенант Ожевський? Та я ж пробував, соколе мій, розшукати вас... Так це ви... справді ви?! Стільки про вас наслухано?

— Так, це ми, хочемо не слухати, а сидіти при світлі. На позиціях люди можуть посліпнути — ні гасу, ні свічки.

— Гас вам постачається через ДОП*, а свічки може-те купити в нас хоч і зараз.

— Які — стеаринові?

— Є стеаринові, є воскові. Хіба вам не однаково?

Ні, не однаково. Для Ожевського не однаково. Це я

* Дивізійний обмінний пункт.

знав, хоча й не розумів, чого йому потрібно саме воскових. Таким наївно-щасливим лейтенант мені бачиться вперше — на вустах понад силу затаєний усміх, очі поширшали, достоту в них уже запалахкотіли вогні отих вимріяних свічок, якщо не космічних світил. Як він легко сплигнув з машини, тримаючи покалічену руку напереваги.

— Лискін? — затарабанив начторг кулаком у двері.— Лискін, одкрійся!

Коли вони розчинились і з поріжка відкинулася металева драбинка, начторг та Ожевський зайшли досередини. Я стояв унизу під бурханням триголосо:

— Ого, скільки шкарпеток!

— Але на всіх не стає.

— У нас попит набагато вищий за пропозицію. Знаєте — війна.

— Знаю, товарищу Лискін. А це що воно повпаковано — хустки чи кашне?

— Ні, то жіночі шалі.

— Оцю б мені, волохатеньку. Так, так, світло-сіру. А це табакерка?

— Пудрениця.

— Он як! У ній ще й люстерко.

— Нащо вона вам?

— Не втручайся, Лискін! У батареї товариша лейтенанта є гарні дівчата. Правда ж є?

— Камінці були — порозпродували.

— Сірники?

— Теж нема.

— Дістань із НЗ.

— Одеколон?

— Так, потрійний. А це духи.

— Пару флаконів.

— “Троянду любові” чи оцей симпатичний пузирчик “Зимової втіхи”? Ви тільки нюхніть-но! Чуєте, що за пахощі?

— “Троянду”... або те й те.

— Ще придивіться, чого вам треба.

— Оце кісники чи що воно так замотано?

— Ні, то стрічки — для траурних вінків.

— Шкода, всі чорні.

— Не всі. Ось їх цілий набір у коробці. Бачите, різних кольорів?

— А вам нічого не треба? — звернувся начторг до мене, відхиляючи двері.

— Бритвені леза?

— Нема... Стоп, хвилинку, пробачте. Лискін, відкрий коробку з лезами. Кажу — відкрий! Подай сюди пару пачок. Ви — його комісар? — запитав начторг, киваючи на Ожевського.

— Друг.

— Що вам ще?

— Пасту зубної.

— О, це дефіцит. Майже не буває. Але є порошок.

Я заплатив за леза, попрохав Ожевського взяти для мене зубного порошку й відійшов до машини. Капот було відкрито. Шофер колупався в моторі.

— То як?

— Трохи прохолов!! — гукнув зловтішний водій так, щоб усі почули. — Попробуємо рушити.

Гомін у крамниці ще пожвавішав.

— Я вам дарую, беріть!

— Ну що ви, товаришу майор?

— Кажу — беріть! За такий подвиг я ладен останню сорочку скинути з себе, аби вам було тепло. Беріть...

І тут мене сполошила не так ота безкінечна розмова непогамованого попиту й щедрої пропозиції, як задаремна потрата часу. До штабу дивізії ще кілометрів два з гаком. Тож матиму збиток, а ще й осоромлюся, коли загодя не доберуся.

— Товаришу лейтенант Ожевський, я запізнююся — побіжу.

— Куди?.. І не думай!.. Лічіть...

Довелося покоритися й незабаром почути цокання рахівниці. Потім Ожевський подавав мені крам — свічки, парфуми, пуделко з галантереєю, парасольку, дрібні згортки, паперові коробочки та ще якісь витребеньки. Для чого воно? Я дещо позапихав до кишень, а решту закріпив гамузом у припіл кожуха і поніс на машину. Коли всівся, побачив, як гінкорослий начторг перехнябився над коренастим Ожевським, як його сива каракулева шапка, прокотившись по лейтенантовій спині, перекинулася на брудному снігу дінцем догори.

— Дозволь, лейтенанте! Ще раз дозволь...

— Дякую красно! Дякую.

Чи не цілюються? Ні, лише зчіплюються в обіймах, ніяк не розпрощаються.

— Приїду! В суботу приїду! — кричав нам услід, махаючи довжелезними руками, несказанно роздобрілий товариш начторг.

— І чим ти його причарував? — запитав я, коли ми вже роз'їхались.

— Тепер ми з ним — друзі. Нерозлий-вода! Він так захоплений моїм героїзмом, що подарував навіть ось, бач, яку парасолю. Що ти скажеш? Ану розгорни.

Я затис у руці ковінку, розчепив шовковенький повороз і луснув кнопкою на держалі — цок-цок. Шпиці дзенькнули. Парашутик підскаочив, рвонувся, надутий зустрічним вітром, так що замалим не вирвало з рук.

— Лопне! — крикнув Ожевський.

Я згорнув парасолю й віддав йому.

— Це добрячий захисток від шрапнелі.

— Та ну — від шрапнелі. На дощ пригодиться. Ще й оцю штуку впридачу — теж подарував.

Що то за штука, бозна, копістка чи ключ, не розгледілось, бо мені так реготнулось, що лейтенант витріщився й квапливо метнув її до кишені.

— Чого ти?

— Уявляєш, як це здорово — ти стоїш під парасолькою, достоту під броньованим ковпаком, і прямою наводкою луциш німецькі танки. То хіба цей начторг — не стратег?

— Смійся не смійся, а ми тепер із ним друзі. До нього дійшло, що лейтенант Ожевський сам особисто підбив аж дев'ять німецьких танків. “Хіба це не подвиг?” — допитувався майор Мамчур. Хотілося відповісти — хіба це не пошесть вигадок? Але тоді я не мав би ні парасолі, ні щітки.

— Якої щітки?

— Та оцієї ж — для п'ят чи, як він сказав, “для гіг'снi”. Коли миєш ноги, нею приємно шкіру обшморгувати, щоб не репались і не бубнявіли. Тепер ти, мабуть, уявляєш ясно, що значить мій подвиг? Хіба не дико, хіба не сумно гадати, як ми сліпнемо від рожевих захоплень, від аморальних брехеньок. Чимдалі ширше. Невже так і не відцураємося від надмірностей своїх перемог? Один язик виклепає, другий відточить, а третій ще й блиску надасть — і пішло... на радощі пропагандистам та ось таким тиловикам. Для них підбити “пантеру” — що насінину злузати.

— Але ж ти підбив! Хіба це не правда? Хай не дев'ять...

— Підбив...

— Так чого совістишся?

— Того, що це суміш правди з брехнею. В тому бою

підбито чотири. І не я, мої хлопці підбили — один, а трьом “фердинандам” укоротили віку бронейники Лагози. Ти б написав про мого старшину Юмагула. До речі, теж, мабуть, поет. Не признається, а віршами так і сипле. Як він їх стільки тримає у своїй голові? То справжній герой: сам продірявив “тигра”. А я в той час готувався поснідати — розкубрював американську тушонку.

Трохи помовчавши, Ожевський почав мені розтлумачувати з обурливим запалом ганебну заразу фальшивого подвигу: коли хтось вершив, а комусь приписується. Хіба чужа слава не гірша від украденого добра?

— Через те й совіщуся.

— Але ж хлопці, той же Юмагул — вся батарея билася під твоїм командуванням. Яка ж тут фальш? Ти був же між ними.

— Кажу — я в той час відкубрював американську тушонку.

Якась невідома печаль стуманювалась у надбрів'ї Ожевського. Він то протирав очі, то м'яв та совав побиту негодою, а можливо, й шрапнеллю, папаху — з боку на бік, з лоба на потилицю, не підійняв свого Бога, що сповз на солому й судомно качався між двома ящиками. Що це — наслідок мого жарту чи все того ж незадоволення та скепсису? Тепер мені вже по-справжньому ставало незручно й муляко: він умовк, і між нами залягла відчуженість.

Улучивши мить, коли машину підкинуло, він повернувся до мене всім тулубом, і грімкотливий голос, начебто не з вуст, а з темнуватого-золотистих очей, налетів на мій вид.

— Предивний ти хлопець! Де ти навчався мовчати? Мабуть, пройшов неабияку школу?

Я відповів спокійно:

— Ми всі буваємо дивакувати: мовчимо, коли нема про що говорити.

— Пробач, — якось навіть розпачливо зітхнув цього разу Ожевський, — кажу те, про що думаю: всяка брехня слухається куди тяжче, аніж говориться. Може, скажеш — не так? Покладімося, друже, на щирість.

— А невже ти береш її під сумнів?

— Ще б не брати?

— Не розумію.

— Не прикидайся наївним забудьком. Ти й досі так і

не поцікавився, чого я полюю на тебе з досвітку, а думаю з позавчорашнього вечора. Невже тобі так байдуже?

— Ні, не байдуже.

— Так що ж за причина?

— Причина тут зрозуміла — на полюванні лементує мисливець, а жертва причаїться та мовчить.

— Ех, ти — жертва... жертва. Негожий з мене мисливець. Ліпше зробимо так, послухай. Щоб тебе не лякав мій лемент, на — прочитай.

Він дістав із планшета папір і з урочистим жестом простягнув мені. Я ще не встиг дочитати, коли несподіваний спалах емоцій приборкав мої найкращі думки. Після чого тільки й промовилося:

— Щиро вітаю вас... обох.

— Ти прочитав уважно, як написано — без помилок?

— А жодної.

Доки він ховав папір, я подумав про інше — не забути їх по батькові, як написано в рапорті. Не забути й не сплутати б!

То був рапорт на ім'я командира дивізії. В ньому писалось про те, що лейтенант артилерії Ожевський Роман Петрович і лейтенант зв'язку Кутало Лисавета Сергіївна прохають узаконити їхній шлюб.

Дивуватися нічому. Це не перший випадок одруження тут, на війні. Багато хлопців переженилося. Я так і відповів, проте зауважив, що таку справу, напевно, слід починати з нижчих інстанцій — з командирів дивізіону й полку.

— Так вони згодні. Маю ще два рапорти. Ось тут, — його рука знову посунулась до ще не згорненого планшета. Я зупинив: якщо є, добре і нарешті запитав тоном жарту:

— Мисливцю мій, мисливцю, задля чого ж ти полюєш на мене?

— Тепер скажу. Ми хочемо зіграти весілля, поки знову стоїмо в обороні. Таке собі, розумієш, не бучне, бліндажне чи як би його назвати?.. Ну, все-таки при людях. Я все-таки не якийсь же одуд. А для неї теж — хай пам'ять залишиться. Не пишне, кажу, а таке...

— Розумію — яке німець дозволить. І якщо дозволить.

— І якщо ти, наш добрий друже, погодишся...

Тут Ожевський підсунувся ближче й поривно, з ласкаво-турботною діловитістю потарабанив рожевими пальцями по білій овчині на моєму коліні. Та я вже й

без того, почувши “наш добрий”, мимоволі кинувся, бо саме цей коротенький вислів ошелешив мою свідомість інтонаційністю звуків — якесь молитовне прохання хлопчика з нотками надій і непевностей, гордощів і принижень.

— Якщо я погоджуся?

— Так, — зараз він заговорив ще палкіше, проникливим голосом, який перейшов у шепіт, — уявляєш, це залежатиме тільки від тебе. Чуєш? Тільки від тебе.

— Від мене залежатиме ваша доля — ваше весілля? То яка ж моя роль?

— Найголовніша — бути присутнім. Не буде тебе — не буде й весілля. Буде замість веселощів траур.

— Ну це вже ти щось химериш!

— Йй-богу, не химерю, мій друже: такий наказ... молоді!

Спершу я на деякий час припишк: Лисавета взяла гору над Ожеським? А втім, він її імені так і не вимовив.

— Коли ж воно збудеться, ваше весілля?

— В суботу... Ми стоїмо тепер у Клинях. Це якраз проти колодязя. Там він один — знайти легко. Скажи мені, як другові, будеш?

— Буду. Неодмінно буду.

Чужі тасмниці

— Ану розкажи, як ти розтрачуєш ночі? Як твої справи з поштаркою? — допитувався в мене старший лейтенант Віктор Лагоза, командир протитанкового дивізіону. — Ви, їбонь, ще не втратили магнітної сили кохання?

Голос іронії хоч і наминав мої вуха, проте в ній не було задирливої зловтіхи, властивої в таких випадках моєму найщирішому порадникові, дошкульному сміхачу-баламуті — майорові Королівському. Лагоза тільки-но поголився й, витерши обличчя та шию, розвіщував мокруватий рушник над чавунною грубкою. В бліндажі було тепло й до певної міри чисто. Лежанку застелено цупкою сукняною ковдрою, столик якоюсь тканиною зеленкуватого кольору. На ньому блищало квадратне люстерко, стовбенів помазок і лежало кілька бритвених лез.

— Пошта працює справно, — відповів я байдужечки, розглядаючи одне з лез. — А як твоя “Прима” — ріже?

— Ріже... тільки не те, що треба: шкіру чи-чик, а по

волоссю то ковзь, то стриб-стриб. Скільки не відточую, а воно — плужний підісок, та й годі.

Мені хотілося відвести будь-який спогад від Олексаші, не згадувати ні Валдайського тракту, ні того, що між ними там сталося, коли вона давала йому “прикурити”, взагалі не хотілося навіть натякати про неї, хоч останнім часом не було того дня, щоб її закоренілий страх не змушував мене замислюватися над суворою долею багатьох із нас. Я радів з того, що зараз наша розмова звернулася на бритви.

— А на чому ти їх відточуєш?

— На буржуйці. Ось так, — і Лагоза шарнув долоною по шерехатому верху бокастої грубки. — А по тому ще й на пасках.

— Це, мабуть, нудно й довго?

— Так, а що робити?

Він задивився в люстерко й, пригукуючи сам собі, почав тикати пальцями попід носом та підборіддям. Там червонілись, де крапки, де смужечки свіжих порізів. Коли його очі розширювались, то видавався мені ще набагато сподобнішим. Він був моїм однолітком і вже мав репутацію досвідченого командира. Ми здружилися ще під час переформування дивізії неподалік Ярославля, тож зналося про нього чимало, крім одного, що він пише байки.

Я відірвав клаптик газети й попробував надрізати його кінчик поіржавілою “Примою”, та куди там, затуплена криця й насправді то ковзалась, то стрибала.

— Викинь їх!

— Кого це — їх?

— Свої нікчемні тупиці.

— Еге, викинь! Ти що, либонь, хочеш побачити, як я на війні стану дідом — ходитиму з отакенною бородою?

— Не станеш. А втім, радше завести бороду, ніж інфекцію стовбняка в отих виразках.

— Це воно так — живемо в землі — від інфекції недалеко, — погоджується Лагоза. — Правду кажеш, але... — Він у задумі присів на лежанку, дістав гаман з тютюном і теж відірвав шмат газети. — Але ж як...

— Але ж так...

Я потай розстебнув два гаплики на грудях свого ко-жушка й намацав пакуночок з лезами, коли за дверима в траншеї почулася тупотня. Ми прислухались.

— Та це не він, — сказав Лагоза. — Навряд, щоб так швидко допитував Кудлева.

Під оцим він розумівся мій слідчий — лейтенант Захаров. Ми з ним домовилися по телефону зустрітися тут, у протитанковому дивізіоні, о шостій годині вечора. Я був певен, що Лагоза поцікавиться, що за “магнітна сила” притягує до мене гінців прокуратури. На жаль, а можливо, й на щастя, йому пригадалась поптарка (чи не сподобалась, як то кажуть, із першого погляду?), про яку запитав ще на початку цієї розмови.

Тим часом у траншеї прочовгалось, дверцята захряпались, і до бліндажа проліз лейтенант, але інший, саме в ту хвилину, коли на моїй долоні блакитнілась пачечка лез.

— Батечку мій! — загорланив той на всі заводи. — Це “Мем”!? Справді “Мем”! Де ви дістали “Мем”? За які гроші? Скажіть — по блату чи як?

— І чого ти розмекався, Павле? Прибіг од овець чи що? — пристидив Лагоза. Припалюючи цигарку, він тільки зараз побачив мою простерту долоню й збагнув причину такого ражу.

Я віддав леза й сказав:

— Тут їх десять штук, так що будь вічним парубком, дідом не станеш... поки війна...

— Десять? Ого! До самої Пруссії вистачить. Це найгостріші бритви — імпортні, найкращі у світі — англійські, — не вгавав Павло.

— Звідкіля це тобі відомо? — запитав Лагоза, підносячи мій подарунок ближче до світла. — Виходить, не помиляєшся: “Made in England”.

— Найкращі у світі, — повторив лейтенант завидуюче і так сумовито, що навіть зітхнув. — У вас більше не знайдеться, ну хоч би з п'яток?

Я похитав головою, згадавши нашого секретаря Сопова: в того леза, мабуть, ще тупіші від оцих “Прим”. Завжди бідолаха ріжеться. Та й собі ж потрібні.

— Ти, Павле, не замакай ще при Захарову: “найкращі у світі”... — застеріг Лагоза.

— Найкращі! Хай чує, так можу сказати й при ньому.

— Тоді він тебе й залигає: чого це ви, товаришу лейтенанте Жадан, так низько схиляєтеся перед буржуазією? Нехтуєте наш пріоритет? І чого ви навчитеся у закордону? Звідки цей пафос? Ану викладайтеся!

— Та й викладуся: і чужому научайтесь, і свого не цурайтесь! Як-не-як, а той закордон — тепер наш союзник, постачає нам... та що говорити!

— Що ж він постачає?

— Зброю, товари... ну хоч би й оці бритви.

— Хтозна, скільки він постачає — ну хоч би й оці бритви, а ти все-таки ліпше помовчуй.

— Гаразд! Я буду слухняним. Бачите, вже мовчу.

Всі ми тепер замовкли. Кожен, мабуть, задумався над проблемою розмов — дозволених та недозволених. Так не перший раз. Так не тільки тут.

І яка ж вона буває камінно-тяжка, оця тиша знечищеного повітря в тісноті підземельних домівок, тиша промерзлих окопів — тиша скупого життя, посилена безгомінням живих людських душ! Нам лише чулось, як шарудить у траншеї передвечірній вітер дірчасто-скрихкілим снігом, як хтось по верху проходить і як тоді порощить по стінах пересохлий підзольник. Ми сиділи й мовчали. Мовчали й курили, вдвляючись у три літери на блакитній обгортці — “МЕМ”.

— Що вони значать? — обіззався нарешті господар домівки.

— Хтозна.

— Як то — що значать? Назву якоїсь англійської фірми, — відповів Жадан. — Може, поділимося — пополам?

— Тільки не зараз. Питання складне, — відповів Лагоза, — треба як слід обміркувати. — Він хитро припружився, відхилившись убік, намацав у штанях кишеньку для смертельного медальйона й запхав до неї пакуночок. — А тебе, — звернувся він до мене, — вже розцілюю по тому, це коли націлюємося досхочу з Дніпром. Чекати недовго.

— Я зайшов порадитися, що робити з Нурієвим — чи його відправляти в санбат, чи нехай тут вичунює? — заговорив Жадан.

— Відправте! — наказав Лагоза. — Ми ж тут не навик захрясли. Щоб з ним не возитися, краще відправте.

— Ясно. Хай обкутують і везуть.

Коли Жадан вийшов (а він був начальником штабу цього дивізіону), Лагоза розшукав на долівці шворинь, поворошив у грубці присок, і ми повкидали на нього свої недокурки.

— Нурієв — узбек?

— Таджик.

Мова зайшла про замкового, який, будучи пораненим позавчора, зігнував санбат, а тепер нездужає — ще з ночі його температуриуть.

— Я знав Нурієва з роти розвідників. Аж двічі писав

про його нічні пошуки. Сміливий хлопчак. Але той, здається, узбек. А цей молодий?

— Ще нема й двадцяти.

— Може, той самий?

— До нас він прийшов... коли це — на початку чи вже в серпні? Зараз перевіримо. — Лагоза розкрив свою товстелезну сумку, схожу на гармонію, так пошарпану й таку заяложену, якою начебто вже переграно тисячі весіль, вийняв гамузом цілу паку оперативних карт, абияк позгортаних, добув список особового складу й сказав: — Так, він прибув до нас ще 7 травня. Справді — з роти розвідників. Ти хотів би з ним зустрітись?

— Та не завадило б. Давнього знайомого зустріти завжди приємно. Але ж незабаром прийде Захаров, ще розминемося. Що це — в тебе кілька однакових карт? Зайвої не позичиш? Хоча б до Смоленська...

— Хіба ти без карти?

— Без.

Не вибираючи, він підсунув до мене одну з карт і сказав, що тепер ми — квити, це за "МЕМ".

— А чого ти напав на лейтенанта? Він правду казав: бритовки — вогонь. Сам переконаєшся. Одною зможеш без точіння поголитися разів п'ять.

— Чого напав? — перепитав різко, з гірким усміхом. — Чого напав? Досить мені мороки з Кудлевим.

Тепер ми розмовлятимемо весь час майже пошепки.

— Що ж твій Кудлев устругнув?

— Язиком настругав, харцизник, такого, що чим воно тепер окошиться — не питай.

— Якусь контрреволюцію?

— Захоплення ворожою технікою. У німця все краще — і танки, й автомати, й "мессери"... Ну й посипалися доноси.

— Невже і в тебе є донощики?

— Ох, а де їх нема? Шкода сержанта, і не дурний, і не боягуз. А який заспівувач — соловей!.. Не так шкода, як жаль. У характері відвага, на язиці — баляндра-си. Його вже не раз попереджували — і комісар, і комбат, і я. Нічим не припудиш. А це домоловся до того, що патріотичну пісню назвав диверсанткою.

— Яку пісню?

— "Если завтра война". Затягнув "И на вражьей земле мы врага разобьем малой кровью, могучим ударом" та й припустився коментувати: місимося на своїй

землі у власній крові, зате співаємо орденоносні пісні.

Я посміхнувся, мабуть, не без подиву з “орденоносної пісні”: хіба не химерне визначення? А втім, подумавши, сказав, що сержант висловив істину, бо такі пісні — диверсантки духу. Справді, хіба не вони, сповнені провокаційної пропаганди, заколисували народ псевдопатріотичним вихваланням, ура-нотами хвостощів? І хіба не за них видавалися авторам ордени?

— Премії.

По цьому наші голоси набрали вищого тону — заперечались, бо Лагоза наполіг, що саме за цю пісню поет з композитором одержали Сталінську премію.

— Якщо не Ленінську?

— Ленінську скасовано вже давно.

Поглянувши на годинник, Лагоза почав одягатися: незабаром повинен прийти Захаров.

Мое здивування ще поглибилось, я начебто заскнів. Що ж воно з нами діється? Мій друг Лагоза, який, крім усього, доводиться мені ще й земляком (як-не-як, ми з однієї області), хоч би тобі натяком поцікавився, чого я чекаю Захарова?

— Кому воно все потрібне?

— Що потрібне? — запитав Лагоза, дружно всміхаючися маленькому дзеркалу, яке мав загорнути в газету.

— Доноси, розслідування, штрафні батальйони — якийсь незбагнений страх перед внутрішнім ворогом. Невже його серед нас так багато? Ну кому це потрібно? Як ти гадаєш?

— Гадати не можу, несила, бо нічого не знаю. Видно, комусь потрібне. Це не те, що наша відвертість. Еге, тут заброньовано чиясь таємницю: мій розум, як і мої гарматки, не проб'ють! Це чужа таємниця. Щодо страху, то він існує. І шкодить. Воювати шкодить. Оце я знаю. Більше ж нічого. Здогади й сумніви — занадто хисткі підстави.

— Здогади й страхи в'язки між собою, коли, здається, навіть не мають підстав.

— Еге, та тільки здається. Насправді ж в'яжуться не без причини.

— Між іншим, я сам іноді мав нав'язливі сумніви, що подеколи спричиняли розгубленість, а найчастіше сум, аж до...

— Аж до чого? Доказуй. Нас тут поки що двоє — сам на сам. Проти кого ти сквасився? Проти правди?

Голос Лагози чимдалі ставав нерівним, хоч і ясно лунав, але разом начеб і сікся й густішав. Це вже був неабияк схильований голос протесту не лише проти мого знічення, а й проти чогось набагато значнішого.

— Так от, сумніви були аж до розмови з дівчиною, про яку ти вже згадував.

— Зрозуміло — поштарочка. Видно, дівчина з вогником.

— Ти від нього прикурював, так що тобі видніше.

Я не сказав про її страх — наслідок ув'язнення батька... Більше того, ми навіть засміялись. Однак той сміх був насилуваним, хоч, як виявилось, дуже вчасним: до бліндажа заходив Захаров.

— Чого ви втікаєте? — звернувся він до Лагози. — Ви нам не заважатимете.

Але той з енергійним поквапом обшнирював кутки та кишені, зодягнений, вже з біноклем на грудях і сумкою через плече.

— Мені треба йти.

— Я вам правду кажу, старший лейтенанте, ви нам не заважатимете анітрохи. І розмова наша буде коротка.

— Мені треба йти. Маю оглянути вогневі заводи. Лагоза вийшов.

— Повертаю вашого “вишитого сича”, — весело похвалився мій слідчий. Трошки перетримав, так склалось.

— Злощасний сич!

— А я скажу навпаки: він якраз щастя й приніс.

— Кому — вам чи мені?

— Нашій загальній справі. А тепер якуважніше...

Я недовіркою похитав головою, не відводячи пильного погляду від рук лейтенанта Захарова, які повагом розкривали на столі планшет, а ще вагоміше витягли звідтіля папери.

— Наважуся попросити вас роз'яснити — в чому суть отієї загальної справи? — Навдивовижу цього разу мій голос видався надто сміливим, з нотками певності чи навіть зухвальства. Проте, очевидно, сам геній природи створює слухові апарати всіх прокурорів та слідчих нездатними або й зовсім глухими до сприймання прохань своїх опонентів.

— ...якуважніше, — домовляв Захаров, — прочитайте оцю докладну і, якщо з усім згодні, підпишетеся, поставивши після свого прізвища дату.

Не візьмуся цитувати записку дослівно. Зміст її був такий:

Ми, що нижче підписалися, підполковник Негущин П. Т., майор Королівський М. М., лейтенант Швець В. С., посвідчуємо, що бачили на гімнастерці капітана Макалова В. З. напередодні його кончини в оборонній зоні висоти 036 орден Леніна й медаль “За відвагу”. Що й стверджуємо.

Не кажучи ні слова, я шарпнувся до лейтенантової самописки, та його рука спритно відсунула мою руку вбік.

— О, ні! Підписуйтеся тільки своєю.

— Так її нема.

— Як — у вас нема ручки?

— Нема.

Тут я винишпорив у своїх кишенях кілька олівців, але він заперечив:

— Ні, ні, це не годиться! Хвилинку посидьте.

Він схопився й вийшов, залишивши переді мною розкритий планшет з багатьма документами, на одному з яких вирізнялися величиною та чіткістю кругла печать Наркомату внутрішніх справ. Я з хвилину дивився на неї. Хоч аж ніяк не хотілось курити, я повільно скрутив цигарку, припалив од лампи й вийшов у траншею з найгнітючішим передчуттям — ось мене й знову “ловлять”, перевіряючи мою чесність, а можливо, й ще дещо.

Погода розгулювалася. По заходу сонця можна було сподіватися чудового вечора, зоряної ночі й теплого наступного дня. На відталому бруствері вхідної траншеї шелестливо ширяли нориці, розшукуючи щось поживне з їжі. На південному заході, здавалось, під самим оранжем сонця, колихався розплесканий гул гарматної перестрілки, схожий на хлюпоти віддаленого водоспаду. З лівого ж боку — аж до потемнілого сходу — фронт оповивався тишею. Десь у долині, поза лінією запасних окопів, проторохкотіли мотори тягачів, може, й танків. Я став прислухатися, однак не розібрав, оскільки було з підвітря. Незабаром торохкотіння вщухло. Газета цигарки то тріскалась, то спажувала. В роті гореніло липкою прогірклістю диму, так що курилося тільки знічев'я, начеб заради слідчого. Через кілька хвилин він прийшов не сам, а з писарем другої батареї. Притоптавши цигарку, я зайшов за ними.

— Так яке ж із них краще? — поспитав Захаров,

розглядаючи дві школярські ручки з різноманітними перами.

— Це “фельдфебель”, а це просте, — пояснював писар.

На столику стояв каламарчик фіолетового чорнила з прив'язаним до шийки корком.

— Вибір за вами, — звернувся до мене слідчий. — Цим чи цим?

— Однаково. Претензій не маю.

В оцій коротенькій сцені була така мовчазна урочистість, проявлено стільки захвату самою подією, достоту мені належало підписувати якийсь документ Міжнародного воєнного трибуналу. Та не встиг я всістися, коли в мініатюрному блиску “фельдфебеля”, немов крізь густючий туман освітився та й вплив зворушливий образ Анастасії Оксентівни, вчительки першого класу, в якому я навчався. Нестеменно таким же “фельдфебелем” у моїх ще непевненьких пальчиках жіноча рука з найприємнішим запахом доброго мила виводила приклади на уроках краснопісу. Той запах виявився таким відчутним, що я, подихавши ним кілька секунд, якглибше зітхнув, потім заплющився.

— Так ви що — відступились? Не хочете підписувати? — здивувався мій слідчий. — Ви передумали?

Застромивши “фельдфебеля” в темну гущу, я подивився на круглу печать, але відповів переогодом, коли вже поставив дату біля свого прізвища.

— Пригадалася вчителька... з отаким пером. Де-то вона зараз?

— Ах, так.

Писар лагодився вже затикати чорнильницю, коли слідчий сказав:

— Стривай! Ще не все. Тепер, товарищу лейтенант, напишіть розписку, що ви листівку “Боец! Вспомни свой дом и бросай оружие!” одержали від мене в задовільному стані.

— Та нехай вона згорить! Який там... От сюди її — геть! — і тут я перехилився до грубки, але рука слідчого лягла на моє плече й здавила — напочуд — м'яко, по-дружньому.

— Не припускайте ще однієї дурниці. Побережіть! Це вже задля вашої певності. Чи як вам сказати — на всякий випадок.

— О, вже краще сказали б — задля чухрайки нервів.

Коли писар пішов, я підвівся, та, виявилось, що потребувалася ще одна розписка. Писав її слідчий своєю ручкою. Мовилося про те, що він, уповноважений військової прокуратури лейтенант юстиції Захаров, бере в мене в своє розпорядження строком на чотири дні фотографію капітана Макалова.

— Для чого?

Було задано ще кілька питань, болісно відстояних і свято збережених у моїй душі, проте, крім заперечного похитування головою, тільки й почулась одна відповідь — заради повного прояву таємниці.

— Чужої таємниці, — додав загадково слідчий.

Коли Захаров захлопнув планшет, я, вкрутивши лампу, вже в похмурій п'ятні підземелля прояснився думками й дуже гарячково, якщо не дуже тактовно, висловив своє непорозуміння: чи нема хоч натяку на зв'язок між крадіжками капосної листівки у мене, живого, й ордена у мертвого капітана Макалова?

— Потім узнаете, потім... — відповів лейтенант юстиції, розчиняючи двері.

Оксанинський Мох

Нітрохи не ремствую й не шкодую, що не можу стати прихильником таких жанрів літератури, як пригода й фантастика. Настільки жагуче притягають увагу мою міфи й казки, настільки відразу відштовхують її творива фантастичного змісту. В них — ярмарок нісенітниць. Отже, в самій основі такого жанру — фальш. А я — ворог всякої фальші.

Минулого літа мені трапився пригодницький роман Конан-Дойля. Ми стояли тоді в Назаркиному, де звільнені з полону дві сестри-білоруски після того, як ми з Авер'яновим зварили для них куліш, напросились попрали нашу білизну, дещо попідшивати й почистити. Я залюбки погодився попідсобляти їм: натягав з колодязя про запас води, розпалив під жбаном вогнище, заготовив дров. Дівчата, встановивши на табуретках ночви, намочували білизну, а я, притулившись до берези, почав дочитувати роман. Сенсації, розпади й збіги ліній сюжету, загадковість інтриги всупер логічному завершенню всіх подій — все це, безумовно, захоплювало, і коли б не хихитливі перестороги сестер, мабуть, моє вогнище не раз перетліло б ущент. Проте, як ті розважливі цокотухи не відсіпували мене від читання, все-таки саме там перегорнулась остання сторінка і саме в

коли ночви переносились ближче до жбана. Я поглянув — обмер. Що в тих ночвах творилось! Дивацтва — та й годі! Не перекажеш, а тим поготів не опишеш. Я дивився й не міг надивитися на химери та почуди мильного шумування. Скільки там кольорів, перехресних веселок та блискавок — очей не стає запам'ятати хоча б цятку з отого збуреного вирування бульок та полисків.

— І чим це ви так заворожилися? — подивувалась менша сестра.

Я відповів не відразу, хоч той голос і відштовхнув мене вбік. Слід було відступити на крок, щоб моя тінь звільнила дорогу для сонця, коли в його розсипах з'явилися наввиринки з піни та шуму золотокосі русалки. Деякі зовсім голі, але більшість у сукнях. Вразило різнобарв'я того вбрання: рожеве, блакитне, жовтогаряче, зелене... Мої вуха мимоволі нашорошилися — почувалася музика. Я нахилився. Було щось подібне чотири роки тому, коли вперше побачилось море. Я лежав край берега й стежив, як вітер здійняв з баранців білий смерч, потім другий і третій. Він буквально за кілька секунд, нестемно чаклун, перевтілив їх у жіночі постави з розкудланими косами й повів танцювати по хвилях. Над ними кричала чайка. Я невідривно дивився й теж отак прислухався.

То була музика моря. А тут — ні крику, ні хлюпоту; шуми не шуми — одначе щось грає. Грає гармонія з іншого світу.

— Справді, чим ви заворожилися? — повторилось питання.

— Красою русалок. Он, бачите, скільки їх!

— Тьху, такі вже й русалки, — насмішливо зауважила старша.

— Вони скоро полопаються, — попередила менша.

Говорилася правда.

Не минуло, мабуть, і десяти хвилин, як у ночвах, окрім сіротемної каламуті, не полишилось нічого.

Не минуло двох днів, як у моїй пам'яті від отого роману, від його запоморочливих епізодів зостався лише якийсь намул, так що та насолода красивою піною слова була нетривкою — швидко полопалась.

Те ж саме й з фантастикою. Там ще більше гри карколомних ефектів. Читаєш — барва над барвою, загадковість над загадковістю. А по читанню сплескуєш руками — від рожевої піни вже й слід просок.

З того дня, коли на моєму шляху постав неживим капітан Макалов, несподівані хвилі пригод часто переростали в прибій, а подеколи навіть у шторм, серед якого вистояти не так легко. Аби це трапилось раніше (краще б такого зовсім не траплялось), то, можливо, й мені не вистачило б сили відкараскатися від спокуси написати роман фронтових пригод або щось близьке до нього. З того дня розпочиналася пам'ятна стяга конфліктів, дізнань, розслідувань, у яких замішалось десятки людей — від командира дивізії до рядового бійця зв'язківця, що першим нагодився на місце трагедії капітана. Та чи могло таке заздалегідь гадатися в найреальнішій яві або з'явитися в найстрашнішому сновидінні, щоб у ту мішанину було втягнуто "вишитого сича", а через нього й мою особу? Не гадалось, не снилось.

Про наслідки тих розслідувань буде сказано потім. А поки що переді мною одна пригода з пригод — війна.

Тож не були б ми живими людьми, не стали б ми й переможцями, коли б, риючи окоп за окопом, насипаючи бруствери, впорядковуючи землянки, докопувались до чужих таємниць, а не до серцевини ворога, щоб влучити в неї. Обсртаючися в щоденному вирі війни, я швидко навчався, мабуть, завдяки майорові Королівському та й багатьом іншим сприймати власні поразки не тільки як невідворотні злигодні, а як набуток або запоруку радощів майбутньої перемоги. В ній обіцялась поезія вічності, а не словесна піна фантастики. То було відчуття ліктя, відчуття нескінченного ланцюга, з якого тебе може вирвати смерть, а більше ніщо.

Ми з Віктором Лагозою так хапалися повечеряти, що навіть не присідали, стоячи біля столика з казанками в руках, наминали рисову кашу й посьорбували з аханням та присмоктом гарячущий чай. Справа в тому, що за кілька хвилин до цього передавався наказ — вийти в похід, як тільки затемніється, щоб організовано й швидко "перескочити небезпечні горби" ще до сходу місяця, так щоб на ранок прибути в Оксанинський Мох. У мене вже була карта, поруч стояв Лагоза — командир, який нас вестиме, та коли дуже квапишся, то не до розглядин і не до розпитів про дорогу чи й ще про що-небудь. Я так і не знав, що таке той Мох — село, хутірець чи районний центр? Не мало ніякого значення.

Коли ми залишали бліндаж, то вже весь дивізіон з

гарматками, возами й саньми вишиковувався до маршу. Серед метушні все частіше зустрічалися бійці-броньбійники з незграбно-важкими рушницями на плечах — по двоє, по троє, а перегадом виник і цілий загін, мабуть, чоловік з двадцять.

Лише на марші лейтенант Жадан пояснив (і то мимохідь), що той Мох пахне смалятиною: ворог там “висунув танковий кулачище” — матимемо діло жаротне. Либонь, туди буде стягнуто все, що здатне вражати бронь.

Кілька днів підряд наступальні бої рухалися на південний захід, а цього вечора ми чомусь повернули круто на північ — у протилежний бік, може, назустріч отому “кулаку”, а може, це був тактичний маневр.

Місяць мав незабаром зійти. З’явилися перші зорі. Вітру не стало. Та як тут поспішати, коли дорога майже геть оголилась і вже почала протряхати, хоча в полях сніг ще білів майже суцільною цілиною. Більшість коней, запряжених у перевантажені сани, швидко стомилась, деякі вже почали приставати. Змокрілі, розпарені, змилені, вони хекали й засапувались, тарганячи непосильний вантаж по грузькій талині. Скрізь тільки й чулося настирно-спонукливе нокання та хляскоти батогів. Березень є березень. Одного дня було достатньо, щоб надати колесам перевагу над полозами, хоч вози також ледве теліжились. Чим далі талапали, тим довше простоювали, то міняючи коней, то пиряючи все більше поклажі з деяких саней на вози й на лафети гармат. Багато було метушні, а ще більше злих лайок. Через якихось два-три кілометри такої дороги нам усміхнувся небажаний місяць, великий, рожевий, начебто зумисне вповні. Слід йому було трохи підбитися вгору, як почався обстріл горбів, через які стелилася наша дорога. Довелось об’їжджати по полю та ще й з крюком. На щастя, над нами змилоствився хоч передсвіт: напнувши на місця хмару, то порошав, то ляпав мокрим лапатим снігом. А коли вже потемніло, заснігилось, ушпарив холодний дощ. Потім знову косо летіли по вітру драгливаті кружала снігу.

Дорога то пласко звивалась по рівнині, то круто збігала на пагорб, і по ній проходило військо тепер набагато швидше й певніше — без тривалих зупинок, без острахів: обстріли припинились.

За чотири доби невпинного штурму прорвано дві лінії

ворожій оборони. Кажуть, попереду ще одна лінія, а де саме — далеко чи близько — ніхто до пуття не знає: ні я, ні цих четверо гармашів поряд мене. Ми невідступно крокуємо за протитанковою гарматкою, жерло якої зачохлено рудуватим брезентом. Дорогу за ніч все-таки трохи підслизило, так що ми то розгонисто сковзаємося, то замалим не падаємо, тому все частіше й хапаємося руками за жерло, боячися наскоку розгарячених коней, які цуплять за нами такий самий вантаж.

Німці, мабуть, далеченько забігли, через те й не стріляють. Очевидно ще не спромоглися встановити свою артилерію на запасних позиціях. Авіація сліпне в полоні негоди. Це ми почули від лейтенанта Павла Жадана. Він прискакав до нас на мишастому конику прямо від передових колон піхоти, розпашілий і балакучий. Передусім попередив — якпильніше стежити за гарматою, щоб не занесло в канаву, бо таке вже не раз бувало, через що на дорогах утворювались небезпечні затори — пробки. Виявляється, ніякої третьої лінії тут у німців нема. Вони закріпляться, мабуть, аж за Сичівкою, десь на Дніпрі.

Що це — мені тільки здалося чи насправді почулось?

— На Дніпрі? Хіба звідсіля Дніпро так близько?

— А то далеко — палкою кинути! — вигукнув один із бійців.

— Та палкою, Горюнов, не докинеш, — сказав лейтенант. — Але не сьогодні-завтра ми повинні його побачити.

Тут зі мною і сталося щось несподіване: шапка підскочила вгору — чи то вітер зірвав, чи то сама полетіла так високо, що пара передніх лошиць шарпонулася бігти, а позаду, хропнувши мені в потилицю, коні начебто зупинились, потім скрутили вбік.

— Ей-ей, чого ти пустуєш!? — закричав дрогаль, покривши дорогу найкрутішою лайкою. — Захотілося пробки?

Моя сплющена шапка спершу вместилася на лафеті, затим роздулась, разів три підстрибнула та й покотилася в колію. Там її колесо переплющило, а кінський копит припечатав. Я сяк-так вихопив, обтрусив багно, але думалось не про неї, не про свою простоволосу голову на холодному вітрі, коли декламував з найвеселішим наспівом:

Прощай, мій Дніпре!
Ще не раз

я зупинюсь перед тобою.
Зустрівши сонце в ранній час,
твоею вмийся водою.

— А чого прощай, а не здрастуй? — поцікавився лейтенант.

— Того що ці рядки написані ще в годину прощання.

Пізнього літа сорок першого року ми стояли біля гирла Псла. Форсувавши десь надвечір Дніпро, німці оточили нашу батарею. Там була перша в моєму житті багнетна атака. Там поховано багатьох моїх однокурсників. Очі мої заплющились, і мені гіркотно всміхнувся крізь ніч Іван Олексієнко. Пробіг Іщенко. Щось хоче сказати Шмаль... Ці, здається, живі... Скільки їх?.. Не пригадую, всіх не пригадаю — хто поліг, а хто вижив. Пригадалися лише рядки свого вірша, бо вони беруться не в землі, а в зошиті. Так я думав і так говорив тепер іншим гармашам, з якими випало щастя пробиватися до Дніпра. І де пробиватися? Аж у самісінькому верхів'ї ріки.

Я ще б говорив, але вітер доніс... не відлуння вірша, не мелодію знайомої пісні.

Вітер примусив нас повідгортати навушники, сповільнити кроки й прислухатися. Ні, не здалося. Десь кричала дитина.

— Горюнов, почекаймо наших підвід! — наказав лейтенант Жадан.

— Візьмеш коня та й поїдемо вдвох. І що воно там розкричалося?..

— А чого ж? Хочете з нами проїхати? Знайдеться.

Ми відійшли до канави, дочекались обозу й незабаром протюпали верхи серед перших непривабливих розталей березневого поля. Вірилось і не вірилось, коли прискакали в село: ні будиночка, ні хлівця, тільки чотири печі, та й ті наполовину розвалені. Під однією з них щось начебто заворушилось. Ми спішилися й підійшли. В отемненому підпіччі борсалось щось живе.

— Чи не жінка?

— Не добереш.

— Мабуть, мужчина?

Ми добрали, коли наблизилися так, що можна було заглянути в оту нору.

Прикриваючи своїм тілом дитину, казна-як оповиту лахміттям, жінка з острахом оглянула нас. Кілька секунд ми стояли безмовно, схиляючи голови, певно, шукали в тій норі або й на самій землі необхідних слів.

— А... це ви. А я думала,— на подив молодю, навіть аж ляскотливо заговорила вона, відкидаючи патли з-перед очей, одначе задихнулася, немов од нестачі повітря.

Тільки тоді ми зворухнулись, і котрийсь нарешті знайшов слова.

— Ясно, ви думали — знову німці?

Жінка промовчала.

Лише через кілька хвилин, коли ми порадилися між собою — що з нею робити, вона прошептала:

— Еге ж, думала — окк-ка-яни-ні, — потому лункіше: — Погибель.

Тепер її голос хрипів.

Ми більше ні про що не питали. Вже перегодом, коли Жадан із Горюновим від'їхали, я все-таки спробував дещо спитати. Саме в ту мить жінка й видалась мені волоокою. Що в тих очах — докір, огуда чи, може, й зненависть? Я таких поглядів не витримую. Довелось одвернутися. І це не лише тому, щоб не бачити, як і в що вона сповиває дитину. Було сором до безміру, сумно до страху манячити перед нею, тому й пішов оглядати село чи, правдивіше кажучи, розшукувати аби-щось, до чого можна прив'язати коня. Він ішов на повіді поруч мене, поклацуючи підковами, що й нагадувало приглушений гул похоронних дзвонів. Після даремних блукань зрештою помітилось неподалік одного румовища причаєне деревце. Тонюній вершечок пружно перегинався під вагою хряскотливих бурульок. Я підійшов ближче — берізка. Певно, трьохлітка, бо на стовбурі біла кора лише появлялася де-не-де — внизу, біля самого снігу. Припнувши до неї Буланчика, я повернувся й почав говорити про наше повернення, поцікавився, коли звідсіля пішли німці. На жаль, відповіді знову не почув. Після того ще раз обійшов село. Ніде ні душі, ні кущика, ні тиночка. Тим часом, попускаючи коника чвалом, наблизився Горюнов.

— Ну як — не голіруч вернувся?

— Та ні, дещо є.

Кладучи перед жінкою ватянку, шинелю та кирзові чоботи (все це було вже, звичайно, приношене), він сказав:

— Аби не кричала твоя дитина, то ви тут померли б з голоду.

— А вона вже й так мертва, — сказала досить розбірливо жінка.

— Як мертва?

- А так, що вже мертвенька.
- Хто ж тут кричав?! Не вітер же по-дитячому плакав?
- Вітер так не заплаче. То старша моя голосила.
- Де ж вона?
- Сидить он там, у погребі.

Тепер жінка нарешті вибралася по сміттю й цеглинах до солдатської ватянки. Страх, як пожвавлено вона стрепенулась — і тут вітер її роздягнув: тандита сповзла. Ми втупили погляди в кирзу чобіт, усоромлені голізноу.

Вже по тому, коли вона зодяглась і, заховавши в піч свої шкарбани, почала взуватися, ми розглянули, що воно за тандита - якась мішанина поприлипалого пір'я з ватою, кожушинок та гноття.

Ми занесли до погребу дві торбинки — в одній були сухарі, в другій ще якась одежина й пляшка, наповнена цукром. Коли присвітили, побачили в кутку на солоні біляве дівча. Сірник швидко згас. Так що ми, власне, побачили тільки пачоси та очі начеб якоїсь прояви.

Другу пляшку солдат вийняв з-за пазухи, вручаючи жінці, порадив:

— Оце розшукай черепок та зроби каганець, а то ще посліпнете в отій темноті.

— А що воно, таке жовте, гас?

— Олія.

— Кажеш — олія?

Капосні підступи долі не раз виставляли назустріч мені всяких людей, перемучених лихоліттям голодування й нужди, але щоб у когось отак захлипали ніздрі, щоб отак раптом орожевились губи й отак несподівано розмиготілась непереборна жадова життя в очах, і без того випукло-великих, недарма присягаюся — таке бачено вперше. Бодай упевнитися, що це не жарт і не сон, жінка збовтнула пляшку і, як видно, ще не повірила в можливість отакого нажитку. Це нам зрозумілось, коли вона, схилиючись з якоюсь побожністю, задихала зглибока над проолієним корком посудини, потому споволеним поглядом окинула довколишній обрій, певно, в пошуках сонця, та його ніде не було, і все ж йому і тільки йому ледь-ледь прошептала:

— Соняш-никова.

— Що тобі — ще й черепок знайти? — поцікавився Горюнов, ніби не помічаючи, як вона прикриває полоу посудину, зіщулилась та й почалапала до свого

підземелля. Там, пірнувши по шию, смішно мружила ліве око, немов націлялася в нас.

— Черепок... Які ви чудні: палити олію!

Тепер було видно — вона справді-таки засміялась.

— Боже мій, кого й що ми визволяємо? Божевілля... Злиденність... — Горюнов ще й після цього прицмакував, ахав, розмахуючи руками: — Боже, Боже, до чого людей доведено!

Він якось аж осунувся й надовго притих.

Пожвавився Горюнов лише перегодом і то завдяки роботі.

Це вже коли ми, розшукавши лопати, почали добиратися до землі.

Більше нічого не сталося. Тільки наші коні чимдалі хмурились і похитували головами — весь час придивлялись, як ми копаємо крихку, стужавілу землю.

Земля під снігом була не дуже промерзла, тож ми копали недовго, мабуть, із півгодини — якраз проти березки.

Наступного досвітку до нашого притулиська завітав комісар дивізії полковник Щербина, так що ми попрощалися. Щоправда, багатьом і до того вже не спалось. Нашим притулиськом були продовгуваті кущі приземистої шелюги з призахистком снігового валу, який ми самі насипали звечора. Він захищав нас од вітру, а ще більше від ворожих куль. Як тільки трохи розвиднилось, полковник Щербина вказав на ліс між горбами й захоплено мовив, що впізнає в ньому щось подібне до лісу біля свого села. Він запитав, чи знаємо, де ми зараз? Поки що на Смоленщині, де ж? А саме — де, біля чого? Ми знічено задвигали плечима. Тоді він підмостив під коліна поли своєї бекеші, звівся й розгорнув перед нами карту.

— Бачите? Оце він і є, Оксанинський Мох, — заговорив Щербина, показуючи то на карту, то за вал — на овіяне вітром урочище між трьома високими пагорбами. — Знаєте, що позначає оцей струмок? Ось він, тонюній... — Тут мені здалось, що комісар задихнувся, бо домовляв начеб здавленим голосом: — Оце звідсіля, з Оксанинського Моху, витікає...

Тепер і я вже не стримався:

— Дніпро!

— Еге, наш Дніпро.

Я висунув якобережніше голову, щоб не підставити

німецьким снайперам, які, безперечно, були там, за Дніпром, і через вал оглянув той Мох — овальну рівнину кілометрів на три завдовжки й трохи меншу навшир. І тут, мабуть, від надмірної схвильованості мої очі приплющились, руки вмить обважніли, тож довелося розпростерти. Правій холодно, лівій жарко. Це тому, що, як виявилось, я тримав у своїх руках всю свою рідну ріку: в правій — Мох, у лівій — Херсон. Я виразно відчув рух витoku. Дніпро вирував у моїй крові. Сам не знаю, чого цей пагор з людьми, з шелюгою та позгрібаним снігом обернувся на Київську гірку. Наді мною постав князь Володимир з хрестом. І тепер моїх пальців торкались вже не верхки шелюги, а щогли білих вітрил. Більше того, з цієї гори побачилось, як потоплені пароплави ще пливуть по дну...

Потеплілий вітер стиха бавився шелюгою — де з шестом, а де з плюскотом.

Я сяк-так опустився й присів на шелюгове гілляччя під валом. Карти вже не було. Комісар сидів, як і всі, тільки обличчям до мене, прикривши бекешкою руки й коліна. Він чомусь усміхався — чи не плюскотанню галузок? Я вже й рота розкрив у намаганні хоч трохи звільнитися від нелегкого надлишку нахлинулих почуттів, як нагледілась дивовижа: з комісарової неголеної щоки впала на вовну бекеші видовжена краплина, і він якхуткіше витерся, провівши долонею від брів до вуст. Я не стверджую, що він плакав. Але де взятися тій краплині? Хоча по небу й сунулись хмари, проте не було ні дощу, ні снігу. Комісар видивлявся в якусь одну цятку. Впершися плечем у лозняк, я сонливо приплющився, та крізь повіки бачив, як ворущаються вуста комісара. Він прислухався. Що ж йому нагадував оцей вітер — шум рідного лісу, опадання роси в саду чи сплески дороги під кроками в час грози? Та ні, це не було схоже ні на який шум — ні лісу, ні саду, ні грозового дощу. Так плюскотить лише наш Дніпро.

Хвостик

Лисавета Кутало йшла з трьома телефоністками, одягненими в сірі ватянки й стьобані лахматі штани. Видно, давала якийсь інструктаж, перебираючи пальцями розкошланий пучок дротиків, говорила голосно, щось квапливо пояснювала то одній, то другій. Дівчата вискотали, тикаючи навперербій у той пучок пальцями. На всіх трьох були кирзові чоботи, не в міру великі, тож

навіть у час вискочу здалека чулось, як хлюпає повітря в халявах. Чорні дівчачі хустки робили ще більше контрастним одяг лейтенантші. На ній — цигейкова шапка, португезя з планшетом, підперезаний ременем кожушок, подоли якого теж лопотливо шиширхали, начебто скаржились на свою незавидну долю: занадто вже часто їм доводиться шмуґлятися об стінки траншей, вочичитися по снігу й тряхнути біля грубок.

— Лейтенанте Кутало!

Вона зупинилась, розгублено зиркнула, не второпавши, звідки гукається, доки не нагледіла, як я проштовхом виринаю з очерету зосереджених офіцерів біля трофейного міномета, звеліла дівчатам іти, а сама простягла мені руку, хоч між нами відстань — ще метрів чотири.

— Вам оце що-небудь нагадує? — запитала вона, киваючи головою на схід.

— О, ще б не нагадувало! Тільки тоді воно було ніжно-червоне, а тепер...

— ...поруділо, — засміялась вона.

— Ви тоді входили в нього, а тепер виходите з нього.

— Теж поруділа, — Лисавета все ще сміялась, оглядаючи свої подекуди присмалені поли.

Мовилося про ясний передноворічний ранок, про нашу розмову на приступках бліндажа, про наше повільне прощання серед снігового привілля, де ми вдвох, начебто знестяму, начебто знавочені забуттям, страчалися глузду від надмірного чару поезії. Тоді вона й сама ставала поезією — поступово пливла й зникала в оранжі ранкового сонця. Не малось ніякого сумніву, що спогад про сонце тепер схвилював нас обох, що він у пам'яті Лисавети Кутало світитиметься ще довго.

З того ранку ми досі не бачились. Я все ще тримав її за руку, а вона то злегка висмикувала, то знову сти-скала мою.

— Як мені шкода! Ну, ні хвилиночки зайвої. Сталась аварія... Вибачте, побіжу, — виправдовувалась Лисавета.

Я тільки спромігся поцікавитися, чи надсилала вона хоча б один вірш Тичині. Вже відбігаючи, Лисавета забідкалась щиро, поривно, з провинним усміхом:

— Не вислала... ніколи!

— Де вас тепер знайти?

— Не шукайте мене! Ось як тільки закріпимося в обороні, я сама до вас прийду.

Я незадоволено похитав головою: навряд щоб це ко-

ли-небудь збулося, хоч її владний голос пролунав само-наказом. Я подумав, що, мабуть, саме таким голосом вона висловлювала свій категоричний загод Ожевському: покликати лейтенанта Швеця на весілля. До суботи не так далеко та й Клини звідсіля не за горами.

— Ой, побіжу!

Я випустив її руку.

Негадане сталося, коли до гурту мені залишалося вже кроків, з десять. Ось тоді й долетів її погук:

— Шапку зашию... шапку... Прийду!

Така несподівана обіцянка сприйнялась, безперечно, з великою приємністю, одначе, не знаю, що саме завадило відповісти на той голос і на помах руки, вже не кажучи — подякувати їй хоч би вслід. Всякий мій порух і всяку думку, ба навіть слово тепер заморожував незрозумілий сором. Було так, начеб її рука силоміць насунула мені шапку на очі, тому й зустрів мене весь офіцерський гурт з підвищеним зацікавленням. До цієї секунди моя потерзана шапка не привертала нічийої уваги: хіба мало чого трапляється тут з нашим одягом? Де вже де, а тут ніяких свят не буває — війна. Проте зараз мене здовкіл обступили, придивляючися до моєї так би мовити, шибайголови. Я відчув, як стаю цікавішим за всякий трофей, як задаремно силкуюся втримати рівновагу свого настрою.

— Шапка-то на вас неважнецька, — прошепелявив якийсь капітан, згірчивши слова насмішки їдким тютюновим димом.

— Бельбахи вилізли. Товклися по ній чи що?

— Мабуть, лейтенант підстеляв, коли теє...

— Передавили!

Мені спершу й самому сміялось (щоправда, невесело, знехотя), проте, щоб не стати сміховищем, я начубувив шапку на свої кулаки й запропонував угадати, від чого на ній сліди, плями. Слід підкови розгадано швидко, бо він був чітким, а над смугою, прорізаною колесом гармати, загадковість повисла в повітрі. Лише якийсь молодший лейтенант запитав, чи я часом не кавалерист, оскільки та смуга нагадує слід шабляки.

Час підганяє всіх. Мене він також підгонив ще й навіював жаль. Шапка — не дівка, обійдеться без чепуріння. Можна й самому дещо зацерувати, дещо приколоти; носити недовго: перед очима — весна. Причина жалю не в шапці. Не хотілося навіть обдумувати головної причини — чому таке жадане спіткання з Лисаве-

тою Кутало не сягнуло й п'яти хвилин? Так нічого й не взналося — ні про долю поезій, ні про наближення шлюбного свята, мабуть, найсвятішого свята в житті кожного з нас. Те й те промовчалося. То чим це пояснити — невже тільки дівчакою соромливістю? Це питання дошкулено мулялось біля мого серця, пощипувало й томило. Я розумів, що з мого боку було б неделікатно, як любить казати Ожевський, прориватися в ту суботу, а ще гірше в той наказ Лисавети. А все-таки могла ж і сама запросити, нехай без отого традиційного: “Кличуть батько, кличуть мати...”, бо звідсіля й самих батьків не докличешся. Та й чи є вони в неї? Може, навіть не відає, де вони тепер.

А втім, я вже заздалегodi почав готуватися до весілля в Клинах. Ось поки вештаюся в тилу, понакупуюю подарунків сьогодні ж і, не гріх признатися, вже виношую віршоване привітання з тієї нагоди. Більше того, в передчутті весільного свята (власне, це буде перше моє свято за два роки війни) мій світ якось-то сам по собі звеселів і поширшав. Навіть у моїй роботі відчувається дивовижне пожвавлення з напливом енергії та світлого настрою: ще ніколи я не запропонував своєму редактору так багато корисних ідей, а з ними й цікавого матеріалу. Це він сам оголосив прилюдно.

— Ти, як видно, стаєш настоящим романтиком, — сказав мені Сопов, — Чи не закохався часом?

— А хіба для того, щоб стати романтиком, треба ще й закохатися?

— Неодмінно так — закохатися, та ще й неабияк. Інакше в тебе нічого не склеїться. Ти ж маєш кого наслідувати — захоплюєшся Дон Кіхотом. Невже не збагнув, чому та заради кого він вивершував подвиг за подвигом? Пригадай оте божественне ім'я. Хіба не з нього почалась у лицаря вся романтика?

Мені ж не хотілося навіть натяком дотикатися жіночих імен, в тому числі й славетної Дульсінеї. Знизавши плечима, сказав:

— Я закоханий, знаєш, у кого?

— Скажеш.

— У чуже кохання.

Він зневажливо засміявся, відійшов — не повірив.

Романтики на війні вистачає зокрема для мене, зокрема напередодні такої події. Той бліндаж (а може, й хата: я ще там не бував), де та подія повинна відбутися, в уяві моїй не раз перетворювався на марму-

ровий Парфенон, освітлений безліччю воскових свічок, а вхід — що то за витвір мистецтва! — справжній портал у затіні колонади, сходи вниз лискучі — з полірованого базальту. Вже не кажу про стіл — довгий, широкий, під сніжно-білою скатертиною, а на ній між короваями, обтиканими калиною та родзинками, знову ж таки — свічки в кристалі: все миготить, виграє многогранням блисків, як і сам вінок молоді. Хіба може Сопов хвилину пожити в моїй уяві серед сяєва полум'їв та людських поглядів, коли проголошуватиму свій тост? Ось тоді мій вірш і заграє роль першого друга! Він формується, підрастає, набуваючи, так би мовити, права на перший голос, так що зуспіє принатуритися вчасно.

Власне, що Сопов, коли й начторг Мамчур також зосередив увагу на моїй “закоханості”. В протівному разі не запитав би, чи задумали ми “з командиром героїв справляти здвоєне весілля?”. Можу сміливо стверджувати, що не десь на передовій позиції або в штабі, а саме в крамниці військторгу відчулася ваговитість авторитету героя. Коли я вибирав жіночі панчохи та гребінець-пришпил, начторг дивився на мене криво, насмішливим одним оком і перекошеним ротом, через що його плесковатий ніс розточувався ще ширше і тепер видавався метеликом-біланом. Одначе слід мені було натякнути, що це для нареченої лейтенанта Ожевського, як Мамчур перемінився. Насмішливе око лупнуло (мені почулося — лопнуло), руки розкинулись, і голос раптом звернувся до товариша Лискіна з ясным командирським наказом показати крам “не зворотним лицем”.

— Що за крам?

— І вам про це питатися, Лискін? Що молодим потрібно?

— Презервативи?

— Та ну, то не для Ожевського!

— А для кого ж ми їх тримаємо — для імпотентів чи що?

Начторг осудливо підійняв руді брови.

— Не турбуйся, прийдемо в Німеччину — попит зросте.

Лискін оглянув стелю й підступив ближче до свого начальника.

— Так що ж їм треба?

Той загнув у кільце вказівний та великий палець лівої руки й просунув у нього підмізинний правої.

— Символи заручин.

— А, зрозумів!

Лискін розкрив шкатулку. На зеленому оксамиті поміж цифрами номерів та ціни заблискотіли персні.

— Ви беріть, мабуть, п'ятий — для молодої, а я візьму сьомий — оцей — для молодого, — розтлумачував майор Мамчур.

Я приміряв той п'ятий до своїх пальців. Хтозна, може, й підійде.

— Що воно — бронза?

— Позолочена мідь, — пояснив продавець.

Затим вони вдвох нарадили мені взяти ще й целулоїдний гребінець, масивний, з орнаментикою волошок.

— Це ж якраз для весілля, — заявив начторг. — Дивно, як товариш Ожевський міг не помітити цієї приваби?

Тут мій погляд якраз і привабився колекцією предметів, як потім виявилось, необхідних Ожевському. В кутку на прилавку стояла старезна луб'янка, розцяцькована пасмами дешевеньких леліток. У ній лежали зразки ножів.

— Вам який потрібно — столовий чи складаний? — не проминув мого зацікавлення Мамчур.

— Товаришу майор, — відповів я, мені б не хотілося розпросторікуватися про те (хай це буде між нами), що лейтенант Ожевський не лише командир героїв, а ще й різьбяр, висікати й ліпити любить. Йому б інструмент якийсь...

Я наркомом не вжив іншомовного слова, щоб уберегти свого друга від запозирливої імпозантності, проте його вжив начторг і тим самим ще більше засвідчив своє поважання "героя з героїв".

— Ожевський — скульптор? Я вас правильно зрозумів?

— Так, це його довоєнна професія. Добре було б, аби я зумів подарувати йому стеку, різець, долото чи гарненьку сокиру...

— Господи помилуй! — вигукнув майор, підіймаючи праву руку так обережно, що мались підстави гадати: він ось-ось перехреститься. — На жаль, у нас нема ні різців, ні стек, ні доліт, ні сокирок. Ми цим крамом взагалі не торгуємо. З ножів для такого діла беріть оцей, із пластмасовими черенками. Тут сталь найтвердіша. Крім того, він, як бачите, має ще й терпужок та швайку.

— То шорницький ніж, — обізвався Лискін, — там аж дві насічки — рашпіля й терпуга.

Доки я розглядав отой ніж-універсал, Мамчур зник за ширмою, що перебила фургон посередині, й виніс мені широколезий тесак.

— Як ви гадаєте, це для скульптора не згодиться?

— Гадаю, згодиться. Буде чим рубонуть якийсь око-ренок або відсікти сучок. Це чудова річ.

Поцокавши на рахівниці, Лискін відлічив мені здачу, і я вже ступив однією ногою на східець, коли начторг крикнув:

— Шапка! Що за шапка на вас? Ай-я-яй! Товаришу лейтенант! І невже ви появитесь в отакій на весіллі?

— Зараз піду міняти.

— Чуєте?

Ми втрюх нашорошились біля дверей.

...з білявою розпрощаюся,
А з рудою препоганою
Піду завтра обвінчаюся, —

десь виводив молодий тенорок.

— А в нього яка — не руда?

— Чорнява. Можна сказати — циганка.

— Це для мене дуже важливо, — похвалився начторг.

Певно, йому заманулося подарувати, крім обручки, ще й таку елегантну річ, яка найкраще пасує тільки жагучим брונеткам.

Хвилин через десять я вже крутив свою шапку перед начальником АГЧ (адміністративно-господарча частина), загодя підготувавши відповіді на його запитання — де та як попанахано шво й перем'ято хутро на клоччя. На великій мій подив, капітан адміністративної служби, співчутливо похитуючи прилизаною головою, більше всього проявив зацікавлення до голови моєї.

— Ціла?

— Та, як бачите, вціліла.

— Це найважливіше. Лошкар'ов, оформ товаришу лейтенанту головний убір.

Я присів проти писаря. Поки він розшукував копірку, підстругував олівець, а потім писав, мої думки переймалися найніжнішими почуттями поблажливості чи навіть розчулення до всіх людей, зігнаних сюди волею ефрейтора Гітлера. На столику стояв невеличкий портрет Сталіна. Вдивляючись в його маршальську зірку, мій зір начебто намагався проникнути в душу, сховану під отією зіркою. Хіба не завдяки отій мудрій душі (про це ми чуємо й читаємо день у день) ми згуртува-

лися в одну силу й стаємо чимдалі все хоробрішими й співчутливішими один до одного: чесні, добрі, здружені. То чого ж нам ще треба? Я тоді аж ніяк не міг знати, що після війни пройдуть роки, пройде багато років і моя зненависть до ефрейтора Гітлера прокинеться, живе й подвоїться зненавистю до оцього маршала — монаха-недоука, найганебнішого тирана багатьох народів...

Підписавши мою накладну, капітан роз'яснив, на якому складі відбувається обмін і де той склад.

Коли я прийшов туди, комірник старшина, взявши мою накладну, запитав, який розмір, я назвав, а він подивився на мене раз і вдруге, повертів папірець і, приступивши до світла, прочитав написане вголос.

— Щось не так оформлено?

— Все так, все точно.

Він пройшов поміж двома рядами паків та лантухів, засвистів, нахилиючися в кутку над картонним ящиком, за кілька хвилин повернувся й поклав переді мною зовсім новеньку шапку, щоправда, занадто вже сплющену.

— Розгорніть і поміряйте.

Що я на радощах негайно зробив, подякувавши, прощався та й вийшов. Весілля... нова шапка... — на душі справжнє свято. А ще й — весна.

Десь на півдорозі мені спіткався Карло Ямпольський, інтендант дивізії, киянин, і я, помітивши на його плечах погони майора, розпростер ще здалеку руки. Ми не бачилися понад місяць, і моє привітання з його новим званням було якраз до ладу й своєчасне.

— Десь був?

— На складі, шапку міняв.

— Ану скинь! Що за дивина? — вирячився Карло й відступив крок назад, оцінюючи мене й, мабуть, якусь нову ситуацію, бо ні з того ні з сього задумався.

— Чого дивина? — в свою чергу здивовано розвелись мої руки, але шапки не торкнули.

— Хто тобі видавав? Коли? — Тут він стягнув її з мене й перем'яв, а по тому розтяг за навушники та й розкрутив млинком. — Так хто видавав?

— Та хто ж — комірник, п'ять хвилин тому.

— Ану ходімо до нього. Ти навушників ще не відгортав? Обличчя не поколов? Це зразок головних уборів першого воєнного року, причому зразок солдатських уборів. Тоді, під час масової мобілізації, ми й таким були раді — був дефіцит. А тепер...

Звідки мені відомо? Дали — надягнув. А між іншим,

нам, усім трьом офіцерам редакції, АГЧ не хотіло й козушки видавати. Аби не втрутився комісар Щербина, то плігали б у шинельках, напевно, всю зиму.

— Покажіть мені ту накладну, по якій видано оцю шапку! — наказав інтендант дивізії, коли ми зайшли до складу.

Старшина спершу зіщулився, видно було, як йому стало ніяково.

— При товаришу лейтенанту?

— Що при лейтенанту?

— Показувати.

— Може, попрохати вас, товаришу старшина, вийти прогулятися, доки ми з товаришем лейтенантом переглянемо всі ваші накладні?

Комірник похнюпився, щось прогундосив під ніс і поштиво подав папірець майорові.

— Тут же ясно чорним по білому написано: звання — лейтенант. А ви що видали?

— Товаришу майор, ну причому тут я, коли...

— Що "коли"? Доказуйте!

— При сторонніх незручно про це говорити — секрет.

— При яких сторонніх?

— Та хоч би й при товаришу лейтенанту, я вже казав...

— Тут сторонніх нема. Для нас німці сторонні. А ми всі свої.

— Так от бачите — хвостик, — старшина тицьнув пальцем у підпис на папірці. — Аби він подерся вгору, оцей хвостик, то я видав би що найкраще. А так, бачите, хвостик закручено вниз: видати що найгірше. Як же я можу переступати накази такого сскрету?

— Видайте що найкраще!

— Та ну — генеральську? Тоді мені зовсім капут.

— Офіцерську, темного сукна.

Вже вдома, в редакції, вияснилась причина безчесної катавасії з нашими козушками та мою шапкою. Виявляється, ще десь улітку ми в своїй газеті критикували оте АГЧ за нехлюйство і безлад у його роботі.

Маємо помсту.

Після того мені часто згадуватиметься портретик на столі в АГЧ, і я протягом усієї війни, та де там — протягом десятиліть все частіше буду жалітися: ех, наш геніальний, великий, наймудріший товаришу Сталін, знав би ти, скільки довкола нас шахраїв? Адже ж ти — бог.

Не бачиш, не знаєш.
Де ж твоя геніальність?

Я тієї ночі довго не міг заснути. Неправильно було б гадати, що саме з моєї шапки, з отого дня в АГЧ та з отого бісівського хвостика зародились мої сумніви та вагання щодо геніальності “батька народів” — грузинського монаха-недоука. Вони виникали й раніше. Проте саме тієї ночі я тричі виходив надвір; ніде ніщо не стріляло, ніщо й не горіло, тільки й чулося тепле хрущання — дотавали сніги; подеколи в березі лопалась крига, зі стріхи зривалась бурулька, розбивалась, полишаючи по собі на якусь півхвилину розкотистий дзвін, а ще по секунді — шепіт, який напрошувався порівняти його з переляканим голосом Олексаші. Мої думки весь час крутилися біля неї. Не слід запідозрювати, що їх супроводив якийсь інтим. Про це навіть не думалось. Мої думки переповнювались її погрозовим застереженням, її молитовною проською не бути наївно-довірливим.

Нектар

Щедрість майора Мамчура стала мені зрозумілою після розмови з Ласкіним у протитанковому дивізіоні, куди військторг приїхав обслуговувати бійців “перед вирішальним наступом”.

Син Мамчура — лейтенант, може, навіть одноліток Ожевського, а може, дечим і схожий на нього, в одному з боїв за Москву чи то підірвав, чи то спалив два танки противника, де й сам був смертельно поранений. Про це розповідалось у фронтовій газеті. Газету з портретом сина-героя, само по собі зрозуміло, батько береже як найдорожчу святиню.

— Але ви, товаришу лейтенант, — попередив мене продавець Лискін, — про сина моєму начальникові ніколи нічим не нагадуйте, бо розгорне перед вами газету й розплачеться. Таке бувало з ним уже не раз.

Цьому легко повірити. Я за своєю вдачею, здається, не можу належати ні до песимістів, ні до плаксіїв, але слід подивитися на фотокартку Валентина Макалова, як мої вії стають одразу вологими: світ заволокується туманом. Так сталося й нині.

Лейтенант Захаров, мій слідчий, був, так би мовити, надпунктуальним: четвертого дня повернув мені згадану фотографію, наказавши спалити його розписку зараз — при ньому ж. Як і минулого разу, ми зустрілися в бліндажі Лагози. Це вже був інший бліндаж, хоч і з

вогкістю прілої затхлості, зате просторіший і далеко надійніший — стеля, підлога, стіни з каменю й цегляка. Довколишня територія при невисокому пагорбі, де розташувався протитанковий дивізіон, колись була маєтністю якогось кріпосника. Від усіх маєтків полишились тільки льохи та фундаменти панських палат. Один із таких льохів ось тепер і слугував надійним пристанищем командира дивізіону. В глухому кутку на галузках осичини, прикритих плетеною мачулою, спало троє солдатів. Ми з лейтенантом Захаровим усілися на похідному ліжку перед знайомим столом, цього разу нічим не застеленим. На столі горів гасник.

— Я вам не перешкодив? — запитав Лагоза, тихо спустившись до нас по вичовганій цеглі сходів.

— Анітрохи, — відповів Захаров.

Я поклав розписку на стіл, мовляв, сам що хоч, те й роби з нею: спали або заховай, це мене вже ніяк не обходить. Лагоза кинув сумку на ліжко з якимось полегшеним видихом і, зіпершись ліктем на моє плече, перехилився до фотокартки.

— Який приємний хлопчисько! Це твій друг? Мабуть, разом навчались? Щось наче знайоме. Звідкіля він родом?

Я по-дурному прикинувся, що заклопотаний куди важливішою справою, повільно підсовуючи цидулку до планшета слідчого, байдуже сказав:

— Еге ж, це мій друг.

Захаров тим часом обкрутив своєю цидулкою палець, так що вона згорнулась у трубочку, й, підкрутивши світло, тримав її над самою шийкою скла, доки не спалахнула.

— Що це він спалив? — поцікавився Лагоза, коли слідчий пішов.

— Один із тисячі доказів таємниць.

— Який доказ? Чиїх таємниць?

— Чужих. Не допитуйся — нічого не знаю.

— Цікаво, чи є такі таємниці, до яких не прилучався б лейтенант Захаров? Ти немовби чогось розкис? Застудився чи що?

— Нудьга напосідає, коли згадую цього друга.

— Приємний хлопчисько, — похвалив ще раз, обережно вкручуючи гніт гасника, щоб не лопнуло перегріте скло.

Я заховав тендітний портрет Макалова й задивився в куток на солдатів, спонуканий невідчепним бажанням

втаємничиється в сновидіння хоча б одного з них, і швидко збагнув, що це неможливе, недоступне, як недоступні людські таємниці будь-якому слідчому. Все вирішується саме по собі. Чим більше про них розмови (почасти, з боку Захарова), тим надовше вони стають загадковими, звідси — й припущення та приблизності в слідствах. Макалов приемний хлопчисько, та занадто вже неприємна історія з ним, а заодно й зо мною. А ще неприємніше те, що заради чиеїсь чужої, може, й насправді кимось наплутаної таємниці, я зобов'язаний (і, мабуть, ще довго) нічого не розголошувати, не відкриватися навіть перед Лагозою.

— Ти з ним здружився? Чи як? Давно?

— З ким?

— Та з оцим слідчим.

— Познайомилися вже давненько.

В словах Лагози відчувалася неприхована запозирливість, якщо не тривожна зневіра. Він оглянувся через моє плече теж у куток — на солдатів і, не повертаючись, підтяг свою сумку.

— Вони сплять.

— Може, й не всі, — ледве чутно відшепнув Лагоза, переставив якдалі світло й розгорнув посередині столу брунотно-зелені узорі зовсім нової карти. — Виходить, нам випадає піти тільки сюдою. Це найближчий шлях і, мабуть, найбезпечніший. Ось тут у них кулетне гніздо. По косогорю — маленька траншейка, повзають на колінах, попід кущами по схилу, ще з позавчора врилася піхота Королівського. Ми підемо цим бурчаком. Він, мабуть, зовсім сухий. Саме цей бурчак і надасть можливість пробратися до самого берега, — пояснював Лагоза, тицяючи ніготь у топографічні знаки.

Він кілька годин провів на спостережному пункті, сказати б, віч-на-віч із німцем, десь по той бік пагорба, рекогносцируючи поле майбутнього бою. Коли той бій розпочнеться — ще хтозна. Головні події попереду, якщо не вночі, то завтра. Хто їх почне, теж невідомо. Йому, командирові протитанкового дивізіону, відомо лише одне: за Кременою, що витікає з Лавровського Мо-ху (тут, у підгір'ї Валдаю, Мохи непоодинокі, в них і зароджуються річки, що нерідко течуть у протилежні напрямки; до річі, Кремена струмує на північ), появилoся кілька німецьких танків, хоч ударний броньований "кулачище" зосереджено біля Починків. Отже, звідки чекати першого нападу — можна тільки гадати. Але

відомо: якщо на твоїй ділянці виявлено танки, пильнуй! Сподівайся вогненної хвили. Саме такої хвили найімовірніше треба чекати з дороги поміж двома Мо-хами — Оксанинським і Лавровським.

Побудивши солдатів, Лагоза наказав, поки ще не спочіло, встановити грубку й вистелити долівку хоч абияким бур'яном. Десь хвилин за п'ять його викликали на командирську нараду. Її проводитиме полковник Щербина. Залишившись в приміщенні сам, я попереписував начисто кілька бойових інформацій, загорнув у газету й поніс листоноші. Він ще сьогодні доставить їх на пошту, а відтам передадуть у редакцію. Деякий час я постояв біля входу в підвал, у якому відбувалась нарада. Говорив підполковник Негущин. Інколи чулись короткі питання й репліки. Десь у підліску під завивисту музику акордеона хтось тужно виспівував:

Красотой меня девка прельстила
Да чуть ли с ума не свела.

З підвалу, то вихрячися, то шалено танцюючи гопака, вилітали безтілесні фігурки звірят, оповіщали своїм духом, яке там густюще махорчане курище.

— Хочете зайти? — поцікавився вартовий.

— Можливо, пізніше загляну.

Знайти листоношу було не так просто. Мені довелося прошукати його не менше години, зате малося чим і повтішатися: він їхатиме верхи, тож завезе мої кореспонденції прямо в редакцію.

Ніде моя голова так не розболується й не тріщить, як у накуреному приміщенні, через те я проминув нараду, прямуючи в льох Лагози.

Там долівку було вже вистелено, грубку ще не встатовано. Біля неї засперечалося два солдати: яким робом і куди вивести коминок — у душник чи в двері? Засперечалися, видно, давно, проте ще не встигли перелаятися, бо сікались один проти одного, понабундючувані.

— Двері прохилимо, приладнаємо прив'язь — от і все.

— Таке — все! Нащо ж тоді й грубку топити, як дверей не причиниш? Обігрівати зорі? Так вони поховались. А душник — душу твою...

— Не репегуй! Постидися хоч товариша лейтенанта.

— Хіба товариш лейтенант не скаже — краще сюди, в душник?

Я слухав суперечку й не сказав нічого.

— Твоєї же макітрі втовкується — душник забито.

— Сам ти — макітра! Та ще й розхряпана.

- Цить! А то як хряпну!
- Тобі здається — ломом прочистимо.
- Де ти його допнеш?

Не гадалось, що по якійсь хвилині я також засперечаюся — і з ким? — з лейтенантом юстиції. Він повернеться — і за чим? — за тією ж фотографією Макалова. Диво та й годі! Він вибачиться: в його розрахунки закралось упущення. Виявляється, свою розписку він спалив необачно. Зараз напише нову. Не треба ніяких розписок! Я довіряю. Беріть! Еге, куди там...

Розписку все-таки було вручено. І лом було все-таки доп'ято. І незабаром грубку розтоплено, так що, мабуть, уперше за кілька століть у цьому льоху пішов божий дух — розпросторилось животворне тепло.

Вартовий розбудив нас о шостій, і ми вже стояли надворі, чекаючи санінструктора. Лагоза зізнався, що заснув лише десь під ранок. Міг і не зізнаватися. В льоху було душно й тісно: потоком упорядилося чоловік з тридцять. А мені хіба спалось? Я то літав, то плавав у розбурханому безсонні — в якомусь охмареному шумовинні хвиль. Опівночі потягло на поезію.

В душі мої струняться фібри —
готують весілля псалом.
Ти завтра запінишся, Дніпре,
у чашах весільним вином.

Ось тут, у мене під боком, ти являєшся новонародженим білому світу, осяяний зорями першої величини. Ти — ріка першої величини.

Що найдужче вражало фантазію, так це ворожа броня — хвиля вогню: чи не спопелить своїм шквалом Оксанинський Мох? Вочевидь уявлялось, як вона з клеткотом обрушується на нього, сичить, перетворюючи моховище в пару. Був Дніпро та й нема: висох його початок. А там, де нема початку, вже не буде й кінця. Будуть лише білі відмілини з глибокою лінією різнозернистих пісків на дві тисячі кілометрів. Дві тисячі з гаком! Здається, така його довжина.

— Чого це здається, коли справді майже так? — ще позавчора запевнював Лагоза.— В тому гаку — двісті вісімдесят п'ять кілометрів. Будьмо точними.

Тепер я запевнюю сам себе в однорідності наших думок, наших переживань, наших сумнівів та надій оцієї березневої ночі — на третьому літі війни.

За пагором блиснуло — роз'яснилось. Його кущисте

верхів'я немов пересипалось вив'ялим листям — ледь-ледь зажовтілось промінням — і ракета погасла.

— Німецька чи наша?

— Це наша — блондинка, — відповів Лагоза й хихикнув. — Ох, блондинко, блондинко!

Весело?!

Так. Я не відчував зневаги до цього сміху. Здавалось безглуздям втручатися в розвеселений настрій товариша. Зараз в поводженні Лагози було щось від Королівського. Той говорив: якщо ти йдеш на лінію смерті й думаєш тільки про те, що тебе там прихляпнуть, вернися негайно, скинь свій очкур і повіся на першій гілляці. Я не хотів ні скидати очкура, ні розшукувати гілляку, як і насилувати почуття своїх штучних радощів. А все ж:

— Любиш блондинок?

— До нестяму!.. Ти не забув Косминине?

— Косминине! Це де тобі вподобалася дівка-ракета?

— Дівка-зоря!

— Пам'ятаю — гінка, жовтокоса.

— Золотокоса! Жаль-жаль, що ми тоді не приїхали, а від'їхали, — зітхнув Лагоза. — Між іншим, це там же ти написав і прочитав прилюдно свою "Білу станцію"?

Косминине — залізнична станція, де після переформування наша дивізія вантажилася в ешелони — вирушала на фронт.

Простір повнився літом. Я лежав з олівцем і блокнотом біля насипу в квітковому настилі різнотрав'я.

— Згораєш натхненням, — жартував Карло Ямпольський, проходячи мимо. — Прочитаєш, коли закінчиш.

І я незабаром закінчив і продекламував щойно створений вірш. Після чого Віктор Лагоза, похваливши вірш, взяв мене під руку. Ми пішли вздовж перону, що ряснів пишновбранням багатьох дівчат. Майже в кожній з них у руках — польові квіти. Виявляється, тут увійшло в традицію — велелюдно проводити будь-який ешелон, що йде звідсіля на війну. Того дня була ще й неділя, то набігло дівчат з усіх навколишніх деревеньок. Обернувшись на відчайдушні розсипи сміху, ми побачили трьох дивовижних краль — блондинку, шатенку, брюнетку.

— Отаку б нам — біленьку-гарненьку! — наважився Віктор зачепити їх.

— Чого ж ти не підставив ногу? — відповіла біленька.

Чаруючи нас лопотінням квітчастих суконь, дівчата шмигнули бігцем. А ще ми побачили, як від реготу здригаються їхні груди. Відбігли вони метрів за двадцять, як раптом одна повернулась до нас і, певно, розлючена завидками, кинула руки в боки й, випинаючися навшпиньках, сказала:

— А я що вам — не гожа?

— Та й ти була б гожа, але та блондинка...

— Так вона ж блядь! — охарактеризувала шатенка свою подругу так гордовито, з таким найщирішо-відвертим захватом, ніби здійснювала задавнену помсту, а можливо, ще й мрію.

— Тим цікавішим було б знайомство, — мабуть, ще гордовитіше вирік Лагоза.

Шатенка лише похитала головою, все ще впираючися руками в боки, задирливо підморгнула, навіть усміхнулась: як би там не було, а на душі в неї полегшало.

Вікторові запам'ятався її поклик: “Хочете — познаюмлю?!”

— Слухай, а чого ми не пішли за нею?

— Чого — не пригадую. Видно, щось перебило.

— Жаль!

Ось який спогад нам тепер витворило жовте проміння ракети — велелюдний далекий перон, освітивши дівчачі каверзи. Ми так розвеселились, що спантеличений санінструктор наважився поспитати — чи не закінчилась війна? Замість відповіді Лагоза поцікавився в свого ординарця, чи той не забув баклаг?

— Несу — всі шість!

— Для чого? — не міг уторопати санінструктор.

Щодо посудин, то мені було ясно (ми з Лагозою домовились про них ще позавчора), що ж до санінструктора, то зовсім неясно: чого йому йти?

Ми пробиратимемося через цей-таки пагор, де комісар Щербина, розгорнувши карту, показував нам Оксанинський Мох. Тепер тут відрито глибоку траншею. Коли ми ввійшли в неї, сторожова охорона піхоти запитала пароль. Ми відповіли. Другий пост розміщався нижче, при самому виході — на рівні лугів. Тут стояло двоє солдатів і сержант, який пообіцяв — доки ми не повернемося назад, жодна ракета не здійметься.

Ніч була темна, лише де-не-де по низах тьмянувато сіріла недоталими латками снігу.

— Нам би — тільки до бурчака. Як він — часто прострілюється?

— Вдень часто — з кулемета, — відповів сержант.

— А вночі?

— Буває, що і вночі фрїц пострілює — так, зрідка та знехотя, аби не дрімалось. То не прицільний, то посівний вогонь, але...

Ми повільно спускались донизу. Бурчак видавався не зовсім сухим. Під ногами то чвякало, то смокталось або гучно потріскувало — крига та всяке паліччя з посуш-шою труску. Через те ми йшли непохватко, спочатку на повній зріст, а далі пригінці.

— Ух, яка твань! Хай би воно провалилось, — обурливо бормотав санінструктор, охопивши моє плечс. — Тут будь кабаном або й бегемотом, бебехнеш — багно проковтне. Погибель...

Він ще щось бебекав. Ми не причувались.

— Як тільки де блисне, падайте, — скомандував Лагоза.

— На погибель веде... кажу ж — на погибель, — зашептав санінструктор і, зупинившись, попередив, що далі не піде, бо в його нікудишніх чоботах і так уже повно мокречі: закаблуки — в дірках. Ми не відгукнулись, оскільки між ряботинням снігу й землі нашим очам явився надто різкий темний утинок з переливом просвітків.

— Я вас тут вартуватиму, — заявив санінструктор, умостившись на покатій стіні бурчака.

Вдалині — блись-блись. Ми поприсідали навпочіпки. Німець метонув аж чотири ракети майже відразу. Небо вмить оголилося, густо зачервоніло, начеб аж хряснуло, коли сипалося в Оксанинський Мох, потім стало зеленим, і Мох кілька секунд зеленів — доки знов не замкнувся безрадіним обрієм ночі. Знов зробилося темно й тихо. Ми сподівалися нових ракет, настирного тріску й посвисту куль, завивання мін. Але не було нічого. Тоді ми прочалали ще кроків з тридцять.

— О, так оце вже й він! Швидше лягайте, — падає прямо на воду шепіт.

Отой різкий темний утинок був його берегом — правим берегом нашого Дніпра. Хто як лежав — не знаю. А я колупнув носками землі, вперся ліктями в мерзлувате купиння, скинув спохвату шапку, щоб не попливла, й, підмостивши її під груди, нарешті приторкнувся губами поверхні своєї ріки. Вода була вже висока, але не швидкоплинна, чиста й, звичайно, холодна, з якимось дивовижним присмаком. То — налій з напоїв. То не був якийсь химерний коктейль. То не було й ви-

но, що довго трималося в кризі. Ні запах, ні смак не нагадували нічого, крім води. Але чогось кращого я ще не пив ніколи. Надмір не дозволяв усвідомити повністю, що це за питво — потічок, вузький потічок. Раз по раз до вуст підпливали й присмоктувались невидимі крижини. Більші з них відхукувались, дрібніші з хрумом та цокотом розкришувались на зубах — так, що зуби ломило.

— Що ж, хлопці, давайте перецілуємося: ми свого досягли.

Після цього можна було б закричати “ура”, аби з того боку не ворог, за якихось метрів триста чи, можливо, ще й ближче.

— Нектар! А наш санінструктор так і не напився, — шкодував ординарець. — Добре, з баклаги нап’ється.

— Ще нап’ється, коли захоче, — погоджується Лагоза. — Набираймо! Бо вже світає.

Ми повідкручували кришки й почали занурювати баклаги.

— Як весело булькає — музика, чуєте?

— До речі, нащо ти брав санінструктора?

— Боявся...

— Що нас обстріляють? І хтось може бути пораненим?

— Ні, боявся розриву серця.

Більше ні про що не питалось. Не так часто рвуться наші серця від щастя. Але знаю — буває, рвуться.

Промине вже по війні досить багато часу, коли поштарка принесе мені новорічну листівку.

“Любий друже мій, Василю!

Нагадав ти мені, а в мене серце защеміло. Адже ж було! І з одного казанка кашу їли, і “Станцію Білу” ти мені першому прочитав, і плакали обидва, коли нарешті вийшли на береги Дніпра — хай там, далеко-далеко, але ж на береги рідної річки, вода якої найсолодша і найсвіжіша за будь-яку іншу. Було! А головне — була молодість. І віра в Майбуття з великої літери. Якщо виживемо. Вижили. І майбуття прийшло. А от молодість... Що ж, коли нема чого, то нема. Не будемо дарма говорити. Було б здоров’я. Чого і бажаю від усієї душі і серця і всім твої рідним і дорогим.

В. Лагоза”

Між іншим, чого ж воно зветься так — Оксанинський Мох?

Чи не володів цим урочищем якийсь Оксентій, Оксен, Оксамитій?

Певно, так.

Німець нанесе удар того ж ранку по горбах, узліссях та й по самих берегах потічка. То буде шквальний вогонь мінометів і далекобійної артилерії, а танки не підуть. Мабуть, побоятся талини боліт і не підуть. Хіба лише талини? Хіба німець не знає, на яких дорогах окопуються бронейники? А таких доріг тут одна — по межі двох Мохів.

Так що ж воно значить — Оксанинський Мох?

Заманливо! Треба б узнати.

Дух погаслої свічки

Субота — Клини — весілля.

Знаю, ні тут, ні десь ніхто не порадить, як розвіяти сумніви і чим пояснити напливи тривожного передчуття, що я можу спізнитися або й не потрапити зовсім на заручини Лисавети з Ожевським. Спершу такі напливи були спорадичними, але після тієї ночі, коли ми з Віктором Лагозою напилися з Дніпра й наповнили ним баклаги, це передчуття все настирніше набувало певної системи, від якої відкараскатися неможливо. Чого лише не вплітається в таку магічно-гравітаційну систему — ворожий контрнаступ, виклик на якусь нараду чи збори, брак матеріалу в редакції, а гірше — поранення, про яке, до речі, ніколи й гадки не малось. Тепер же воно прямо-таки переслідує: весілля — субота — Клини, а ти гибієш на санітарній ноші. Так чи не так, одначе сумнівом не зарятуєшся. Поради чекати нізвідки. Часу не перегнати: сьогодні четвер, п'ятниця пробіжить. А там... уява летить, охоплює заразом кілька весіль, на яких довелось побувати. Біля хат біло-біло — коли від снігу, коли від рясноцвіту, проте музики грали однаково, що взимку, що навесні. Виспиви й гамори — і так завжди й скрізь. А як воно буде тут?

Ординарець полковника Щербини заправлятиме в лампу гніт. Я час від часу присвічуватиму, економлячи кожен сірник: триматиму так, щоб горів якдовше. Цупкий саморобний гніт (викраяна стяжка з якоїсь шинелі) то ледве розтліватиметься, то нарешті сплахне й чорнющо куритиме смородом, через те маємо поморочитися — вимочувати в часі, терти й розтіпувати, щоб подати світлу "краси й відповідної кондиції". Ось тоді, розгорнувши карту, виз-

начу точно шлях на загадковій дистанції — між Підмаків'ям та Жуковкою, а вже звідтіля до Клинів зовсім близько. Варто лише згадати цю назву, як на пальчику Лисавети Кутало вже блискотить мій перстень. Нехай він хоча й з міді, хоча й без каменя-самоцвіту — не якийсь коштовний, але все ж таки позначений присутністю золота. Крім того, маю ще один подарунок — повна баклага дорогого нектару з Дніпра. Поки що це моя таємниця: навіть Вікторові не хотів признаватися, для чого й кому бережу цей напій...

Клини — субота — весілля. Чи не похвалитися перед полковником, як саме, чим саме й коли саме наповнено мою літрову посудину, що так відтягає пасок на боці? Нехай-но тільки лампа засвітиться, тоді можна й похвастати. Комісар, мабуть, знає лейтенанта Кутало і, мабуть, чув про її заміжжя. Коли ж не чув — розповім, зважуся навіть обручку продемонструвати. А чому б не похвалитися й запрошенням на весілля? Тут, гляди, ще й попрохає по-дружньому — привітай, мовляв, молодят і від мене.

Гніт викручено з машинки вже вдруге чи втретє.

— Тьху, яка негідь! — обурився ординарець. — Хоч бісові в зуби тич! Рахуба та й годі.

— Не займається? — питає полковник. — І зв'язок ще й досі не подано. Що ж ми, хлопці, в такій чорноті молитву читатимемо глухоті? Ну як — поетично?

Я зумисне відповів у риму:

— Навіть музично.

Полковник, мабуть, усміхнувся (в темряві не побачиш), бо в голосі не відчувається ні тривоги, ні докору, а це свідчення доброго настрою, так що можу розповідати сміливо.

— Зв'язок прокладають, — пояснює ординарець. — А гніт не годиться. Видно, сукно паршиве.

— Гниле чи попріле? — допитується полковник.

— Паршиве — не чисте. Це з американської шинелі. Мабуть, якийсь ерзац — хімії забагато.

— Синтетика.

— Та, може, й синтетика. Чи не краще дістати свічку?

— Дістань. А ти, лейтенанте, прохилив би двері. Хай не смердить. І заодно виглянь, що там надворі? Знов розстрілялися! Чи це дощ так лопоче?

Ніяких дверей, звичайно, в цьому наспіх виритому притулиську не було. На лазі розвішено замазурений

плащ-намет — звичайна запона. Зібгавши її знизу в жмуток, я заправив за пакол, що слугував одвірком, і виглянув.

— Сніг, мокрий сніг. А там ще стріляють, як і раніше.

Там — це ліворуч, над Гавриловським озером — гарматна дуель.

Свічка — миг-миг — попахкала й, коли розгорілась, тіснесенька землянка набуває звичного вигляду фронтного житла — висвітилися обличчя й предмети, заворушилися тіні. З того, як прісно-кисле повітря землі, перенасичене смородом кіптю, почало витіснятися пахощами тропічної босвелії, себто ладану, стає зрозуміло — свічка воскова. Я подумав — Ожевський знав, чим освічувати весілля.

Незабаром прийшов зв'язківець із телефоном у кирзовому футлярі й сказав, що кабель ось-ось підтягнуть. Він щойно відніс котушку — доточать, і буде зв'язок. А б'ють німці по Кораблевому.

Полковник розпитує, де тепер спостережний пункт, кого з командирів поранено, а хто залишився там. Я схилився до свічки, вивчаючи карту, міркував над покрученим шляхом звідсіля до Клинів: скільки він забере в мене часу.

Ми просиділи ще з півгодини, і коли я вдруге подивився надвір, сніг перестав. Серед вологого присмерку трепетало погнуте проміння надутого місяця, а при самій землі голубий туман переходив у сріблясто-чорний серпанок.

— Уночі, мабуть, підморозить.

— О, це було б добре, — ще веселіше говорить полковник.

І я не впускаю моменту. Пальці вмить одчепили баклагу, мали вже відкручувати пробку, як раптом злетів грім на грім — чах-бах! От і весь момент: за траншеєю грякнуло. Земля струснулась, і свічка погасла.

— Тікаймо! — закричав зв'язківець. — Б'є шестиствольним! Другий залп — і бебехне сюди, накриє.

На будь-який крик та ще в отаких надприродних обставинах ми реагуємо гостро, миттєво і, на жаль, не завжди встигаємо добутися правильного рішення дії, а з нею своєї долі. Цей крик набув сили наказу. Першим у двері шугнув ординарець, щосили тасуючи за рукав чи за полу бекеші здивованого комісара. Зв'язківець поповз у пошуках апарата, сліпо ляпав долонями — одною по стінах, другою по голій долівці.

— Де він приткнувся, чортище?

Я похапцем витер вогонь і чомусь не кинув сірник додолу, а провів над свічкою чи, можливо, й торкнув її гнотик, і він, здалося, чи то лише затлів, чи то загорівся. Більше нічого не пам'ятаю — чи відшукано телефон? чи справді запалено свічку? чи запнуто лаз? У секунді — життя: роздивлятися ніколи. Що запам'яталося ще, так це поклик, але чий — не вгадаю.

— Лейтенанте, сюди! Сюди-и-и...

Землю, куці, траншейки вистелено димом. Орієнтирів не стало. Я задихнувся, боляче сколотий драчем живоплоту, й до поклику ще не добрався, коли ноги заплутались у якусь ряднину чи ковдру, так що мене підтягло — телепнувся ницьма. Вже лежачи встиг подумати — як добре, що забув у землянці баклагу. Зараз вона лише заважала б.

— Голову — під сосну! Голову, чуєш?

І тут чиясь дужа рука молоснула мое підборіддя, потім щомоці напружено й рвучко цуприкнула комір, потягла мене вниз, і я чув, як одночасно хряснуло мізерне й величне — мій смушок і світ розпорилися навпіл. Після цього небо вже не бабахало. Небо, сповнене реву, судомно кошлатилося й дірвало. Грім ходив по землі.

— Ну й дає фріцюга! Гатить, гад, фугасом! — викрикнув ординарець.

Я тільки тепер утямив, що спіткнувся через волохату бекешу полковника біля трьох осокорів. Сосен тут не було. Сосни — праворуч. Там — прикриття з добрячим накатом. На жаль, з нас ніхто не добіг. А тут угорі, над нами, сіклося галуззя дерев, луцилася кора, по якій після зимового відпочинку мали от-от заструмувати соки весняного відживлення. Галузки та шмаття кори падали тихо. Деякі ще до того, як улипнути в розмочалену землю, кружеляли навколо своїх стовбурів, чіплялися й висли, неначебто їм було боляче покидати свою родину. Зате зубасті осколки ненаситно вгризалися в жертви життя — клац-клац — гуп-гуп! — об дерева, об землю.

Та найсумніше було попереду — хвилин через п'ять або й десять. Це коли ми нагледимо постать. І кого я тут сподівався побачити — далебі, не знаю. Але аж ніяк не її — гінку, майже летючу постать. Вона йтиме підтюпцем з автоматом і катушкою за плечима. Ще секунда, ще мить — ех, аби ж то! Аби ж то їй поталанило приступитися до траншеї!..

Не поталанило.

Можу напевно сказати, що тоді наші очі синхронно заплющились — у всіх чотирьох. На горі лейтенанту Ожевському, на горі мені, на горі всій Україні та частка секунди видалася жорстокою: не затримала свого лету, розпорошилась як блискавка. Тепер уже і сама не зцілиться і когось не зцілить, бо коло життя розімкнулося назавжди.

Коли я повернувся до тієї землянки за своєю баклагою, недогарок свічки, видно, загасився щойно. Жовта калюжка опалилого воску насередині кострубатої дошки ще не зашерхла, не збрзклась, ще вилучала запас останньої теплоти. В неї вже не тонує, а якглибше влипає обвуглений жгутик. Я дивився на нього, доки полум'я сірника не припекло пальців. Вдруге світити вже не було ні потреби, ні сенсу.

— Гур-гур — бах! — недоліт. Це, безперечно, фугас: хитнув підземелля, розпорошив пісок. Я чи то відсохнувся, чи то підскачів. Але не від вибуху. Він все-таки проклекотав не так близько та й ушух швидко. Я стелюся вбік од рожево-зеленої кулі завбільшки з яблуком. Летіла вона прямо на мене. Одначе, я страху не мав. Було відчуження і зневіра в нашому виживанні: черга рухалася — хто наступний? Жодна з моїх тривог не справдилася, бо я думав тільки про себе — якісь наради, якесь поранення, в той час коли про чийсь небезпеки, злигодні й скрути навіть не помишлялось. Мене рятувала від отієї зеленої кулі, себто від природженого страхання, ще й блискавична згадка.

Дев'ять років тому така дивовижа трапилася мені серед горбів у наших Долудинах, куди я ішов з ятерями: підплигнула метрів за п'ять попереду мене, так що видовжилася, потому, знову зібгавшись, покотилася на долину, де знаскоку гримнула й розпорошилась. Тоді я схопився, підібрав начиння і, немов божевільний від щастя, ще дужче, мабуть, від страху, сміявся й співав по-дитячому верескливо, бо навколо в полях не було ні душі:

Котилася торба
З високого горба.
А в тій торбі
Хліб-паланиця.
Кому доведеться —
Той буде жмуриться.

То була торба-провісниця недалекого передгроззя. Десь між Гадячим і Глевахою прогурчав грім.

А тут? Яка ж тут гроза? Гроза війни зовсім інша, проте я ніби й насправді жмурюся, помічаючи, як ота куля розплескується по столу довкола моєї баклаги — крила не крила, літери не літери. Після їхнього зникнення в очах ще якусь мить зеленіло. Я тоді так і не спромігся визначити, що ж то було — хворобливе пробудження спогаду, маячня чи привид? І ким і для чого наслано — якоюсь нечистою силою чи Духом добра? Не так зачарований, як розчулено-збурений дивовижним привидам, я підійшов до дверей, нахилився й оглянув узлісся — чи ніщо не горить? Але, крім надутого місяця та лементу гармашів, із якого не раз проривалось ім'я лейтенанта Кутало, більше нічого не побачилось, не почувлось.

Так ось аж тепер усвідомилось — над столом тріпотів зеленими палітурками зошит — поезії Лисавети Кутало “МРІЇ В ДИМУ”. Все це до певної міри відповідало справжності. Це ж він, отой зошит, за моїми разрахунками, повинен давно б лежати на столі чи в шухляді Павла Тичини — в Уфі. Та, як видно, йому вготовано долю неприкаяного блукання, прихованого від людей.

Німці, мабуть, відстрілялись.

Тихо, пустельно, поночі.

Надворі поновлено ритмічний рух часу, місяця й хмар з предковічною тишею підзоряних просторів: ні грюку, ні свисту, ні крику. Все начебто знемогло — перевтомилося та й заснуло, німотно-байдуже до всякого страху. Так само й тут. Аби не торохнулись мої сірники об столик, я також заснув би. Серце відтьохкалось, жаль втрати змілів, якщо зовсім не витік або не пересох у байдужості всього ества. Мабуть, не дарма до того торохкання долучилося троє слів:

— Нехай живе сон!..

Отже, в землянці, крім духу згаслої свічки, нікого й нічого не буде. Я все-таки запалю ще один сірник, але він (і цього не збагнути!) неначебто сам по собі ніяк не наважиться приторкнутися до попелу гнотика, погасне раніше, аніж я сподівався б. Тоді, незрушно просидівши деякий час, я врешті-решт обіпруся ліктями в столик, долонями в свої щоки — так, щоб середніми пальцями замкнулися вуха; чутиму гул не вітрів і не пострілів, а своєї крові, та, власне, то буде не гул, і не шум: то невпинно густиме дзвін. За ким же він так

шалено густиме, виводячи реквієм ночі в далеч — по блакитному сяйву повного місяця? Кого він оплакуватиме, отой дзвін? Та кого ж, як не славу Поезії.

Саме тоді мені збагнеться й назавжди повіриться — де не почую дух згаслої свічки, той дзвін відгукнеться — густиме.

І так протягом усього життя.

Страшний четвер

Якось надприродна сила сплющить, а потім розірве просторинь часу між четвергом і суботою. В цьому проміжку ми й будемо затиснуті втрюх — Ожевський, Мамчур і я. Проте ми все-таки прорвемося, щоправда, з відмінними відчуттями від отих передчуттів, уявлень та сподівань, що плекалися протягом тижня. Прорвемося — дійдемо. Але всякий спогад про ту суботу в кожного з нас (я певен цього) повиватиметься терном жалю: Лисавета не дійде. Лисавета полишиться в четверзі. Моя пам'ять багато чого порозсіває в літах, але ніколи не загубить отой четвер.

ОКОПНА БАЛАДА

Військо гудило-перегудило
Лисаветин останній крок:
лейтенант Лисавета Кутало
полетіла від нас... до зірок.

Ніч то снігом, то кулями ляпала,
вирываючи з рук автомат.
Лисавета з катушкою кабеля
хтозна-як добулася гармат.

Вже війнував над окопами білими
вівцедухом її кожушок.
Ще хвилинка — ми жерла націлимо
в лабіринти ворожих стежок.

Щось голосить — не жінка, не вивільга.
Щось пищить — не пташка, не маля.
Простір репнувся — хрясь! — чи не вивергла
лють вулкану терпляча Земля?

Лисавета, мабуть, заточилася,
так що крок той не гудь, не вини:
чи не в нього раптово змістилося
вогнесилля всієї війни?

Стало страшно: Земля перемітиться,
вгору, вгору — все вгору повзло.
Автомат відштовхнувся від Місяця
та й поплив, та й поплив, як весло.

Вгору, вгору катушка моталася.
Гойдонулась на дроті Земля.

Дивовижа: ми тут! Ми zostалися —
два солдати, полковник і я.

— Землю війнами геть обезлюдимо, —
простогнали ще теплі уста.
А вже десь по годині салютами
зацвітали ожиті міста.

Пишно зірка над зіркою падала.
Дивувалося військо рукам:
Лисавета зірки переглядила
ще до того, як скинути нам.

А тепер, коли падають яблука
ще й попискує справжнє пташа,
пошукаймо на небі кораблика:
там живе найсвятіша душа.

— Ти мені перепиши цей вірш, — попрохає лейтенант Ожевський десь через тижнів зо два, коли ми вже вийдемо на береги Дніпра й наведемо біля його бродів мости чи перекинемо кладки.

— Перепишу, Романе, обов'язково перепишу, як тільки закінчу.

Говорилася правда: вірш не було ще закінчено, мав лише чотири недовершено-розрізнені куплети, з кінцівкою — “Автомат відштовхнувся від Місяця та й поплив, та й поплив, як весло”. Власне, на двох образах — автомата й Місяця — замикалась мета мого спостереження, хоча й згадувалось “лейтенант Лисавета Кутало”. На превеликий жаль, вірш викінчиться не того тижня, ба, навіть не того року. Викінчиться він далеко-далеко пізніше, безперечно, лише з моєї провини — байдужість чи лінощі? — все можливо, тільки не забуття.

ТАЙНОПИС

Частина третя

ТАЙНОПИС

Горох при дорозі

— Ти ба! Диви! З'явився, неголений і, звичайно, голодний? Ти начеб аж перепався. Мабуть, знову якісь непереливки? Ну розкажуй. Прошу — розкажуй, — не втихав майор Королівський, ущипнувши мене за бороду.

— Еге-ге, їжак! А був же пух. Щось трапилось?

— Нічого не трапилось.

— Та ну, ти признавайся, що за непереливки?

— Навпаки, мав переливки.

— Хо-хо, що ж ти переливав? Цікаво, їй-богу, цікаво.

Я сколотнув свою баклагу, причеплену до паска з лівого боку. Там стиха захлюпалось, і він з недовірою відступив крок назад, відсунувши сиву шапку з-над вуха, нашорошив його по-кролячому.

— Шампань чи спирт'яга?

— Не вгадав.

— Чорнило?

— Таке! Ну для чого мені пир'яти стільки чорнила?

— Коли так, мовчу. Ходімо до хати. Познайомлю тебе з гостею... і з листами.

Не знаю, чого мені так ясно подумалось про прихід Олександрі — мабуть, доставила свіжу пошту. Теж бажана зустріч. А втім, я не йшов, прихилившись до вільшини, дивився на острівець посередині Оксанинського Моху. Довжина його метрів сімсот, ширина трохи менша. З північного заходу, себто з боку села, де ми щойно спіткались, острівець нагадує бронзову чашу на блакитному рушнику.

— Чи тобі не здається, що річки мають розум? — питаюся так несподівано, що Королівський, вигнувши ліву брову майже в гострий кут, відступив ще на крок.

— Що з тобою? Ті ж таки непереливки? Я — про гостю, а він — про що? І при чому тут річка? Все має розум. І ця гілочка з розумом. Ось диви, доторкнувся — й вона привіталась: хить, будь здоров. Є над чим пофілософствувати. Пішли!

Так я своєї думки й не довів до кінця.

В хаті сиділо троє солдатів і жінка з хлопчиком років за шість. Я посміхнувся жінці й замалим не простяг руку, мов давній знайомій, та солдати схопились, і хвилина їхнього привітання підказала мені, що для жінки й для хлопчика залишився невпізнаним, хоч ми вже й зустрічалися. Більше того, я навіть запам'ятав його ім'я — Дмитрик. Минулого тижня ще десь біля Сичівки він хвалився мені своїм новеньким пальтом. Отож дещо зналось. Але ні він, ані його мати мене так і не впізнали. Та й чи легко впізнати, коли нас, військових, тут сотні чи й тисячі, а їх, цивільних, лише якісь одиниці?

Мені спало на думку: якщо їх не порадувати чи не викликати в них здивування, то хоча перевірити їхню пам'ять.

Присівши до столу, я розгорнув планшет і витяг останній примірник нашої газети.

— Хлопці, хто з вас уміє добре читати?

— Здається, ми всі вміємо, а чи добре — хтозна.

— Тоді з дозволу товариша майора прочитайте хто-небудь оце — вголос, так щоб усім було чути.

Найсміливішим виявився той, що сидів край передпідного вікна: підійшовши, відкашлявся, висунув із-під столу стілець і з усміхом похвалився, що війна чого вже чого, а їсти й читати поки що не розучила. Він мав чистий баритон і, мабуть, немало освіти. Взявши поважно газету, він переглянув першу сторінку, перегорнув і почав досить виразно читати невеличкий нарис

“Дорога веде на Захід”. Коли дійшов до одного з абзаців: “— Наші... йдуть наші!.. - долинув дитячий голос. Назустріч бійцю вибіг у драних черевиках і новому пом’ятому пальтечку хлопчина. В бійця на очах блиснули сльози”, — жінка розгублено зиркнула на читальника, піднялася і втупила погляд у літери, хотіла напевно перевірити й переконатися, що там написано саме так. Солдат, збившись, повторив: “У бійця на очах блиснули сльози. Він схопив хлопчика на руки й поцілував”.

— Митю! — кинулася жінка до хлопчика. — А що тобі той дядько казав?

— Дав хліба.

— Ну слухай, слухай...

“Звідкись повіяло гострим запахом сирії землі, — читалося далі. — Хлопчик поспіхом розповів, що це пальто мати зарила в землю. І тільки сьогодні відкопала його й нарядила сина”.

— Так це ти у новому пальті? — заговорив начальник, поклавши газету на стіл. — Тепер покажи-но свої черевики.

Митя слухняно вийшов насередину хати. Мати забідкалась:

— Розлазяться. Може, десь розгорюю лика. Сплету личаки та вже якось і дочапаємо додому.

Хлопці тим часом перешептались. Один вийшов надвір.

— А хто писав? — поцікавився Королівський.

Солдат подивився в газету й прочитав своє прізвище.

— Так ось кому, дорогенька мамцю, товаришу лейтенанту віддай оті листи полонянок. А він їх — у газету, нехай солдати читають, щоб знали, де тепер їхні кохані.

Жінка нібито не все розуміла й не переставала дивитися то в написане, то на мене з непевним чи навіть занепокоєним видом, явно дивуючися й одночасно схвалюючи, бо відчула, безперечно, й себе неабияк причетною до прочитаної події, потім глянула з тривогою на майора.

— То всі віддавати? Зараз?

— А коли ж? Всі до одного віддай.

Про листи буде сказано далі, та все ж таки дещо повідомлю загодя: від їхнього змісту, від їхньої подальшої долі, від порад Королівського не в малій мірі залежатиме тепер і моя доля. Цього, звичайно, я ще не знатиму. Що промине квітень і травень, і десь аж у

червні вони заговорять про себе, стривожать немало сердець не лише в дивізії, а й в усій країні — від Смоленщини до Середньої Азії чи й ще далі — в Сибір, до самого Магадана. Але про це, повторюю, розповідатиму потім, коли стане на часі.

Тепер же мене більше всього цікавила доля цих біженців — матері й сина. Вона сама нагадала, що та наша зустріч відбулась у М'ясоєдовому. Пізніше, переглядаючи свій щоденник, я прочитаю про те село при широкій долині ось таке: “Сьогодні попав під жахливий мінометний вогонь. Я і Рая Безсонова тільки що вибралися живими. Зараз сиджу на попелищі спаленого села. Ще кругом димить, плачуть діти, бідкаються жінки”. Отож мені М'ясоєдове пам'ятне!

А чого вони тут опинились? Адже те село вже далеко позаду. Опинились того, що німці вигнали їх з міста Белого ще минулого літа — на так звані оборонні роботи. Мати вважає, що на неї “сам Господь зглянувся” — пощадив малого й визволив із полону. Тепер вони повертаються до своєї домівки, хоч Белий ще далекокувато і там ще німці.

Вона підійшла до полу, розв'язала свої мішковинні сакви й добула з них кілька листів, згорнених у формі трикутників. Знайома картина: в мене були вже ось такі листи, передані теж нещасною жінкою в тому ж таки М'ясоєдовому. Листи полонених людей. Листи, полишені в сподіванні, що вони потраплять на пошту й відшукають своїх адресатів. Щоправда, на деяких трикутничках не було ніяких адрес, окрім короткого напису: “Товаришам червоноармійцям” — листи, так би мовити, в невідоме... А може, хтось прочитає...

Аж ось коли та пропозиція Королівського: “А він їх — у газету” — розблискотілась ідеєю: листи полонянок мають з'явитися друком!

Я не встиг обернутися й заховати їх, як Митя вже стояв біля мене. Набачивши в моєму планшеті чистий папір, він попрохав дати йому хоч один аркушик — напише листа тому дяді, що нагодував хлібом.

Як не даси!

Мати засміялась. Її звеселений вид посилив моє переконання, що вона вперше за цілих два роки так засміялась — по-справжньому, в окриленому сподіванні великої мудрості свого сина, обіцяної майбутністю.

— Як же ти напишеш, коли ще й читати не вмієш?

— Ось піду в школу й напишу.

Рідна домівка — школа! Що може бути світліше за них у мрії дитини? Я негадано й сам спокусився такою мрією, відчувши на серці незрозумілий лоскіт, написав на газеті: “Маленькому Дмитрику (прізвища не пригадую, хоч знаю, що написав і прізвище) на згадку про село М’ясоєдове й того дядю, що давав тобі хліба”.

— І як же ти мудро сказав, малий! — похвалив Королівський хлопчика.

— Ціцероном зростеш.

— Ціцерон — а що це чи хто це? — поцікавилась мати, ховаючи папір та газету.

— Був такий мудрець у Римі, дуже складно та ладно умів говорити.

— Царон — видно, царевич якийсь? — перепитала жінка.

— По-нашому — пан Горох, а по-їхньому — Ціцерон.

— У нас горох не достигає, то ми його й не сіємо, — пожалілась вона, зав’язуючи сакви.

— Зате мудреці достигають.

— І гинуть, як той горох при дорозі, — дорікнув господар.

Він щойно зайшов до хати, — сухорлявий, стрункий чоловік з таким волосатим обличчям, що віку його не вгадати й приблизно. Крізь брунатні куделі видно тільки швидкі, з пронизливим поглядом очі та кінчик гостренького носа. Подоки завзятий читальник, посадивши хлопчика на стілець, розшнурував драні черевички, вайлуватий господар то вештався по хаті, то никав у сіни; коли повертався, примощував серед лави щось із чоботарського причандалля — шкураток або швайку, ножиці або нитки, по тому довго перекидав із долоні в долоню, мов жар, темно-червону живицю, подібну до склянки, тер та обхукував, щоб краще смолила.

Зустріч Оксани

Мій записник мав досить бойових інформацій, планшет приборігав листи полонянок, а в голові снувався, набуваючи все виразніших контурів, нарис вже підійнятої болючої теми про визволених людей — друга зустріч із шестирічним Дмитриком. Так що можна б рушати й додому. Проте зацікавлення цим урочищем з його першовитоком нашого Дніпра та й оцим селом переважило всі почуття й думки. Чи доведеться мені ще колись тут побувати?..

Ми обідали втрьох — Королівський, господар і я. Відправивши у рота кришки, зметені долонею зі столу, господар перехрестився на трійцю дерев'яних ікон, позіхнув і сказав:

— Колись і ми булки їли.

— Добре жили?

— Жили, поки в колгосп не зігнали. Он тамо, — він показав пальцем у вікно, — Господь Бог нам пшеницю родив, а жито, повірите, от сюди — пояса досягало. Був перегній — був урожай. З колгоспом, вибачайте за правду, не стало ні того, ні сього. Перевелось... А теперечки ще й чужий ірод явився. Житечко зійде, пнеться-пнеться — не підніметься вище колін. Земля на годлоному паї пшениці не вродить.

— А чого ваше село називається Оксаниним?

— Називається так од першої хати,— відповів господар.

Виявляється першу хату поставила тут Оксана, якась удова. Це ще в пору столипінських відрубів. Тоді ж їй було відрубано й дороге нам урочище, яке до того називалося Горбом на моху — теперішній Оксанинський Мох. Прозивали її Гусятницею: розводила незліченні табуни гергелів. Вона так розбагатіла на гусях, що її нащадків під час колективізації всіх розкуркулено. (Десь на Соловках жаба їм цицьки дала, — сокрушався господар.

— А ви гусей не розводили?

— Ні, тут більше ніхто не розводив. При Оксані вистачало і пуху, й гусятини — всьому селу вистачало. Та й не лише селу.

Я мусив того дня побувати ще й у сусідньому селі Заболотті — відвідати артилеристів. Королівський умовляв залишитися до завтра. Я сказав: не виходить.

Це був чи не перший день весни, що закликав і просьма припрошував своїм повеселілим сонцем та ласкавістю південного вітерця дивитися на пробуджений світ широко й далеко, хоч ми в перші хвилини, коли вийшли з приміщення, затулялися й плющились у розбурханій повені світла. Поглянувши з гори на урочище, я не втримався від захоплення.

— Так от я ще раз кажу — річки все-таки мають розум! Інакше наш Дніпро не зумів би уподобати цей куточок для свого зародження. Хіба не дивина?!

— Який Дніпро? — витріщується Королівський.

— Та який же — наш! Немає другого Дніпра, —

сказав ще Шевченко. — Подивися-но кругом, яке тут пагорб'я. І скрізь поміж ним болота, ліси та рівнини...

— Ти говориш наче до сліпого, — дратується мій друг. — Я зрячий. Дивися на ці горби сто разів, а по деяких і повзав...

— ... через те самого Дніпра так і не побачив, — підсміююся над майором.

— Не через те!... Ну що ти мені — Дніпро, Дніпро... Де ти його надивав? — допитувався він, поводячи головою на всі боки.

Я вже тримав у руках свою карту. Зупинившись в затінку вільхи, провів пальцем попід синьою смужечкою з дрібнюсіньким написом "р. Дніпро". Майор начепив окуляри, підійшов упритул.

— Знайшов?

— Ось!

Тут і почулось оте специфічне його — королівське:

— Ти ба! Дніпро... Диви! Таки — він.

Але мені дивуватися не було чому. Полк майора Королівського наступав із півночі, форсував позаминулої ночі Везовець і Кремену, звільнивши під ранок Оксанине, окопався на висоті 243, так що Дніпро залишився ліворуч від нього.

Ми спускалися вниз — до самого Моху, легко ступаючи по розігрітій землі, яка тут, на узвишші вже майже протряхла, товсто прикутана сухим різнотрав'ям, некошеним, певно, ні торік, ні позаторік, угиналася й м'яко пружинила під нашими ступнями. За вільхами, вигріваючи на сонці ніжно-білу кору, мліли від щастя берези в надії наступного дня порозключувати бруньки, на яких уже блискотіли перші кружальця липкої піни з тонким запахом дьогтю. Це ми бачили й відчували, проминаючи березняк. Ще один видих і ще один крок — і ми зупиняємося над струменем витoku. Він дуже повільний — чути й не чути, як то плюскається, то ледь-ледь жєбонить попід жовтуватими бережками. Королівський нагнувся.

— Що воно там — в'юн чи камінчик? Диви, диви, заворушилось.

Я перехилився, але не побачив нічого, крім плину ясної порозорості, проте сказав:

— Щось дуже меткєньке, втекло.

— Значить, в'юнець.

Хтозна, чи там щось насправді було, чи йому при-

виділось, але я виразно побачив у дзеркалі витоку образ людини, сповнений радощів і розчулення.

Він поклав ліву руку мені на плече, праву на кришку моєї баклаги й, не розкриваючи рота, начеб не голосом, а тільки туманом карих очей прошепотів:

— Тут наливав?

— Тут.

Аби того теплого надвечір'я не загагакали над Заболоттям гуси, я, безперечно, там і заночував би — серед артилеристів. Але над самим селом пролетіла розколикана згряя гусей. Деякі гармаші, почасти бували, старші, поскидали шапки, замахали руками, в той час коли дехто, наслідуючи крилатих, і собі колихався, вис-трибував та кричав:

— Га-га! Гер-гер!

— Несуть весну.

— Оце вже весна!

І на правду, весна вже вливалась відкрито, повною мірою в обшир усієї природи, але дещо надщербленою в душі людей, хоч після триденного бою тепер тут ніщо не бабахало, не гурчало.

— Дивіться, дивіться! Другий клин... Он опустились...

Я подивився й визначив безпомилково, що вони опустились на Оксанинський Мох. Ось тут мене рацітом щось начеб струснуло. То була хвилина, коли начеб і сам летів.

Ми з командиром дивізіону збуджено перемовлялись, обіпершись плечима на жерло гармати: може, це й насправді була наша остання воєнна зима. Він, як видно, мав глибоке переконання в цьому, нагадавши мені слова Сталіна: "Еще годик, полгода..." — і війні кінець. А товаришу Сталіну треба вірити, вірити беззастережно. "Полгодика" вже минуло з часу, коли те говорилось. Отже, десь у вересні нас вітатиме світ з повною перемогою. Переймаймося вірою. В ній — невичерпність енергії. Ми наступаємо, і наступ виявився біль-менш успішним. Так що наші радощі позбавлені фальші, підкріплені, так би мовити, реальними фактами, по-весняному теплі. Говорив здебільшого капітан. Я механічно підтакував, намагаючись розібратися у своїх думках, бозна-де й бозна-коли відлетілих чи, можливо, й розвіяних, а зараз нахлинулих, полохливих — достоту повернених з далекого вирію. Мимоволі здавалось, що я слухаю не так уважно командира дивізіону, як шуми та поклики віщих птахів у небі з веремією людських

вигуків на землі. Подеколи я не міг відрізнити його слів од сторонніх звуків. Певно, він це підслухав чи принаймні відчув, бо раптом проти мене й, перебираючи пальцями відлогу моєї накидки, поцікавився, де мені ліпше приготувати постіль — біля вікна чи ближче до печі? Я здивовано відповів — ніде. Як це ніде, здивувався він ще більше. А так, що маю негайно повернутися в Оксанине. Почувши таке, він, либонь, аж образився. Мені довелося викручуватися, бо ще не так давно в хаті за вечерею заявлялось — ночуватиму тут, більше того, поживу серед гармашів ще один день. Я коректно, як тільки міг, зіслався на те, що з Оксаниного мені буде набагато ближче додому, що бойовий матеріал про його дивізіон має завтра піти до набору, в противному разі він позбудеться оперативності — “постаріє”. Лише після цього капітан погодився назвати нічний пароль, і ми розійшлися, можна сказати, з миром.

Які ж вони славні, природно-вродливі перші ночі весни, зокрема в полях. Ночі з охмеленим духом недопрілого листя, з темно-сивою парою луговини, з м'яким чвакотінням відлиглого вишару під ногами — простір, пахощі, музика. Місяць натужується так світити, щоб змушувати силою свого саява посміхатися будь-яку билинку, будь-яку цятку води, ба навіть малопомітну тінь. Всю польову дорогу — скільки видно попереду — встелено розсипом усміху. В безмежжях імлистої пилуги місяць обгородився різнобарв'ям кількох коліс, набагато сподобніших і більших від млинового колеса з нашої пісні. Саме на тих колесах він і вкоївся по зазубнях пагорів та лісів на мою дорогу.

То що ж мене так спонукало похитнутися в своїх обіцянках, завдати розчарування, а можливо, й прикросів артилерійському капітану? Та й у самого на душі негаразд — закрався надовго в моє оправдання найвірніший слуга нашої совісті — сором. А зірвав мене з місця отой роздроблений крик: “Он опу-сти-лись!” Вже тоді, побачивши, як по Моху розсипались гуси, я знав — то прилинуло моє щастя, знав, що в затишному Заболотті вже не затриматися, не гараздувати — якщо зараз не встою на місці, то вночі й поготів не влечу. Невідомо, з яких розтрачених далечінсй і саме з яких причин до зграї гусей над острів'яним урочищем уява наблизила образ жінки. То був образ незнайомі

жінки, але досить явно відчутний, образ Оксани, вдови, чие ім'я вибринює та колишеться в очеретах і на хвилях урочища. В якусь одну мить, упившись власною думкою, мій глузд, мій інстинкт, мій порив, та що там казати, всі клітини мого ества запрагли мандрівки — побачити птахів зблизька серед ставу. Це прагнення ширилося шохвилини, переростало в жадобу.

Проминувши останню з хат, я пришвидшив кроки: розрізнені по ярах і долинах сутінки вже занадто помітно більшали, наповзали на пагорби, гуртувалися в ніч, а поночі гусей не побачиш. Ось чому немало надії покладалось на місяць. Я не знехтував нею, хоч і стерігся хмар, які горбилися на півдні, висунавши погрозу, а з нею й тривогу назустріч мені, тому й вирішив скоротити шлях: прямуватиму тільки низом. Я персидхнув лише недалеко від берега, щоб якнайтихіше прокрастися крізь гушавину вільшняка. За ним змусивсь пробиратися майже поповзом. Там, присівши на посуш куги, я кілька хвилин відхекувався в рукав, стежачи за хмарами, а коли подивився на воду, завмер: попід берегом плавали якісь невиразні купини та плями — гуси? Не гуси! Тиша пустельно глуха — ні шуму, ні звуку, ні плюскотіння. Тільки подекуди, мабуть, від непосильного натиску місячного проміння коливалось торішне бадилля з кунями висохлих очеретів. Сам же місяць яро мінився над островом, простеливши від нього до мене по воді й піщаному узбережжю досить широку мережку з квітчастого полотна. Я вперся ліктями в коліна, бороною в долоні й побачив — напнута мережка то сколихнеться, то задрижить або й розірветься навпіл. Скільки не вдивляйся — жодних прикмет ні руху, ні пуху. Однак невдовзі мій зір при звичаївся до мерехтіння мережки й отемнених засторонків, розмежованих нею. Ось тоді й почулось — хлюп-хлюп, а за ним — лопотливий пересвист розточених крил. Але й цього разу, крім тьмяних рухомих купин та самої води, не розгледілося нічого. Впродовж усієї війни я ще ніколи так, як зараз, не сподівався підмоги ракет, добродійності їхнього світла. На жаль, ні тут, ні по той бік боліт не спалахнула жодна. Хіба не даремна моя затія — чекати бозна-чого? Я вже був ладен схопитися, коли над мережкою блимнуло й розіскрилося щось подібне до летючого світлячка. Місяць напружується ще дужче, мережка узорно переливається, дріботливо тремтить, і тепер окреслено й чітко побачилось, що на її середину з пест-

ливої чорно-сизої тиші виткнулось опромінене золото дзьоба з озелененим жаром ока. Дзьоб злегка розкрився, проклював мережку й, занурившись, потягнув за собою донизу білувато-перлинний пух дугастої шиї. Розчепірений хвіст осідає, засторочується догори. Потому — лясь-лясь! — крила розправились. Узори мережки переливно замиготіли, а вона сама начебто розточилась під перепадом сичання та герготу: безперечно, це був гусак. Натрапивши на харч на прибережному дні, він згукнув своїх подруг. Вони йому відповідали приглушеним хрипотінням. Мережка поширшала й розпливлась. На поярбілій променистій поверхні — то хлюпотня, то цокотання дзьоба з бадьорим — га-га! Довкола гусей надимались бульки. До берега бігли брижі, де з пестливим плющанням усмоктувались піском.

Не смію гадати, який саме звук мснс підштовхнув кинути погляд праворуч, на прибережній лозняк, щоб заціпеніти від моторошного здивування: там хилилася жінка в білому. Що встиглося ще помітити не без ошпару думки, так це бронзова лиштва на рясному приполі. По вигинах відставлених ліктів було видно, що вона щось тримає в руках — решето чи шполу. Переривисті звуки нагадували чи то шелест листя, чи то стріховий капіж, чи то вибринювання сухої трави. Самих рук не видно. Та коли сколихнувся припіл, а лікті засіпались, я пригадав — отак шурхотить зерно. Місяць опромінив її ореолом. Не малось ніяких підстав для вагання: діється щось надприродне чи, можливо, й містичне.

До села не було й кілометра. Там чи не в кожній хаті спочивали солдати. Біля хати — пости. На вулицях — патрулі. Крім того, при мені була зброя. Та ні вона, ні сторожова охорона села так на думку й не спала. Тільки долоні тепер затулили не лише підборіддя, а все лице. Даремно я намагався дещо розтямити чи навіть запевнитися, що ні памороки, ні страху не маю, доки не зворухнулась біля мене земля. Це коли вкрадливо прошелепались кроки й зашарудів припіл.

— Жжик-цьок! — сійнулося по воді.

Оксана прийшла годувати гусей: прибережний пісок запорошився шурхотом розпареної пашні — овес, кукурудза чи жито. Часу не стало. Він стиснувся та й застиг, виславши мене ще заздалегodi (і як же я довго йшов — одне літо чи ціле сторіччя?) до верхів'я

Дніпра, до самісінького першовитоку — назустріч Оксани! Чийсь голос мені стиха нашіптує: вдень вона тут годує свійських гусей, а вночі — так щоосені, щовесни під час виріїв — підгодовує диких.

— Ти заснув чи що?

— Ні, я не сплю. Але ти не приймай свою руку з мого плеча, доки не пройде хміль.

— Не прийму, доки ти не прокинешся. Чим же ти впився?

— Випарами твоєї пашні.

— То піди та вмийся он там. У Дніпрі, де ночує досвітня зоря.

— Так. Я піду. Але ти говори! Як ти сказала? Повтори-но, що ти сказала!

— Та що ж я могла тобі ще сказати?

Звезда полей над отчим домом
и матери моей рука.

Я не зуспів протерти як слід обличчя долоньями, коли рука відсторонилась, полишивши знайомі з дитинства пахощі — дух розпареного зерна. Руки не стало — і мені поважчало. Не пригадую, як довго я шкодував. Але суть не в цьому. Суть у силі притуплення розуму й загостренні відчуття сприймання. Переповнюючи легені, випар пашні підійняв мою голову. Перед знесиленими очима постала межа, за якою втратилась орієнтація в просторі. Я вже не самохіть, а з чужої волі силоміць покосився праворуч: не міняючи пози, жінка стояла не там, де раніше, а певно, метрів за п'ять подалі. Я не певен сказати, що після нашої короткої перемови мене змагав страх або відчай. Найімовірніше, то було заціпеніння.

Коли очі розплющились, жінки не стало і все навколишнє тепер оповилося темно-сірим кольором — кущі, берег, вода.

Моя першотривога — недовіра до хмар набувала все більшого справдження. Спочатку вони, купчасті, розріджені, схожі на глинясті брили, прилипали до місяця коли-не-коли, відривались і падали, замазуючи мережку своїм рудуватим розчином, а за кілька хвилин посунулися навалюю. Небо й земля зробилися попелястими. Зваблівість примерхла.

Мої ноги затерпли до болю, наче були чимось кріпко стягнуті. Я сяк-так їх випростав, улігшися боком, відчув муляння зброї, тому тільки тепер і згадав про неї. Гуси, як багато б не важили, чи то вгамували мое

зацікавлення, чи то відпливли з уяви — поступилися перед жінкою. Виходить, вона ще не зникла. То лише деякий час її застила насуплена темрява. Поки я розстібав кобуру, постать ховалась або ледь-ледь бовваніла, начебто ще віддалилась. Я схопився, не відводячи руку від зброї, придивився й гукнув:

— Агов! Хто там?!

Крик видався несподівано голосистим. Відповіді не було. Тільки вода, стиха льопнувшись на берег, зашерхотала піском і потекла назад. Над затуманеним урочищем — налякане герготання з лопотючим пересвистом крил: мій крик розполохав гусей.

— Стій! Руки вгору! — долетіло з-під вільх.

Я скорився, і коли наблизилося троє солдатів, проговорив пароль.

То патруль обходив околицю Оксаниного села.

Туман починав імжити.

Наступного дня мене розбудили залпи мінометної батареї рано-вранці, ще коли й не розвиднялось. По шляху на Білий (це десь на берегах Ушинського Моху) зав'язався бій. Ординарець комполку сказав, що майор Королівський пішов на позицію, велів мені почекати, щоб разом поснідати. Я наспіх умився в хаті над новеньким цєбром (видно, господар поставив для майора) й чекати сніданку на став, поквапився до редакції.

Минувши знайомий вільшник, я розшукав місце свого спостережного пункту, де вночі пережив повноту задоволення, збагачену трепетом острашеної насолоди. Звичайно, тепер тут не було ні сполохано-герготливої зграї, ні спокійної жінки. Лише з того боку, праворуч, де вона з'являлась, білів, аж вилискував у краплях дощу, трохи схилений, сучкуватий і досить дебелий стовбур берези. Мабуть, її обезкронено вітром, а ще імовірніше — вибухом, бо знизу подзьобану кору здерто, натомість оголено бронзовів широченний пасок старезного прикорня. Мимохідь подумалось: добре їй розкошувалося на такому привіллі — метрів за двадцять од інших беріз. Я потупцявся кругом неї, гладив, обмацував кору, відшукуючи осколки, проте їх не було. Потім виміряв кроками відстань — від стовбура до свого спостережного пункту, знов повернувся — тут чи не тут? Ні, не тут! Он там. Тільки там! Я проблукав ще хвилин п'ять, кілька разів присідав, пильно вдивлявся, розгрібаючи вишар: чи не полишила слід? Аби ж то не дощ. А так.

— змито. Змито, але не з душі. Спантеличений швидкими напливами пекучого непорозуміння та нових тривоги, я зупинився втретє біля зраненої берези, прихилився до неї чолом і був неабияк вражений тональністю шумів, що йшли з глибини землі. Тільки зараз помітилось, як з навкісного перелому бризкає сік — жжик-цццох! — живе коріння прагне розвою листя та цвіту, ще не знаючи того, що цієї весни їх на ньому зовсім не буде. Чим уважніше й дужче я прислухався до шумів, тим опукліше бачилась явність разючості висланої Оксани й зламаной берези.

Переплутана карта

Від міста Білого, крім самої назви, не зосталося ні дошки, ні каменя — пустир пустирем. Німці розібрали по цеглині кожен будинок і повивозили на укріплення своїх оборонних ліній. Аби не убогі залишки асфальту на колишніх вулицях та нещадно поколупаних тротуарах, які встигли вже позаростати бур'янами, то можна подумати, що на цьому споконвічному пустирищі дозвоільно живеться не лише свійським, а й диким чи, можливо, і їхнім ненаситним переслідувачам — вовкам, як всякій звірині.

Місто звільнено зовсім недавно — вчора надвечір, але на південній околиці ще клекотить і гримас: бої не за тихли й досі. Їхні сліди видно повсюди — не згладилися й не прочахли. Свіжі вирви, гільзи набоїв та всяких снарядів, каски, патронташі, надірвані й цілі польові пакети і, зокрема, ще не спотворені смертю трупи людей — свідки жорстокої сутички: лежать абиде, лежать як попало — навзнаки, боком, ницьма.

Проходячи повз трьох немолодих бійців, груди яких прошито чергою, мабуть, крупнокаліберного кулемета, я притримався, мимоволі звернувши увагу на їхній неабиякий одяг — кожушок, елегантна куртка, добротна шинель, і на всіх лискучі хромові чоботи. Потім ще не раз потраплялись подібні до них, але на жодному не побачилось ні солдатської шапки, ні черевиків з обмотками. Хтось неначебто заздалегідь угадував, кому суджено тут упасти, через те й наряджав з такою дбайливістю — в останню дорогу. Біля кожного — новенька гвинтівка з тригранним багнетом: дехто підім'яв її під себе, дехто відкинув убік або наперед. А ще одне диво — майже всі неголені.

Білий — це вузол шосейних доріг, розкинутий на па-

гористих відрогах Валдайської височини, з ярами та парками, перепнутий напрочуд в'юнкими зигзагами крутоберегої Обші. Він має важливе стратегічне значення на підступах до Смоленська.

Мені довелося простояти з півгодини в черзі біля переправи на південний берег, оскільки мости через Обшу зірвано. Техніка переправлялась поромом, військо — плотами. Неподалік сапери наводили понтонний міст. Я сплигнув з плоту й підійшов до них у надії зустріти Василя Резвова. Почувши, хто мені потрібен, технік-лейтенант жваво мотнув головою кудись ліворуч і ще жвавіше викрикнув:

— Інтендант Резвов там!

— Це далеско?

— У районі панчішної фабрики або другої церкви. — Технік тут же нагнувся й додав чи мені, чи своїм двом солдатам: — Так-так, подалі від берега.

Ті солдати, спітнілі, задихані, щосили п'ялися, волочачи по дошках довжелезну колоду, щойно с'як-так обкоровану. Технік нагнувся ще нижче й почав її підпирати, забувши про мене. Видно було, що їм і насправді ніколилось, а робота гайна. Я відступився: так-то — шукай вітру в полі. Де ж вона, та фабрика? Де ж вони, ті церкви — священні пристанища праведних душ? Озвірілі вандали нашого двадцятого віку — німецькі фашисти — не пошкодували нічого. Я, мабуть, проблукав би довго, аби контужений у плече сапер, який ходив однобоко, не заохотився провести мене до тилової бази.

Інтендант Резвов розташовував своє господарство справді-таки в зруйнованому "раю колишньої церкви", про існування якої нагадує шамотіння дрібненького щебеню попід ногами. Так по всій території: пуста, де замість янголів-чудотворців поселився нечистий дух. На колишніх алейках — бруднувато-хиряве бадилля торішнього бур'яну, пліснявіє розкидане купами перетрухле ломаччя. Ковбані й канавки наповнено гниловоддям. Але полишилось досить обширне коло зеленокорих осичин з шапкастими гніздами гайвороння. Так що тут у свій час мелодійно шумілось і каркалось під калатання дзвонів.

Резвов якраз гуркотів лопатами: вибирав, мабуть, найгострішу, схиляючись над возом. На моє привітання кивнув головою, проводячи пальцем по залізному гостряку. Я став навпроти й, аби що сказати, промовив як-голосніше:

— Просять бруска?

— Просять, аж голосять,— відповів Рєззов, підіймаючи густі шарлатові брови, подивився байдуже на мене, потім угору, неначебто в намаганні щось пригадати. — Скажи, ти зараз дуже зайнятий?

— Не дуже.

— Тоді допоможеш мені копати.

— Що саме?

— Та... друга поховаємо.

— Кого це?

— Ти, мабуть, не знаєш. Мій вірний товариш Ляшан, із полкового штабу... Старший лейтенант.

— Ляшан? Це не той з родимкою на щоці, високий, блондин?

— Так, блондин, високий, з родимкою... Виходить, знаєш?

— Він якось мені показував...

— То ще ліпше, — не дав договорити Рєззов.

Мені пригадався життєрадісний, стрункий лейтенант у холодному бліндажі, розбадьорений і зігрітий картою Берліна, добутою серед інших трофеїв. Запамяталось його стратегічне пророчення — звідки та як треба завдавати перший удар по рейхстагу. Схиляючися над отією картою й, мабуть, не тямлячи себе від захоплення, він, здавалося, чаклував, коли прокреслював олівцем якусь лінію чи ставив позначку. Ляшан, мабуть, як і я, читав книжку російського письменника "Перший удар", у якій детально розписувалось, як на шостий день воєнного конфлікту героїчна Червона Армія зайняла Берлін, скинула з рейхстагу прапор-свастику й поставила свій — червоний. Книжка вийшла 1938 року, мала, звичайно, фантастичний зміст, але в ній досить "переконливо" пропагувалась "непорочність ідеї": ні за яких умов і ніколи на "священній радянській землі війни більше не буде". Ляшан "брав" же Берлін по-своєму — з погляду реальності.

Зустрічалися ми з Ляшаном ще над Вазузою, так що за цей час він підріс до старшого лейтенанта.

На возі в безладі чимало всякої всячини — речові мішки, скриньки з інструментом, жмуття лахів та кабелю, з-під якого я витяг і собі лопату, більш-менш гостру, й, притулившись до полудрабка, чекав розпорядження.

— Ти коли тут отаборився — ще вночі? — запитав я лише для того, щоб якось хоч трохи порозважати Рєззова.

На жаль, не відповілось. І я замовк. У таких випадках нав'язуватися не слід. Він все ще порпався в тому збіжжі, висмикуючи то діряву ряднину, то замазюкану мату, нарешті озвався:

— Так, ще вночі... Може; перекуримо?

Я дістав гаманець і потай зітхнув, нагледівши гладкі забруднені руки з надутими жилами. Схожі на руденьких лякливих звірят, вони так тремтіли, що не в силі будь-що зробити. Права з тютюном у пучках ніяк не могла зупинитися над папірцем, що тримала ліва: то сіпалася, тм підплигувала, то навсебіч хилиталась. Я мовчки висмикнув той папірець, насипав тютюну, зробив самокрутку й простягнув Реззову. Під час перекуру ми схилилися над возом пліч-о-пліч, видивлялися в протилежний берег Обші, не промовивши жодного слова. Затоптавши недокурок, він посновигав між підводами, знов хвилювався (це відчувалося в голосі), коли наказував одному солдатові, щоб, закінчивши діло, приходив негайно. Солдат сидів під вікном, тулячи спину до стовбура, щось розмальовував.

Крім лопат, ми взяли з собою приношений плащ-намет, брезентову попону й чистий рушник, із якого ще гостро тхнуло лізолом — характерним запахом дивізійної пральні.

Ляшан упав на горбочку неподалік засохлого сокора, випустивши гвинтівку з рук, мабуть, ще до того, як мав спіткнутися через останній поріг свого життя, бо вона лежала позаду. Права щока приплюскнулась до землі. Шапка сповзла набакир, оголивши все тім'я. Пасемко білявого чуба сягло незабутньої родимки й завинулося навколо її трьох чорненьких волосинок. Ліве око було не приплющено, дивилося вгору, повіряючи сонцю приховану таємницю вигаслого буття.

— Він кров'ю зійшов, — прошепотіли спраглі уста Реззова. — Руки відсічено, бачиш?

— Не бачу. Руки в рукавах, як же...

— То вже я позасовував їх.

Рукава нижче ліктів геть порешечені, проте не відсічені, мокрі, заплямовані кров'ю та багном. Мені чомусь уявилось, як старший лейтенант, ідучи на "ура" в атаку, підійняв гвинтівку до самих небес і як саме тоді по його руках полоснув тяжкий смертоносний свинець. Було так чи зовсім інакше, це вже не мало ніякого значення, то й моя думка в цю мить умостилась вже на його плечах зачарованим знаком запитання —

чого вони без погонів? Погляд повільно просунувся по шапці, шинелі, чоботях — все офіцерське, а погони відсутні. Хто б це їх смів зірвати? Присівши навпочіпки над плечем, я відгорнув комір шинелі, побачив гудзик, а нижче петлю. До них прикріплюється погон. Моє зацікавлення повторилося вголос.

— Хто зірвав? Трибунал!

— Хто б же? — відповів Резвов так, ніби тільки й чекав саме цього питання.

— То кого ж ми коваємо — штрафника чи що?

— Не вживай цього слова! — гримнув злостиво мій друг, і його шарлатові брови насупились, а руки — полохливі звірята — мабуть, затремтіли. Та я вже не привидлявся до них, лише тепер дещо розуміючи, саме — дещо на звивистих підступах до жорстокої правди.

Нам хотілося поховати героя під сумірною тінню дерев, у мальовничому затишку, найліпше, звичайно, було б десь під молодого березою. На жаль, ні тут, поблизу, ні нижче, під схилом, ні молодих, ні старих берез не росло.

— А власне, від чого його затінювати — від якого злочину? від якої ганьби? від якої покути? Їх на ньому нема. Чи не краще ось тут спорудимо єгипетську піраміду, якщо для мавзолею нема ні граніту, ні мармуру, ні звичайної цегли? Чим не добре серед схилу над річкою, щоб йому сонце світило? Як ти гадаєш? — допитувався Резвов.

— Гадаю — тільки так. Без сонця живим жити неможливо. А йому — сонце, як орден.

— З голубою стрічкою річки, — доповнив Резвов, похитуючи головою то в один, то в другий бік навколишнього краєвиду. — Вітчизно, вітчизно, та невже ти не знаєш, скільки в тебе жорстоких дітей? Наплодилось виродків... наплодилось...

Я боявся, що він розридається, притьма схопивши лопату, копнув предковичний обліг.

Поки ми копали, прийшов отой маляр, солдат, багато старший за нас, невисокий, з круглими плечима й продовгуватим обличчям. На одному плечі висів карабін з багнетом, на другому лежав якийсь металевий предмет — хрест не хрест. Я поцікавився — що то?

— Пам'ятник старшому лейтенантові.

Прихиливши його до сокора, солдат щось незадоволено пробував, а потім з побожністю каявся, що не

роздобув листового заліза, що фарба, мабуть, перемерзла: просихає погано.

Ми розіслали під горбиком широку брезентину і втрюх перенесли на неї мертвого. Поки солдат розправляв йому руки та ноги, а Резвов намоченим рушником стирав з обличчя поприлипалі травинки та болото, я, підмощуючи замість подушки шапку, помітив під лівою лопаткою випнуту гульку з мокрою плямою кругом неї. Приторкнувся — кров.

— Е, йому куля пробила й груди.

— Звідкіля це видно?

— Ось під шинелею, бачите, як застрягла?

— Обезсилилась, клята, видно, летіла здаля.

Щоб не роздягати полеглого, солдат обережно вирізав ножиком над кулею хрестик, а потім ще обережніше виколупав її з-під окривавленого сукна.

— Бронбійна, зараза! Де прителючилась, — він розмахнувся й, заплющивши очі, пожбурич її назад себе. — Це добре, що ви надибали, а то старший лейтенант отак з диявольщиною і звікував би. Муляла б і на тому світі.

— Цікаво, де його документи? Може, при ньому? — Я вже хотів нахилитися, але раніше сказав: — Перевіримо кишені.

І хто б сподівався, що моє завбачливе нагадування втрутиться й збунтує в застоялій журбі Резвова таку негативну реакцію?

— Перевіряти, чи не причаїлась у кишенях душа? Її витрясли ще з живого. Документи... Які документи?! Нема документів. І нічого нишпорити! Що ж ми — якісь мародери?

— Причому тут мародерство?

— Пробач, слово не те. Я хотів сказати: вже все перевірено.

— Звідки ж я знав?

Тут солдат, опустившись на коліно, знову побожно каявся, нарікаючи на свою безпорадність — очі старшого лейтенанта й досі ще не скліплено.

Моя пам'ять мимоволі напружилась: як не силкувався, довго не міг пригадати — в кого ще такі очі: карі, з янтарно-голубуватим полиском у розіскрених чоловічках? Коли солдат злегка посіпав одне, потім друге повіко і полиск погас, аж тоді пригадалось — хіба не таке самісіньке світло сіяє в енергійно-янтарних очах Королівського?

Могила була не мілка й не глибока — попідруки.

Ми ще трохи постояли й порадилися, як опускати старшого лейтенанта — звідкіля зручніше?

— Зачекайте, ось причешу, тоді вже й опустимо, — попередив солдат.— Господи, страшно подумати, як воно буває в грішному світі: люди близькі — не схожі, люди далекі — нерозрізненні. Скільки не дивлюся — викапаний мій брат. Аби не родимка на щоці, то було б не гріх забожитися, що це він мій братик. І чуб його — м'який та густенький. Боже мій, Боже, на двадцять п'ятому літі — жив як не жив, бідолаха...

Я вперше подумав, що Ляшан — мій одноліток, і раптом відчув, як мене змагає вже не смуток, а втома. Невже від копання? В горлі сухо й давко, начеб його заткнула колоча притичина.

— Здається, все? — Реззов подивився на мене.

— Та ніби все. Тільки, між іншим, не сердься, його медальйон у тебе?

— Те-те, справді! Це ти нагадав своєчасно, дякую.

Реззов тепер видавався більш-менш урівноваженим. Енергія хвилювання й печалі не вічна. Він без поспіху дістав із кишеньки штанів старшого лейтенанта кульку смертельного медальйона, схожу на добрий жолудь, розкрив і, побачивши там папірець, на якому написано адреси військової частини й домівки, не став його розгортати, закрити і сховав у своїй кишені.

Солдат плакав, але ні разу не втерся, коли ми хвилин дві-три стояли в мовчанні.

Перед тим як опустити на коряво-цупкій брезентині старшого лейтенанта в могилу, ми прикутали його ще й зверху тонкою тканиною старенького плащ-намету.

— Що ж тепер — посалюємо?

— Ні, — заперечив солдат, витираючи пазухою гімнастерки свій заплаканий вид. — Спершу насиплемо горбик.

Посалюували ми з одного карабіна та двох пістолетів уже по тому, коли на могилі було встановлено пам'ятник — металевий стрижень з табличкою, на чорній поверхні якої білі літери повідомляли людей, звів і птахів:

СТАРШИЙ ЛЕЙТЕНАНТ

ЛЯШАН Я. К.

1918 — 1943

— Оце і все, що нашому Янку Батьківщина спромог-

лася подарувати. Як він її любив! Не налюбився, — проговорив Резвов.

— Хіба тільки йому? Багатьом і цього не дарує, — пошкодував солдат.

Він пішов, а ми ще понарізували стьожки дерну й пообкладали могилу з усіх боків.

Резвов нарешті розговорився, повідуючи новини.

Першим до Білого ввірвався штрафний батальйон, сформований з офіцерів. Ось через що їхній вигляд і почасти різноформений одяг призводив мене до подиву. З них жоден живий мені ще не зустрічався, а мертвих лежало багато. В пам'яті перебиралися випадки, вгадувались епізоди й ситуації, що спричинили цих людей до такої кончини. Кожному з цих офіцерів накочував шлях до штрафбату, безперечно, якийсь найганебніший злочин. Тут все могло бути — зрада, брехня, боягузтво, невиконання бойового наказу. Багато чого могло бути. А що з Ляшаном — злякався чи зрадив?

Та що ж — і ні се, і ні те.

Хтось переплутав оперативні карти. На одній із них значилось, що село Н відбито у ворога таким-то підрозділом. Нібито саме її старший лейтенант і переслав до штабу дивізії. Оцінивши за даними карти ситуацію наступу, комдив прийняв рішення змінити план бою, внаслідок чого два батальйони через кілька годин опинились у ворожих кліщах оточення.

Наступного дня почалися розшуки винуватця. Хто (не без “умисного злого наміру”) поставив позначки на карті всупереч істині? Начальник полкового штабу, майор? Ні! Даних позначок там не було, коли передавав карту своєму помічникові, старшому лейтенантові. Отже, виходить — Ляшан? Ні! Він тієї карти навіть не розгортав: дуже квапився (розумів, як це важливо командивові мати завчасу правдиве уявлення про хід операції), засунувши до конверта, вручив посильному. Тоді — посильний? Ні! Він поклав на стіл штабу дивізії отой конверт не розпечатаним. То якийсь офіцер з оперативного відділу? Ні! Позначки вже були...

Отож всі четверо “Ні!” й завітали (не за власним бажанням) до військової прокуратури, як могли сперечалися й протестували. А коли Ляшан став перед портретом Сталіна, що висів над столом, застеленим пурпуром, то троє “Ні!” відлетіли й розвіялись, так що прокурор, доповідаючи трибуналові про суть “диверсійної справи з картою”, як би не сумнівався в отих “Ні!”,

вже наздогнати їх навіть не пробував. У його промові четверте “Ні!” обернулося в “Так!” й окошилося на старшому лейтенантові, зірвавши з плечей погони.

— То Ляшан, може, й на правду не винен? Штрафбат... штрафбат — це вже надмір...

Було чути, як Резвов повільно та глибоко вдихає повітря, не відриваючи погляду від могили.

— Не винен — винен. Доказів ніяких. Досить обмови чи навіть підозри. Хіба ти не знаєш, які пильнозорі типи шастають поміж нами? В таких справах я вже маю деякий досвід хоча б з приводу розстрілу моїх товаришів — поетів Павла Васильєва та Бориса Корнілова: погинули хіба не в тенетах обмов. Так і тут. Є дві установи, де втрати людей подаються фальсифіковано — всупереч істині. Це — шпиталь і прокуратура. В шпиталі, якщо за добу вмирає, приміром, десятеро, то в зведенні для вищої інстанції пишуть п'ятеро або й троє. Прокуратура дотримується ж протилежних правил: якщо викрито двоє ворогів народу, то можуть написати четверо або й шестеро. Для начальства краще — там чим найменше, тут чим найбільше. Хіба ти не знаєш, як наш вождь цінує сумлінність і пильність? Хіба не за це — ордени та подяки так і сиплються. А ще ж і підвищення по сходах кар'єри.

Ось тут мені цілком закономірно здалося, що ми з Резвовим незабаром також опинимося в рядах ворогів народу, хоч би вже через те, що балакаємо про такі недозволені речі. Зрозуміти ж серберську вдачу, хист, облудність отих “пильнозорих типів” аж ніяк не під силу: таким недалеко й до брехливої клятви. І в той час мені прикортіло розповісти про своє відвідання прокуратури, про донос і допити слідчого, та вже по хвилині відчув, що так можна ступити на хисткий поміст. Адже про моє митарство вже знає чимало людей — вся редакція, Королівський, Олексаша, Сябейко... То заради чого ще розголошувати? І тут я затявся — більше нікому ні слова, навіть йому, Василеві Резвову, тому з осторогою та з удаваним спокоєм тільки й вимовив:

— А їх не судитимуть?

— За що? — відповів Резвов запитанням.

— За неправду.

— Хто ж до неї докопуватиметься, до тієї неправди? Хто їх перевірятиме? Хто пустить поголос?

— Як це хто? А свідки?

— Свідки підлегли начальству, свідки — в згоді з на-

чальством. Свідки мовчатимуть. Їм це теж вигідно. А ще й страх — це вже з другого боку. Хто посміє підійняти свій голос проти начальника шпиталю, а тим паче проти голови трибуналу? Як ти гадаєш — хто?

Я мовчки низив плечима...

Одначе, хоч недозволена тема дещо й бентежила, я все-таки встиг усвідомити, що нажив неабиякий капітал у сфері своєї духовності, чи не вперше збагнув сенс і глибину попередження багатьох політпрацівників — “зайвого не базікати”, бо всяке базікання з приводу незадоволення будь-якою “життєвою дрібницею” грає на руку ворога, тож я навіть відчув, що вдячний своєму другові за найщирішу відвертість і не прогавив моменту спитати, чи з багатьма він отак відвертий, як щойно зі мною. Резвов підійняв два пальці й, кивнувши, додав:

— Ну а ти в мене третій. Що б я тобі ще порадив — спуститися хоч на годину в Дантове пекло, поговорити з Міносоном.

— Де ж воно? Покажи! Будь моїм Вергілієм.

— Тут поводитар тобі не потрібний. Он бачиш — ялинник. Там — яр. У яру — грішні душі.

— Маємо табу — про таких не писати.

— Знаю ваше табу. Та невже тобі не цікаво побачити медаль і з тіньового боку? А що на ній, покумекаєш на самоті.

— Якщо розшукаю Міносона, то вже не вернуся й не покумекаю ні на самоті, ні з тобою.

Він повистромлював лопати, дзенькнув одною об одну, струшуючи пісок, і знов позастромлював.

— Я не жартую, — сказав Резвов, глядячи долоньями кінці заступилен. — Маю на увазі не жорстокого суддю пекла з його мінотавром, а командира батальйону — колишнього підполковника — товариша Міносона.

— Міносон? Щось такого не чув. Це з якого полку?

— Він з іншої дивізії.

— Так, а Ляшана ти знаєш давно?

— Давненько.

— Хто він?

— Інженер-будівельник, з одного покоління, що й ми, з покоління страху.

— Ти говориш про страх війни? То хіба всіх...

— Ні-ні! Страх війни — зовсім інше. Говорю про той страх, що спускається на добрих людей з найвищих інстанцій. Ви з Ляшаном хоч і молодші від мене, але теж належите вже до цього покоління. Коли ти ще не

зазнав на собі... та... почекаємо. Ти гадаєш, чого, коли розхвилююсь або ненароком задумаюся, мої руки тіпаються, а серце?.. Добре, що серця людям не видно.

— Жаль, я нічого про це не знаю.

— Розповім. Тобі розповім, тільки не зараз. Ну як — підеш? — він кивнув на перелісок.

— А я вже йду.

— Передай Міносону привіт. Але не прилюдно. Передавай так, щоб ніхто не підслухав.

Папка Міносона

З мого боку було б недоречно або й зрадливо не звязити на прохання Василя Резвова. Поговорити з такими людьми — випадок рідкісний, особливий, і було б непростимо не скористатися ним, не почути голосів ще живих, коли стільки могил позаду, а скільки ще доведеться насипати їх попереду.

На південній околиці бій не вгавав. Хоч гарматні вибухи начебто вже пришухали, зате кулеметне гарчання ставало лункішим і чимдалі густішало. Вітер кілька разів доносив то *vogan!*, то *hugra!** Видно, німці все ще кидаються в контратаки. Гляди, ще й натиснуть. Але зараз про це майже не думалось, бо наслідок бою не зміниться й не залежатиме від моїх стратегічних роздумів.

Я пішов уздовж піщаного берега, все частіше позиркуючи на клекотливу течію річки, досить швидко й мутнувату від недавно розталих снігів. Одначе в неясних думках текла не вода, не перелітна мінливість хмар та сонячних плям у вигляді асиметричних дзеркал на жмурках поверхні. Мої настирні думки все вразливіше і все глибше каламутила смерть Ляшана. Він — мій ровесник, він — мій однокопник, хоч і малознайомий, але чимось близький, може, навіть отією наївно-високою мрією — з ходу взяти Берлін... Тимчасом як під моїми кроками сухо й розсипчасто хрущав пісок, річка раптом зітхнула голосом жінки (уявилась мати Ляшана), пороснув дощик (чи не сльози наших матерів?): як несподівано важчає сум, хоч і знаєш — ніхто не воскресне, печалі ні з кого не знімеш. І взагалі, чим тяжче загадуєшся, тим непроглядніше затуманюється питання: що це з людьми — солдат-маляр назвав світ злочинним, досвідчений Королівський за-

* Вперед! Ура!

стерігає: у сфері політики не злигуватися ні з ким, Олександра боїться довіри, мудрий Сябейко мовчить, а Резвов? Ну, солдат є солдат. А ці четверо — мої вірні друзі, до збентеження совісні, як обачно та вкрадливо, почасти й прямолінійно повіряють мені свій укорінений страх, і я тепер змушений визнати, що й сам починаю перейматися ним.

Покоління страху? Це питання мене так сліпило, що я замалим не проминув дороги в яр. На щастя, увага перехопилася каменем, довкола якого пухирилася піна. Скільки повз нього пронеслось шумовиння, звуків та плескотів! А йому все байдуже — хай тече, хай пропливає. Чи не так і повз нас пролітають якісь уламки життя? Невже на фундаментах страху побудовано Дніпрельстан? І невже страх допомагав мільйонам людей витерплювати без демонстрацій протесту найжахливіше лихо — штучно створений голод? Ми тоді були ще підлітками, походження лиха не розуміли, проте від старших знали його нерозсудний підспідок — наслідок примусової колективізації... А врешті, невже той-таки страх нас повикурював із рідних домівок, згустився й повів чи (якщо бути вичерпно правдивим) погнав сюди, на війну, відстоювати свій соціальний устрій? Було щось інше, діяло щось куди протилежніше. А тепер мені кажуть — страх. Аби все робилося тільки з остраху, то я вже давно порушив би рівновагу своїх діянь, а що найболючіше — рівновагу душі.

Знову блиснуло сонце, пісок став грузькішим, і я з нього зійшов на дорогу попід кущовим ялинником.

Яр як яр — ні Дантового, ні бісового, ні якогось іншого пекла.

Тут метушилися живі люди в нагальному вирі буденних турбот. Щоправда, на пологому виступі коло входу, ліворуч, у захисті молоденьких ялин, ще здалеку видно, як при самій землі стирчать носачи чобіт, схожі на зазубні стін московського кремля. Здогадатися легко — то мертві. В них доля така ж, як і в Ляшана. Маючи вже доволі досвіду з полів бойовищ, я не зазнавав ні переляку, ані розгубленості. Коли ж наблизився, відчув моторошність. Їх складено в один ряд — горілиць, плече до плеча, груди й обличчя прикрито парусиновим шматтям. Я зупинився, постояв, але чомусь не посмів наважитися підійняти хоча б одне покривало, відійшов, повернувся, перелічив — тридцять шість чобіт. Заглянути хоча б одним оком під парусину — хто там? Щоб

змогти нестерпну спокусу, я круто повернувся й пішов, уперто гадаючи: хто ж там — лейтенанти, капітани, майори? Не знаю, чому найдовше гадалось, що є поміж ними й полковники...

За кущиками, в затишші прямовисних стін яру, стояли дві санітарні підводи. Санінструктор (також із штрафників, певно, лікар) з пов'язкою червоного хреста розтлумачував іздовим, відзначаючи на документах евакопункти, до яких належить відвезти поранених. Я запитав його, де комбат, і він з підозрою побликав не мене, аби мерщій відкараскатися, хитнув головою вглиб яру.

Так ось він який, Міносон. Огрядний крем'язень, у приношеній рудуватій шкірянці, трохи вилицюватий, з темнувато-каштановою облямівкою пишної бороди. Ще до мого вітання він без будь-яких церемоній, підвищуючи голос, поцікавився, хто мене прислав — штаб чи політвідділ?

— Ах, ви з редакції! То це вже приємніше.

Він простяг мені руку, затиснувши під пахвою папку з якимись листками. Рука в нього розгарячила й міцна, та й сам він, можна сказати, гарячий, зарожевілий, ніби щойно вийшов із кузні — від молота. Його ж двоє товаришів у побазграних ватянках радше скидались на мулярів, аніж на військових, теж поручкались, але мовчки. І він тепер мовчав, проводячи мене до чотирьох ящиків недалеко від кухні. Тільки там я помітив розрізки в халявах його чобіт: інакше не взутися, видно, литки в товариша Міносона — як у дорідної баби. Два ящики, складені один на один, являли собою стіл, два інші — лавки. Тільки-но ми всілись, як нас оточило відразу не менше десяти чоловік. Аби не вони, я розпочав би знайомство з привіту Резвова, згадав би, либонь, і про те, як поховано Ляшана і як інтендант сумує з приводу втрати... І все-таки мене турбувало, бентежило чи навіть потай злостило не зібрання цих людей, а те жалюгідне становище, в яке здуру та зопалу сам утелюючись безповоротно. В голові прояснилось одне — хочеш не хочеш, а без дворушництва й побрехеньок тепер свого вчинку не вигородити нічим. Якщо я з редакції, то приблукав сюди не випадково, маю, звичайно, спсціальне завдання — висвітлити в газеті подвиги цих людей. І кому з них може спасти на думку, що писати про них заборонено? І чи зможу я сказати про це хоча б їхньому комбатові товаришеві

Міносону? Вже з недалекого, можливо, й завтрашнього дня вони сподівано шукатимуть у нашій газеті літери власних імен. Тих літер не буде. Зате в їхній уяві день у день поставатиме дивовижний тип із погонами лейтенанта — кореспондент...

Міносон поклав свою папку, погортав аркуші, в той час коли мій блокнот, олівець і весь мій вигляд удаваного зосередження вже зготувалися до записування фактів, імен і таке інше. Тут, які не були бездоганно надійні важелі сорому з гальмами совісті на колесах твого поведження, підкоряйся велінню обставин, роби те, чого вимагає час. Рано чи пізно гальма зірвуться, так що колеса полетять шкереберть — і тоді твоя совість киснутиме десь у багні, якого ще довго не змиєш. Ось що мене злостить, погрожуючи недалеким часом розплати. Але, на щастя, ми часто-густо забуваємо взаємодію прихованих сил самого життя: не завжди передбачиш або здогадаєшся, в який бік воно поверне твій намір, втрутиться начеб зумисно тільки заради твого порятунку, щоб не зірвалися гальма совісті.

— Вам, звичайно, потрібні герої? — заговорив Міносон. — Бо ще з якої причини ви могли б навістити нас? Так чи ні?

Я бадьоро підтакнув. А він упер палець у перше прізвище в списку, повільно провів зверху донизу, потім те саме зробив і на решті листків. Їх було вісім. Це видно з нумерації. Він підсунув до мене перший і восьмий.

— Оце стільки героїв?

Міносон усміхнувся.

— Почнемо з Ахемова...

— Я — Ахемов, — обізвався молодий чорнобривець у пілотському шоломі й підступив з-посеред гурту до нас.

— ... і кінчимо, — продовжував Міносон, злегка підійнявши голову на той несміливий голос, — і кінчимо... товаришем Якубовичем.

— Якубовича вбито, — повідомив хтось інший.

— Знаю, — відповів Міносон.

Я придивився до того останнього в списках прізвища, перед яким стояло число 244.

— Це особовий склад батальйону?

— Так, — відповів комбат. — Це склад батальйону. Пишіть! — наказалося так владно й так несподівано,

що я, мабуть, отетерів. — Ударний підрозділ нашої частини (тут я від себе додав: “під командуванням тов. Міносона”), ламаючи опір ворога, прорвав дві лінії німецької оборони і, прикритий артилерійським вогнем та групою підривників-саперів, зайняв дуже важливий стратегічний рубіж у місті *H*, що й дало змогу іншим підрозділам визволити місто. Написали? Треба точніше: вже вночі визволили місто. В ударному підрозділі всі герої, через те вся бойова операція пройшла так успішно. І це написали? Ну, а далі по-газетному чи, як то кажуть, оформите вже самі, надасте моїм словам поезії та художності. Між іншим, якщо матиметься потреба, доповніть: ми захопили чимало трофеїв і знищили понад сто німців.

— Які саме трофеї?

Міносон з хвилину подумав і почав перелічувати, загинаючи пальці: дот з крупнокаліберним кулеметом, склад амуніції, два мотоцикли з колясками... — він знову задумався, коли хтось підказав:

— А легковий автомобіль!

— Ага, мерседес... а ще й міномет... шестиствольний, каски, гвинтівки, автомати. Скільки всього — не лічили. Так-так. Ану прочитайте, що воно вийшло?

По моїх словах “під командуванням тов. Міносона” він раптом схопився, стенив одним, потім другим плечем, і мені здалось, що зараз він ладен зважитися не лише на докір, а й на щось прикметніше, тому й захотілося пояснити. Одначе він, сідаючи, перепинив мене рвучким жестом:

— Оправдання зайві, товаришу лейтенант. Викресліть моє прізвище! Ні, закресліть — ось так, інакше я не підпишуся, — тут він висмикнув з моєї руки олівець і не повернув до тих пір, поки в блокноті замість прізвища не зачорніла пляма. — Сказано “всі герої”, це ви записали правильно. Серед нас у цьому бою не було жодного боягуза, жодного — ще раз вам повторюю. Так навіщо ж когось возвеличувати над загалом — друкувати одного? А решта як — хіба не образливо? Е, ні, що ні, то категорично ні! Проявляймо тактовність! — посилено вигукнув Міносон і, розписавшись, повернув олівець. — А тепер я хочу показати вам отой стратегічний рубіж, давайте-но вийдемо з яру, він по той бік річки.

Доки Міносон упорядкував свій список, я чи не вперше в своєму житті з якимось відчуттям небезпеки ос-

терігався розмови, найменшого спілкування з людьми, тому так заклопотано рився між усяким шпаргаллям у своєму планшеті й не знаю, як віддячити їхньому комбатові за таку незвичайну коректність. О, ще б не дякувати — гальма совісті вже не зірвуться! Маю бути спокійним чи навіть щасливим: і хто може здогадатися, крім оцих людей, що в газеті буде надруковано замість “штрафний батальйон” ударний підрозділ? І як це чудово: тут не присіпається навіть майор Колотухін, пильно-суворий наш цензор!

Не ступили ми й двадцяти кроків, як Міносон раптом оглянувся, підсуваючи папку під ліву пахву, дістав люльку з бронзовою кришкою, продмухав роговий чубук, нахилився й вибив з неї об рубчик халяви залишки попелу.

— Розумієте, лейтенанте, мені якось незручно... Душа рада в рай, та гріх не пускає.

Тим часом як він знов оглядав свою люльку та наговтукував тютюном, я встиг скрутити цигарку.

— Що вам незручно, товаришу підполковник?

— Я вже не підполковник. І ще не капітан. Ось побуваю третій раз у бою, виживу — тоді й стану товаришем капітаном. Так-так — два кроки назад... а може, й чотири.

Як це? Понизять його в званні — до лейтенанта? — подумалось мимоволі, але не сказалось, бо ще свіжим було остереження — “проявляймо тактовність”!

— А що вам незручно? — перепитав я, тримаючи запалений сірник перед люлькою.

Тут і сталося щось несподіване. Він клацнув кришкою, надув і без того випуклі щоки, дмухнув, як тільки спромігся, на мій сірник і, схилиючись до мене так близько, що мені стало видно, як пожвавлено заворушилися рідкуваті кучерики його бакенбардів, з обуренням прошепотів:

— І ким ви підіслані? Чи не зволите показати свій документ?

Навіть і не спробую передати словами, як це мене ошелешило. Відколи працюю в редакції (скоро вже рік), така незрозуміла підозра й сама перевірка на передньому краї відбувається вперше. Я розстебнувся й, діставши особисте посвідчення, люб'язно промовив:

— Будь ласка, прогляньте. Що тут незручного? Пильність — не зайвина. Як не зайве признатися, що я справді підісланий. Але з найдобришим наміром, —

тут мій голос чомусь обмілів, захлинувся та й висох у шепоті.

— Ну-ну, ким же підсланий? Чого ж замовкли? — не терпілося товаришу Міноsonу. — Мужності не вистає?... Ким?

— Начпродом саперів.

— Інтендантом Реззовим!?

— Так. Це — мій друг. Він з такою наполегливістю прохав та нараджував завітати до вас...

— Угу-у-у. Це вже схоже на правду.

— Чиста правда.

Міноson подивився кудись поза мною, безпорадно тримаючи в лівій руці ляльку, а в правій моє посвідчення і певно, пригадував щось важливе, далеко-близьке його серцю, бо на виду зосередилась дитинно-приваблива ладність.

— Якщо ви друг Василя Олександровича, то... вибачайте моє зухвальство. Друг мого друга не перевіряється ніяким ударом на злам. Такий удар завдає болю всім трьом. А я цього не хочу, правду кажу. Мені знати приємно, що ви з ним близькі.

— Мені також приємно привітати вас, як велено, сам на сам, без будь-чийх сторонніх очей та вух.

— Чого це так?

— Не пояснялось... коли...

— Візьміть! — перебив Міноson, торкаючи мої груди моїм документом. — Ах, пильність, пильність!

— А я вас прошу — все-таки познайомтеся.

— Хіба заради годиться?

— Заради більшого переконання.

— Тепер його досить і так. А втім, хіба... щоб запам'ятати... і вже не забути... вашого прізвища? — лише після цього начебто вимушеного признання Міноson розгорнув мою книжечку. — То ви теж Василь? І давно ви здружились?

— Минулого літа, під час переформування дивізії.

— І на якому ґрунті?

— Ну як вам сказати — на ґрунті поезії.

— Так-так, зрозуміло. Ви поезією теж цікавитесь?

Це було запитано таким тоном схвалення й певності, ніби рука Міноsonа тримала не звичайне військове свідоцтво, а квиток Спілки письменників, якого до речі, я тоді ще не мав.

— Цікавлюся, а відколи — вже не пригадую. Вірші люблю ще змалку.

— Я так і знав. Якщо ви дружите з Василем Олександровичем, то повинні цікавитися літературою, зокрема віршами. Розумієте, я трохи старший за вас і знаю ціну провокаціям: обіллють і вимажуть. Як не спокутуй свій гріх — вже не очистишся. Дайте вогню... Коли ви сказали — з редакції, то мені здалось, що ваші вуста лукавлять, одначе прилюдно своєї зневіри не виставив. Адже ж про нас писати в газетах заказано: ми — прокажені, ми — непотріб оцього світу. Значить, у вас, гадаю, зовсім інша мета появи... Тьху-те, не розгорілось. Тютюн відлиг, як-не-як весна, повітря вологе. Тут, очевидно, коли зазеленіє, дуже красиво. Погляньте-но, гори не гори — якісь химеруваті, схили з ярами, переліски понад річкою. Все це неначеб змістилося або сплигло з моєї Естонії — ландшафт майже однаковий, поетичний. Чи не так? А ви самі родом звідкіль?

— Я з України, з-під Києва.

— Так-так. На жаль, у Київ заскочити не пощастило, хоч здалека бачив. Кажете — з-під Києва... То ви, мабуть знаєте, що сталося під вашим Києвом?

— Уяви не маю.

Від мого першого, а по тому й другого сірника люлька так і не запалилась, і це його не турбувало нітрохи. Він просто забув про неї, хоч і тримав у роті, подивившись на дорогу, висмикнув з-під пахви папку й поніс обіруч, як тацю, попереду себе.

— Там сталася катастрофа. Причому не менша, ніж у моїй душі. Ви не смійтеся та пробачте за таке перебільшення: прорвалася нісенітниця. Катастрофа душі — кінець, а я живий. У цьому переконатися легко: перевіряючи вас, розпитуюся про друга.

Насправді ж зараз про друга ні слова не мовилось. Увага концентрувалась на пошарпаній папці: таке враження, що зі мною поряд офіціант несе комусь обід, а коли почав ще й причовгувати ногами, ледве ступаючи, то вся його постать нагадувала сліпого, який згубив стежку. Недаремно мені вже десь по хвилині здалося, що ми бродимо серед незасипаних могил.

— Ех, знала б армія. Не знає. І люди правди не знають.

Я відчув — спершу, мабуть, інтуїтивно, а скоро й цілком усвідомлено, що його слова продиктовано гарячковим бажанням, обминаючи “катастрофи”, різні дрібниці, висповідати свій гріх, оскільки таке сповідання

хоч на деякий час “охолодити накип душевної нечисті”, як пізніше він сам означить свій моральний стан. І все-таки я боявся проявити свою нетактовність, обдумував кожен вислів.

— Якщо ви не volete називати вас підполковником, то я щиро волію знати ваше ім'я та по батькові.

— Зовіть мене Мартом або Мартином. А батько мій — Аннус. Десь там, — кивнув Міносон на північ і, взявши мою цигарку, приклав жаром до люльки, глибоко дихав та цмакав, доки та не розпихкалась.

Не знаю, з якої причини мені Март сподобалось більше, аніж Мартин, про що й було тут же сказано, щоб якщо не підлеститися, то хоч ближче принатуритися до свого супутника.

Так ми поволі й долали дорогу, підіймалися — крок за кроком та слово за словом — положистим схилом на згірок. Зупинившись перед убитим, він обережно відсунув одне покривало й кілька секунд, як і раніше, дивився кудись поза мною. Коли я сказав, що тут їх вісімнадцять, він стиха зітхнув.

— Еге ж, вісімнадцять. Відкрийте, будь ласка, і з того боку.

Мені довелося продиратися в узголів'я полеглих, розставляючи лікті, щоб не наступити на когось, протискуватися до мокрих кущів, із яких на попони закріпотіла роса. Міносон тим часом витягав із папки листки. Передостання гілка, потрапивши під мій зігнутий лікоть, подекуди обчухралась — кинула гроно котиків, що й породило найприємніше враження захвату:

— Весна вже звиває героям свій перший вінок.

— Справді? Котики появились. А я ще й не помічав. Я зараз начебто в іншому світі: вдарився в містику. Дражилов — тридцять четвертий. А це хто? Борусин — восьмий. Майор Борусин. Дванадцятий — Видаш. Ну хіба не чудо? Чудо з чудес! — не з меншим захватом видихнув і мій поводитар, збентежено зиркаючи то на полеглих, то в списки.

Я — про весну, а він... І до чого тут містика?

— Що ви, Март Аннусович, маєте на увазі?

— Числа. Парні й непарні. Виходить, у парних — якась трагічна фатальність.

— Не розумію?

— Зараз поясню. Капітан Гашемов! Ти й у смерті красивий. Так і не добіг... Який же твій номер? — Запитав Міносон, переводячи погляд з офіцера на список.

— Гашемов — тридцятий. Ну, хіба не фатально? Розумієте, ось тут з вісімнадцяти вбитих нема жодного під непарним числом.

— Тепер зрозумів — це якась випадковість.

— І я кажу — випадковість, а не якийсь перст Божий, але все-таки дивно. Тут, мабуть, ні астролог, ні теософіст незугарні дати пояснення. Хоч нам слід пам'ятати — ще древні гадали на числа. Була в них спеціальна школа, як же вона звалась?..

— Март Аннусович, заради цікавості, погляньте-но, будь ласка, під яким числом значиться старший лейтенант Ляшан? Ми з Резвовим його тільки що поховали.

— Ляшан, Ляшан... — зашепотів комбат одночасно губами й паперами.

— До речі, це також друг Резвова.

Тепер ми стояли поряд. Він перегорнув два листки й сказав:

Так ось, повторюю вам, хіба не фатальне щось бачимо: Ляшан — 96? Помначштабу полку. Він?

— Та він. А за що сюди потрапив?

Міносон перекривився й подвигав плечима.

— Який він із себе, Ляшан?.. Щось не пригадую.

— Гінкий, з родимкою на щоці.

— Такого не пригадую. А за що потрапив? На це не так легко відповісти. Скоро вже другий місяць, як я допитую сам себе щодня, щоночі, б'юся перед своїм за що? Відповідей кільканадцять. Але жодна з них ані на градус не охолоджує накипу душевної нечисті.

Ось тепер мені забракувало і такту, і глузду зрозуміти чи хоч би якось відчутти отой лихоманний накіп. Я втратив обачність, учепившись в душу Марта Аннусовича (не був би він другом Резвова, цього ніколи б не сталось) вже занадто колючим питанням:

— Хіба ви року вам не зачитували?

— Вирок? Як не зачитували? Вирок дуже сумний: дискредитація, нехтування авторитету вождя. І це тоді, коли моя дія спрямовувалась на оберігання волі та слави товариша Сталіна, значить, отого ж таки авторитету. Розумієте, що воно вийшло в моєму протесті проти зухвальства деяких товаришів. А протест був ось проти чого. Якось приїхав до нас інструктор із штабу та й каже мені: "Товаришу комісар полку, є вказівка вищих інстанцій: коли починається наступ, комуністи повинні власним прикладом, власним голосом підіймати бойовий дух солдатів, зокрема, патріотичним гаслом: "За

Батьківщину, за Сталіна!" Серед нас у бліндажі був один ротний, старий вояка, от він і питає, достоту моїми словами: як же так, мовляв, товаришу інструктор, ми раніше кричали: "За царя й отечество!", а тепер?.. Хіба можна прирівнювати нашого товариша Сталіна до якогось гниядвого монарха? Тут інструктор і відповів, щоб ми контрреволюцією не займались, а бездоганно виконували розпорядження верхотури. Я промовчав, одначе, коли він поїхав, інструкції не розповсюдив. Батальйони, як і раніше, в атаках щодуху кричали: "За Батьківщину!" Більше того, ми з отим ротним (а він теж партійний) послали товаришу Сталіну лист: оскаржили неподобство, розповіли про зле шельмування його священного імені. Вже тепер я додуюся — той лист не дійшов, його перехоплено. Так-то. Абино знав товариш Сталін, скільки сваволі та лиха коїться поза його спиною!

— Ви гадаєте — він цього не знає?

— Не гадаю, а так воно повелось. Хіба він допустив би, щоб з бойових офіцерів формувались ось такі батальйони? Та ніколи! Штрафні формування маютья в усіх арміях світу. Але там до них потрапляють за найтяжчий злочин. А в нас — дико: не те слово сказав або засперечався, і тебе вже височують, щоб фґгнати в капкан, — ляс! — попався.

— Ви маєте рацію. Причому це не тільки в армії. В моему селі мій товариш Васик Григорій за одну лайку: "Ну вас к чорту з вашим Сталіним!" (хоч дехто казав, що він лайнувся грубіше) був арештований. А третього дня його страчено.

— Е, так то брудна справа! — обурився Март Аннусович. — Хіба можна в думці, а не то вже на язиці мати щось хоч подібне до лайки на товариша Сталіна. Для нас, комуністів, нема нічого священнішого, ніж стояти на смерть під керівництвом свого вождя. Це наш обов'язок. Він у мене — в душі, ось тут. Хіба не цей обов'язок допомагав мені переносити злигодні в тюрмах і каменоломнях — на каторзі, коли владу в моїй Естонії захопили фашисти? Саме він і вирвав мене з каторги, привів до Москви. Ось там і здружилися ми з Реззовим. Я радий, що ви не помилились у виборі друга.

— Так, маю щастя.

— Щоправда, його часто гнітять репресії. Даремно він думає, що це робиться з відома товариша Сталіна.

В цьому питанні в Резвова бувають прямо-таки небезпечні заскоки. А знаєте, чому?

— Він говорив мені: кількох його друзів розстріляно — анізащо.

— Друзі друзями. Вся біда в тому, що він безпартійний. А ще я скажу — він по натурі мовчун, але вже коли заговорить про політику — всі портрети товариша Сталіна затуляй або винось. Я хвалю всяку щирість. Одначе, як би ми жили і що б ми робили без такого вождя. Зокрема тепер, коли зовнішній ворог ось — перед твоїм обличчям, а внутрішній — з тилу або й прямо під боком у тебе. Жаль, що ні товариш Резвов, ні ви не знаєте, що сталось під Києвом та й тут, на Смоленщині.

— Що сталось?

— Розгром!

— Яким чином? Оскільки я звідти родом, гадаю, вам пояснювати не треба, як це мені болить.

— Розгром! — ще раз вигукнув Міносон. — Чогось подібного в історії не бувало. З п'ятимільйонної армії оточили і взяли в полон близько чотирьох мільйонів. А як ми тепер охасмо, коли юнкерси так довільно засипають бомбами наші окопи й міста. Питаємо самі в себе: а де ж наші соколики? І мало хто знає, що соколики обезкрилені. Близько тисячі бойових літаків було знищено на аеродромах ще першого дня війни. Злетіти не встигли! А чого? Того що командування бездарне, зрадливе, продажне (зовсім протилежне говорив мені Королівський: талановиті маршали й командарми розстріляні ще до війни)... Тьху, не мені, осудженому, судити. Але ви правду кажете, серце болить.

Він говорив неквапливо й неквапливо складав по порядку сторінки, так що я встигав пробігти по них очима. Був момент, коли мій зір щось різнуло — спалах блискавки чи вибух бомби? Моя рука спонтанно тицьнулася в список, замалим не зім'яла листок, але враз відкинулась подивом:

— Що ви ловите? Га, котика чи блоху?

Підіймаючи голову, я відчув на собі такий самий спалах блискавки в ображеному погляді Міносона.

— Пробачте.

— Що ви ловили?

— Та це так, між іншим. Знайомим здалось одне прізвище... на п'ятій сторінці.

— Ви краще сюди не дивіться.

Міносон підрівняв аркуші й повагом згорнув папку.

Вкрадена слава

Що таке художня література? Красива брехня, — відповів Стендаль, як бачимо, ясно й коротко.

В українській лексиці маємо схоже означення — красне письменство. Кожному зрозуміло — корінь епітетів спільний в обох мовах, у французькій і нашій. Декому незрозуміло інше — чого ми любимо ту брехню, захоплюємося нею, а чимало сприймають її за найщирішу правду? Пригадую чотирьох студентів нашого інституту, які гаряче сперечались, відстоюючи свою думку, навіть образились, не повіривши доказам, що Микола Джеря — тип не історичний і вже аж ніяк не реальний, що цей тип є фантастичним витвором “чарівного пера”. Я так і не відаю, коли ті шанувальники літератури змогли переконатися, що ні Миколи Джері, ні Маланки Волик насправді не існувало ніколи. Їх створила уява письменників.

За цю незрадливу нитку з клубка розмотаних спогадів я схоплююся не випадково, бо саме вона й виводить мене з лабіринту неприйнятливих вигадок у простір реальності. Я перейнявся жагою своєрідної сповіді — повіряти паперові тільки те, що впродовж усієї війни, себто за четверо літ, бачено, пережито, відчуте: не відступати ніде ні на крок від явищ, фактів і документів, збережених пам'яттю й часом. По совісті мовити, нерідко бували й критичні моменти. Це коли в процесі писання напливала до столу сила-силенна спокус — а чого б і не вигадати, ну, приміром, такого собі героя-богатиря, від якого шрапнель відскакує, кулі рикошетять, а він своїм автоматом викошує тисячу німців? Тут мені чи не самою долею надається можливість упустити в окопи сонце, наповнити їх розвагою дотепів або й сміхом, а ще зручніше викрикувати в атаках: “За Батьківщину! За Сталіна” і гнати переляканих німців безвісти.

І скільки тут романтики!

Але...

Правда війни, як і правда житнього хліба, здебільшого вбога на сонце, на розворушення позитивних емоцій, на легкість самого буття, тобто малосприятлива навіть збудженням фантазії. Ми, звичайно, марили сонцем, і сміхом, і хлібом (як та коли будемо вигріватися, будемо сіяти, будемо жити). На жаль, це в

уяві завжди поставало хіба що в абстрактному образі таїни. Зорею тієї звабливої таїни була перемога. Всі помисли й відчуття фокусувались у тій зорі. Навчені за два роки життям війни, ми все більше впевнювались, що перемога здобудеться, хоч, мабуть, не так швидко, не так легко й не так просто, як обіцяє Сталін. Одначе в своїй переважній більшості люди вірили в пророкування вождя, вбачали безпомилковість у його керівництві державою і війною, про це всюди з упертою послідовністю писалося й говорилося (німці в той час плюндрували вже всю Україну, добралися до Кавказу — над Ельбрусом чорнів прапор свастики), бо, як-не-як, Сталін — і вождь, і геніальний полководець.

Ось уже другий тиждень серед офіцерства не вгамовуються де співчуття, де пересуди про “аполітичне зухвальство” замполіта Козульського: незадовго до 8-го Березня він тільки-но встиг пристебнути погони майора, як у день свята, виголошуючи доповідь про славне жіноцтво дивізії, жодного разу не згадав імені вождя, а ще прикріше сталося попереду — навіть наприкінці не вигукнув: “Хай живе товариш Сталін!” За цей злочин Козульський одержав партійну догану, крім того, подейкують, що йому доведеться ще й відступити, як говорив Міносон, крок назад.

Редактор мав задоволення від моїх матеріалів, принесених із останніх бойових подій переднього краю. Зокрема, він світлів, аж пишався, так що жодного разу не накопилував губи, коли перечитував кореспонденцію “Зненацький удар” — про масовий героїзм, проявлений ударним підрозділом.

— Написано з почуттям, — похвалився редактор. — Я начебто й сам побував у тій лощовині, побачив рубіж і вогонь кулемета на виступі схилу, а ще головніше людей і їхню спритність, яку ви назвали мистецтвом осягнення перемоги. Тільки от що. Треба б устатувати прізвища тих солдатів, що творять оце мистецтво. Це надасть їм ще глибшої шани, а матеріалові конкретної бойовитості. Допишіть!

Я заперечив:

— Тут же так і написано: перемогу творять усі, без винятку, а їх все-таки двісті п'ятдесят чоловік.

— Але ж по лощовині повзуть не всі. Були ж найсміливіші. Скільки їх — троє, п'ятеро, ну хай і десять? А закидають гранатами кулеметне гніздо хіба всі?

Хтось же перший прорвався? Хтось же перший і крикнув? Ануте, кого ви там позаписували?

— Нікого.

— Як — жодного імені?

— Жодного.

— Тоді вставте хоч прізвище їхнього командира і гасло, під яким вони вони кинулися в атаку: “За Батьківщину! За Сталіна!” Між іншим, ось маємо документ. Сопов уже познайомився, і ви прочитайте. — Редактор дістав з-під газет аркушик машинопису й поклав на сусідній столик, де стояло дві каси шрифтів.

Інтервал у нашій діловій розмові надав мені змогу подумати над обома пропозиціями. Справді, що за матеріал у газеті без жодного прізвища? Яка вже там бойовитість? Перемога творилась начебто сама по собі. Так може сказати будь-хто, а не лише редактор.

Я повільно гортав записник, щоб якспокійніше впоратися з непередбаченістю моменту, зі своїм невпевненим почуттям.

— Ну що — знайшли?

— Так, ось підпис комбата. Він стверджує всю вірогідність обставин і самої події на тому рубежі. Комбат категорично заявив: або друкувати імена всіх, або не згадувати жодного.

— Як це не згадувати?!

— А так. Ось погляньте, як його рука почеркала власне прізвище.

— Для чого?

— Щоб не можна було й розібрати.

— Хто ж він — комедіант чи якийсь надзвичайний скромняга?

— Щодо комедіантства нічого не знаю, проте за скромність ручаюся. Що ж до гасел, то бійці не могли не те що вигукувати, а навіть перешіптуватися, бо штурм рубежа відбувався вночі. Було не до гасел.

Отой документ, що лежав на столику, був мені вже відомий з обурливих слів Міносона: уподібнювати “мудрого вождя гнидязьому монархові” хіба не блюзнірство? Хіба можна так сліпо, так нерозважливо й так по-рабському наслідувати пережитки минулих віків? З цього приводу зло, в очах Міносона, зайшло вже дуже й дуже далеко. Воно в прихованому вигляді лицемірного марнославства зараз облутує кожного з нас, а що найганебніше — самого товариша Сталіна. Вважаю, не зайва потреба ще раз повторити про святобливу при-

страшність естонського комуніста, колишнього каторжанина, до наймудрішого вождя й полководця. Вождь — не якийсь міф і вже аж ніяк не божество, а звичайний смертний індивід, як і весь народ. Але зовсім іншої думки дотримувались у Головному політичному управлінні Червоної Армії. В документі, поданому редактором (а то була інструкція того ж управління), говорилося, що в імення товариша Сталіна втілено всю нашу радянську епоху. Його ім'я — наш прапор. З ним пов'язані успіхи колективізації, індустріалізації й побудови соціалізму. Лише під оцим прапором добудеться й перемога над німецьким фашизмом — і так далі, і тому подібне. Інструкція ставила в обов'язок усім командирам, зокрема політпрацівникам “провести в практичне застосування” й стежити за тим, щоб у бійців під час атаки чи навального штурму це ім'я не сходило з вуст.

— Зрозуміли? — запитав редактор і, не дочекавшись відповіді, наказав, хоча в голосі чулось прохання: — У кого б ви не брали матеріал, не забувайте це гасло.

Тепер я ще дужче боявся нещадно редакторського пера, що коли воно все-таки втисне це гасло в “ударний підрозділ” (як воно лихоманно подіє на товариша Міносона!), тому й запропонував своїй кореспонденції нову назву — “Коли ніч мовчала...” На щастя, редактор погодився, надписавши лише рубрику “Герої переднього краю”. Проте моє щастя було нетривалим, бо він по хвилині сказав, що сьогодні в полки піде Сопов. Таке рішення безцеремонно втручалось в мою заздалегідь обмірковану програму дій (можна лише подивуватися, як наш егоїзм бере гору над загальною справою): мені вкрай необхідно було відвідати Королівського, щоб розшифрувати “чужу таємницю”, до якої причетне й моє особисте “я”. Довелось промовчати. Але перед обідом я звернувся до Сопова так, щоб чув і редактор:

— У батальйоні Варушина санітарка Афоня — пам'ятаєш, я не так давно писав про неї — підбила німецький танк. Розшукай і продовж розмову про неї.

Сопов обурився, не стримавши зарозумілості вже в першому слові:

— А дзуськи! Раз твоя героїня, то чого ж мені соватися? Ти почав і завершуй. Крім того...

Друкарі засміялись. Брови редактора скинулись.

— Дівчина — танк?

— Угу. Шкода, коли з нею щось трапиться. Прогави-

мо такий подвиг. А крім того, його може перехопити кореспондент армійської газети.

— А крім того, — доказував Сопов, — я маю немало своїх героїв у батальйоні Абернова. Там...

— Ясно. Тоді вам доведеться вирушати обом, — розрадив редактор. — Я вже й сам тут упораюся. Авер'янов, подавайте обід!

Нема чого критися, не такий уже й безкорисливий мій порив до бойових порядків піхоти, хоча б і до подвигу отієї Афони, який зараз правдить мене в очах інших. За чотири дні я так находився, що мої ноги (це вловлювалось навіть слухом) переповнялися гуготінням, схожим на гул телеграфних стовпів у негоду, перед очима раз у раз виникли то свіжі могили, то забинтовані рани, так що й душа за цей час притомилася неабияк. Але що найгірше дошкулювало фізично, так це мулятини від нещасної кирзи чобіт, порозсихалих за зиму (Сопов ходив у хромових, знятих з якогось убитого німця). Тож мій егоїзм ґрунтувався тільки на власній вигоді, переслідуючи дві мети — скористатися ще раз добротою Карла Ямпольського: чи не перемінить мені взуття? Друга мета куди складніша, конче важлива: дізнатися в Королівського, чи відповідає справжності моє багатюще спостереження, вихоплене очима з трагічної папки товариша Міносона?

Тепер мій шлях прямував до другого ешелону дивізії — на так звані тилові бази. Під селом я зіскочив з попутної підводи, перссік неглибокий виярок і, пройшовши між якимись напівзруйнованими повіточками, спустився по стежці до головної вулиці. На будинках рясніли крейдяні номери військових частин, подекуди написи — “Господарство...” такого-то.

Перед одним із написів я ненароком затримався. Там було господарство Леонова. Леонов — голова трибуналу. Значить, десь поблизу й прокуратура. З такої щасливої несподіванки аж свиснулось: о, розписка слідчого! Розшукавши її, побачив — минуло вже два тижні, коли в мене взято фотографію капітана Макалова. Бралась на чотири дні...

— Де тут прокуратура? — запитав я вартового, і він показав будинок з відірваними віконницями, що стояли вздовж глухої стіни. Біля ганочку зігнута жінка ляпала по чомусь долонею. Через кілька кроків у ній розпізналась Орися Лубар, співачка з ансамблю, яку

восени я так зненацька застукав з лейтенантом Захаровим при вході до нашої запасної землянки. Це вона тоді сапонула: “Ах, чорт!”, потягнувши лейтенанта юстиції в куці шелюги. Після того ми з нею ще й досі не бачились.

Орися на всіх концертах (а вони відбувалися поблизу передніх окопів, здебільшого в яружних та лісистих закутках, та ще коли вітер тяг од німців) мала такий шанобливий успіх, якому позаздрили б знамениті солістки найславетніших опер. Я лише після тих концертів узнав, що слова, проспівані в екстремальних умовах, не гинуть. Вони вчувалися мені завжди, коли в полях віяв лагідний вітер, коли шепталися трави й коли починав накрапати дощ. Орися виконувала всього дві пісні — лірико-гумористичну “Куди їдеш, Явтуше?”, а другу... Навіть зараз неспромога стриматися, щоб наперед не сказати: коли її колоратурне сопрано виводило: ...соловейко все тьох та тьох, то й насправді витьохкував саме він, отой геній пташиної публіки, як сказав мені якомсь майор Королівський. Не смію ручатися, що в кожного з нас так само тьохкало серце, проте не раз помічалось, як подекуди начебто мимохіть утикались обличчя в рукави шинелей. Співалася пісня то наново, то нерідко і втретє, бо лопотючі вихори оплесків та різноголосся лементу — “Ще!” — ставали завісою, не допускали до сцени (якщо можна так іменувати кілька спаяних дощечок) ні конферансьє, ні когось із артистів. У цій пісні відсутня війна в повному розумінні слова, та наявність її рудиментів, її зачатковості занадто відчутна. Нема в цій пісні й карколомних пригод. Одначе задумаймося над її романтичністю: скільки тут героїзму, скільки скривдженої любові, скільки зламів людської душі й долі! Вона як тоді, так і зараз квилить і рівномірно тчеться, напливає з яруги до мене в напружений слух, наводить спершу на очі, затим на весь обшир обрїю золотисто-блакитний туман. Отож я не могу втриматися від спокуси принести їй у жертву хоча б зайвий аркуш паперу.

Ой, вербо-вербо, та де ти зросла,
Що твоє листячко вода знесла?

Ой знесла, знесла тиха вода,
А я ж молода, як ягода,
Не піду заміж за рік, за два.

Я піду заміж аж п'ятого
За п'яниченьку проклятого.

Ой, що п'яниця все п'є та п'є,
Прийде додому та жінку б'є.
Так щовечора, так щораночку:
Пропив він коня ще й нагаєчку.
Пропив він коня вороного,
А я молода проти нього
Несу червінця золотого
Викупать коня вороного.
Ой не раз, не два викупала,
В вишневім саду ночувала
Та з соловейком розмовляла.
Що соловейко все тьох та тьох,
А в мене сльози, як той горох.

Мені також ой не раз, не два... щасливилось чути, більше того, я часто і сам оцей ліро-епічний шедевр моєї України підспівував голосистим дівчатам на вечірньому вигоні край Щербиної гори в своєму Іванькові, а по тому знов-таки не раз і не два прислухався до нього у концертних залах то Харкова, то Києва. Підемо ж слідом за ним по передньому краю війни. Такого психологічного збудження впереміш із почудом від перших октав Орисі Лубар досі ще не відчувалось, не нахлинали ніколи, так що нікому, крім неї, не спромогалось обернути мене своїм голосом начебто в якийсь міфічний дух. Чи не ставав я непрікаяним привидом, у кращому випадку хворобливим сновидою — то літав по небу, то звисався над прірвою земних пристрастей? Саме тоді під сяйвом червінця (він уявлявся місяцем) у моїх очах золотилася ніч із вороним конем та замашною нагайкою, а серед п'яного запаху вишень виринала жінка — володарка Всесвіту — з надприродним зусиллям упорядкування людського життя на гріхородній Землі. Соловей то з докором, то з тугою закликав своїм шляхетним тьохканням принатуритися до природи, бо вона мудріша за нас: не міняє добра на зло. Я так і не встиг утямити, чим саме струшувались розсипи співу на мене й на всіх присутніх — вишневим цвітінням чи грозовою зливою, коли тьох та тьох то прилипало пелюстками, то повільно котилось у формі краплин-горошин по сплотнілих щокках Орисі. Зате втямилась істина: пісня вдихнула мужність, яка прагла й справедливості. В ній — героїчна сила. Ще на початку монодії мене вразила вакханалія ритміки: незвично бадьоре забарвлення голосу та й сам темп — алегро, почасти схоже на скерцо, з повтором рядків і занадто вже пониженим тоном. А після все п'є та п'є — негаданий дисонанс модерато:

розлив нагальної повені, так що й незчуваєшся того моменту, коли саме затоплено всі береги. Вона переді мною всюди, куди б не пішов і куди б не поглянув, ота повинь пісні.

Так ось, коли я підійшов до ганочку, на якому Оріся Лубар перебирала якісь обшмаровані папки, витираючи з них пилюку, то з мого спогаду соловей прогнав чорта: ще б довго, мабуть, чувся шум крилець і цокіт копит нечистого, аби вона, стріпнувши ганчіркою, так не зашарілась, переселивши на якусь часинку своє хвилювання в мій настрій. Я не знав, що казати. Ганочок захарашено папками, в'язками пожовтілих паперів, книжок та газет. Стос фоліантів у цупких палітурках притулився до горішньої приступки, й на ньому лежала над садівничим ножом та жмутом шпагату волосиста мітелка. Ці та інші подробиці я, звичайно, запам'ятовував не відразу, одначе, відводячи погляд від лякливих очей Орісі, побачив багато цікавішого, ніж можна було чекати. На спинці однієї папки, хоч вона й стирчала перевернутою догори, прочитався великий напис чорним чорнилом — “К-н (капітан) Сичков”. То, звичайно, досьє. Тепер я вже сам зашарівся не менше, ніж Оріся. Бачу — попався. Підстерігши мою бентегу, дівчина матиме рацію зневажати мене ще більше. Щоб запобігти цьому, я схопив її руку й гукнув:

— Добровечір, товаришко Лубар!

— Ще не вечір, і ви даремно зайшли, — сказала вона, все-таки зневаживши мое привітання. — Тут ансамблю нема. Він десь аж у Білому. Так, застряв та й сидить. А втім, вас привів не ансамбль. Я догадуюся: ви нарешті зайшли за подяками. То приймайте їх, наші великі спасибі — від мене й лейтенанта Захарова. Знайте — ми вдячні вам та й дуже.

— Мені? За що?

— Не прикидайтеся, ви все пам'ятаєте.

— Ну хоч би й пам'ятав, то що?

— А те, що я не потерпіла б кішчині слави!

— Як-як ви сказали — чиеї слави?

— Слави Марійки-Моргунки! Я не шмигляю кішкою по чужих бліндажах. А тоді нас дощ загнав. І нам приємно, що ви мовчати вмієте.

— Перепрошую — нічогісінько не розумію, — про яку Марійку мовиться?

— Про Моргунову!

— Та невже мається на увазі ваша подруга — балерина?

— Візьміть її в подруги ліпше собі: вона зразу вас ошасливить.

— Я сьогодні щасливий і так — вас побачив... ой, вербо-вербо!

Орися, мабуть усміхнулась, але не показала ні очей, ні вуст, беручи з фоліантів мітелку. Тепер мені розумілося більше: вона склала подяку за моє “вміння мовчати”. Аби не дотримався цього “вміння”, то лиховісна пославка могла розточитися вже давно. А ще зрозумілось — юні актриси-подруги чомусь розбили глек.

— Чи не допомогли б ви мені?— звернулася Орися.— Оцей дріт не розкручується. Переріжте ось тут.

Поклавши мітелку, вона подала мені кривий садівничий ніж. Я розкрив його й чиконув по телефонному кабелю, яким було перев'язано підшивку газет. Вони розповзлись, а дівчина тільки тепер засміялась — та як — мені прямо в обличчя.

— Бачите, як повидніло!

— Це від вашого сміху.

— Еге ж.

Світло насправді посилилось. Визирнуло сонце, врізьбивши наші надламані тіні в обграновані пластини сіней. Розсипище світла підсоблювало помічати ще дещо цікаве: чобітки на Орисі хромові, лискучо-рипучі, шинелька щойно з голочки, плисовий берет із мигтючою стрічкою — набакир; а ще — в неї пальці якісь незвичайні, музикально-рухливі, нігті без манікюру, цвітуть... Не дівчина — лялечка.

— То чим це вас так зацікавив ансамбль? — запитала вона, кривлячи усміх.

— Не ансамбль, а лейтенант юстиції товариш Захаров.

— Мій чоловік?

І тут моє серце тьохнуло, як і тоді, від отієї пісні. Все ще тримаючи ніж, який під скривленим усміхом, здавалось, кривився ще дужче, я подивився вгору — не в сподіванні сонця. То було намагання збагнути — чим же моє серце так шпортонулось? Адже ж не холодним лезом і не теплим променем сонця! Чимось гострішим. Та чим же, коли не отим окличним питанням?.. Ой, вербо, вербо, — замалим не крикнув, — та для кого ж ти зросла?! І чого це так мене пересмикнуло? Я ж

навіть не помишляв закохатися в тебе. Та ніколи й не снилась. То з якої причини хлюпнувся не мене цей потоп жалю? Знаю — тепер будеш снитися. Більше того, знаю вже й те, що не вбережуся від гіршого: уможливиш безсоння і, мабуть, не раз ти мене топитимеш у повені пісні.

— Ага, ваш чоловік.

Це висловилося таким розважливим тоном, достоту про її заміжжя знаю бозна-відколи. Доки я з умлінням завдячував непохитності свого настрою (ось він який — твердіший від граніту!), вона, витіпавши об стояк пилюку з мітелки, шанобливо кивнула мені й сказала:

— Зараз покличу.

— То ви тепер уже тут працюєте? І давно?

— Так, секретарюю. Всього четвертий день.

Більше питань, як то кажуть, не малось. Вичерпано все. Я заляскав ножом — розкривав-закривав, начебто перевіряючи силу надійності двох пружин — заліза й своєї душі. Перша з них вигиналась і знову ставала на місце, в той час коли друга впиралася в горло, перетинаючи дихання. Та як тільки на ганок вийшов Захаров і протяг мені ще з першої приступки руку, пружина душі розпустилась, тож ні він, ані його дружина, мабуть, не помітили й не відчували моєї задишки. Боже мій, на якій опарі та й з чого ж ми замішані й зліплені — та невже тільки з вапна і якихось розчинів солей! Як легко ми розкисаємо й танемо! Граніт перетворюється на віск: настрої розм'як, але все-таки набув жаданої толерантності: уста стиснулись якцільніше.

— Вас, безперечно, цікавить Сичков? — заговорив Захаров, ведучи мене до воріт, якдалі від ганку. — Так Сичкова покарано. Він хотів присвоїти собі чужу славу — зняв з полеглого нагороду, викравши при тому ще й партійний квиток з усіма документами. Тут нема ніяких секретів. Оскільки ви посприяли нам розкрити злочинство (так он воно як!), то я маю моральне право поділитися деякими фактами слідства.

— Я? Посприяв?..

— Так. Тут неабияку роль зіграла ваша листівка.

— Та будь вона проклята! — клекіт обурення вже починав прориватися в мене з губів. Я відчував, що й досі живу куди більшою зненавистю до неї, ніж до самого Сичкова.

— Проклята чи не проклята, це нам байдуже, — за-

спокоїв мене лейтенант юстиції. — Нам важливо триматися фактів. У бліндажі майора Королівського якраз на вашій листівці відпечатано підшову злочинця. Та ж сама підшовка не в меншій виразності відпечаталась і на снігу біля капітана Макалова. Гадаю, тепер вам ясно. Все ясно?

— Далеко не все. Як би міг Сичков підробити документ на орден? Це якесь божевілля. На мій погляд, Сичков — явний дегенерат, у кращому разі він — пананок.

— У будь-якому разі він цілком нормальний, — запевнив Захаров. — Щоправда, з хворобливим відхиленням психіки в бік свого благополуччя. Це в юриспруденції називається жадою наживи.

— На ордені, мабуть, не розжився б.

— Ого, ще як би розжився! Документів йому підробляти було б не треба. Після війни він став би Макаловим і поїхав би не до своєї Радуні, а подалі від неї: герой в славі та в нагороді. Саме такому — всюди пошана. Це вже й тепер нам зрозуміло. Вас, певно, цікавить ще й фотографія капітана Макалова. Не турбуйтеся, вона поки що в трибуналі: грає теж неабияку роль.

— Та, власне, я за нею до вас і прийшов.

— Я пам'ятаю — строк вийшов. До вашого відому — ніщо в нас не губиться і нізачо ніхто в нас не карається.

Перед прощанням слідчий запевнив: Сичкова покарано, мені ж фотографію буде повернено.

Проте маю сказати, що я відразу підріс на цілющому ґрунті зовсім іншого вислову: нізачо ніхто не карається.

Втеча героїні

Тижнів зо два наш фронт ще наступав — і досить успішно, — доки вороже командування не рішилося кинути в бій на пагористому проміжку Тулик-Пигулине, мабуть, свій найсвіжіший резерв — армію генерала Власова.

З того часу найжорстокіше кровопролиття заклекотало й розхлюпалось навколо Холма Жирковського. Це містечко, здається, разів три, а може, й чотири переходило з рук в руки, внаслідок чого не вціліло жодного деревця, не кажучи вже про будівлі, так що визволено лише курні пепелища та гаряче каміння румовищ. Над-

вечір побоїще вгамувалось, і мені пощастило вислухати скаргу капітана Варушина: його батальйон ще ніколи не зазнавав стільки безглузких втрат. Чого безглузких? Того що з півгодини свою піхоту лупцювали шрапнеллю свої ж артилеристи. Хіба можна такому дурневі довіряти вогонь? Вилаювали командира гарматного полку (небіж якогось маршала, війну починав молодшим лейтенантом, а тепер уже — підполковник), діставалося й комдиву за безглуздий наказ на безголів'я піхоти — брати приступом укріплений вал. Лічені десятки стрільців — залишки від батальйону — мали вигляд людей, хворих на малярію або на тиф, яким тяжко не лише говорити, а й думати. Їх ніщо не цікавило: ні поразка, ні перемога, ні їжа. Марили тільки сном. Таким був і сам Варушин. Він розгублено відповідав на моє питання про двобій дівчини з "тигром", коли ні з сього ні з того потряс комусь кулаком, одвернувся й пішов.

Удосвіта уперіцив дощ, і коли ми під ним серед попелу та перегарної муті попрочунювались, то вже починало зоріти. В напливах імлистого ранку вологе димовище набирало такої туманно-паморочливої густоти, що, простягнувши руку, не розгледити своєї долоні, а за крок не розпізнаєш товариша навіть під спалахами ракет. Обличчя й предмети, зокрема в сході сонця, набули жовтувато-попелястих відтінків. Наші плащі й шинелі попромокали наскрізь. Багатьох морозило. Щоб хоч трохи зігрітися, довелось розворушувати попригасалі згарища, перед якими нам спіткався вчорашній вечір, примушивши заночувати в руїнах.

— Бережіться мін! Ідьте лише по шосе! Не звертайте набік! Не звертайте набік! — попереджував раз у раз гучномовець, установлений на перехресті вуличок, звужених руйнуванням і подекуди вже саяк-так очищених від горілої бляхи, покручених балок та битої цегли. Неподалік від нього валував, наче з пекла, дим, насичений смородом і прокляттям: підхопивши, розкручував понад нами сороміцьке перегарикуння жінок. Спочатку проляскотіли відчайдушні зойки, а потому на всі запусти матірщина. Лайка була така соковита, що я пристав і зуспів дещо занотувати. Якісь дві невидимки-гаргари зіпали десь поблизу, приглушуючи хриплі вигуки гучномовця. Мені стало цікаво й страшно, та я вух не затулив і з місця не зрушився, відзначивши про себе, що солдатам кожен зухвалий викрик — мед по губах, і

вони сповільнили кроки, деякі навіть роззяпились, коли сварка ще покругішала.

— Бахурка продажна!

— Коверза блудлива!

— І кому це ти свій стид вигорланюєш?

— Боже мій, а ти чого це так розпащевувалась?

— Поклич свого бахура, Ганса поклич, а не Господа-Бога!

— Мовчи вже! Хіба я не відаю, скільки ти гиду всмоктала своїм чорним ротом не абидесь, а тут, коли з поліцаєм блудила?

— Ги-ги, постидися, хто більше блудив, як не ти? Я своїми очима все бачила.

— Хай вони тобі повилазять! І хто б сказав. Ач, яка маця. Подивися на себе, дримбо, хто ти? Підстилка німецька. Мого не чіпай. Кажу — не чіпай!

— Тю-тю, ще я буду чіпати. Кажу — відчепися!

— Та мені в тебе гидко плюнути, а не чіплятися, бочко пліснева. Забула, з ким по бур'янах качалась? А тепер до чесних людей підкочуєшся. Наче люди не бачать, як тебе черви розточують.

— Ей, ви, перелюбки страмотні, прикусіть язика! — прокотився позаду мене командирський бас. — Вам іншого місця нема? Ще перегризетесь. Де це ви там, ану покажіться!

— Та цур їм, не йди! — застеріг інший голос. — Видно, дівулі чимось не поділились.

— Бережіться мін! — хрипотів гучномовець.

І що ті жінки чи дівчата справді не поділили, і чого сварилися, і чим скінчилася перебранка, не пробуймо здогадатися. Та саме там чи не вперше тепер — на третьому літі війни — так осяжно подумалось про бур'янисті висіви чужинського лихоліття. І чим тільки бідна земля ще не смітиться — визрівають облудні докори, укорінюються підленькі злорадства, процвітає розпуста серед жіноцтва: ніщо не стоїть на сторожі моралі: ні чоловік, ні коханий, ані закон, бо вони відсутні. А взагалі, то наслідок злигоднів і страждань, а не те що від “жиру бісяться”. Таке вже воно за своєю природою, бісівське насіння війни, причіпно-липуче, мазьке й гіркіше від курища понищених міст. Як було вже сказано, мені стало цікаво й страшно, але незабаром це почуття перейшло в глибоку печаль...

Хтось торкнув мене за плече. Я повернув голову й побачив Афоню.

— Здрастуйте! Що ви тут малюєте?

— Лихослів'я диму.

— З матами-перематами? Чи 'як? Ану, покажіть!

Вона щебетливо сміялась, тимчасом як мені забракло слів. Я заховав блокнот, і коли вже згорнув планшет, її голос набув серйозності.

— Капітан Варушин сказав, що ви мене буцімто напитували?

— Правду сказав. Пішли, дорогою поговоримо.

Лайка не перемеженювалась. Дим валував. Гучномовець хрипів і, здавалось, не міг ніяк прокашлятися, а тут ще й Афоня гукнула:

— Агов, Мотю, де ти?

— Ось тут!

Дівчина дріботіла. Я ступав якширше в прагненні чистого повітря. На щастя, здійснювся вітрець, потроху звільняючи нашу дорогу від кисло-смалятих випарів та чадоносного диму. На околиці міста вузьке шосе перейшло в ґрунтовий насип. То був стародавній шлях. Обіч нього клопотливо бродили сапери, шукаючи мін.

Перед нами відкривались поля й улоговини з розливами першої зелені та пашистим повівом недопрілих торішніх трав. На прозорому тлі ромашково-барвінкових небес вигравало сонце, неначеб аж порошало могутнім потоком проміння по наших вільготних плечах. І вони парували. Шлях теж парував — де полиском, де блакиттю легкого туману, чим ще наполегливіше визначав свій поваб, якщо не манливість. Це дозволяло відчутти в такому безмежжі волю своєї душі, загадатися над якоюсь проблемою, вимривати своє, пропускаючи поза увагою різнозвуччя дороги, як і туркотання супутниць. Я тільки й зрозумів, що дівчата наблизились до якогось курйозного спогаду не без глузів та пхикань.

Що мене зараз гнівило, поглиблюючи нахлинуле зацікавлення, так це розхитано-побатований світ власівців, особистість їхнього генерала та й кожного з них. Як вони билися — люто, заклято. Вочевидь розуміли свій крах, свою неминучу приреченість, але не здавались. Коли ще позавчора я дивився на їхніх убитих кулеметників, світ начебто розколовся навпіл: уява так і не спромоглася домалювати найтрагічніший епізод — як росіянин убивав росіянина. Вона й зараз відмовилася від цього. Мої думки знов повертаються до запеклого перелаювання двох нещасних жінок. Я не осуджував їх

певний, що таких мільйони — від Білого до Чорного моря, тут в Росії, там — на моїй Україні, й за оцим обрієм, до якого ми ніяк не дійдемо, в Білорусії. Аморальність і неuczтво — наслідок нашого виховання. В інституті нам читали курси політекономії, діалектичного матеріалізму та багатьох-багатьох інших наук, потрібних і непотрібних молодому спеціалістові, але ми не прослухали жодної лекції ні з естетики, ні з питань моралі. Нас навчали пильності, боротьбі з ворогами народу і голослівному псевдопатріотизму під “непорушністю гасла: ми — радянський народ”. Нам заборонялося думати про любов до своєї нації, до своєї землі й до мови, а що найсумніше — до рідних батьків (насаджувався культ Павки Морозова). То що ж могло закоренитися й викинути кильчик у такому солончасто-нітратному ґрунті духовного зубожіння? З блекоти ягода полуниці не виросте. Це розуміла молодь (можливо, й не вся). В її душах розвинулося гірке коріння хворобливого неuczтва. Саме воно й вигнало крону легкодухості, хамства й безперспектив’я. Не так просто вникати в суть жаху, як не простий вибір — проституція чи петля? Вматернілі жінки, нерозквітлі дівчата живуть з окупантами, деякі навіть пошлюбились — облудливо зрадили Батьківщину, заодне і свій народ. Я ще й тоді не міг передбачити цього лиха з усім драматизмом наслідків. Коріння гіркот оголиться лише наступного літа. Мене пошлють у село Кадине (досить чимале село в умовах Смоленщини) взнати, скільки дітей народилося від німців. Коли я подам у політуправління фронту свої статистичні дані, там... жахнуться! Так принаймні гадалось. Насправді ж, на сумовите моє здивування, там не проявиться ні жаль, ні смуток, ні подив. З такими ж невтішними даними перевірки з інших сіл повернеться ще вісім офіцерів. Ніякого жаху не буде — ні в кого. Начеб так і треба. Все, мовляв, законно... Горе, нам горе: нашу владу ніщо не тривожить. У мою душу прокрадеться відчай, голова захитається, коли, крім докладної записки, пояснятиму ще й живими словами, що неuczтво й аморальність охопили всю молодь села, що це гіркий плід нашого виховання. Тоді й голова полковника Г. захитається, витягаючи тонку довгу шию, очі подивляться поверх окулярів на мене, вусики затремлять, не пропускаючи слів. Я так і не розгадаю, що таїтиметься в тій позі — осуд чи схвалення?

— Ал-лоо! Преса! Привіт!

— Мое шанування!!! — закричав я щодуху вслід майорові Королівському.

“Привіт” видався громом, а сам командир полку подобою Марса: шабля при боці, на грудях автомат і бінокль, у роті попихує люлька. Він пролетів на своїй розфарбованій біді так урочисто, начеб насправді правив міфічною колісницею, перегнавши нас край узлісся.

Десь буде привал — певно, як тільки перейдемо ліс, отже буде й спіткання з другом. Це мене збадьорило ще дужче. Власне, тепер для розваги та втіхи згуртувалося кілька причин. По-перше — насолода самим успіхом наступу, щойно посилена вістю про те, що воїнство генерала Власова стинулося та й опинилось аж по той бік Солі. По-друге — щебетання весни: синиця вітає появу шпака, гава корить одуда: крав-крав. Але нам найсподобніше віщування зеленяка. Його високе д’ю-ж-ю то нагадує доживу, то перелунюється в низьке лінь-лінь. І нарешті, по-третє — розмова з Афонєю.

Ми йдемо біля воза, начиненого ящиками з медикаментами та санітарним збіжжям. Птаство, мабуть, налякалося війська: принишло чи повідлітало. І мені вперше почулось, як жалісливо кувікають задні колеса, немазані бозна-відколи, ну достоту негодовані поросята. Санітар-погонич, укублений у соломі між ящиками та ношами, стиха покунює, накликаючи сон спорадичним ноканням. Афоня хіхікає вже стриманіше, проте все ще дивується:

— Та невже ви тоді мене так і не впізнали?

— Так і не впізнав, — повторюю ще раз. — На жаль, не впізнав.

— А снідалося нам смачно, хі-хі. Чи ви хоч пригадуєте, з чого та що ми тоді навперебивки тьопали — в дві ложки? Не пригадуєте?.. Аж дивно...

— Дещо пригадую. Ми тьопали з миски гуляш.

Тоді — це взимку: занадто вже пам’ятне снідання в бліндажі старшини Вахрамовича.

Я навіть заплющився. Так зі мною буває завжди, коли слід оживити спогад — уява стинає повіки й, подібно грозівій блискавці, вириває потрібний предмет, охоплений сяйвом. Цього разу таким предметом був клаптик лаврового листу, обсмоктаний губами Афоні й кинутий на долівку. З того передосвітнього снідання пам’ять не втратила найдрібніших подій. Але зараз говорить не про те. Зараз мова про лазню. Недочулось чи правда? Виявляється, правда, бо згадується навіть

купіль-одеколон. Виходить, якраз оця хихотуня й купалась у балії, коли я затарганився до землянки поштарок. Афоня мрілася мені зовсім юним дівчиськом, розпарена, свіжа, гола-голюсінька... Запамяталось її кутання, шелест і сміх на пахучому сіні лежанки, звідки показувалась тільки голова, запнена рушником. Тепер пантеличуся, щось мурмочу, пойнятий гарячковим жалем. Аби за тим сніданням вона розпізналась, то й моє поводження набуло б інакшого методу. Тема для розмови сама б напросилася: нам було що згадати. Я не шарівся б, охоплений почуттям непорозуміння — чому вона так невимушено всілася проти мене й так по-домашньому, достоту сестра, без тривоги й сорому, неначебо ненароком підгортала мені своєю ложкою де більший кришеник м'яса. Це також бентежило неабияк, і я промовчував. А ще (теж не дрібниця) — чому віддано перевагу мені перед Макариком? Не заради ж мого лейтенантства (хоча саме це й призвело бійців до насміхання: з лейтенантом смачніше). На моє переконання, тут відповідь однозначна: хлопець дівчині занадто вже дозодив своїми триндами-риндами.

— А чого ви пішли з пошти? Вам погано там працювалось?

— Я там не працювала. Я весь час тут. А тоді ходила в гості до своєї тьоті Агаші. Ну, вона мене й викупала...

Тепер, коли так багато призначалося, я сподівався приязної мови, найдетальніших спогадів і про лазню й про те, як підбито ворожий танк.

— А воно само підбилось, оте марище.

— Не розумію?

— Кажу — воно само підбилось.

От і вся відповідь. Афоня мовчить, оглядається чи не в пошуку свідка, перебігає від мене праворуч і знов оглядається ще тривожніше, хоч довкола ніякої небезпеки; до переднього краю кілометрів два з гаком, а, крім того, наша дорога починає стелитися попід надійним захистом пагора, де мені й здалось, наче дівчина зовсім не помічає ні моїх запитань, ані мене самого, нібито її погляд і слух все ще когось вичікують або ловлять голоси лісу, через який ми щойно перейшли.

— Само то само, — розмірковую з подивом. — Але ж був удар — та який! — з ваших рук. До мене дійшло, що ви садонули те марище запальною пляшкою прямо в лоб. Як це сталося?

— А так. Не пляшкою. Нас двоє було. Він — у передньому окопі, а я ховалася трохи збоку, в якійсь обуреній вирві між такими ж окопами. Він приповз на ліктях, перевірів мої гранати й наказав — оту броню пропустити, щоб ударити по мотору, а я не послухалась...

— Хто це “він”?

— Та один солдат...

І тут, заглушивши її триразове зітхання своїм безрозсудним захопленням та ще й вигуком, я перехопив ініціативу розмови.

— Один солдат! Один момент, — я вже діставав блокнот, сподівався покінчити з подвигом на ходу, перш ніж добудемося привалу. — Як прізвище того солдата?

Коли б то знаття, що саме з цього питання розважлива лагідність Афоні обернеться в плакучу сварливість, я не задав би його ні зараз, ні потім. Як вона пирхнула! як вискочила наперед! як повернулась обличчям до мене! Рот перекривився (що я спершу сприйняв за усміх), білі зуби розмиготілись, очі побаньковіли — розперті не в міру скаламученою блакиттю зла. Чого вже чого, а тих очей не забуду ніколи.

— Майте честь офіцера! — дорікнула моя героїня. — Більше про це не питайте.

— Чого це? Нехтуєте свою відвагою?

— Нема чого нехтувати. Я не схилюся так низько, щоб розпросторікувати про свою відвагу.

— А все-таки танк підбила, — я вже й незчувся, як перейшов на ти. — Хоч дещо скажи!

— Ні, тепер ви мені скажіть, що вам треба від мене?

— Описати в газеті кожен рух твого подвигу.

— Подвиг... Який подвиг?! — закричала зневажливо, майже з риданням Афоня, так що навіть коні сіпнулись, а їздовий наїжачився й кинув з воза на мене лютий озирк докору.

На щастя, в наш розмир втрутилась подруга. Взявши Афоню під руку, вона заблагала тонюсіньким тенорочком:

— Ну хіба ти ще не зридалась? Краще розкажуй. Товариш лейтенант опише так, що всі тебе знатимуть, яка ти героїнка...

— Героїнка? Я — героїнка... — з насміхом та глумом повторилося пошепки в спалених вустах розвередованої Афоні. — Він — герой. Він!.. І я вбила його, а ти лепечеш — розкажуй.

Я не гукнув, не пішов, не погнався, коли, відірвавшись від своєї подруги, моя героїня смикнулася й пришвидшила крок, так що незабаром геть загубилася поміж військом.

— То кого вона вбила?

— Ну як вам сказати? Отого, з ким любилась... І танк згорів, і Макарика не стало.

— Кого не стало?

— Макарика. Був такий солдат у нас, телефоніст... А вони ж любились.

Помста, куплена смертю

Наступного дня дорога вже двічі підводила нас до Солі, петляла по схилу, звужувалась і бігла повз мочарі та заболочені луговини в ліс. Далеко на заході, за лісами, незрушно чорніли хмари. Видно, там роздощилося. А тут небеса палахкотіли й прозорились яскравістю сонця. М'яко подмухував легкий, по-весняному розвеселений вітер, зволожений духом непросохлих водоростей, порозвішуваних повіддю на рудих вадунах.

Соля — найбільша притока Дніпра з усіх річок, які мені довелося перейти від його першовитоку до Холма Жирковського. Соля порожиста, з безліччю перекатів, з обривами крутих берегів, подекуди затиснута стрімачками, текла й розливалася нерівномірно — в ущелинах шумливо та швидко на розлогих перемілах спроквола. Попід кручами, зокрема на гребінчастих виступах, стирчали корчі, валялись обгорілі оцупки колод та всіляке паліччя з трав'янистою посушшю.

Зійшовши в річкову долину, ми виразно почули розгонисто-клекотливий хлюпіт. Я відокремився від солдатів і, прямуючи вздовж каламутної бистрини, замилувався розсипчастим шумовинням водяної стихії в порогах. Ось тут мені й усміхнулася доля. Десь, колись я вже отак стояв, а тепер начебто й сам розсипався чи в ліпшому разі перетворився чи то в сокола, чи то в сазана — де летів, де плив: у моїй спонтанній уяві маячила золотисто-зелена Хортиця, вирував голубим розвихренням піни гомінкий Ненаситець, а на березі в тирсі йому відгукнувся голосним іржанням тарпан. Я вже був ладен зв'язати оцупки в катамаран, підійняв два дрючки й, спираючися на них, розгублено позиркував то на запінені перепади хвиль, то на сонячні полиски розкиданих деревин, охоплюваний відчуттям чогось рідного,

що й спричиняло до мандрів, розпростувалось і вело по цьому шляху пересивілої давнини — із варяг у греки. Він, оцей шлях, проникав до моїх очей — достоту сліпучий промінь, посилюючи відчуття, що в руках затиснуто весла, що не слід затримуватися навіть у Києві, промину й рідну хату, лише б якразше пристати до наймилішого берега — до славетної Хортиці, по-козацькому попірнавши своїм плотом у вирі страхітливого Ненаситця. Хіба вже так важко спрямувати жадане в реальне? Тут варто, гадалось мені, бодай спорядити пліт. Але чогось не вистачало. Щось перетинало й зневірювало мою персконливу певність. А втім, яких треба ще переконань? Оскільки Дніпрельстан зірвано, то знамениті пороги знову прикрасили мою Україну: вийшли з ув'язнення і знов бешкетують, показуючи всю свою велич неповторної первозданності — пам'ять наших предків, заповідник і шлях козацької слави.

Так то так. Але тут на заваді не лише моя непевність. На заваді — вандали двадцятого віку. Я з таким поспіхом сягнув глибини, запливаючи в повінь власної мрії, що про них забув: начебто мій шлях і не перепнуто вогненным порогом німецької зброї?

— Агов! Постороніться!

Ми шаснули вбік.

Прогурчав мотоциклами підрозділ мотопіхоти. За ним протупотів клусом невеличкий загін вершників.

Мрія також відшаснулась. Вуха наповнялися клеко-том, і я відчував, як мої думки перетоптуються гуркотінням та брязкотом на хаос уламків. Тепер як не здивляйся, попереду — невідомо-глуха пустовщина: вже ніщо не захопить, ніщо не подивує ні тут, під ногами, ні там, у придобійній далечі. Під ногами — незграбно-повторний шлях, перенівечений, зритий, розквашений гасанням бездушних моторів. Як видно, його ще й німці перегрузили гусеницями танків або самохідок. Тут ослизнутися легко. Проте говір між солдатами не вщухає.

— І куди ми цим шляхом дійдемо?

— Не турбуйся, дійдемо.

— А куди?

— Прямо до предків.

Мій Ненаситець пішов під воду. Мій тарпан утік. Мое життя — перекотиполе, котиться й котиться — може, й до предків. Але що найжальніше — сплюндровано Хортицю. Полишився тільки цей вітер — може, й з Дикого Степу...

Ми ступаємо — крок за кроком — все настороженіше, все ближче до лінії бою, до грані чиеїс смерті.

Над обрієм — омахи шабель: схрестилися блискавки. Там гуркотіла гроза. В ній — моя дивовижна знахідка! І яке це щастя, що саме в цьому поході вона прилучилась до мого життя, живила мою надію: нехай навіть з усвідомленим силкуванням, але все-таки зберегти в собі той тупіт коня, те шелестіння тирси вже не дикого степу, те перехрестя шабель у далекій грозі.

Хіба то не кличний знак покинутої Батьківщини? В ньому було щось неспокійне, могутнє й безмежне, без чого обійтися не можу. Той знак щемив розтьохкане серце, як запізнений докір сонливому спогаду. Через те й не перемагаюся пояснити хвилини щасливого болю: то був голос історії, перекинута з минущини в будучину. Ми йдемо хіба не по їхньому стику? Слід загадатися кожному — хто ж ми такі без історії? Хто і що нас приневолює потопати в холодних розливах непам'яті? Невже ми розрізнені одинаки чи юрмища, нездатні второпати одне одного в нескінченній дрімоті розуму, внаслідок чого роплоджено стільки потвор і страхіть, що відверто погрожують винищити культуру, нашу цивілізацію?

Шлях стеребився на плесковату гору-кручу (пізніше я позначу її на своїй карті символом трагізму — чорночервоним хрестиком: висота 188), де з лівого боку, внизу при долині, роташувувались полонені, а з правого, неподалік від урвища, чеканив сповільнені кроки — вперед-назад — ополістий автоматник. Над самим же урвищем лежав долілиць, на подив, цибатий Оршин, старший лейтенант, з яким бачуся вперше. Він щось випильшовував чи то внизу, чи то в далечі — серед потойбічних боліт і горбів.

— Еге-ге, ще ворухиться! — закричав раптом він, схилиючи голову на самісінький пруг урвища. — Бачиш? Ніби то совається, то лізе.

— Та навряд, — відповів автоматник і звернувся до мене:—Пр-ро-ходьте скор-ріше, товар-ришу лейтенант!— Він указав автоматом на рух війська, повертаючи дуло в мій бік. — Не зупиняйтеся. Тут — надзвичайна подія. Відійдіть!..

А втім, я вже зупинився, подаючи своє посвідчення старшому лейтенантові.

— Що ви хотіли? — запиталося вкражливо чи навіть з опаскою.

Метрів за десять від нас проходив мінометний дивізіон. Цокотливий гармидер заважав говорити невимушено. А тут кожне слово набувало ваги. Це й спонукало мене стати навколяшки.

— Мені сказано, що ви конвоюєте полонених.

— То й що, коли конвоюю?

Оршин зіперся на лікоть і насторожено замружився, прикривши колір очей кошлатістю білуватих вій. Обличчя в нього не в міру носате, вузьке, з рожевувати-ми вусами, перенісся приплескане.

— Я маю завдання написати про них. Прошу вашого дозволу... поки їх не погналі.

Він подивився кудись далеко, начебто не розуміючи прохання, доки знову не влігся, тримаючи в лівій руці мою книжечку досі ще не розгорненою. Тут було чисто й сухо. Я теж приліг і відчув розкіш весни, а в ній уперту роботу всієї природи: вітерець ласкавішав, небеса подекуди запиналися білохмар'ям і все одно вражала робота сонця. Навіть охмарене воно перенапружувало всі сили, начебто мало намір якшвидше повипарювати з нас надолужливий холод зими.

— Куди ж ви напишете? — запитав Оршин.

— В газету.

— Що ж ви напишете?

— Треба спочатку поговорити з ними. А там буде видно, що та як.

Він з незрозумілим пожвавленням реготнув та й поплазував понад урвищем, як динозавр кайнозойської ери, показуючи мені гострий випин лопаток, а коли несподівано всівся на пруг, звисивши ноги, я завмер.

— Напишіть он про тих, — він ще всміхався, тикаючи пальцем униз.

Я проколінкував до пруга й спитав:

— А хто там?

— Ну-ну, сміливіше! Сідайте й побачите,— підбадьорював Оршин, розглядаючи мій документ.

Але я не всівся, впершись обіруч у вапняно-глинястий ґрунт, висунув голову й зазирнув. Спершу побачився рудий тривершковий припічок, який послуговував опорою цибатим ногам старшого лейтенанта. Що запам'яталося ще, так це в крутій, майже прямовисній стіні дірочки й дірочки — гнізда юрників. А далі... під припічком — прірва, наповнена синявою тіней проти-

лежних круч, та в покручі вузьких берегів ледве помітно звивається фіолетова смуга Солі. То куди ж тут сідати, коли повинен признатися — вже по другому позирку мені стало моторошнувато? З глибин долетів приглушений шерех. Там щось позіхає. Грунт відчутно повзе попід моїми пальцями, розкришується й хряскотить, ось-ось відскалиться та й змете шкереберть нас обох до прірви: соколом не стану, сазаном пірну, так що вже ніколи й не вирину.

— Сідайте — ось тут! — припрошує Оршин ще й припліскує долонею небезпечно-підступний белебень. — У вас що — стратофобія? Одначе тут не так уже й високо.

Я хотів нагадати, що ми поки що не в стратосфері, але промовчав. А тим часом лиховісний пруг белебня, здається, тільки того й чекає, щоб я хоч на йоту зворухнувся вперед, ось тоді він і репне. Хтозна, чи, може, від оцієї думки, чи, може, від отого позіхання безодні світ мені закрутився, в очах — ніч. Довелося негайно ретируватися назад. Оршин одним шепелявим свистом оцінив мій відступ, зневажно відводячи від розкосих очей документ якдалі, звіяв мою фотографію з моїм образом щось довше хвилини.

— Схожий і.. начебто несхожий, — шамотів з (почудом Оршин. Я терпляче видивлявся в нього, не міняючи пози, навіть не плющився, розважений думкою, що саме так зосереджено позують хіба що художникам.

— Наш лікар іде, — сказав автоматник. — І не сам...

— Комісія, — уточнив старший лейтенант.

Військо, пройшло. Тільки подекуди ще тарагунилися відсталі. Поставши над шляхом на повний зріст, я лише тепер зміг додивитися: полонені в дивакуватій формі — не німецькій.

— То всі вони з армії Власова?

— Угу, — відповів Оршин.

Що ж насправді про них писати? Чи не ліпше махнути рукою та й поцибати собі впрост? Як повелось тепер говорити — уперед, на Захід!

Оршин мовчав, і я так і не виявив, що воно сподіялось тут чи там, унизу. Аби в цей час не підійшов штабний лікар майор Нев'ялов, а з ним капітан і санітарний сержант з гумовим надувним човном, то я вже спускався б із непевної висоти в долину.

Капітан зняв з плеча довжелезний багор, що спершу мені видавався протитанковою рушницею, й не без остраха похитав головою над урвищем.

Саме не десь, не колись, а над оцим припічком, де сидить командир комендантської роти Оршин, з півгодини тому розігралась трагедія. Це мені стало відомо доперва — з вуст лікаря, хоч її суть ще скрито.

Від полонених прибіг один із конвойних і щось прошепотів своєму командирові на вухо. Той відповів досить голосно:

— Та нехай поки що лускають воші.

Він ще попильнував затуманений гліб, викинув праву ногу, вперся долонею в пруг і, крутнувшись навколо руки, підстрибнув з упевненою спритністю балерина. Господи, який же він височенний! В його довгоносому звуженому обличчі, в силуватому голосі, в моторності рухів, невластивій такій поставі, багато схожості з капітаном Варушиним, до якого сьогодні й ведуть мене всі дороги. Одначе Варушин все-таки нижчий.

— То як і чого вони тут зірвались? — питає майор Нев'ялов.

Оршин, розвівши руки, смиче плечима, на кілька секунд затримує відповідь, потому випалює одним духом:

— А чорт їх знає, товаришу майор.

— І щось-таки спричинило?

— Причина — жити полінувались. Ось тут спихнули конвоїра дружним ударом у спину та й самі шугонули за ним — сторчака.

— Це на ваших очах?

— Так, на моїх очах. Бачив, як спихнули і як їхні руки сплелися, мабуть, прощавались. А потому стриб — і кінець. Отак і сталось. Правда, один ще встиг розпарашутити свій плащ-намет. Мабуть, хотів залетіти подалі. Курепов, — звернувся Оршин до автоматника, — ти ходив, як вони там? Розкажи.

— Що розказувати? Один ще був теплий. Другий зробився мокрим квачем. А наш потонув.

— Той, перший, гляди, ще й виживе, — повідомив Оршин.

— Та навряд. Я хоч і зараз пристрелив би його, мов скаженого пса, щоб знав, як мститися нам.

Курепов розповідав абияк, проте його приповідка залишила в моїй свідомості неабиякий слід — оте помститися нам. Як і всі гаркуші, він розтягував кожне "р" із придихом. Це йому, видно, було до вподоби,

стало вже звичкою, бо незабаром явно помітилось, як він спеціально підбирає слова саме з цією фонемою.

За кілька хвилин ми спустилися до річки. На сірому пісковнику багрянів не якийсь мокрий квач, а клунок лахміття, з якого стирчали два світло-червоні суглоби голінок. До заюшеного череп'я, що ледве трималось на переламаних в'язах, поналипало волосся. То — череп, розколовся натрое. В розбризану пляму кривавого мозку повпинались кістяні шкарупинки. Роїлися мухи. Метушились мурашки з різнорідною комашнею. Так що тут і подив, і неймовірність: яка безліч їх посповзалася — невпрогорт! Я відвернувся. Полиски річки приторкнулись очей і вмить осліпили, як сяйво. Треба на кілька секунд було заплющитися, щоб кручі, берег та й сама річка знову стали реальними. В небесах — яка повнота сонця — хмар та блакиті! На землі — мільярди життів! Яка пречудова повнота самого життя...

— Коли над'їдуть наші санітари, цього тут і поховайте, причому негайно поховайте! — наказав лікар. — Чусте, сержант?

— Чую, поховаємо, товаришу майор!

— Ах, є з ким човптися? — обурився автоматник з такою квапливістю, що й не встиг придумати першого речення з улюбленим звуком. Далі вживав латину.

Губи лікаря зморщились, очі, раптом скосившись, блиснули гнівом, слова сказалися також з придихом:

— О, так ви — ще й латинник. І таке говорите? І вам не соромно.

— Анітрохи. Собаці — собача смерть. Перед ким і чого це я повинен соромитися?

— Перед землею, про яку ви згадали. Вона їх породила. Вона їх і прийме. Земля терпляча. Земля має характер дитини: кривди не пам'ятає. Хоч кому-кому, а їй добре відомо, що за якихось тридцять років наш брат відкрито краде в неї п'яту частину дерев і живих організмів, чий розвиток вдосконалення відбувався впродовж трьох мільярдів літ.

— Мільйонів. А ви сказали — мільярдів.

— Ні, таки мільярдів. Я не обмовився. А що ж говорити про шкоду, завдану природі війнами? Це ми всі побачили. Земля не винувата, що її сини витворяють не тільки їй, а й собі, один одному, всяку мерзоту, всяку ганьбу, — тут лікар знов повернувся до жалюгідних останків. — От і ви дивитесь на нього, як на corpus delicti. Гадаю — ви розумієте?

— Авжеж, розумію — дивлюся на труп ворога як на тіло злочину. Що так, то так.

— А він же — наш брат. Його тіло жило й сподівалося посіяти жито, а можливо...

— Та бодай би його самого дідько розсіяв, а я цього вже не розумію, товаришу майор. Душа не сприймає вашого жалю. Гітлер теж сподівається — а чого? — всіх нас перевішати й передушити. Ну, а коли б ми і його спіймали, і він був поранений, то ви б і його по-жаліли?

— Пораненого? Лікував би. Такий закон медицини.

— У законів багато вивихів.

— Не більше, ніж у роду людського.

Нев'ялов з Куреповим перемовилися ще й латинськими фразами. Тоді Оршин мені й сказав, що Курепов — студент четвертого курсу, мав стати викладачем іноземних мов. Я придивлявся до нього пильніше. Видно, хлопець теж не проти посіяти жито. Кроки тихі, як у всіх селян, погляд здебільшого — в землю, в розмові — та ж вайлуватість. Обличчя задумливе, проте неспокійне.

Та, власне, чого йому бути спокійним, коли замість латині, що для нього мала стати суттю всього життя, він визуджує найстрашнішу науку з усіх на-ук — мистецтво вбивати?

— Скажіть, будь ласка, товаришу майор, чого воно так у світі заведено, що злочинство набагато масштабніше й сильніше за кару?

— Ви щойно згадували собаку.

— Приказку. Так усі люди кажуть: собаці — собача смерть.

— І я скажу: на ваше питання — де саме Hund begaben?* — відповіді ще не дасть ніхто.

— Я сам собі дав. Ховати! Кого ховати?

— Всіх треба ховати, — втрутився Оршин. — Інакше чуму розплодимо.

— Чума ось тут. Вона вже давно розплодилась, — констатує Латинник (він мені зустрічатиметься ще раз, і я про себе зватиму його саме так). — Чума в оцьому квачі: бачу, як вона цілиться в мене. Чума-а!

— Годі, Курепов, годі! — заспокоював старший лейтенант. — А то, бачся, розпалишся гнівом та й знов доведеш себе до плачу.

* Собаку зарито (нім.).

— Тоді стане легше, — пояснював той, беручи автомат на плече. Він ще говорив щось обурливе, та я не вникав у зміст, нотуючи його справжнє прізвище й щойно почуті слова.

Ховаючи свої записки, я відчув, як з-під його розміреної ходи мене обдало мигтінням — своєрідною хвилиною найніжнішої теплоти, переливами весен і дивовижних мрій юності, розтраченої серед крові і диму. Якимось незрозумілим смутком і притьма прилученою тривогою мені було велено дивитися Латиннику вслід, аж доки шапка та блиск автомата не зникли за хрестовинним виступом кручі.

Ми втрюх пішли понад Солею і невдовзі надібали другого самогубця. Він лежав горілиць при самому березі, міцно зімкнувши повіки й широко розкинувши руки з глибокими порізами на розпухлих долонях. Шматовинні баранчики здертої шкіри пошкаралупились і вже починали чорніти. З обох рукавів слизила червонувата піна. Чи самотужки видерся, чи, може, вимила течія? Більше начебто ніде не пошкоджений, він лежав бездиханно, туго сповитий вимоклим одягом. А ще я помітив, як його злиплий чуб (не стрижений: мабуть, офіцер мінився під сонцем, набуваючи то сірих, то зеленувато-жовтих відтінків, хилитався на вітрі, достоту прив'ялений кущ недоквітлого буркуна. Права нога, зігнута в коліні, беспорядно звисала в затоку, де каламутився коловорот. Від його кружляння нога весь час гойдалась, льопаючи черевиком. А десь на глибині центробіжно летіли синювато-рожеві кола. Я нахилився й побачив, як там промайнуло щось раз і вдруге, схоже на розчепірення волосатих пальців. Я здригнувся. Коловорот, уявилося мені, розкручено сатанинським зусиллям довгорукого водяника, що свідомо грається та чаклує набухлим черевиком: то усміхнений, з булькотом кидається на поверхню, то спохмурнілий, безшумно занурює вглиб, наслідуючи коливання маятника: чи не відліч останніх секунд людського життя?

— Товаришу Оршин, підтримайте йому ноги, а ми з вами, — звернувся до мене лікар, — візьмемо під руки.

Так ми й перенесли самогубця ближче до кручі. Я був певен, що перш за все ми йому зробимо штучне дихання, проте лікар хитнув головою — не треба. Він якзручніше всівся й, вишелестуючи в своєму портфелі паперами, навпомацки цокотів то склянням, то

залізниччям, доки не видобув якусь коробочку й фонендоскоп.

— А що я казав — не задубів, значить, живий! — начеб аж обрадувався такій okazji старший лейтенант.

— Поки що невідомо, — заперечив майор. — Тут баба надвое ворожила.

Він перевірів пульс, порозстібав гудзики френча, добрався до пазухи й вислухав серце, потім дістав каламарчик, але не відкуб्रив, а лише сколотнув. Тепер і мені вже не втерпілось:

— Невже-таки врятувався?

— Бачите, життя — дивовижно складне й загадкове явище, — заговорив майор Нев'ялов, проводячи погляд нагору по слизистій кручі. — Років кілька тому в нідерландського пілота під час аварії не розкрився парашут, і він — уявляєте? — падав з вишини аж ніяк не такої...

— І що — не розбився? — опинив Оршин лікаря, клацаючи невпопад вилощеним шкіряним портсигаром, з якого посипались на пісок цигарки.

— Ні, не розбився. Навіть не знепритомнів. І це лише завдяки вітру й морю. Так і тут — вода виявилась насправді живою, а може, й цілющою силою: могла порятувати.

— Ви гадаєте — він упав на воду?

— Ні, не гадаю, бо так воно сталось. Якщо легені цілі, то ще поживе. А поки що це тільки долі відомо — вона все вгадує, та не каже, в той час коли я не відгадаю найпростішого — куди закинулася моя спиртівка. Забув... А де?

Він, здавалося, навіть зітхнув. І нам більше не чулось шарудіння паперів з поцокуванням заліза та скла, проте з-за виступу кручі натужно, з пронизливим свистом, захрипіла — до схлипів — гумова помпа: нагнітала повітря в човен. Кілька секунд я простояв незрушно, потім присів допомогти Оршину повизбирувати цигарки. Я ще не встиг посхукувати з першої цигарки піщини, як він подивився мені в обличчя й несподівано теж зітхнув, але набагато протяжніше, аніж лікар.

— Чого це так тяжко?

— Та від надміру вдовolenня: папіроси посипалися ж не в воду.

Жарт не викликав сміху, розпорощившись в просьбі майора Нев'ялова:

— Між іншим, дозвольте мені скористуватися вашою металевою скринькою — запалити в ній спирт.

— Портсигаром? Згорить: він шкіряний. Он там лежать мушлі. Може, згодяться?

— Ану принесіть, будь ласка, найбільшу.

Оршин вибрав сіро-багряну мушлю, схожу на коров'яче вухо, сполоснув у коловороті й старанно витер полою шинелі. В ній лікар і продезинфікував на вогнирку шприци. Хвилини через п'ять після уколу він змоченим віхтиком вати змастив самогубцеві скроні, потім поклав такі ж віхтики на перенісся й колові м'язи рота. Ми не знали й не допитувались, що то за ліки, проте, мабуть, у кожного з нас нашатир з валер'янкою навіював не досить веселі спогади про перев'язні пункти й санбати.

За два роки війни мені довелось побачити стільки дивовижно складних і загадкових явищ серед покалічених, що будь-яка смерть і будь-яке виживання сприймалось як щось обумовлене заздалегідь, саме по собі зрозуміле: одні позбавлялись життя пораненням пальця (невчасне знешкодження мікробів — гангрена, правець), іншому вилучали з-під серця осколки, і він рано чи пізно повертався в окопи. Тому я тепер і не звидував ні тривоги, ані здивування, коли самогубець почав оживати. І все-таки не полишало враження, що я — свідок нечуваної боротьби життя. Спершу повільно пролупались очі, зворухнулися губи, а вже по якійсь хвилині в розкриті уста прорвалось повітря з ікаквою та надривами схлипів. Щось було схоже на хрипотіння помпи.

Виявляється, конвоїр, зіпхнутий із кручі, також упав на воду, але, чіпко застрягнувши в сплетенні корчів та порогів, так і не визволився на поверхню.

Його принесли в гумовому човні й після того, як оглянув лікар, поставили під кручею на осушному вітрі — в осонні. Капітан повернувся до нас і якимось незграбно зіщулювався, позиркуючи на старшого лейтенанта ніби й по-дружньому, але з погано прихованим докірливим співчуттям, і той не стримався:

— Що ви на мені побачили?

— Коріння безвідповідальності.

— Он як! — Оршин відгорнув полу й струснувся. — Де ж воно?

— Трибунал осмиче. Без нього, друже, не обійдеться. Прогавив бійця! Де ж була ваша пильність?

І що він сказав? Невже слова здатні на консервацію найнижчої температури? Що не слово — крига. Ми з

Оршиним стиха здригнулись, а майор Нев'ялов, не застібнувши портфеля, оскільки зігнуті пальці начебто позмерзались, розкрив рот і зіщулився ще незграбніше. Здавалося, тут усіх починало морозити. В майора надламався ще й голос, вражаючи слух розсипом скрих-кості миротворних слів.

— Тут вирішується доля не лише товариша старшого лейтенанта. Нам було наказано вивчити суть, обстежити місце події. Що ми й зробили. Все тепер залежатиме від совісті наших аргументів.

— У наших аргументів совість одна, — сказав капітан. — Аби...

— Ви хотіли сказати, перебив майор, — у нашої совісті аргумент один.

— Один, і я кажу — один: аби не ловити гав, то НП (надзвичайної події) не було б.

— НП не було б, — заперечив старший лейтенант, — аби шлях не запрудило військо.

— Це вже ви десь поясните! — нараював капітан, жваво розвіюючи руками свій вигук, після чого ще й двічі притупнув. — І як ви могли забути циркуляр про пильність, а з ним і застереження товариша Сталіна? То ж для нас у театрі воєнних дій хіба не закон? Ех-да...

Не беруся гадати, яке саме слово зшилило губи майора й навело похмурість на вид, закон чи театр, коли говорив:

— Той закон у цьому театрі не діє: тут винуватих нема.

На жаль, офіцери, мабуть, не дочулись, а я не дослухав їхнього лементливого сперечання, відійшов до сержанта, який сидів біля човна, де лежав у своїй сірій, ще досить вологій шинелі вісімнадцятилітній утопленик. Сержант познімав з нього підсумок, пояс, обмотки і вже розшнуровував другий черевик.

— Як своєчасно ви надійшли.

— Щось допомогти?

— Еге. Маємо все просушити. Удвох ми швидше впо-раємося. Хоч би дощу не було. Десь погрімує.

— Далеко.

— Але вітер стихає. Може повернутися й нагнати грозу.

— Вибачайте, сержант, мою профанацію: для чого ми його роздягаємо — для експертизи чи для чийогось огляду?

— Ні се й ні те. Роздягаємо для поховання. За нами ніхто не женеться. Маємо всі можливості, щоб дещо зробити по-людському — не позбавляти його сухої сорочки хоч на тому світі. Це єдине й останнє, що ми зможемо подарувати.

Мої думки заповнюює жаль. Я згадав осінь, бої в болотах між Осугою та Вазузою: там, де не копнеш, де не ступиш — мочар мочарем, а зверху — дощ. Скільки в отих болотах хлопців, промоклих до рубчика! Ніхто вже ніколи їх не переховає, не підсипле могил, не вимовить їхніх імен.

Спершу весь верхній одяг ми повикручували, постряхували й поначіплювали на кущі сухою, а потім, зробивши з палочок частокіл, порозвішували на сонці — шинель, гімнастерку, штани. Все робилося влад, з упевненою послідовністю, хоча й без перемови. Мені вже не раз уявлялись бойові прапори дивізій, пожужмлені, розтріпані, з бруднувато-коричневими та блідо-рудими плямами — розмита негодою кров.

— Скидайте, скидайте, — прохає сержант. — Я голову потримаю...

Та що ж це таке? Голос його зчуженів. А я ніяк не збагну, чого з моєї руки випорскує мертве плече, коли друга рука сама по собі намагається не торкатися тіла, стає безпорадною, висмикуючи з-під холодної спини сорочку? Рухи мої невправні, певно, тому що це справжнє криваве полотнище, варте широкої слави: прикріпити б його до височенної щогли: нехай майорить під зорями. Не знаю, від кого маю запевнення, що саме на тлі цього полотнища над світом коли-не-коли промайне силует хлопчика.

Він тепер лежав на глянці брезентового чохла з-під човна, просвічений сонцем, ставав і сам глянцюватим, доки не сплотнів. Мимоволі загадуюся над мудрістю цього нашого українського слова, і тут мене чи не вперше розхвилював його незглибимий зміст: ось на моїх очах випаровується й линяє під сонцем ще донедавна жива тканина людського тіла. Стиснуте цілим світом, німе, забубнявіле, з напнутою шкірою ребер, воно, видавалось, притрушене збучавілим снігом, по якому розходиться жовто-синя мережа довічного зашерхання.

— Це його Соля так вибілила?

Сержант похитав головою.

Солі вже не було чого вибілювати: кров'ю зійшов.

Хіба ви не помітили, як він зігнувся вдвоє, коли ми переносили на лантух? Видно, хребет переламався і всередині все повідбивано.

— А той вижив.

— Дивуватися нічому: зло живучіше за добро.

— Майор каже — його врятувала вода.

— Хтозна. Хоч було б імовірніше думати, що його врятував плащ, розпущений куполом. А може, й вода... Я не був очевидцем, не знаю. Другий не мав плаща — розквасився. Така вже доля в їхнє життя втовкласть.

— І кому вони мстились — невже цьому хлопцеві?

— Побалакайте з полоненими. Скажуть.

Півень-однокрил

Ні полонені власівці, ні конвоїри, ні старший лейтенант Оршин так і не знатимуть, як зозулястий красень позбувся крила: обгоріло в пожежі чи хтось обпатрав?

Ні се й ні те.

Розгадка прийде пізніше сама по собі й лише до мене — десь аж по доброму тижню.

Ми поверталися на висоту 188 занадто повільно, і похнюплений Оршин, певно, забувши про мою присутність і про все побічне, лунко насвистував мінорний мотив українсько-російської пісні, а зболену скаргу солдатської долі “Глянув я на себе — ручки, ножки нст” продекламував з тужливим нотами хрипуватого наспіву. Нам і без цього було невесело. Та я помовчав — тільки щоб дати йому вивіяти з себе невблаганний циклон жалю.

З висоти ми побачили за шляхом, край улоговини, вогнища й полонених, але не спустилися до них: Оршин гаявся.

— Від їхніх язичень ядуха бере. Що не слово — то жмут долину з кропивою. Послухаєш — вуха щемлять. Нормальній людині можна здурити, їй-богу, можна, — забожився Оршин і начебто ще покволішав, хоч на решті й розхнюпився, проте знов засвистав, цього разу вже спорадично, щось мажорно-погрозливе — проклін або клятву.

Влучивши мить й тій спорадичності, я попрохав поради — з кого б мені розпочати свій опит.

— З пана сотника! — викрикнув Оршин. Було так, наче він щойно прокинувся. — Вони його ще гауптманом іменують. А по-нашому — лейтенант. Он він, саме

прикурює, голову знабочив по-півнячому. До речі, він перший почув кудкудакання. Ми думали — каня скиглить. Аж воно — півень. А сам він, знаєте, хто? Син якогось комбрига, засланого на Соловки. Півень з одним крилом. Точніше — з двома, та ліве без пір'я. Знаєте, що він мені проторочив, коли ми впіймали?

— Хто проторочив?

— Та отой син комбрига, теперішній гауптман. Ми з ним ловили. Каже — аби...

— Кого ловили?

— Ну півня! Кого ж? Так він мені й проторочив — аби його добровільна смерть повалила Сталіна, то вважав би себе святим намісником Георгія-громовержця. Каже — я таку смерть сприйняв би як найвірнішу подругу, що подарувала мені заслужений відпочинок, а моїй Росії — життя без терору.

Тут Оршин згадав ще й двох вовків, які вилетіли цілими з якогось вогню. Все до фантазмагорії наростало й розлазилось — ні системи, ні логіки. Дістаючи портсигар, він другою рукою стиснув мій лікоть і майже силоміць потяг до знайомого припічка, тимчасом як небо скинуло музику журавлиних курликань.

Я зиркнув угору.

— Десь високо...

Мій провожатий проявив зацікавлення зовсім іншого роду:

— Скажіть, ви під суд потрапляли?

— Поки що ні.

— Поки що... — і то маєте щастя. А я вже, вважайте, потрапив. І коли?! — Тепер у хриплого голосі чулась могутня сила. — Під час наступу... та ще й навесні. Боже мій, скільки світу кругом!!! — Це вже був крик. Він так шибонувся в моє вухо, що там нібито щось обірвалось, аж дзизнуло з лопотом. — А повітря!.. а сонця! Ну, скажіть, хіба це не диво?... Журавлі! Чуєте, журавлі?

Моя відповідь — подив на подив. Одначе, мене здивувала ще більше неузгодженість гарячкового захвату з холодом настрою старшого лейтенанта. І тепер, і до цього він чи йшов чи стояв, набагато вищий за мене, млявий, притлумлений, майже не відривав обважнілого погляду від землі, начебто з нею розпрощався навіки, подеколи раптом здрібнював кроки, прислухаючися не до курликання, а до відлуння зловісного полудня в шурхотливому посушші перелогу та в прилому випарі

торішнього сіротрав'я, так що "світу кругом" зовсім не бачив, а повітря та сонце хіба що лише відчував: дихав розкритим ротом, і мені було видно, як по насуненому козирку струмувалося пасмо проміння й золотило його міцні білі зуби.

Десь через дві-три хвилини мій подив улігся, бо незavidне становище Оршина сягнуло свідомості.

— Ви заздалегodi не переживайте майбутнього лиха. Невже лихо й досі нас не навчило заглядати вперед якріdше? Там — за туманом страху й непевності — нічого не видно, — сказав я, відчувши неприхований менторський тон та зайву напруженість у власному голосі.

Оршин поривчастим жестом окреслив свою мовчазну протестацію, а вже перегодом, звузивши кроки, покосився на Солю й сказав:

— Лихо змушує передбачати. Мені соромно й самому собі зізнаватися, що ні з того ні з сього мене так заштурхано — казна-куди. Проте ні сорому, ні факту в річку не скинеш і в землю не втопчеш: я — в капкані. Потрапив! Кругом стільки життя, а я змушений переставлятися. Бачите, як вони тут раюють? Ось кому воля й розкіш.

Я дістав свою блакитну хустину, яку нещодавно випрала Олександра, згадав її репресованого батька (говорила: статечний, високий; чи не схожий на Оршина?), протер очі (радше всього, щоб утішити супутника зосередженням своєї цікавості) й, помітивши на розігрітому белебені метушливе снування мурах, погодився без ваганини:

— Що розкіш, то розкіш! А втім, і вони, як ми з вами, не застраховані від нещастя. Гупне снаряд — і кінець їхньому раюванню: все царство геть слизне.

— То був би випадок, — розтлумачує Оршин. — А в мене зовсім інше — облудлива закономірність. Ви от що скажіть — мене скоро судитимуть?..

Я присів навпочіпки й не сказав по суті нічого, зосередившись на темно-коричневому юрмищі метушливих істот.

— Аж дивно, чого вони так розквапились?

Оршин перехиляється наді мною, дихає на потилицю так, начебто сипле за комір пригорщу цих комашок.

— Та в них своє лихо — аврал: розбігалися — це на дощ. Бачите, як перекривають запасні проходи.

Я вдивився пильніше. Кожна комаха з обережним

поспіхом щосили тарганила до пухкого мурашника якщо не піщину, то ледве помітну цурочку, щоб замурувати прохід. Це для мене було відкриттям: отака манюпуня кордупля наділена бозна-яким інстинктом — передчуттям задалегідних атмосферних змін. Ось який він, мурашиний барометр! Є чому почудуватися.

— Тут справжній аврал! І що за працьовитість.

— Е, між ними діє не порушений закон, — пояснює Оршин. — Праця розподілена: солдати носять, будівники замурують. Бачите?

— По правді зізнатися — чую вперше. Та й спостерігаю вперше.

Він похвалився, що в зоології дещо розуміє: троє літ готувався до вирощування та лікування своїх менших братів.

— А став, як бачите, поводитарем оцих відщепенців. Тьху! — Оршин сплюнув і лише тепер подивився довокола. — Хмариться. Після дощу все цвістиме, а я...

Мені пригадалися Міносонові характеристики штрафників. Довелось і тут побідкатися, висловлюючи співчуття — потрапити під суд військового трибуналу будь-кому неприємно. Щоб якось, нарешті, звернути з такої розмови, я без логічного переключання, без найменшої паузи поцікавився його минулим.

— Ви, мабуть, кінчали ветеринарний технікум?

— Та ні, в інституті навчався. На жаль, не закінчив, — пошкодував Оршин і також без найменшої паузи напався на мене. — Кажете — неприємно? Це коли ти ні в чому не винен? Коли тобі тарабанять про закон, від якого тхне смородом? Гноїти закон — це злочинно, це гидко. Значить, у ньому паразитує черва. Значить, багато загнилось. Маємо розгребти і освіжити. Нехай чесні люди, як оці мурахи, доконають черву з гнилизною, очистять закон від усякої погані. Ви тільки подумайте, ну що я міг удіяти: їх ціла колона — шістдесят чотири, нас — п'ятеро? Ні вбик, ні назад. Шеренги зламались — хіба всіх упильнуєш? Вихід був один — розтягнутися гирилицею понад обривом. От я й подав команду. Хто б же подумав, що між ними йдуть і живі мертвяки? Тут шлях шилуватий. А напроти нас преться полк артилерії. Тим шибеникам наче сам диявол підкидає шанс: пих! конвоїра та й самі — беркиць! Їм що? З них не спитають. А мені припечатали — пильність утратив. Не печать, а пляма. Хіба не звісно, чим вона тут відмивається, пляма на честі? Кров'ю,

більше нічим. Нехай ми з вами, як то кажуть, не брати, не свати, але мені хтозна-як прикортіло звіритися, поговорити на совість — може, з душі хоч трохи зчиститься накип несправедливості. Пристала смола та й годі, ось тут. — Він указав на серце й так прихилився до мене, що нам тільки й лишалося кинути один одному сльози на плечі.

— Я спробую стати свідком вашої справедливості.

— Ну що ви! Спроба — нероба: не сплутуйте бажання з можливістю. Облиште, будь ласка. Хіба ви стояли ось тут, коли ті ушкуйники полетіли в річку? Не стояли. То що ж воно за справедливість?

— А це вже не так і важливо. Хіба не я перший знагодився й пройшов по свіжих слідах всієї трагедії? Мій висновок об'єктивний. Це відзначив і товариш майор Нев'ялов. До речі, він категорично проти вашого покарання.

— Так. Але ще раз подумайте про своє алібі: трагедію зіграно все-таки без вас. Ви не були ні глядачем, ні актором. Сюжет вам просуфлерував сам винуватець, тобто я. А ще — ми, на жаль, не в театрі. Ми — на сцені війни. Там всяка вигадка — буря оплесків, а тут — автоматна черга. Стосовно ж товариша майора, то мої передчуття непевні. Його можуть і не послухати. Послухають капітана. Капітан — красномовець: як закотить свої бали-розтабали, то самому чортові вшилить у мозок — пильність утрачено. А це... не знаю, яка там стаття криміналу. Знаю тільки те, що вчитель, директор нашої школи, саме за втрату пильності опинився там, де й комбриг, батько того сотника.

Я мимоволі оглянувся і, мабуть, зітхнув. Страшна далечінь Соловків підступала до нас уприутул крижаним безгомінням найбільших у світі снігів. Це там карався й не каювся Петро Калнишевський, останній отаман Запорізької Січі. Двадцять вісім років — у карцері. Зневаживши царське помилування, там і помер. Ото був дух!.. А тепер там — якийсь комбриг. Не одинак. Там — Зеров, там Курбас... там... Це я знав од Павла Тичини. Хто злічить, скільки там життів згноїлось? О Дамоклів меч націоналізму, ти висиш над моєю Україною, над моєю любов'ю до неї, над моєю долею! Тисячі, мільйони разів обривалась твоя волосина. І тоді котились голови моїх предків, моїх поетів і філософів, моїх учителів і сусідів. Котяться й дотепер. І ми терпимо. Скільки ж можна терпіти!?

- Ви щось питаєте?
— Ні, це я так — про себе.

Як швидко сходяться люди. А чому?

До сьогодні ми зовсім не знали один одного. А тепер за якихось дві-три години так зблизились, що відчули на ділі материнську турботу правди. Хто ж вона, мати нашої правди? Ну хто ж, як не щирість?

Мені легко було зрозуміти цього зоолога без його несилюваних зізнань, без моїх недоречливих розпитів: у ньому насправді скипів і панічно роз'юртувався надламаний дух, прагнучи справедливості.

Всякій людині природно прагнути щастя навіть у сфері безвиході, сподіватися чуда — неймовірного випадку, вирвавшись, тікати від будь-яких ланцюгів, що сплутують волю, мужніти й губитися в неуявлених пошуках порятунку чи власної вигоди. Зрозуміло й те, що будь-який злочин, будь-яке страждання мають чисто моральний вимір. Саме з чистоти цього виміру й потрібно розпізнавати час та характер драматичних подій, зчинених ось тут. Я так і сказав Оршину.

— З чого ви взяли якусь чистоту моралі? Де? коли? хто про неї згадує в нашому соціалізмі? Та й звідкіль їй братися? — Він захлинався летом питань, і коли сяк-так перевів подих, я відчув, як його нестримному збаламученню раптом забракло слів жаданої гостроти. — Була б зачіпка — ото вам і вся мораль. Що може бути страшніше від жорстокості пестованих слуг, наділених свавіллям обкарнаного закону? Ану спробуйте з таким, як отой капітан, посперечатися щодо матінки-правди, обплутаної сухозліттям облудливої демагогії. Рвіть — не вирвете. Вона так стирчатиме в нього в зубах. Що вже що, а брехня в тих зубах має хватку залізу: всяку правду задушить. Оце вам і вся чистота.

Він розбунтував себе неабияк, може, навіть обтяж, до того був ще, мабуть, і фізично втомлений — так мої найтепліші розради мали б занадто холодний сенс, через те й повторилось:

— Не заглядаймо далеко вперед.

— Я заглядаю в мурашник своєї долі, — засміявся Оршин, і це чи не вперше за весь час нашого нелегкого спіткання. — Де вона може бути ще, моя доля? Зараз я — той козак, що сидить на могилі та вітру питає:

— Скажи, вітре, скажи, буйний,
Де козацька доля?

— Твоя доля — Божа воля —
В зеленому гаї,

Пригоптана, приорана
Сіримися волами.

Ну, а моя — в мурашнику. Тут — життя. Тут панують закони високої справедливості. А там... який там туман, ви казали?

— Туман страху. Ще гірше — непевність.

Оршин промовчав. І тільки тому, що в нього не з'явилося ні протесту, ні згоди, я наважився попрохати перейти якшвидше до полонених, щоб мені ще до присмерку переговорити й повернутися в Білий Берег, де зупинилася наша редакція. Покваплював ще й неспростовний прогноз мудрагелів-мурашок: хлине дощ, прихититися ніде в темноті й мокречі. То який там опит.

Вітру не стало. Тіні хмар як набігли на присушений запуст річкової долини, порябивши горби вже й по цей бік Солі, то так і застигли. Почувши мою заклопотаність, Оршин гукнув:

— Стривайте!

Я покірно зіщулився. Він, здавалося, мав непереборну потребу саме тут хвилюватися й перепояснювати все давно зрозуміле й відоме. Його довжелезні ручища метнулися, достоту наладились одірватися, нічого не маючи спільного з тілом, а саме тіло, тонке, височенне, розпружилосся над горезвісним припічком, буцімто в намірі перестрибнути Солю — з кручі на кручу.

Які ж ми буваємо жалюгідно-беззахисні проти злої напасті. Бозна-куди й зникає всякий гонор і всяка відвага.

Я почав запідозрювати, що до такого відчайдушного стану цього богатиря присмокталось щось непривабливе чи, можливо, й похибне з минущини, яке в поєднанні з оцією сьогоднішньою трагедією тепер йому так унаявилося — безвихідним або найглухішим кутом.

Розрізнені хмари важніли, злучались, і видно було, як сутужно пурхало сонце між ними. Я занепокоєно дивився вгору й питав — котра воно година?

— Туман туманом, — відповів Оршин. — А який страх!? Та я ладен піти в штрафний батальйон хоч зараз, добровільно піти, щоб очистити свою совість.

Я заперечив:

— Якраз добровольців там і не приймають.

— А мене приймуть! — поспішно запевнив Оршин.— Якщо хочете знати, я по-справжньому втратив і розсуд, і пильність, як і мій... А! Це я вам кажу без хвастання. Скажу таке й там. Воюватиму за товариша Сталіна, що б зі мною не скоїлось. Не так, як оті завошвилені лихоманці: бачся, їм не сподобалась наша радянська влада, когось, може, й скривдила. От вони й паплюжать нашого вождя. Хіба таке мислиме?

Оршин повільно звів долоні до купи й виокремив їх переді мною, мов розгорнену книжку, де начебто відпечатано щойно висловлені думки, гідні того, щоб їх ще не раз перечитати вголос. І він перечитував, плутано й суперечливо, втративши стрижень опори. Він обсилався пилом докорів чи навіть намов, звинувачуючи в отій трагедії самого себе й тільки себе. Почувши, як скрегнули в нього зуби, я ще відступив і подумав: ось він схопить мене в оберемок та й пожбурить у Солю. За такої ситуації, коли винесено самовирок, втручатися в чужі почуття безглуздо: легко ранимі, вони погрожують розпачем. І в той час було неприємно стояти під очманіло-докірливим насміхом:

— Не лякайтеся: ляду прихилено.

— Що мається на увазі?

— Та всеньке моє життя. Відтепер воно вже й не в капкані, а в погребі.

То була незабутня подія. Він зляканим поглядом щось намацував, озирався, достоту й насправді провалився в яму і не знав, як вилізти. Цьому заважала осліплена безпорадність: Оршин, здавалось, ось-ось розплачеться. На війні таких речей не люблять. Я вже хотів розпрощатися, коли небеса миготнули і грім з-за наших спин пороснув на болото розсипом крижнів. Нам було видно, як схвилювалась вода. Незабаром долинули стурбовані погуки селехів — ках-ках — і заспокійливі хрипи качок — ми тут. А ще по якійсь хвилині я дякуватиму природі, що вона змінила наш настрій.

— Хто з війни матиме користь,— обізвався Оршин,— так це птахи. Мисливці воюють, а дичина розплоджується. Ніяких відстрілів нема.

— Зате є розстріли.

— Кого?

— Та хоча б і птахів. На моїх очах нещодавно шрапнель перебила табун гусей. Гинуть од вибухів перепілки, шпаки, навіть круки.

— То все випадковості.

— Але їх досить.

— Правду кажучи, — погодився Оршин, — такі випадковості, мабуть, не поодинокі. Якось мені довелося побачити, як зенітники розстрілювали лелек. Дике видовище: троє відразу на землю камінням — бух... І де та межа нашим жорстокостям? Хоч воно, як подумаєш, від отаких розстрілів роди пернатих все-таки не переводяться — ні лелек, ні крижнів. А людські переводяться. Гадаєте, це я до чого веду? Щоб ви не сміялись: хочте, вірте не вірте, мені гидко химерувати, і я — не плаксію. Не знаю, чи вдасться пояснити вам оте — що зо мною сталося? Отой згаданий директор школи — мій старший брат. Гадаю, не треба напружувати зусилля, щоб зрозуміти мою печаль: світ повен людей, а в мене ж — ні батьків, ні близьких, як у тій пісні — поп'ялилося та й лежить на душі:

Вийшов за ворота — кругом белий свет,
А у меня роду вже нікого нет,
Да только що й роду — солдатський білет.

Це був голос жорстокої солдатської долі — голос приреченості. Нема сумніву, що саме цим голосом Оршин і поєднував своє майбуття з минущиною, тим-то ця пісня й крутилася в нього на думці: не раз проривалася жалісливим свистом, а тепер після декламації почулось її мурмурандо*. Припаливши цигарку, він скрутнув у пальцях сірник, який, нібито віддалений постріл, на лету цвѡхнув полум'ям і, погасаючи над припічком, витяг дим у чоловічу фігурку.

— Що за привид — бачите? — питається Оршин.

— Вже не бачу.

— Був і нема.

— Брата надовго забрали?

— Десять років, без права листування. Видно, там йому й капець. Зник, як дим, як привид. Рід переводиться. Розумієте — рід?..

— Розумію. Тепер я все розумію.

І довелось колись мені
В чужій далекій стороні
Заплакати, що немає роду...

— Еге ж. А чие це?

— Шевченкове.

Мені все-таки вдалося того ж дня порозмовляти з кількома власовцями (і це, звичайно, завдяки товаришу

* Спів із закритим ротом.

Оршину, який на свій страх і ризик час привалу продовжив на двадцять хвилин). Ще ні з одним співрозмовником я не був таким обережним. Та й для них була рідкість — говорити не з правосуддям, а з пресою. Почувши мету їхньої боротьби, Оршин раптом понижчав і, махнувши рукою, пішов “домайстровувати курник”.

— Не курник, а півнячню,— сказав йому вслід один з полонених.

Я запитально подивився, вражений таким словотвором.

— А що то?

— Півнячий теремок.

Двоє засміялось. Мені ж було не до якогось теремка. Я ставив питання за питанням зовсім іншого роду — кому, з них і чим саме так завгорила радянська влада, що змусило стати супротивниками соціалізму і так далі, і тому подібне. Всі в один голос, а зокрема лейтенант, син засудженого комбрига, відповіли протестовно ба навіть обурливо — ніхто з них “стріляти ні в груди, ні в спину” радянській владі не хоче, проте в кожного вже давно вкоренилось прозріння: вони зростали не “в світлі соціалізму, а в темниці терору, безправ’я та найзліших принижень”. Їхню мету боротьби визначено чітко: вигнати з Кремля терориста — грузинського монаха-недоука.

Я, звичайно, не проявляв при цьому ні печалі, ні радощів. Але смутку й непевності було досить. Адже ж майже кожен із них — мій ровесник, і не треба вдаватися до фантазії, щоб збагнути, яким робом і за яких обставин опинились вони між “ковадлом і молотом”, оскільки двоє з них — діти розкуркулених, один — попович, а лейтенант виключений з військового техучилища як син ворога народу. Я сам пережив чи, правдивіше мовлячи, вистраждав той недавній період історії — колективізація, розкуркулювання, голод і, нарешті, незрозуміла пошесть розстрілів та заслань. То невже в усіх оцих злигоднях винуватий Сталін, а не “труднощі зросту” нашого соціалізму (так принаймні втовкмачує нам офіціоз пропаганди)?

— Чи не здається вам, що ви помиляєтеся, коли називаєте Сталіна тираном? І взагалі, чи не хибне ваше прозріння?

— Тиран!.. Тиран вищої гільдії! — закричав огрядний, вилицюватий власовець, обсипаючи мене люттю примружено-розкосих очей.

Всі троє залементували. Лейтенант мовчав, колупаючи паличкою землю біля кирпатого носака свого підкованого чобота. Його ліва рука безпорадно совалася по коліну, поскубуючи жовто-мишасту матерію офіцерського галіфе. Я вслухався в кипіння зненависті солдатського лементу й не без підстави подумав, що звідсіля, мабуть, і за два дні, а не те що за двадцять хвилин, я нічого не винесу, крім істеричних зойків, лайки й хули Сталіну, коли лейтенант підняв паличку вгору й цикнув:

— Налаялясь — помовчіть!.. Оце б локшини поїсти чи бурди якоїсь. Аби гаряченьке. Політика не годує.

— Годує! Тим-то й не мовчиться,— заявив попович.— Ми просимо кореспондента передати...

— Що передати? Кому?

— Кремлівському тирану, що не хтось, а він призвів нас до цієї війни. Хіба не він повчав кожного з нас, як треба любити Гітлера? От ми й полюбили...

— Досить! — вигукнув лейтенант і спокійно звернувся до мене: — Корінь зла не в соціалізмі. Зло виросло з тиранії або й навпаки — тиранія з нього. Я вам не назову свого прізвища, тому що маю двох сестер...

— Це не обов'язково...

— ...маю двох сестер, живуть у Москві...

— Сестрам, як і всім своїм рідним, ви ніякого зла не спричините.

— Як?! — ображено вигукнув лейтенант. — А наказ маршала Сталіна: хто потрапляє в полон, стає зрадником і запроданцем, тому всі його рідні підлягають репресіям. Коли мій дід утік із японського полону, то мав нагороду. Я також, аби втік із німецького полону, мав би нагороду — Сибір або кулю. Потрапили ми в полон під В'язьмою, на початку війни. Там було нас тисячі й тисячі. Не менше, мабуть, ніж під Києвом — оточено й заповнено. Коли б не отой наказ 270, гляди, ми ще могли прорватися б до своїх. А так...

— Ви щось переплутуєте. Мабуть, маєте на увазі наказ № 227?

— Який названо "Ні кроку назад!" чи що?

— Так, так. Хоч він і секретний, але вам, як видно, відомий?

— Зовсім не так. Отой 227 з'явився минулого літа. В ньому нема ніякої секретності, бо він скопійований з наказу Гітлера: не відступати ні за яких умов, створити загороджувальні зағони, мета яких — розстрілювати

кожного, хто тікає з передових позицій. Щодо наказу № 270, то він з'явився ще в серпні 1941 року, підписаний Сталіним і Жуковим. Там недвозначно сказано: всі радянські військовополонені — зрадники Батьківщини, проти їхніх родин застосовуються найсуворіші репресії. Невже ви про це нічого не знаєте?

— Не знаю, бо такого наказу не існує взагалі.

— Ви переконані в цьому?

— Певен — такого наказу нема.

— Якщо ви так певні, то нам нема про що говорити. — Він схопився на ноги і вже врівноваженим голосом попрохав: — Захуйте свої папери. Мене дивує ваш низький ступінь обізнаності з наказами й діями свого командування. Саме з цієї причини ви у своїй газеті нічого правдивого про нас не напишете. Вже з першого слова переконуватимете своїх читачів, що ми — найзапекліші вороги соціалізму, покидьки й зненависники радянської влади. А чого ми стали такими — ви не вдаєтеся в аналіз ані фактів, ані подій сталінської тиранії. В противному разі вам голову знімуть. Наївно було б чекати від вас об'єктивності.

Я все ще сидів, не ховаючи своїх аркушків, хоча вони й залишалися майже чистими. Чи не вперше в житті до моєї свідомості закралася думка про те, що за справедливість у нас платиться кров'ю. Чого коштувало б одне визначення (в моїх записниках, аби хтось підгледів) “сталінська тиранія”? Та чого ж, безперечно, життя.

— Виходить, ви потрапили спершу в німецький полон, а тепер у наш?

— Так,— відповів лейтенант.— Я — нестеменно той півень, якого сьогодні сам упіймав: одне крило вискубли німці, друге завтра вискубуть свої. Якщо й вирвешся на волю, не полетиш, а далеко забігти не зможеш.

— Як же сталось, що ви так відразу перейшли на бік німців?

— Не відразу! Коли до нашого табору за колючим дротом німці почали все частіше привозити генерала Власова, який формував РВА* й викладав нам свою програму, то в мене з'явився шанс, нехай і казна-який, ризикований, але все-таки шанс розплати за свого батька, за свою матір, за тисячі перенічених людських доль. По нашій Москві ще до війни ходили різні

* Російська визвольна армія.

варіації ось такого вірша: “Сын грузинского народа нам отцом родимым стал... Сын грузинского народа палачом народов стал”. Ви не чули таких віршів?

— Перший варіант чув, другого — ні. А в чому звабливість отієї програми — реставрувати в Росії капіталізм? До речі, ходять уперті чутки, що Власов був улюбленим генералом Сталіна.

— Може, й був, не ручаюся. А програма його зрозуміла кожному — повісити жорстокого терориста на Спаських воротах Кремля.

— Тепер — інтимне питання. Ви згадували своїх сестер і кажете — неабияк побоюєтеся, що вони через вас матимуть неприємності, зазнаватимуть переслідувань, тим-то й не називаєте свого прізвища.

— Так воно й буде. Що б не сталося, язик мого імені вже не вимовить. Народився Іксом, помру Ігреком.

— Але ж навіть мені стало відомо, що ви — син комбрига, лейтенант, навчалися в техучилищі. Вже з оцих даних слідчим органам легко буде встановити, хто ви такий.

— Жаль, що ви й тут як слід не обізнані, — дорікнув лейтенант, знову сідаючи проти мене. Він, здавалося, навіть усміхнувся. — Покладіться на мої слова. Сталін кинув до страт і на заслання сотні комбригів. У багатьох із них були сини лейтенанти. Слідчі полінуються копатися глибоко. Та й для чого, коли їхні досьє тріщать од анонімок і професіональних доносів. Там все на видноті — без копань і морок: є документарна зачіпка.

Чим гарячковіше ми розмовляли, тим виразніше блід мій намір “написати що-небудь про зрадників”: Пошук істини вів неминуче до прірви, в яку сьогодні кинулося так відчайдушно двоє з них.

— Становись! — долетіла команда.

Ми повставали.

Накрапував дощ, а мені — ще дороги-дороги...

— Агов! Лейтенанте, хвилиночку... То ви й попрощатися не побажали? — запитав Оршин, доганяючи мене вже біля самого шляху.

Він крокував широко, злегка махаючи якимось ребристим ящичком у лівій руці, схожим на латаний сакво-яж. Я кинувся назустріч, спантеличений та ще й при-сормлений сумовитим питанням докору.

— Це дощ мені так поквапив. Ще далеко йти.

— Нам далі, та я все-таки, даруйте, погнався. Ні, не за вашим прощанням. Ось — візьміть!

— Що?

Він схилитнув свою чудернацьку ношу й, відкинувшись назад, хвацько підійняв її вище мене!

— Бачите, що за красень!

Я відсахнувся: на рівні моїх очей у шпарках стирчали пір'їни.

— Пробі, товаришу Оршин! І що ви надумали? Ще не вистачало — теліпатися бозна з чим!

— Кажу — беріть! А то влетить у борщ австрійському сфрейтору.

— Кому?

— Ну, Гітлеру. То вже ліпше ви матимете кашу. Добрячу кашу: зозулястий у тілі, дундук, не якийсь худячок. А це йому на вечерю та й на сніданок вистачить. Розмочите — поклює.

Оршин поставив між моїми ногами півнячню — сяк-так злаштовану з паліччя та шкарубких дощечок, певно, кинутих повіддю в улоговині, й поспішно поклав зверху чотири квадратики сухарів.

— А чому б вам самим не зварити каші?

— Ми на сухому пайку. Була б тут хоч одна хатина, віддав би комусь, але ж ніде ні душі. — Здається, він твердо знав, що живої зони сягне хіба що днів через два. Німці тут повипалювали все, що тільки підвладне вогню.

— Хіба кухня до вас не під'їжджає?

— Ми на сухому пайку, — повторив Оршин, торгаючи пальцями дужку ляди, сплетеної з верболоззя. — Жаль, що ви не знаєте, як він кукуріче, тенор: почувете — завмрете!

Коли він розігнувся й пішов, не подавши руки, не сказавши слова, я вслід запитав:

— Як ваше ім'я?

Він чомусь навіть не обернувся, але відповів досить голосно:

— Лаврін... Лаврентій... і по батькові так, як і Берія!.. Павлович.

Його кроки з тієї секунди поширшали. Я незрушно стояв і стежив за Лавріном Оршиним у сподіванні озирку, доки власовці не вийшли колоною з улоговини. А коли вже на шляху він замкнув колону, мені з гіркотою подумалось — озирку не буде. І все-таки я

сподівався, по-дурному вирішивши про себе, що це стане ось-ось, якщо не відриватиму погляду від найвищої постаті. Незабаром вона розпливлась. Шлях і всі фігурки на ньому почали танцювати. Я нарешті лупнув. Угорі подекуди просвічені сонцем хмари пливли й колихались, як велетенські вітрила затуманених кораблів.

Колона рухалася на схід. Хмари пливли на захід.
Мій рух — також на захід.

Ніч химер

Як і в кого тепер маю шукати правду-розраду? Війна покотилася й притихла. Це тут, на землі, тиша. В такий час і тут, і по той бік фронту копають могили, ховають убитих. Евакопункти не вмщають усіх калік. У санбатах обливаються потом хірурги. Боже мій, тисячі поранень!.. А хто мені скаже, скільки психологічних травм? І що відбувається в людських ествах — війна душ? Коли ж вона втихомириться?

Де Королівський? де Олексаша? де Лагоза? Мимоволі ставало то кисло, то гірко від одного натяку, що мене хтось повинен утішати, як розвередоване дитинча. Праглоось правдивого слова. На жаль, окрім згаданих трьох, довірятися нікому.

Вітер остуджував мою потилицю, коли-не-коли порощав дрібнокраплям, нібито й він і дощ все лише наряджались виважувати свої сили.

Перейшовши драбинчастий місток через Дніпро, я знов опинився на Лівобережжі. Тепер вітер обдував мені лівий бік, а дорога вела на південь. Це спам'яталось, дякуючи ліску, за яким простиралося голюсіньке спаленище — до самого Білого Берега, де всі дев'ять садиб також спалено. Тільки й полишилися подуплені сокорини та жалюгідні кордубаті в'язи. Подекуди біля згарищ височіли шпаківні, прикріплені до гінких тичин. Мені пригадалося надвечір'я з весіллями птахів — години щасливого повернення з вірю: пурхання, виспіву з відчайдушними пересварами та бійками за житло. Коли це було — торік чи минулого тижня? тут чи десьінде?.. Спогад набіг і втік. Я не спробував гнатися, відчуваючи, як притомилась пам'ять. Одначе недавні події вишикувались у ній послідовно й чітко, тим-то й несила зректися хоча б деяких узагальнень. Всю дорогу мене знепокоював отой крутий злам життя, по якому пройшов сьогодні. Джерело переживання сочилось

й наростало з крапель багатьох подій. Кожна крапля настирно лупала мою свідомість, аналізувалася, висвітлюючи невідпорний висновок — у моїй долі щось надламалось. Нещодавно почуте й побачене чіплялось до пам'яті в'язко (і, мабуть, назавжди). Щоб якось наклікати полегкість у пригнічене самопочуття, надумалось оглянути подарунок Оршина.

Звернувши з дороги, я примостився на двох суміжних соснових пеньках і розчинив ляду кліті. Зраділий невільник засокотів, стрепенувся, поставши на повний зріст. Що за гребінь! А борода — з полисками-переливами... Її дворазкові сережки — спілі ягоди глоду — мають от-от обсіпатися.

— Ку-ку-рі-ку! — протенорилося наротязг так близько, що я відхитнувся, наче від пострілу.

— Добридень, індусе!

Він клично кудкудакнув, зазираючи буряково-гарячим оком у захмарений простір небес. Воно висвітлювало здичавілість. Рогово-жовта повіка не мигнула ні разу, а пір'я на шиї помітно напужувалось. Коли він прокукурикав знову, ліворуч у кущах щось шурхотнулось, і я встиг помітити спинку та нашорошені вуха рудого звіряти. Чи не кіт стрибнув? Певно, височив мишу.

Тут за два роки відступів-наступів чого лишє не траплялось на очі: покинуті напризволяще корови й коні, кури й коти. Війна порозганяла безвісти немало різних свійських тварин, окрім, звичайно, собак. Собаки пішли за господарями. Кіт не піде. І корова не піде. Я втішував півня й мимохідь загадався над безпритульним життям істот. Від моїх доторків півень спуджено пурхався й киркав. А мені в барвистому пір'ї відчувалось щось плавке, металеве і водночас невагоме зовсім. Достоту вода — безшумно, безслідно розтікалося поміж моїми пальцями золотисто-брунатне пір'я високої шиї в той час, коли зозулясті крила повагом розчепірювались. Та це, мабуть, справжній-таки дундук — індійський півень. Оршин — зоолог, не міг помилитися. Хоч і без цього ясно: всі наші кури — індійки. От я тільки не знаю, коли й ким вони завезені з Індії до Європи?

Світе мій нерозгаданий! Світе! Як же нам замало потрібно, щоб з багнистих калюж темного лиха перекочувати на сонячне лоно втіхи!

Нашої редакції в Білому Березі вже не виявилось. І взагалі там не було вже нікого. Три дні тому непо-

далік од нас, у кущуватому приярку з білизнаю молоденького березняка, стояла якась рота зв'язку, але й вона, як то кажуть, змоталась.

Я зайшов до своєї наспіх відритої, ще недоспурудженої землянки, вкритої лише наполовину, поставивши пташник, оглянув долівку, стіни й покрівлю. Під середньою бантиною стримів папірець. У ньому редактор накреслив для мене маршрут — як добратися в Терехове: найпевніша дорога — через Борок або Звягине. Де це — далеко чи близько? При мені була карта, але я навіть не спробував подивитися в неї. За якусь годину вже почне сутеніти. То яке вже там розшукування невідомих борків чи терехових. А крім того, я страшенно притомлений і голодний. Скинувши з пліч сумку й планшет, я став навколяшки й ще раз оглянув землянку: над головою стріха, під ногами солома — наша постіль, перемішана хмизом та потертку бур'яну. Чудове притулище! Три дні тому звідсіль я послав два листи — Яновському і Тичині, а ще... допис до "Комсомольской правды" — про листи полонянок... У настрої начебто посвітлішало. Та й надворі, здається, теж.

Передусім, поки ще не стемніло, слід попорати бідолашного в'язня: вивільнити з-за ґрат і нагодувати, а вже потім зайнятися іншим ділом. І треба ж отак спроститися — доглядай або ще й тиш якогось кокоша! Хай тобі грець! А втім, якщо вскочив у клопіт, шануйся. Добре було б і самому поїсти, а ще ліпше й зігрітися перед ночівлею — ну, принаймні попиту хоча б окропу.

Я пройшов через попелища до трьох сокорин, подивився на крони й зрадів: розпукались перші тендітні листочки. Тут протягом тижня кухарював Авер'янов, готуючи нам обіди, приправлені то м'ясними, то рибними консервами. Неподалік валялося кілька банок. Я вибрав дві — півторалітрову, з-під американської тушковини, й набагато меншу, з-під балтійської камбали, потім сходив до Дніпра, вишарував їх піском, повиполіскував і приніс води. Названо Білим Берегом оце село все-таки марно: перемито-вибілений пісок допинається майже до самої вулички. Пісок... пісок... І як тут люди жили? Видно, з бідую жили. Скільки б не вдивлявся — ніде ні садків, ні городів. А з чого ж ті люди мали пожиток?

Уявлювані чужі нестатки розбунтовували й мій голод. Я розкрив сумку й повитягав те, що могло стати в знадобі: хліб, сало, три цибулинки. А ще там було і

ХНВВ (харч на всякий випадок) — пшоняний брикет. Я носив його бозна-відколи і тепер задумався, чи не зварити кандьор. 300 грамів. Так що вистачить і на супець, і на кашу, навіть з лишком. Це мене так розбадьорило, що я, нахилиючися над півнем, оповістив його швидким воркуватим наспівом:

Нас вечерея зове —
сухари й хенвеве!

У відповідь голова закрутилась, щось незадоволено прокококалось — осуд, а може, й протест. Одначе я зовсім розважився, хоча згодом і довелось попобігати — від землянки до розбрунькованих скорин. Там було досить неперепаленого вугілля й дровець, а головне, була в цегляній пічці плитка-бляшанка, на якій Авер'янов заварював чай та підсмажував різні приправи. Розпаливши під нею вогонь і поставивши в “американці” кип'ятити воду, я повернувся в землянку, розпечатав брикет і покришив у баночку сухаря, щоб трохи покис. Виявляється, мій дундук ще й спутаний, проте навіть у такому становищі він — справжній зух, а не якийсь дикун-людобоязько. Відчуваючи запах їжі, він пнеться навдибки, похапує прямо з рук — дзьоб-дзьоб! Мій апетит не слабший у сподіванні такої вечері — пшоно, сало, цибуля... — хіба це не чудо-куліш? Але куди могла запропаститися моя ложка? Що за притичина? Є за чим шкодувати. О пам'ять! — до цього моменту з моєї мирної минуцини зберігалось тільки дві речі — ложка та самобрийка. Тут зітхай — не зітхай: пропажа — як сажа, влипнувши в думку, замазюкає настрій надовго.

Загорнувши продукти в рушник, я поквапився до вогнища. На щастя, вода вже кипіла. На щастя, — кажу тому, що моя вечеря має бути готовою ще до наступу темряви, тож німець не засіче й не зможе накрити мій вертепний вогонь своїм сатанинським вогнем.

І що за куліш!

Десь через тисячі кілометрів простору, через два роки часу ми столуватимемося в найфешенебельнішому ресторані Відня — в Гофбурзі, резиденції австрійських монархів. Нам подаватимуть страви на срібних тацях, і ми їстимемо срібними ложками. Саме там не раз, підносячи до рота ваговите срібло, я згадуватиму Білий Берег і любистково-запашну копістку, пір'інно-легеньку, змайстровану з висхлої в'язової кори. В моїй пам'яті оселиться переконання, що ні срібло, ні золото не спро-

можні так присмачувати будь-які ласощі. В олюстровану залу Гофбурга навіватиметься кулішевий дух, і тоді надто мною миготітимуть зорі крізь недокриту стелю землянки.

Так от, коли я вистругував ложку, в полях з-за білої стайки берізок вигулькнуло теля.

Можна було захлинутися радістю в передчутті наглої зустрічі хоч поодиноких білобережан. Це вони, переховавшись від воєних страшидл, тепер повертаються до своїх попелищ. Якщо так, то це вже сьогодні позбавить мене зайвого клопоту — кочовий дундук зможе переселитися в осіле життя. Було б добре, аби він дістався розважливому господарю.

Я розкустрив під плиткою хмизовий потрух, роздмухав жар і, вставши на ноги, вдивився в поле. Теля наближалось. Мабуть, воно вийшло з протилежного краю кущастого яру, де недавно стояла рота зв'язку, й тепер прямувало доріжкою до Білого Берега, як прямує з пасовища всяка худобина — впевнено й неквапливо. Сумніву не було: тварина тутешня. Та, на превеликий жаль, це припущення виявиться оманливим. Я так і не побачу ні пастуха, ні будь-кого з місцевих людей. Взагалі до завтраго тут не з'явиться ні душі. Це теля бездомне, вигулює самопаски, і його звабив, силоміць притяг якщо не дим, то запах мосї страви. Що мене, здивованого, спершу збентежило, так це усвідомлення наглої небезпеки, в якій воно так беззахисно бродить: вовки! Невже вони тут не водяться? Невже тут замало лісів або глухоманних закутів у заболочених нетрях? Я оглянув довколишню просторінь — бурі горби й сіруваті западини з темно-блакитними блисками водяних плес — і, мабуть, схвилювався, помітивши, як несподівано теля змінило всю декорацію вузької рівнини. Знудьгована площина здичавілого краєвиду з гривами лісів або верболозу вочевидь набуває повноти життя. На жаль, ущербленої повноти: постало питання — чим теля живиться? Безперечно, воно голодне. Торішня трава не споживана, перепріло-гірка. Сьогорічна пазелень-паша лише подекуди випростовується — пожива мізерна. Цікаво, яким саме погуком тут приманюються телята? У нас — минь-минь! Покликати б — зреагує чи ні?

Минько, бідне минько...

Я нахилився над рушником, відщипнув кришок п'ять концентрату, проте не поминькав, знерухомівши, простояв, напевно, з хвилину. Мається особлива радість у

почутті проявленої допомоги будь-чому живому так само, як і в твоїй необмеженій владі над збігом подій. Це була рябенька теличка з трикутною білою зіркою на руденькому лобі — не тілиста, проте й не перепалася, не видавалася хирявою. Над зіркою витикалися, начеб аж спіралились тупенькі ріжки, схожі на черепашки п'явушників, так що налигувати ще нема за що. Зли-завши з долоні кришки брикету, минька втупила очі в жар, винюхувала й прислухалась — на плиті пухирився та пухкав куліш. Тут я й почухав її пухнасту потиличку. Це їй також було до вподоби.

Вечір змушував наглити.

Перш за все я розплутав на півнячих лапах уживку, звиту аж з трьох цупких поворозок (видно, в Оршина чогось легшого не знайшлось), потому вгатив біля землянки пакіл для прив'язі, розшукав на згарищах черепок у вигляді жолобка, в якому й було зроблено обмішку для теляти — сухарі й концентрат пшона.

Починало смеркатися. Тепер мене вже ніщо не турбувало — ні погрози хмар (їх начебто набагато порідшало), ні пустельне безлюддя, ні перші, ледве помітні сполохи далеких заграв. Навіть не малосся ремства на те, що мені так і не пощасливилось усамітнитися хоча б на ніч. Більше того, я деякий час повтішався то своєю компанією, то своїм харчовим достатком, зокрема тим, що з нас ніхто не зустрічав ночі надголодь. А ще мене дуже порадувало мелодійно-ритмічне пересюркування шпаків. Натрусивши довкола пакола досить підстилки, я злагодив з отих поворозок та свого пояса надійний мотуз для теляти. Дундук по вечері вколисувався в кутку на своїй кліті, зрідка поквоктував, певно, витаючи в сновидіннях по грядках та гноїщах. Я стояв над лежачим телям, спостерігаючи неквапливий прихід смеркання. Праворуч, кроків за двадцять, ще білів пісок, за яким плюскотала звивиста стяга річища й височів по той бік шпичак глейкувато-вапняного пагора. Дивні речі творяться в сутінках — щось мізеріє, щось величнє. І це в одну й ту саму хвилину. Так і тепер — окіл далечі зник, а шпичак на тлі заграви нагадує бескида. Саме в такі хвилини стає найвиразніше помітною поспішна робота вечора — зрушення предметів, пересування речей. По піщаних узвишсях розповзаються коричнево-сірі плями, на воді витанцьовує пурпур запінених полисків — пирсь-пирсь: якесь

чаклунське видовище! Мені дуже хотілося висловитися на славу своєї ріки, скласти подяку за першу ночівлю — в отакому безлюдді! — під боком у неї: щось на зразок псалому чи хоч би сонета, себто надати системи тому, що так часто благовістилося то в снах, то в уяві.

— Спи, Минько, спи! Ну, а тобі як? — допитуюся півня.

— Я тут... куди там... - відповідає він.

Я ще раз відвідав Дніпро, повимивав посуд і, наповнивши американку водою, повернувся й навів у землянці порядок: поскладав свої речі, збив постіль, намошуючи в головах якбільше соломи. Все це робив уповільнено, що й уможливлувало так ясно відчутти святиню самотності. Коли закутався в плащ і приліг, побачив у просвіті недовкритої стелі перші зірки. Вони ледь означались, і я стежив за ними, водночас прислухаючися до вагомої тиші. І раптом — чап-чап, — у просвіті блиснула прозелень двох рухомих зірок. У ногах здійнялось — кир-кир! — попередження про небезпеку. Зірочки зворухнулись донизу й слизли. Натомість по найширшій бантині, впертій кінцем у неприкриту стіну, щось пролізло й спинилось. Півень завозькався ще голосніше, неначебто набачив над собою шуліку. Мені ж побачився розпушистий хвіст, обвислий сторч у вигляді помела. Над ним карлючився тулуб звіряти. Я запасся повітрям, щоб крикнути, але звіря випередило мій намір — бурхнулося в солому. В кутку — куд-куда! — пирх-пирх! Я крикнути так і не спромігся, лише ляснув щосили долонею по плащу. Що в ту мить увиразнилось, так це розкудлачений хвіст — мах-мах — шелесть, промітаючи сходи. З-поміж надривного кудкудакання слух уловив — ме-ме! — з шумами тупотіння. Чи не відірвалась телиця? Тепер мені все прояснилось. Бісів лис переслідував нас ще з того моменту, коли кукурікалось на пеньках. Вже тоді він чалився й вистежував свою здобич. А я сприйняв його за kota. Безперечно, хитрун прокрадався назирком нам услід.

Я полапки взувся, присвітив сірником і побачив, як Дундук, перекинувши клітку, забився в куток. Тож довелось вкублювати його ще раз.

Надворі стуманену темряву просочувала рожевість, погойдуючи роздвоєні силуети кущів. Теля стояло, понуривши голову, й добре видно було, як у його великих очах роз'яскравлювались тремтливі заграви — приголомшували й спонукали залякати від страху. Я спро-

бував похилитати пакіл, потім обмацав сув'язь припону. Все начеб надійно. Теля все ще вдивлялось в заграву й шулилось, налякане лисом. Ну тепер він уже не прийде!

Ніч видавалась напрочуд спокійною. Крім двох ближніх пожеж, подекуди виринали короточасні мигалки та з правого боку десь дуже далеко п'ялись пірамідки сполохів. Але пострілів не чулось нізвідки. Я хвилин п'ять вигладжував шовково-м'якеньку спинку теляти, стираючи холодок роси, припрошував знову лягати, але не послухалось.

То що ж тебе, Минько, приманювало до мене — потяг довіри чи голод, чи, може, нудьга самотності? Мабуть, все-таки отой праправічний інстинкт самозбереження — пошук захисту.

Спостерігаючи глухе німування рожевої ночі й недосвідченої тварини, я згадав лихо тайгового ведмедя, намагався вникнути в потаєну психологію всяких тварин.

Ту назабутню притчу мені розповів єфрейтор Гукайло, мій земляк, бориспілець, висланий під час колективізації до Сибіру.

Серед білого дня біля воріт лісопильні тиша порвалась ричанням. То з глушини тайги приплентався бурий ведмідь, тримаючи напереваги передню лапу. Його не відстрашили трое чоловіків, що поралися біля пилорами, бо він прийшов саме до них, до людей. Прийшов та й ліг. Для перевірки, чи він часом не сказився від спраги або голоду, перед ним поставили коновку з водою і насипали пригорщ горіхів. Це клишавому було зовсім байдуже. Тоді придивилися до його лапи й збагнули, що князь лісу прийшов до них по допомогу. Лапа чимось ушкоджена, розпухла й сльозила гноянками. Коли з неї повитягали костянисті уламки голок, загнаних дикобразом (певно, в герці-двобої звірі змагались на смерть), ведмідь лежав поти, доки не повилизував кожну виразку досуха. Лише після цього він похрумав горіхи, напився й пошкандибав у тайгу — вже на чотирьох.

Ну що ж вас, мої красені, мої найсумирніші друзі — шерстаті й пір'ясті — призволює так щиро довірятися нам, так званим інтелектам планети — пошуки допомоги чи, можливо, жадоба дружби? Чи ви, далєбі, не вважаєте нас богами своїми? З власного досвіду знаю —

ви маєте розум, а не якусь обмежену гаму інстинктів, подарованих ласкою розсудливої природи. Хіба не ви так мудро вхищаєтеся відрізняти наше світло добра від мороку зла?

Ні зрадливе безголосся фронту, ні заглиблені в небо суміжні спалахи (чи не загорілась якась нафтобаза?) не розворушили ні здогаду, ні передбачення — що мене ще підстерігало попереду?

Перетрушена постіль пахла приємно — сумішшю розцвіченого звіробоею з пижмом. Я тепер приліг нероззутим і, вже крізь дрімоту чуючи нове кукурікання, ще встиг загататися, коли саме співають півні — перші десь після десятої, а другі?.. Другі — забулось. На цьому питанні й заснув... Ех, Дундуче, Дундуче, як же це сталось, що ми з тобою прогавили той урочний час? І чого ж ти не просигналив? Так я дорікатиму півневі десь аж над ранок. А зараз мене розбудив той же голос війни. Коли земля гупонулась, у моїх вухах щось начебто лопнуло: біля самого входу витанцьовувався гопак. Я схопився і, мабуть, ще з нерозпліщеними очима передусім тричі вистрілив. Теля мордувалось. Але не від пострілів. Спочатку я знову звинувачу лиса, та коли зовсім розвидниться, мені стане ясно — цього разу до Миньки навідався вовк.

Десь після сходу сонця мені на дорозі між Поповим і Борком зустрінуться дві жінки, з трьома дітлахами, з возиком на плугових колесах — біженці. Коли передам їм теличку, на кілька хвилин потому в різноголоссі радощів та перипетій, які не підлягають ні повторам, ні описам. Але я все-таки спробую навести певний контур на перехід задоволення в смуток. А засмутить жінок турбота (про що б, ви гадали?)... про бугая. На осінь теличка виросте, захоче попаруватися, а довкола на сотні верст — жодної скотарні. Так що діти полишаться без молока. Мимоволі згадався Оршин — та ж проблема продовження роду.

— Ой, мамоньки, що це в неї? Чим вона так пошпорталась? — вигукне злякано дівчинка років дванадцяти, показуючи на виразки телички.

Тоді всі прихиляться й побачать — у забрудненій шерсті з правого боку холки проралено рівчачки. З них кров уже не сочитиметься, поприлипавши до шкіри запеченими бурульками.

Коли застерігатиму, як мають оберігати Миньку від

вовка, всі почнуть оглядатися — чи не бродить він десь тут поблизу?

А що з Дундуком? Пошкодую? Атож, правду кажу — пошкодую.

Через кілька годин Дундука передам Авер'янову — нехай доглядає. На редакційній нараді прийметься рішення — відзначити 1 Травня борщем не з тушковиною, ні з камбалою, а... що то буде за борщ!

Соловки

— І чого тобі так захотілося — героїства чи кулі? — запитав мене майор Королівський, розставивши ноги якширше й притуляючися кошлатістю брів до щойно встановленої стереотруби.

Не хотілось ні того, ні іншого. Але все дужче відчувався наплив чогось непоправного.

— Попробувати б знайти вихід.

— Там вихід один — штурм, — коротко відповів Королівський.

Ми стояли на спостережному пункті, в окопі, серед виступу схилу, порослого шелюгою. Попереду, метрів за двісті, понад годину тому заліг батальйон і, мабуть, ще не встиг як слід окопатися. Нам було видно, як там похитувались окремі вершки шелюжин: то поміж кущами повзали санітарки, без угаву лящали гвинтівки, спорадично вибабахували гранати. Шелюга вже паростилась. Її клейкуватий дух, насичений вологістю ранку, вливався в потоки порохового диму, що повільно стікалися в падол розцвіченим шумовинням, схожим на вир.

— Невже там пролізти ніяк?

— Що ніяк, то ніяк, — запевнює Королівський. — Дорогобуж нам обходитьсь дорого. Дуже дорого!

— Невже й сьогодні не візьмемо?

— Зараз оце твоє не вже зайве. Черепашачої ходи не пришвидшити ні палкою, ні бажанням. Проповзли вперед кілометр — і стоп!.. Еге, там у німців — дот, якщо не капонір? Тепер моїм хлопчикам амба! Ну й Морозов... надовго загруз. А фон Кеслер пре — прямо на Соловки.

— Куди?

— На Соловки!

Примостивши стереотрубу на бруствері, майор з незрозумілою для мене ретельністю кілька хвилин обтрушував пісок та грудочки глини з грудей, а потім з

ліктів бувалої в бувальцях шинелі. Не зрозуміти й алюзії: де цей “дорогий” Дорогобуж, а де ті бісові Соловки. І тут спам’ятався Оршин — як він страхав себе Соловками. А під час колективізації в нашому селі відчайдушно співали:

Соловки — ой! — Соловки,
Я вас не боюся,
Хоч до вас, як попаду,
Знаю, не вернуся...

Королівський тим часом, розгорнувши планшет, указав на карту.

— Ось вони, Соловки. А ми тут, у районі Дібровки. Фон Кеслер відбив у нас не лише Кисельове, а й Сахалін, захопивши біля нього мій третій батальйон у пастку.

На побриженій карті позначалось якесь блідо-зелене урочище, облямоване жовтизною горбів. Саме тут оточено ворогом отой батальйон. Мене здивували назви-химери обох сіл — Соловки, Сахалін... І чим вони викликані? Спершу, мабуть, оці пункти були таборами для засланих, бо якраз поміж ними серед поля на горбику височить кам’яна молитовня — каплиця чи церковка. Вчора мені було сказано, що там висповідувались державні злочинці.

Полк майора Морозова діяв з правого боку, зненацька був контратакований німцями раннього ранку, ще перед сходом сонця. Не стримавши навального нападу, відступив з пагора до болота, в якому далєбі й міг загрунзути. Поразка Морозова сталася в ті хвилини, коли Королівський вже захоплював Сахалін, але фланг оголився, чим і спричинилось оточення третього батальйону. Якщо Морозов не додасть енергії, щоб спільним зусиллям атак відбити щойно втрачену позицію, то цей батальйон буде пересічений буквально за кілька годин. Королівський все ще вдивлявся в зловісний квадрат оточення, щось побурмочуючи на адресу то фон Кеслера, то свого колеги.

Недалєко від нас у такому ж окопі, вдавивши бороду в бруствер, незрушно причаювався комбат Варушин із двома бійцями.

— Тільки що, до мене — кулею! — наказав їм Королівський і підштовхнув мене ліктем:— Пішли, рекогносо* покінчено. Так які в твоїй торбі новини? Кажеш-ніяких? А що в світі чувати? — це запиталось, коли

* Рекогносцирування.

ми пробирались вже розслаблені, буцімто й безтурботливі, навіть не пригинаючися, по куткастій траншеї — в тил, до командного пункту.

— Новини вчорашні.

Королівський повернувся до мене обличчям, і ми зупинились, прислухаючися, чи не почав Кеслер нової атаки на Соловки. Проте, крім двох мінометних пострілів, звідтіля не почулось нічого. Високий лоб мого друга потьмарено думою — не про події світового масштабу, а про врятування своїх людей ось на цьому шматочку землі. Все одно він перепитує:

— А що з учорашніх?

— Японці потопили американський флот у Тихому океані. Повний розгром.

— У мене також розгром. Поки що, правда, неповний, але розгром... Диви, ти хотів полазити? Забери он той автомат! — він указав на кущі поламаного червонолоззя й притиснувся правим плечем до стінки траншеї.

На галявині, за тими кущами, лежало кілька забитих солдатів — наслідок учорашнього бою. Видно було, як стирчить автомат, застромлений дулом у землю. Я підтягнувся на ліктях і плазом попід кущами допровадився так-сяк на галявину.

— Тут ще й гвинтівки, аж три... Забрати?

— Облиш похоронникам. Автомат неси... Якщо він уцілів.

Я, звичайно, хоча й хапався, одначе встиг розгребти підзол довкіл автомата, потім оглянути й другу, ще меншу галявинку, з рівчаком попід вільшинами, до яких не добігли солдати: ну кроків сім — і вони врятувалися б. Троє попадали ниць, а четвертий навзаки. Це той, що мав першим сягнути рятівного рівчака. Тепер його прикривали тіні вільшин. Всі хлопчики, безперечно, пронизані кулями, бо ніде поблизу не було ні вирви, ні будь-яких поколупань у ґрунті. Коли моя рука доторкнулася диска, щось холодне, лякливо-колюче повпиналося в пальці, потому чимось припекло й нараз відсіпнуло силоміць назад. Ось тоді й серце моє засіпалось, так що не знаю, чому прогорланив щодуху:

— Автомат прикипів!

— Як прикипів? До землі чи що?!

Королівський ще щось вигукував, та я вже не відповідав. Легко сказати — неси! Автомат, видно, злету в шаленому розгоні, застромившись в мокрий

грунт, очепився ременем на вигині ліктя, стримів на приколі. Рука ховалася під грудьми (певно, хлопець таки ще зуспів притулити її до серця — востаннє). Вона так одерев'яніла, заюшена кров'ю, залякла, влипнувши в грубу сукнину приношеної шинельки, що спроста відірвати несила. Поки я вистромлював автомат з глейкого підзолу, перевертав горілиць полеглого та розправляв задубілу руку, підповз Королівський. Він передумав.

— То заберемо й гвинтівки. Похоронникам тут роботи задосить і так.

— А там... он теж лежать, — я показав на трикутну галявину, що стелилась по схилу з північної сторони.

— Туди не поліземо. Там все продивляється. Доки не проженемо фон Кеслера за Вопець, голови не підняти.

Вопець — а що це за назва? Та й від чого походить її корінь? Вопить, вопиять, вопиющий? Нітрохи не дивно, що це питання закрутилося в моїй голові саме тут, над полеглими, які німотою ще не закритих очей вопіять пощади для інших.

Десь там, за Вопцем, і Дорогобуж... дорого платимо, дорого...

Рука врешті-решт розігнулась. Автомат відчеплено.

— Зовсім новий.

— Хлопчики теж новенькі — з осіннього поповнення... казахи й уз... — не доказав майор. — І чорт його добере, що воно робиться в наших душах. Як не усвідомлюй, що живеш серед смерті, а ось таке бачиш — одна моторош... га? Тобі теж так?

— Ні, не так — ще й жахно. Хіба вони жили? Хіба знали, для чого прийшли в оцей світ?

— Що ти сказав?

Я не зважився відповісти, бо раптом угледів обличчя, замуроване жмутом скорботи й відчаю — вид батька, на очах якого гинуть його сини.

Хлопці насправді новенькі — молоді-молоді, років по двадцять, атоматникові, мабуть, і того не буде.

Коли ми прийшли на командний пункт, що містився в розчищеній вирві, й по-казахському всілися над казанками з глизявою локшиною, мені пригадався власовський лейтенант: "... поїсти б оце гаряченького". А ще: оті два накази маршала Сталіна.

— Цікаво, товаришу майор, чи у вас не зберігається наказ (прилюдно я, само по собі зрозуміло, звертався

до Королівського тільки на ви, а зараз тут було двоє посильних, телефоніст і кухар)... наказ № 270?

— Повинен бути. А для чого це він тобі знадобився, товаришу лейтенант?

— Я чомусь у свій час його не читав, а знати потрібно б.

Командир полку подивився на мене з якимось підозріло-кривеньким посміхом і, витерши рот, наказав телефоністові зараз же викликати майора Бешмутова, начальника штабу.

— Там особливого нічого нема, проте познайомитися тобі як поетові не завадить.

Чому саме як поетові, а не як офіцерові? З цим запитанням, не розкриваючи вуст, я сповільненим поглядом окинув солдатів і не тому, що вони вкрадливо перешіптувались, позиркуючи в мій бік, як мені видалось, не позбавлені зацікавлення.

— А нам той наказ читали, — сказав один з посильних.

Другий же покрутив головою, шумливо зітхнув і поспішно приклав розчепірені пальці до губ, начебто йому лише позіхнулось.

Коли майори з'єдналися, Королівський наказав, щоб його телефон підключили "до верху", бо незабаром дзвонитиме генерал і щоб негайно принесли сюди папку номер один.

Шлях моєї романтично-тяжкуватої молодості не такий уже й довгий, одначе на ньому зустрічалося вельми чимало людей, які мені дуже подобались і з якими хотілося мати найдобріші стосунки. І все ж отаких індивідів, як майор Королівський, ще не сподибувалось ніколи. Мовиться правда — не мріялось, не гадалось про саму зав'язь найніжнішої приязні двох чоловіків. Та, як виявилось, така зав'язь можлива. Це було щось набагато вище за всяку дружбу. Це був справжній інтим. Безперечно, тут зігравали неабияку роль обставини, жалюгідне життя в сферах вогню та крові — засвічене в душах почуття щохвилиної небезпеки й беззахисності кожного з нас. Проте головна сутність не в цьому. Лише зараз, ось тут, у глибокій розкопаній вирві, з трьох боків обгаченій валом землі та гілляччя, моя думка проникла до дзеркально чистого споду жаданої сутності. Ще минулого літа він, майор, командир стрілецького полку, сказав без вагання, що я в нього єдиний, перед ким він осмілиться "вивергати вулкан

словесної магми”. Хіба не відтоді моя любов до товариша Королівського перебуває в розвої того почуття, що межує з коханням? Під час кожної нашої зустрічі мою голову сп’янює хміль його слова, дихання, погляду. Мені легко збагнути, як і в нього тієї хвилини відбувається мутація настрою. Полк — це понад тисячу людських одиниць. А він відчуває себе самотнім. Хіба лише він? Це розумілося й раніше, хоч дещо, мабуть, поверхово, доки не стало уроком, засвоєним від сержанта Батути. Мені добре відомо, як боляче ту нещасну притичину переживав Королівський. На жаль, я тільки тепер осмислив як слід всю, так би мовити, базу й потребу земного тяжіння його душі до моєї: адже ж йому не пристало висповідувати свої потаємні помисли ні своїм підлеглим, ані своєму начальству, бо на сторожі недоброго слова чи не в кожному з них причаюється невидимий Сичков. Біс його знає, говорив мені Королівський, у кому з них не сидить настрашений дух послужливості, в кого не напамповано сморід підозри, який розпирає не лише Сичкова? Тут увага і сто-рожкість — як повітря.

Наш інтелект — своєрідний акумулятор, де скопичилась енергія слів — незгоди, бажання, протести. Колись перед кимось повинні ж вони розряджуватися дощенту! В противному разі те накопичення стає отією магмою: холонучи застигає — дух нудиться, живий організм виснажується фізично. Так ми й хиріємо. Це одна з тих причин, коли, як би тяжкість подій не робила з нас одноступців і не гуртувала, ми з цілковитим упевненням або скритно, або — і це найчастіше — під фальшем “братерства” так чи інакше стаємо один одному вовком.

Папку принесено.

Королівський оглянув присутніх.

— Ну, соколята, колінця у вас не потерпли? Може б, ви розім’ялися трошки, поки я говоритиму з генералом?

— І мені можна вийти? — запитує телефоніст.

— І тобі... Нуте — пирх! — полетіли!

Сміх Королівського переливається в регіт, і як тільки вони запирхали (звичайно, усміхненими вустами), він вирвав з блокнота листочок і написав для мене: “Про накази — тут ні слова, поговоримо десь”, потім злегка постукав олівцем по телефонному апарату. Я кивнув — зрозуміло: всякі розмови тепер підслуховуються. Для

чого? Узагальнюється настрій та бойовий дух діючої армії. Так ми принаймні пояснювали один одному.

Скоро й на правду зателефонував командир дивізії, генерал, а відтак майор по кілька хвилин розмовляв зі своїми комбатами, з начальником штабу, з артилеристами та ще з кимось. Я тим часом притаював дихання й завмирав над папкою номер один, подовгу затримував зір на суті кожного слова з наказу № 270.

Лейтенант-власовець, безумовно, мав сенс, коли говорив, що цей наказ безпрецедентний за своєю нелюдськістю. Вгорі над ним значаться грифи жирним курсивом “таємно” й “без публікації”. Дата — 16 серпня 1941 року. Отже, його видано відразу після оточення й повного розгрому п’ятимільйонної Червоної Армії — під Києвом, у Білорусії й ось тут, на Смоленщині. Кожне друковане слово, схоплене моїм поглядом з цього контексту, впирається в тіло — не кулі й не шерші, проте й не якісь там роїща вигаслих іскор — нестямно печуть, оскільки: всі військовополонені Червоної Армії оголошуються зрадниками ще й запроданцями. Всі родини таких полонених командирів підлягають репресії, всі ж рідні солдатів позбавляються пільг, наданих родинам учасників цієї війни.

Так ось він який, цей обмежник законів, та міжнародних прав щодо полонених. І це видавалось від імені матері-Батьківщини — довічний проклин рідним дітям.

Внизу під наказом поставлено кілька підписів: перший — Й. Сталін, останній — Г. Жуков.

Другий наказ, що збагатив історію російської армії під назвою “Ні кроку назад!”, № 227 від 28 липня 1942 року був мені знайомий, одначе далеско не повністю. І над ним чорнів гриф “без публікації”. Тут мовилося про створення загороджувальних загонів, завдання яких — розстрілювати кожного, хто відступить хоча б на крок зі свого рубежу або захоче перебігти в полон. А ще було сказано про неймовірні втрати — понад 70 мільйонів населення, 800 мільйонів пудів зерна і т. п. залишалосся в німців, тим-то й наказувалосся негайно створити штрафні батальйони для офіцерів та штрафні роти для сержантів і рядових.

Жорстокість насправді-таки нелюдська. Наказ № 270 я переглянув ще, мабуть, разів три чи й більше, не заготовуючи в блокноті жодного слова. Це вже стало непорушним законом з того дня, коли на офіцерському

зборі було піддано всебічному обговоренню щоденник сержанта Батути.

Ось так з того дня всі мої думки, чужі (геніальні, на мій погляд) цитати, звання й прізвища старшого командного складу, номери частин, кількість пораних і забитих, відступи з невдалими контратаками — все, що тільки мало негативний відтінок чи хоча б якийсь неоднозначний натяк на скрухи життя, на поразки й острахи — все повинно розвіятися по снігах у вигляді попелін або сажі. Всі мої записники, листочки та витинки ладна була поглинути в одну ніч буржуйка.

Саме так розпочинався тайнопис — відтепер у моїй душі. Саме в ній поселиться тінь щирих заздощів тим особам, яких Бог чи природа, чи то якась невідома сила не полінувалася нагородити пам'яттю нашого Івана Франка.

Для тайнопису це було б конче потрібно, конче важливо.

Зарізати півня!

Шофер Авер'янов сказав, що позавчора й сьогодні знову стріляно по нашому Генералу (так він ще першого дня перехрестив мого Дундука). Стріляно, як і тоді, “з-під кущів медсанбату”, на щастя, не влучено. Тоді — це минулого тижня, вранці, коли Генерал випасався на покинутих бозна-відколи грядках серед посуші торішнього бур'яну та соковитої зелені, прогриміло два постріли, і ми з Авер'яновим чули, як об землю шагнулись кулі неподалік од півня.

— Що за йолоп, знайшов собі забавку? Так може й нас когось порішити, — обурювався Авер'янов. — І кого полює!

Сьогодні він після першого пострілу вже й на сокір вилазив, але в шелюговій кущавині, крім диму, не побачив нічого. Стріляно, звичайно, заради розваги. Я припустився протилежної думки. Вона й привела мене перед вечором до медсанбату.

Розшукавши хірурга Козлова, я поцікавився, чи лікується тут хто з пораних снайперів? Це встановити легко, відповів лікар. Ми зайшли до брезентової палати, в якій розміщались реєстратура й аптека.

Тепер поясню, чому саме в отих полюваннях запідозрено снайпера. Курбан Ташматов якось хвалився, що снайпер, достоту боксер, повинен тренуватися день у день, інакше “око зробиться хибним”.

Поки реєстраторша, сивоголова жінка, в накрохмаленому білому халаті, перегортала списки, до палати зайшов капітан-медик і прямо, як то кажуть, з нальоту визвірився на мене.

— Слухайте, лейтенант, коли ви заріжете свого крикуна?

— Якого це крикуна?

— Горластого півня! Збожеволіти можна від його несамовитих репетувань. У вас що там — редакція чи курник?

— А мені подобається, — усміхнувся Козлов. — Люблю, коли півні співають.

— Товаришу майор, мало хто що любить! — не вгавав капітан. — А я ненавиджу оте остогидле ку-рі! ку-рі! Чого це я повинен затикати ватую вуха? Заради чистісь любові? Не спати ночами? Та нехай воно згорить!

— І невже його чути аж тут?

— Чути, — відповів Козлов, — чути щонаочі.

Капітан почав нахвалятися чи навіть погрожувати розплатою за своє безсоння: вискочить — і нашому горланеві капець!

Зрозуміло само собою — всяка потреба в розшуках снайперів тепер відпадала.

— Що воно за істерик оцей капітан? — спитав я Козлова, коли ми були вже вдвох надворі.

— Це наш венеролог, дійшов екстремізму, дивак!.. І знаєте, він таки шпокне вашого співуна. Я тільки тепер здогадався, чого він ще минулого тижня допитувався, чи нема в кого-небудь із нас берданки або хоч дробовика.

— В капітана, мабуть, з нервами нелад? Меланхолік чи псих якийсь...

— Та як вам сказати — псих не псих? Але серед психіатрів існує немало гіпотез щодо подразників та чутливості в екологічній сфері. Так, приміром, люди, які мають або вже й перенесли складні венеричні хвороби, дуже болісно реагують на скрегіт металу, завивання моторів чи навіть хурделиці, ну, мабуть, і на півнячий голос.

— Так що — у вашого венеролога сифіліс?

— Я не кажу цього.

— Та це ж парадокс!

— У житті парадоксів більше, ніж істин.

Ще як слід не дослухавши розповідь, хто стріляв і

чого стріляв, Авер'янов кинувся до редактора. Той незабаром покликав мене. До хати зайшли й друкарі. Почалась редакційна рада. Спершу вислухали моє повідомлення. Зреагували на нього кожен по-своєму: редактор сміявся, Городков — півня в борщ, Авер'янов кипів, доказуючи необхідність нашого переїзду в інший населений пункт. Як — із-за півня порушимо дислокацію? Та ми станемо сміховиськом, зганьбимося навек! Чого ж із-за півня? Машину тут замаскувати нічим. Одне деревце негодяще на всю деревеньку. Жбурне фрїцик бомбочку — і нашій друкарні капут. А якщо нам штаб не дозволить переїжджати? Чому ж не дозволить? Причина вагома: відсутність засобів маскування.

І хоч редактор заперечував та відмагався, проте вже наступного дня бомбив по телефону штаб дивізії доказавши шофера: друкарня — першоціль і приманка для ворожої авіації, наше місце розташування вкрай небезпечне. Того ж вечора було запропоновано передислокуватися в уціліле село — кілометрів за два чи й далі.

Нейприємніше задоволення з цього, звичайно, мав наш завзятий курятник.

— Тепер той капітан звідти вже не почує ні першого, ні третього співу. Хай спить на здоров'я, — по-дитячому радів Авер'янов, заманюючи півня до свого курника.

То був справжній курник — будочка, виплетена з дроту, на дощаному помості, де біля дверцят із лівого боку вмонтовано годувальницю й банку з водою, з правого — сідало. На ніч Авер'янов привіщував курник до стіни машини, а під час дощу й переїздів затягав усередину.

Вітром щасливого супокою повіяло того вечора на нього й на мене від завтрашнього переїзду. Справді, було б невимовно шкода, коли б оте нісенітне свавілля капітана медслужби набуло реальної помсти. Помсти кому? за що? За лункий дивовижний голос?.. Ну хіба не паскудність? А про голос ще скажеться потім.

Авер'янов полюбив Генерала вже з першого дня, та, власне, ми всі незабаром його так полюбили, що рішення редакційної ради про смачний першотравневий борщ було не те що скасовано, а просто всіма забуте: свято минуло — півень живий. З того часу я почав помічати, що в супах, які нам готував Авер'янов, зовсім не потрапляється на зуби, як бувало раніше, ні

просин, ані гречин. Мимоволі подумалось про вищий ґатунок продуктів, зокрема крупів. Аж одного разу ця відповідь спростувалася випадком. На столику біля вогнища наш кухар прострелив газету, насипав на неї пшона й, перегортаючи пальцями з краю на край, зосереджено вибирає просинки, пощаджені жорнами крупорушки. Так їх і набралася жменька. Тоді погукав Генерала. Там я вперше й побачив зовсім по-новому свого білобрисого Сашка Авер'янова. Півень так привернувся до нього, що часто не лише виривав харчі з рук, а й вистрибував на плече. Варто було Сашкові кудись відвернутися чи піти за паліччям у ліс, як той з високо задертою головою поважно рушав за ним. Яюсь, тримаючи Дундука в руках, ми то перемацували, то придивлялись до вискубленого крила, теревенили та губилися в здогадах, чому потемнілі колодочки не обростають пір'ям. Лише поміж деякими почіплявся пушок. Зате праве крило, коли з помаху розчепірювалось, нагадувало вітрило. Саме тоді мені й збагнулось, чого Дундука перехрещено в Генерала: на його дебелих ногах вирізнялись брунатні стьожки з пір'я та шкіри — достоту лампаси.

А співав наш півень двома голосами — тенор і баритон. Першим з них віщувалась негода — холодний вітер, туман або дощ, а другим — погожа днина. Так що Генерал був ще синоптиком. Таку дивовижність явища ми, звичайно, помітили не відразу, та, по правді кажучи, й не самі. Нам її повідала літня жінка з польової пошти, тьотя Агаша. Яюсь вона принесла Генералові миску пшоняної каші й похвалилася тим своїм спостереженням. Ще для нас було відкриття, і ми перевіряли не раз. Як виявилось, воно жодного доказу більше не потребувало: тенор — негода, баритон — ясність.

Інколи тьотя Агаша приводила і свій виводок — молоденьких дівчат-поштарок. І тоді ми вибігали до них. Душа наливалася якимось іншим світлом, бачучи, як вони милувались та сокоріли, коли наш красень видзьобував з їхніх рук насініну, крихту сухаря чи якусь пересохлу ягоду! Ми теж милувались... дівчатами. Бували моменти, коли ушанований півень, буцімто розуміючи своє виняткове значення серед гурту людей, насправді кокошився або, стрибнувши на купу гілляччя, випробував голос. Отоді потішались! То була вже не забавка. То показувалась жива сцена з фронтової опери: десь недалеко попереду бухало й скреготало, небо снувалося

димом, а тут — вибухання оплесків. То хіба серед виру війни це не потаємний острів усталеної реальності — мирного життя?

На новому місці вже третього дня сталося кілька подій, зланцюгованих нерозривно з долею нашого півня.

Ще сонце не сходило, коли вартовий харчобазу при-тирив, мабуть, з пуд ячменю та клумак сухарів, недо-гризених мишами.

— Повірите, — говорив нам солдат, — оце дві ночі я провів начебто не в соснах якогось лісу, а в садку біля рідної хати: звечора слухаю когута, серед ночі слухаю когута, вдосвіта слухаю когута. Господи милий, і яким ти щастям нагороджуєш нас!

Друга подія — теж не без радощів, але на самому прикінці в ній виразно відчулося щось трагічне.

Сталося перед обідом. Друкар Котов, зайшовши до хати, сказав — їде високе начальство, мабуть, якісь генерали. Ми кинулися до вікон. Польовою доріжкою наближалось три вілліси. Ми заметушилися. Городков схопив віник, підмів хату й перед порогом замалим не до самої вулички. Скільки воюємо, стільки й пам'ятаємо — з високих начальників, окрім комісара Щербини, до нашої редакції ще ніхто не навідувався. А тут тобі — нагринули в трьох машинах. (Ми тоді ще не знали, що вийшов наказ товариша Сталіна про склад охорони генералітету, за яким належить охороняти комдива десятком автоматникам, командарма — п'ятнадцятьом і т. д. Саме цим наказом вождь підкреслював, як багато в нас внутрішніх ворогів і як пильно маємо захищати партійні та військові кадри, особливі кадри — відібрані самим ЦК, хоч немало з цих кадрів за іншим наказом того ж вождя поповнювали штрафні батальйони. Так що і там і тут ідея світилась та сама — наганяти в кожного з нас якнайбільше страху). Редактор, майор Кузьмичов, нашвидку накинув шинелю, стояв ще перед порогом сіней і від надміру хвилювання та поспіху ніяк не міг простромити вузьку петельку нижнім, останнім, гудзиком.

— Та це не до нас! — вигукнув Авер'янов, годуючи біля друкарні між двома соснами свого вірного товариша Генерала.

Справді, перша машина проминула наше подвір'я, вже повертала на лісову дорогу, коли з другого вілліса гучно просиренилось. Тоді всі машини спинились. Почали вискакувати офіцери з автоматами напоготові, за

ними висипались рядові. Лише після цього розчинилися праві дверцята другого вілліса, випускаючи генерала, нашого комдива. Тут редактор, переступивши нарешті сінешній поріг, кинувся назустріч, але було запізно: генерал, мабуть, не помітив його, бо вже розмовляв з Авер'яновим.

— Так це ваш?.. Так це він так голосно кукуріче?

— Наш, товаришу генерал!

— Кир-квар! — нашорошився півень, почувши своє ім'я, ступив уперед і злегка вщипнув руку господаря.

— Він кукуріче, — продовжував Авер'янов, виструнчений, розчервонілий, не знаючи куди свої руки сховати від півня, тому й учепив їх під пряжку пояса.

— А що — в нього крил нема?

— Одного нема.. е... тільки... без пір'я, — ледь-наледь пояснив надмірно щасливий, а ще надмірніше знехтаний Авер'янов, розмовляючи з генералом перший раз у своєму житті.

Комдив раптом нагнувся, простяг руку, мабуть, у намаганні помацати пух закостенілих колодочок оголеного крила й не встиг спам'ятатися, коли вщипливо дзьобнено по синьому щиколотку його великого пальця.

— Киш-киш, Генерал! — закричав Авер'янов, уже й зовсім не тямлячи ні себе, ні своїх слів.

— Що-що? — запитав розважений генерал і, ще раз обхукавши руку, додав: — У, який могучий! Ну, годуй-годуй. Майор Шаматов! Їхатимеш назад, не забудь — хай і нам поспіває.

Коли шум трьох моторів подаленів і за пару хвилин геть заглушився кривою дорогою лісу, ми зрушились, кожен відчуваючи себе вільно. Редактор зітхнув так глибоко, нібито щойно з пліч своїх скинув лантух каміння або колоду: як-не-як, обійшлося без рапорта, без випитів, без відповідей. Він був певний — генерал поцікавиться редакційними справами... А втім, так ще краще — ні похвал, ні доган. Серед незручної тиші лише Сашко Авер'янов збагнув повноту свого щастя, лунко сплеснувши руками.

— Слухайте, і генерал чув, як він кукуріче! Генералу сподобалось, чули?

— Аби не сподобався, то не звелів би конфіскувати.

— Кого, що конфіскувати?

— Генерала, нашого півня.

Городков — руки в боки.

— Ну, що — тепер сам обпатраеш? Чи, може, сам

ще й зготуєш генералу з Генерала борщ? Нам хоч окіст принесеш!

— І що він меле, скажіть, лейтенанте?

— Комдив наказав майорові: їхатиме назад — півня забрати.

— А коли він їхатиме? Хіба забере? Куди забере?

Я подвигав плечима.

— Невже ти не чув останні слова генерала: хай і нам поспіває?

— Хіба він так сказав? Не чув! Йй-богу, не чув, товаришу лейтенант. А я не да-а-мм! Зараз же так заховаю, що й сам чорт не знайде.

— Ховати не треба, — заперечив редактор. — Почистіть курник, докупи зберіть баночки й торби — всі півнячі знадоби, вертатиметься майор — все має бути готове.

— А я не віддам... — розпачливо заявив Авер'янов.

Тепер його круглий вид з гостреньким носиком, немов розмальований крейдою, прищух, знерухомів, знягла знеможений болючим подавленням волі. Тільки приплющені вії чомусь посірішали — чи не притрусилися липким смолистим пилком соснового першоцвіту?

— Наказ не опротестується. Наказ виконують, — пояснив редактор.

— Який наказ? То було побажання, щоб я годував ще краще. А ви — наказ... Не віддам, товаришу майор.

Редактор вискалився й перейшов на службовий тон, чим показував, що тут не до протестів.

— Авер'янов, хіба ви не знаєте, куди заводить невиконаний наказ?

— Та чому ж не знаю? Дорога відома — на передову.

— Якщо не в штрафники?

— І піду!

— Маєте можливість. А я туди не хочу лізти — заради якогось нещасного півня.

— Ох, і нещасний.

І люди нещасні: пригнічені страхом — тяжко бути людьми.

Але проти страху світ обзавівся незчисленим багатством цілющих ліків — у вигляді сонця, повітря, дерев, трав та квітів або ж таки і тих самих людей.

В оте голубе надвечір'я травня, коли пахощі лісу й поля поповнюють наші фізичні й душевні сили, мій олівець не випорснув, а начебто хтось його вирвав з

руки. Це тому що наше тимчасове житло захаращено рядом ліжок, столами, стягнутими з хат, покинутих сім'ями ще восеїни. Так ось, коли олівець торохтливо стукнувся сторч об стіл, мої руки вчепилися в лутку, ноги спружились і наввиринки викинули мене з ополонки розчиненого вікна в сонячний оранж: я почув голос квітки.

— Спитайте сусідів. Увесь куток вам скаже — це наш! Тютя-тютінько мій, — вищебечувала красуня в блакитненькій сукні, тримаючи Дундука на руках.

Я ще кроків за десять нетерпляче спитав:

— Хто ваш?

— Півень! Хто ж? Він ще змалечку позначений. Ось коли ще був курчам, брат облив сірчаною кислотою. Так бідолашненький і виріс — без крильця.

Саваоф'ята

Мова зайшла про щастя. Ми лежали на пелехатому настилі свіжого сіна, поглядали на місяць і почасти ще прислухались до щибету. Власне, це був не щибет. Це вирували витьохкування свистів, зойків, реготів, спадаючи хвилями невпинного передзвону. Здавалось, між листям кожної гілки лози, ліщини, сокора чи верби сидів соловей. Мені ще ніколи не доводилось потрапляти в таку гушавину пташиного шарварку, тому й засмутився, почувши негадану вість. Королівський сказав, що він позавчора проходив між Сахаліном та Соловками повз латку ячменю, з-попід листочків якого почали витикатися перші вусики остюків. Так що день-два — і ячмінь повикидає колос, а це значить — солов'їному співу кінець.

Ще день-два. Тож треба впиватися щастям.

Хіба воно — лише в солов'ях? Є щось у ньому й від перемог двомісячних наступів. Ми все-таки досягли Вопця і вже закріпились над ним. А що Дорогобуж не взято — біда невелика. Візьметься іншим разом. Аби не ця річка — причаєна в зарослях перегорода, взяли б і Дорогобуж. Звідси до нього палкою кинути. Вдень з траншеї високого берега ми бачили по той бік і Сафонову й Дорогобуж: пообвалюване білостіння триповерхових будинків, дворища й вулички, наповнені димом, хоч ось уже другу добу жодного пострілу — ні там ні тут, ні тоді ні тепер.

Сіно ще не пересохло. Пахне полин. Королівський принохується й не може добрати — естрагон чи цит-

вар? А яка між ними різниця? Велика різниця — в ароматах і властивостях: перший приміщується до вермуту, з другого роблять настоянку — проти глистів. Недалеко від місяця, по той бік Дніпра заблищала Чепіга. Чи ходив я коли-небудь за плугом? Авжеж, орав, і руки поболовали від чепіг. А хто винайшов плуг? Не знаю. Премудра Афіна, ще за три тисячі років до того, коли Селевк зруйнував Божі Ворота — Вавилон. А німець всього-навсього три дні тому зруйнував Дорогобуж. Тож у варварства (ні, тут вандалізм!) коріння занадто глибоке, розпустилось по всій землі. Чи мені часом не відчувається щось божецьке і в Дорогобужі? Ого, ще і як відчувається — Дорогий Бог... якщо не Дорога Бога! Так! Мабуть, все-таки — Божа Дорога... Ніч, сіно, місяць і солов'ї... і солов'ї. То чим же ми не щасливі? Постій-но хвилинку, постій! А що таке щастя? Щастя — це певний утинок часу, хвилинка (якщо не момент?) здійснення своєї мети. Хвилинка збігла — щастя стає буденним явищем, тому що в душі вже зародилась інша мета. Життя без мети — жалюгідний процес існування. Та й чи можливе таке існування? Буває, що та хвилинка сягне й далекої світлої далечі, не руйнуючи відчуття життєвої насолоди протягом дня або й цілого тижня, все одно рано чи пізно поступово змерхне, доки зовсім не заститься тінню нової мети. От ми зараз у щасті ще з того моменту, коли привабались оцим сіном. Хіба не заради цієї хвилини ми простуджувались, дихали чадом буржуйок, наражалися й відповзали від лінії смерті, не втрачаючи пам'ять про сонце, ну й про солов'їв? Е, так то була мрія! А що в мрії — хіба не мета? Слухай, і як же це добре, що нам є про що тут порозмірковувати — не про політику. Так? Га? Політика? Та ну її к бісу! В політиці — накопичення брехень, брак істин. Маєш рацію, бо щастя он там — у Чепігах, ну й тут — у саваоф'ятах... і в полинах, материнках та імортелях, марунках, повійках — та в усьому, що тут росте. Не завадило б сюди ще й розважливеньких подружечок: нехай би занурилися в оце щастя. І ми — вже в полоні. В тілі — жар і трепет, і слів не потрібно. Зрозумів? То вже для цілковитої повноти наших почуттів, закодованих Богом. Ха-ха-ха! Тьох-тьох-тьох! Та воно прямо в нас над головою. Що — воно? Манюсінке саваоф'ятко! Це ж коли Саваоф створив світ, а в ньому й людину, то поставив її на свою долоню,

щоб оглянути, чи все досконало влаштовано, задоволений своїм витвором, усміхнувся, дмухнув у спину й благословив: іди! Але був у такому захопленні, що дмухнув незважено, сильно, так що видув з її тіла половину духу. Через що ми й буваємо часто бездушні. Ах, це вже політика. Ну хай же їй грець! Я хотів сказати, коли Саваоф ото щосили дихнув, то з вуст розпирснулися крапельки слини, які тут же затріпотіли крильцями та й почали щебетати, як зараз щебетуть нам. Чуеш — тьох-тьох-тьох. Птахи порозлітались, а душа роздвоїлась. Так і сам творець помилився. А чого? Піддався емоціям. І до чого вони тільки не доводять? Ха-ха-ха! З творця насміхатися грішно. Та не з творця! І не сміх. Це мені пригадалась емоційність одного товариша лейтенанта: в одній руці несе півня, а в другій веде бузимка. Так отам емоцій! Не бузимка — телицю. Ще краще! Ах, жаль, жаль, не зустрівся фотограф. Ото кадр. У червоному сході сонця — простір який! — силует на все поле. Ха-ха-ха, для кінофільму! Так би в історію — плиг! — вшився б навіки. Биця-биця! Минь-минь! Чи як ти її принатурював?

Я вже не відповідав, чуючи, як він, подавившись реготом, зашелестів сіном, буцімто прикривав ноги. Та й мені було смішно. Справді, хіба не дивовижа — подивитися в полі на себе збоку, який ти, коли несеш півня й ведеш теля?

То була славна ніч, і нам було дуже весело.

Так починалося літо. Повідь спливла, і в Дніпровій долині відкрилося безліч міленьких саг та рудочок, і вода в них була чиста, прозора й повільна, з мерехтінням згущеної блакиті, з іскристим піском білих перемілів. Десь буквально за тиждень вся долина зазеленіла такими буйними травами, хоч бери косу в руки. На жаль, тут кого не зустрінеш, на плечі не кісся, не граблі — гвинтівка, біля пояса не мантачка, не кушка — сумка з набоями, а де в когось й граната. Косарі війни — одні дивляться та зітхають, інші нещадно толочать.

На лівий берег Дніпра мене переправили плотом сапери, які з групою шляховиків будували дерев'яний міст. Навколо запінених паль з хлюпотом розпливались у вигляді срібного листа косяки неживої риби. Здебільшого це була плоскирка з пліттю. Я дивився й думав, чим її глушити — в'язками гранат чи динамітом?

Добре відомо, що горе слідує за горем, щастя за щас-

тям — стопа у стопу. Ранок видався тихим, ясним, без жодної хмарки, без жодного пострілу. В одній з деревеньок мені вслід гукнулось:

— Е-ей, товаришу лейтенант!

О, тьотя Агаша. Вона кинула підмітати ганок і замахла мені рукою.

— Хіба пошта тут?

— Як бачите, саме тут, — Агаша потикала собі в груди пальцем. — Верніться — візьміть мої газети, щоб Сябейку до вас не йти.

Я навіть не встиг привітатися, переступивши поріг, як дівчата наповнили хату лементом.

— Коли це було?

— М'ясоїдове — де це?

— Ми читали, читали!

— І все плакали!

— Може, Марія — моя сестра?!

— Де ж вони, бідні, зараз?!

Принаймні щось хвилин п'ять не можна було розтопати, чого плакали, про що мовиться. Торохтіли всі разом.

— Ануте за діло беріться, а то розгалакались! — проляскотів голос Агаші. — Ось ваші газети, — звернулась вона до мене. А де ж “Комсомольская правда”? Вона зверху була. Дівчата, куди задівали?

— Її Олексаша взяла. Побігла до цензорок.

Послали за Олексашею.

Мені зробилось ніяково, прикро чи навіть образливо на самого себе: як же це сталось, що її відсутність я дотепер не помічав зовсім? Більше того, не згадав ані разу! Мабуть, через отой ошелешливий лемент.

Я вийшов на ганок, який так і полишився ще не дометеним, всівся на табурет, на другий поклав газети, вдивлявся й гадав, з якої хати має вигулькнути Олексаша.

Чекалось недовго.

— Це я ще й у цензурі хвасталась вашою статтею,— похвалилась вона, сідаючи проти мене, схвильована й по-ранковому свіжа. Тільки, як завжди, в неї губи тремтіли, плечі, коли говорила, все більше сутулились.

— Якою статтею?

— Хіба ви не знаєте?

— Правду кажучи, мене ваші дівчата затуркали. Так і не зрозумів, уловив з галасу дещо — наздогад.

— А я була певна, що ви саме за нею прийшли.

Ну, якщо так — читайте, ось... Я послухаю.

— Хіба ви не читали?

— Читала! Не раз... Та я хочу... ну, як вам сказати?.. Почути — ще й по-українському.

Я посміхнувся.

— Перекладати вголос?

— Еге! Зможете?

— Задля вас, певно, зможу.

Вона розсутулилась, подякувала й зашарілась.

ЧИТАЙ І МСТИСЯ, БОЄЦЬ!

Листи з неволі

Добрідень, товариші з редакції. На прохання бійців надсилаю вам два людських документи, знайдених нами в звільненому селі М'ясоїдове Сафонівського району Смоленської області. Мені ніколи не забути того весняного дня, коли ми вступили до села. Серед димуючих руїн згорілої хати стояла літня жінка. Стиснувши руки, вона весь час у відчай повторювала:

— Спізнались ви, любі, трохи спізнались...

Ми зупинилися й хотіли завести з цією жінкою розмову. Вона не відповідала на наші запитання, а губи її продовжували шептати:

— Спізнались... спізнались...

По тому мовчки простягла нам два конверти — там були листи, які й пересилаю вам. Прочитавши їх, ми зрозуміли, що й насправді спізнались: німці встигли погнати за собою мирних людей. Любі російські дівчата, яких німці погнали за собою, достоту худобу, встигли передати ці листи.

“Рідні наші! Передайте моїй мамі й сестрі Ніні, що я поки що, як бачите, жива. Нас женуть німці. Ймовірно, завтра поженуть далі. Тут ми все ж чуємо такі ж гуки фронту, які чули в нашому селі. Довкола все палає. Що буде далі, не знаю. Я по дорозі полишаю вам вже другого листа, проте не знаю, одержите ви їх чи ні. Писатиму вам на кожній зупинці — може статися, вам випаде щастя отримати хоч одну мою звісточку.

Дорогі мамо, сестро! Прошу вас не забувайте про моє існування. Може статися, ще зустрінемося... Може статися... і ні...

Ще вам повідомляю, що той німецький лейтенант, який вам наказував віднести речі, вбитий партизанами. Тут партизанів дуже багато — майже в кожному лісі.

Тому нас і женуть дорогами, які лежать подалі від глухих місцевостей. Ви не знаєте, як німці звідти втекли. Староста пробував тікати з ними, але партизани його вистежили і вбили.

Мамо, нас оточують солдати. Відлучатися куди-небудь суворо заборонено: спіймають — повісять. Утекти дуже й дуже тяжко. Може врятувати нас тільки який-небудь випадок.

Робота наша така: в кухні, доїмо корів, чистимо дороги, риемо окопи — вдень і вночі...

Мамо, якщо напише Гриша Медведєв, відпишете йому про моє становище. Скажіть, нехай виручає. Я чомусь вірю, що ми ще зустрінемося з ним.

Привіт всім нашим захисникам Батьківщини.

Марія П."

І ось другий лист:

"Добридень, дорогі товариші! Не огудьте нас... Ми не в силах вирватися з рук фашистів. Такий суворий нагляд за нами — це жах! Працювати нестерпно тяжко. Від безсоння та голоду крутиться світ. Німці нічого цього знати не хочуть...

Товариші червоноармійці! Бережіться мін. Особливо багато мін німці поставили на шосе Москва — Мінськ, на польових дорогах, на шляхах. Міни — в пакетах. Засипаються землею, маскуються.

Німці нам не кажуть, але ми підслухали, що вони зараз наполегливо укріплюють оборону. Зігнали туди все населення. Нас тримають недалеко від фронту: відженуть кілометрів на 50 — і живемо днів п'ять, поки пожежі не посунуться вперед. Тоді нас женуть далі.

Дорогі товариші! Писати більше ніяк неможливо. Німці стежать, пишемо потай. До побачення, рідні. Ми віримо, що з вами ще зустрінемося. Товариші бійці, ми не хочемо йти в Німеччину. Доганяйте нас швидше..."

П'ять підписів

До цих листів було прикладено клапоть паперу, на якому дівчата, ризикуючи життям, накидали схему німецьких мінних полів, вказали населені пункти, орієнтири. Побачивши цей лист, бійці ще дужче загорілися зненавистю до ворога, і ми знову рушили вперед.

На велике горе наше, нам так і не вдалося наздогнати дівчат, яких повели німці в рабство, ми не змогли звільнити їх. Усвідомлення того, що ці чудові патріотки

все ще гибіють у лабетах німців, не дає нам спокійно дихати. Ми все мріємо тільки про одне: швидше знов у бій!

Марія П. в своєму листі передала привіт Григорію Медведєву.

Нам би хотілось, щоб Григорій Медведєв відгукнувся на цього листа через "Комсомольську правду". Ми зв'яжемося з ним, будемо листуватися, будемо повідомляти один одному, як ми мстилися ворогові за наругу над патріотками, гнаними німцями в рабство.

В. Швець

Польова пошта 01811 К".

Це надруковано 10 червня 1943 року.

— Скільки людей погиває, — занепокоїлась Олександра, позиркуючи на сінешні двері, встала й причинила їх якнайтихше. — Хіба ті нещасні дівчата виживуть? — зашепталось мені прямо в обличчя. — Між іншим, нічого поганого у своїх листах не пишіть! Анічого... Позавчора трибунал розстріляв одного майора, здається, чи то з мінометників, чи то з артилерійського полку. А за що? Та за те, що майор у свєму листі до якогось товариша чи, може, й до батька назвав наш уряд недалекоглядним чи навіть безглуздим за отой мирний пакт із Гітлером, лаявся та на всі лади розсмакував (якийсь бенкет у Кремлі, що давали на честь німецьких міністрів. А той лист перехопила цензура. Так може думати лише ворог народу. Спіймався, голубчик.

— А в цензурі ви маєте гарних подруг?

— Та так, гарні — не гарні. Деякі секретами діляться, але я мовчу. Ви знаєте, навчена. Досить...

Я ще й на ходу, розгорнувши газету, прочитав свій величезний допис. Уяви не малось, як, подібно до крапельок Божої слини, з оцих друкованих слів у людських душах зародяться, набуваючи крилець та голосу, несподівані саваоф'ята й почнуть злітатися до моєї землянки. Спочатку — поодинокі, потім — десятками, та настануть ще й такі дні, коли вони прилітатимуть сотнями. Винуватиця всього — моя коротенька адреса: ПП 01811 К.

На перші з них намагатимуся в силу можливостей відповідати, а потім?..

Що потім — це для наступної книжки.

Літературно-художнє видання

Швець Василь Степанович

ТАЙНОПИС

Роман

Художній редактор *О. І. Яцун*
Технічний редактор *Л. М. Бобир*
Коректор *В. Є. Загоруйко*

Здано на виробництво 06.04.95. Підписано до друку 06.07.95. Формат 84x108 1/32.
Папір друкарський № 2. Гарнітура "Таймс". Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 25,62.
Умовн. фарбовідб. 25,83. Обл.-вид. арк. 28,94. Тираж 15000. Зам. 2403.

Видавництво "Український письменник",
252054, Київ-54, вул. Чкалова, 52.

АО Одеська книжкова фабрика,
270008, Одеса-8, вул. Колонтаївська, 24.

Швець В. С.

Тайнопис: Роман. — К.: Укр. письменник, 1995. —
487 с.

ISBN 5-333-01459-0

Це своєрідний літопис життя Василя Швеця, життя нелегкого, помережаного не лише квітами радості, а й квітами скорботи всенародної — від голодомору до сталінських репресій. Цей роман — підсумок важких багаторічних роздумів майстра слова над долею багатостраждальної України і над долями отих сотень тисяч воїнів "з окупів", з передової Великої Вітчизняної.

4702640201-013

Ш ————— БЗ.29-31-92

223-95.

ББК 84.4 УКР6